

गोपनीय हर्ष

PK
3673
K8
1908

of Post

JANAKIARANAM

OF

KUMARDASA

(CANTOS I-V)

with

a Sanskrit commentary

BY

Shastree Narayan Vasudeva Nigudkar

AND

English Notes, and Translation

BY

K. M. Joglekar, M. A.

The Oriental Publishing Co.

BOMBAY

1908.

PK

3673

K8

1908

(Copyright of Commentary, Notes and Translation
reserved by the Authors)

PREFACE.

The Janakiharana of Kumardasa was recast long ago from a Sinhalese Sanna, by Pandit Haridasa Shastree late Director of Public Instruction, Jaipur State (Rajputana) in the year 1893. It was not much cared for by the student-world as it had no copious commentary nor any helping notes. Very recently it was prescribed as a text book for the Previous Examination of the year 1908, by the Bombay University, when naturally it attracted a good deal of attention. Unfortunately the compiler did not live long enough to see his work come into prominence.

I am specially indebted to Babu Ashutosh Banerji for having permitted me the use of his worthy father's text. It is mainly due to his courtesy and kindness that I have been able to bring before the public this work in its present form.

I have added critical notes in English and a close English translation in which I have been helped by a young Sanskrit Scholar of the Bombay University to whom my thanks are due. I only regret that he is averse to having his name published.

No expression of thanks can be adequate to the learned Shastri Narayan Vasudev Nigudkar whose commentary is so lucid and critical that it leaves hardly anything unexplained and I have no hesitation to say that it can stand comparison with any one of the commentaries of some of the old Scholars.

I have also to thank my publishers but for whose untiring energy, the present book would not have been in time.

I have endeavoured to make the present work as useful for the class of readers for whom it is intended, as could be done within the time at my disposal. It is for the students and the literary public to judge how far I have succeeded in my endeavours.

K. M. JOGLEKAR.

Bombay,
30th December 1917. }

INTRODUCTION.

Before giving here what little information we have about the author of this *Kavya*, we wish to make some general remarks, which are best expressed by the following lines of Prof. MacDonnel. He says ‘ History is the one weak spot in Indian Literature. It is, in fact, non-existent. The total lack of the historical sense, is so characteristic, that the whole course of Sanskrit Literature is darkened by the shadow of this defect, suffering as it does from the entire lack of Chronology. So true is this, that the very date of *Kalidasa*, the greatest of Indian poets, was long a matter of controversy within the limits of a thousand years and is even now doubtful to the extent of a century or two. Thus, the dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases known only approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style. As to the events of their lives, we usually know nothing at all, and only in a few cases one or two general facts.’ Much of the information we have is based on tradition and is consequently vague. This is true to its fullest extent in regard to the present author, about whom not more than one or two traditional stories are current, as will be seen further on.

The author of this poem, *Janakiharana*, is *Kumardas* or *Kumardhatusena*, a king of Ceylon who ruled about the middle of the sixth century A. D. This *Kumardas* a prince of the Maurya dynasty, was, we are told, the son of *Mudgalayana* and he reigned for the brief period of nine years. We are further told that he put an end to his life, by throwing himself on the funeral pile of *Kalidas*. This scrap of information, comes to us from the *Pujavali*, and it is corroborated by the Ceylonese work ‘*Perakumba-sivita*’ —which tells us in addition, that *Kumardas* composed *Janakiharana* and other *Mahakayas*.

That *Kumaradas* belonged to the Maurya dynasty, is mentioned in the Buddhistic work called *Mahavansha* and in the *Kavyashekharā* too. We hardly know anything

about Kumardas as a ruler or as a conqueror, but there are fair grounds to infer that he was wellknown for his literary attainments and his writings enjoyed no small amount of popularity. Notwithstanding this, it is rather curious that only one work of his should have come down to us.

On turning to the endeavour* of fixing the date of Kumardasa, we are confronted by the tradition of his having thrown himself, on the funeral pile of Kalidas. The tradition as given by Prof. Dharmaram Sthavira says that, Kumardas wrote the following two lines (कमलात्कमलोत्पत्तिः अयते न तु दृश्यते ॥) on the wall of the house of a woman, to whom he was attached; and under these lines a handsome reward was offered to the person who would complete the verse. Kalidas happening to see these lines on the wall, completed the verse, by adding (वाले तव मुखाम्भोजात्कथमिन्दीवरद्यम् ॥) Out of eagerness to get the reward the woman put Kalidas out of the way, by murdering him. The shrewd Kumardas suspected foul play and threatened the woman into disclosing the corpse of Kalidas. He then caused a pile to be prepared and burnt himself on it with the corpse. The natural conclusion that is arrived at from this, is that Kalidasa and Kumardas were coeval, and that the latter was a great admirer of the former. Much would therefore depend on the date that is assigned to Kalidas. Howsoever different be the opinions among scholars about the date of Kalidas, all seem to be agreed on one point that Kalidas flourished before the sixth century A. D. Dr. MacDonnel says in his history of Sanskrit Literature that "There is good reason to suppose that Kalidas lived not in the 6th but in the beginning of the 5th Century A. D."* We have already seen, that the several works, which give any information about Kumardas, place him in the sixth century; the tradition that he threw himself on the funeral pile of Kalidas, therefore, falls to the ground.

Kumardas appears, from his only work that we are able to see, to have been an imitator of Kalidas and he may be said to have carried his imitation to such a great extent that he may be safely called 'Kalidas's servile imitator.'

* Dr. MacDonnel's History of Sanskrit Literature.

It is in the nature of things that some time is taken up by the works of a poet before they become so popular as to be adopted as models. It is therefore likely that *Kalidasa* was not a contemporary of *Kumardas* but preceded him by a century or even more.

Another argument, that can be brought forward in favour of the view that *Kumardas* was not a contemporary but a successor of *Kalidas*, is furnished to us by the artificiality of his style. It is noticeable in Sanskrit Literature that the later the author of a Kavya is the more artifical he is found to be, as regards his style. 'Not only is the language dominated by the grammatical rules of Panini, but the style is regulated by the elaborate laws about various forms of alliteration and figures of speech laid down in the treatises on poetics.'

A comparison of the *Janakiharana* with the *Raghuvansha* of *Kalidasa* will show how strong and close resemblance there is between the writings of the two poets. Thus for instance the subject of the two Kavyas is almost the same, while the first and second Cantos of *Janakiharana* are both as regards style and sentiment an exact imitation of the ninth and tenth Cantos of *Raghuvansha*. The stray stanzas in *Janakiharana* bearing any analogy to any stanza in the writings of *Kalidas* are pointed out in the Notes. Moreover, there are numerous words and expressions in *Janakiharana*, which appear as if picked up from *Raghuvansha* or from *Kumarasambhava* and used in his composition by *Kumardas*. All these facts tend to show that *Kumardas* had adopted *Kalidasa* for his model as extensively as he could.

In support of the remark that there is a superabundance of artificiality in the poem we may point out a few instances; Canto I—stanzas 8, 16, 17, 20, 35, 69, 89, 90; Canto II—stanzas 22, 28, 32 and Canto III—stanzas 2, 9, 13, 14, 22, 77, 78. All these stanzas have a double meaning that is the words have been so arranged by the author that they can be made to bear two meanings. Likewise the endeavour of *Kumardasa* has in many places been to impart the embellishment of language more than the

embellishment of sense or sentiment e.g. his love for alliteration may be noticed in Canto I—stanzas 6, 12, 15, 19, 42, 43, 46, 55, 60, 74, 85, 87; Canto II—stanzas 2, 3, 4, 9, 19, 20, 33, 37, 38, 39, 45, 47, 48, 54, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69; Canto III—stanza 21; Canto IV—stanzas 4, 7, 11, 15, 28, 29, 39, 48, 55, Canto V—stanzas 12, 14.

There are certain words which do not appear in the works of recognized great authors, but Kumardas has used them in his *Janakiharana*. A few of them are कीनास II, 27, Yama; विष्णु II, 33, Brihaspati; चीरिन् II, 36, one wearing rags; हृषवाक् II, 45 a peacock; वृषकपि II, 50, fire; शायिका II, 72 sleep; मटू III, 30, a cormorant; नमस्त्या IV, 30 salutation; द्रूमणः IV, 51, fatigue; हुदूम् IV, 54 a mouse; कर्मणि V, 36, the root of the tusk of an elephant; शाक्य V, 55, a Buddhist meditator. This is by no means an exhaustive list of the peculiar words noticeable in the first five Cantos of the Kavya.

These three features will suffice to show that the eagerness of Kumardas to adopt an artificial style quite unlike his model—the great Indian bard *Kalidas*—was very strong.

It might be noticed here *en passant*, that there are some stanzas in the poem which indicate that Kumardas had been influenced by Buddhist tenets although this does not appear to have been very strong. Thus for instance Stanza 55 in the fifth Canto speaks of the extreme goodness of the follower of Shakya and his teachings to obtain final beatitude. And Stanza 21 uses the peculiar word विहार which was used by the Buddhists in the sense of a convent. This can be taken as an indication, though very slightly, of the then flourishing condition of Buddhism and a help to us in fixing the date of our poet.

Now taking the work as a whole we must say that the poem, though a close imitation of the great epic of *Kalidas* does not come up to it in point of quality. It lacks the natural flow of words and does not indicate what one would call an out-burst of genuine poetic imagination. It appears in many places a strained and laboured composition. On the whole, however, it may be remarked that *Janakiharana* is a *Mahakārya* of a second order and the author is entitled to a high credit for it when we bear in

mind that literature was not his profession but was only a subordinate one to his duty as a ruler.

Before leaving off the present subject it would not be out of place to give a short summary of the *Janakiharana* to enable the reader to have a grasp of the subject matter:—

CANTO I—Stanzas (1-11) A highly wrought and poetic picture of Ayodhya the metropolis of Dasharatha. (12-25) A description of king Dasharatha and of his victories over the Yavanas and the Turushkas. (26-41) A description of *Kausalya* who was to be the eldest wife of *Dasharatha*. (42) An allusion to the taking of *Kaikayi* by *Dasharatha* for his second wife. (43) An allusion to the third wife *Sumitra*. (44) Dejected mental condition of *Dasharatha* in consequence of being childless. (45-73) Picture of a hunting excursion of *Dasharatha* wherein the author gives a poetic description of some of the feats of the king and of the setting sun. (74) *Dasharatha* lets fly an arrow by mistake at *Shravana*, and mortally wounds him. (75-87) *Shravana's* heart-rending address to the king—his death—and the curse of *Shravana's* father against *Dasharatha*. (88-90) return of *Dasharatha* to his capital.

CANTO II.—A description of the rise of *Ravana* and of his harassment of the several deities, some of whom approach *Vishnu* and lay their complaint before him, through *Brihaspati* who acts as their spokesman. Analysing the Canto stanza by stanza it will be noticed that stanzas (1-18) describe *Vishnu* reclining on his Shesha couch—an adulatory address to *Vishnu* from the deities. (19-32) *Vishnu's* enquiry about the depressed condition of the several deities. (33-73) *Brihaspati's* reply wherein he narrates the supernatural power of *Ravana*, describes the enormities perpetrated by him and implores the aid of *Vishnu* to rescue the deities. (74-78). *Vishnu's* promise to assume a mortal form and relieve the deities. (79) *Vishnu* starts from Heaven on the self-imposed mission.

CANTO III—(1-13) Description of the *Vasanta* or spring. (14-58) Description of the various sports indulged in by king *Dasharatha*, in the artificial lake in the royal garden in company with his wives, and of his return from the lake.

(59-68) Setting of the sun and the rising of the moon. (69-75) Nocturnal revellery. (76) King *Dasharatha* goes to bed. (77-79) Early morning and the songs of the bards to wake up the king. (80-81) The rising of the sun, when the king leaves his bed.

CANTO VI.—(1-5) Performance of a sacrifice by king *Dasharath* to obtain a son. (6-14) Birth of sons to the three queens and their education. (15-27) *Vishvamitra* whose sacrifices are interrupted by the demons, comes to the king and requests him to send *Rama* to destroy them. (28-29) Consent of the king. (30-49) Paternal advice to *Rama* and his younger brother. (50-51) The journey of *Rama* and *Lakshmana* with *Vishvamitra*. (52-58) A graphic picture of *Indraprastha* devastated by the demons. (59-61) Appearance of *Tadaka*. (62-69) Exhortations of *Vishvamitra* to the two princes, to attack and kill *Tadaka* although she be a woman. (70-73) Fall of *Tadaka* and presentation of supernatural missiles to *Rama*.

CANTO V.—(1-10) Entry of the warrior-princes in company of *Vishvamitra* in his hermitage. (11-12) *Vishvamitra* assigns his duty to *Rama* and gives a description of the hermitage to him. (13-24) An account of the peaceful hermitage and the happy life in it. (25-59) Appearance of an army of the *Rakshasas* which is destroyed by the brother princes, when *Maricha* and *Subahu* the leaders of the army are killed. (60-61) A graphic description of the after-scene on the battle-field.

An analysis of the remaining Cantos of the poem though not needed by the College students may be of some interest to the general reader.

CANTO VI—Entrance of the princes into *Mithila*.

CANTO VII—Marriage of *Rama* and *Sita*.

CANTO VIII—Enjoyment of marital life of *Rama* and *Sita*.

CANTO IX—Departure of *Dasharatha*, his sons, and their young wives from *Mithila*.

CANTO X—Proposal of *Dasharatha* to instal *Rama* on

the throne as heir apparent, and the carrying away of *Sita* by *Ravana*.

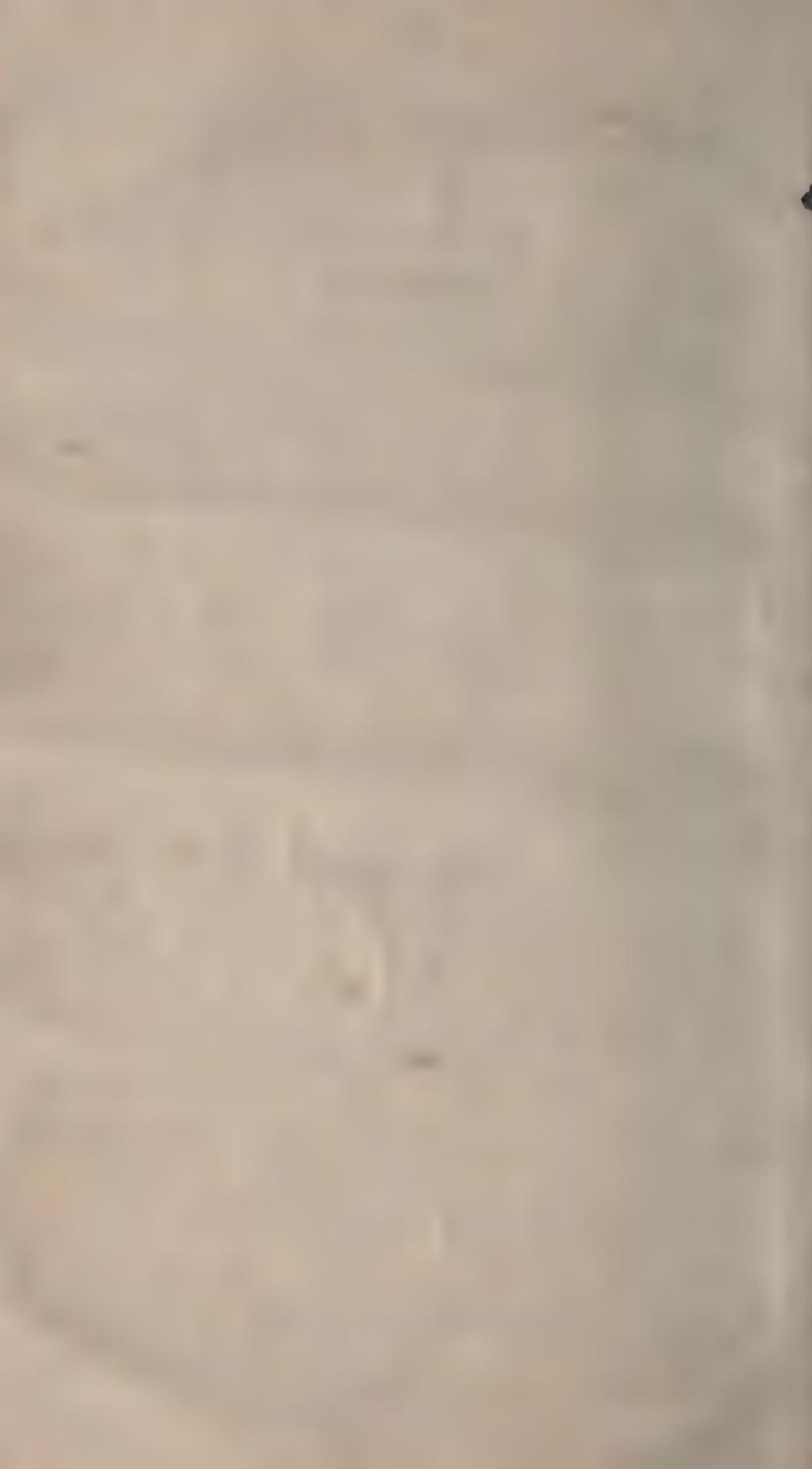
CANTO XI—Killing of *Vali* by *Rama*.

CANTO XII—Arrival of *Sugreeva* in *Lanka*.

CANTO XIII—Search after *Sita*.

CANTO XIV—Construction of a bridge between
Bharatavarsha and *Lanka*

CANTO XV—Coronation of *Rama*.
[A faint illustration of a temple gopuram is visible on the right side of the page.]

जानकीहरणम् ।

प्रथमः सर्गः ।

आसीदवन्यामतिभोगभाराद्विवोऽवतीर्णा नगरीव दिव्या ।
क्षत्रानलस्थानशमी समृद्धया पुरामयोध्येति पुरी पराद्वर्धा ॥१॥

श्रीगणेशाय नमः । तमालनीलं कमलालयालं विशालभालं निजलोकपालं ।
प्रियालकालंकृतिकेलिलोलं प्रवालमालं भज गोपबालं ॥ १ ॥ रसान्न जाने न च
तर्कशास्त्रं नालंकृतिव्याकृतिजैमिनीयं । तथापि मंतुं तु निवंधवंतं क्षाम्यंतु संतो
नितरां महान्तः ॥ २ ॥ किं च कोविदकृते न चोदयमस्ते हि सर्वमवगंतुमी-
श्वराः ॥ किं तु बालकजनोपलालनस्वीयबुधिविसरार्थमुद्यते ॥ ३ ॥ यच्च किंचि-
दिति वेदवाक्यतो विष्णुरूपभुवनं निषेवितुं ॥ प्रेरितोऽहममुना हि विष्णुना मोमु-
दीमि परिचर्ययाऽनया ॥ ४ ॥ कृतिभिरसुकराः क नु प्रवन्धाः क च वत वा-
लिशबुधिरेष जंतुः ॥ तदपि विरचनेऽत्र सद्गुरुणां सदयनिरीक्षणमेव मेऽवलंवः ॥
५ ॥ पुनर्विवाहादिसुदुर्मतादिपवीयमानान् भुवनप्रकाशान् ॥ गोपालपादानसु-
महामहोपाध्यायत्वमन्वर्ययितुमामि ॥ ६ ॥ नत्वा तातं वासुदेवं जननीमंविका-
भिधाः ॥ जानकीहरणे काव्यं महोत्साहं तनोम्यहं ॥ ७ ॥

अथ तत्र भवान् सकलकविचक्कचूडामणिः कुमारदासनामा कविः “काव्यं
यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कांतासंभितयोप-
देशयुजे” इति काव्यप्रकाशोक्त्या काव्यस्य यशोव्यवहारादि प्रापकत्वमभिप्रेत्य
‘काव्यालापांश्च वर्जयेत्’ इति निषेधस्य भाणायसत्काव्यविषयतां चाध्यवस्य
‘नियतिकृतनियमरहितां लहादैकमयीमनन्यपरतंत्रां । नवरसहचिरां निर्मितिमाद-
धती भारती कवेर्जयति’ इति काव्यप्रकाशोक्तेः काव्यस्य ब्रह्मसृष्टेरपि वैलक्षण्य-
मभिप्रेत्य ‘रसो वै सः रसँ हैवायं लच्छानंदीभवाते’ इति श्रुतेः रसादिसर्व-
गुणपरिपूर्णकाव्योत्पादनेन थ्रोतृनानंदसमुद्रे निमज्जयन् जानकीहरणनामकं महा-
काव्यं प्रारीप्तुरविघपरिसमाप्त्यर्थं ‘मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च
शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुधमत्पुरुषाणि च भवति अध्येतारः प्रवक्तारो
भवति’ इति भूवादिसूत्रे महाभाध्यकारोक्तेः प्रथादौ अवश्यकर्तव्यत्वाच ‘आशी-
र्नेमस्तिक्यावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखं’ इति मंगलान्तियमध्ये वस्तुनिर्देशसूत्रं
कृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै प्रथारमे निवग्राति ॥

आसीदिति । अयोध्यापुरी आसीत् इत्यन्वयः । अयोध्या साकेतं ‘अथ साकेतमयोऽयोत्तरकोशला’ इति त्रिकांडशेषः रुद्रमिदं नाम पुरीविशेषस्य । अथवा योध्यते संप्राहियते शत्रुभर्तुरिति योध्या न योध्या अयोध्या युध संप्रहारे अस्मात् ‘कुहलोण्यंत्’ इति कर्मणि प्यत् नव्यसमासे टाप् । अनेकवप्रप्राकारादिभिः परिशृतत्वात्तदधिष्ठितराङ्गो महामहिमत्वाचेत्यभिप्रायः । एतेनैतस्याः अलौकिकत्वं प्रतिपादितं । विशेषणस्तदेव द्रढयितुं तामुत्प्रेक्षते । अतिभोगभारात् अतिशयितो यो भोगः मुखं धनं वा ‘भोगः मुखे धने’ इति मेदिनी तस्य यो भारः विवधः ‘विवधो वीवधो भारे’ इति हैमः । तस्मात् भारादिति ‘विभाषा गुणे लिया’ इति हेतौं पञ्चमी । दिवः स्वर्गात् ‘सुरलोको दो दिवाँ द्वे’ इत्यमरः दिव इति अवतरणक्रियानिमित्तमपादानं । अवन्यां पृथिव्यां ‘क्षमाविनिमेदिनीमही’ इत्यमरः अवतीर्णा कृतावतारा अवोपसर्गपूर्वान्तर्धातोः ‘गत्यथोकर्मकंति कर्तरि षष्ठः इत्वं नत्वं णत्वं च अत्र कर्मणः अविवक्षणात् अकर्मकत्वात्कृतः अतएव अवन्यामिति अधिकरणसप्तमी कर्तृकर्मद्वाराफलाश्रयविवक्षणाद्वा सप्तमीयं बोध्या, दिव्या दिवि स्वर्णं भवा । तत्र भव इत्यधिकारे दिगादित्वाद्यत् नगरीय पुरीव अमरावतीवेत्यर्थः । क्षत्रानलस्थानशमी क्षत्रावायते इति क्षत्रः क्षच्छब्दे उपपदे मुपीति योगविभागात् कप्रत्ययः पृष्ठोदरादित्वात् क्षतशब्दाऽताऽकारलोपः । एवं हि व्युत्पत्तिः ‘क्षतात्क्षिलत्रायत इत्युद्ग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रुदः’ इति कालिदासोक्त्या कियते । क्षत्रः क्षत्रियः ‘द्विजलिंगी नृपः क्षत्रः’ इति त्रिकांडशेषः सः अनल इव अमिरिव क्षत्रानलः तस्य स्थानं स्थित्यधिकरणं शमीव शमीसंहकृक्षविशेष इव इति तथोच्चा । अत्र क्षत्रानल इत्यत्र स्थानशमी इत्यत्र च ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’ इति समाप्तः । यद्वा क्षत्र एव अनलः क्षत्रानलः तस्य स्थानं तदेव शमीहपा इति रूपकं बोध्यं । शम्या वन्याश्रयत्वं ‘शमीमिवाभ्यंतरलोनपावका’ इत्यादौ स्पृष्टेव । अमिनामसु ‘शमीगर्भतमोघशुकाः’ इति हैमथ । समृद्ध्य सम्यगृधिः विशिष्टमैश्वर्यं तया ‘हेतौ’ इति तृतीया । पुरां सकलनगरीणां मध्ये ‘यतश्च निर्धारणं’ इति पष्टी । परार्था अभ्या अयोध्यापुरी आसीत् । नन्दत्र कथं वस्तुनिर्देशहपं मंगलमिति चेच्छृणु । क्षत्रानलस्थानशमीति अमितुल्यतेजस्त्वक्षत्रियाधिकरणत्ववर्णनेन । प्रसिद्धं हि अन्त्यानां प्रसिद्धानां सूर्यवशीयानां श्रीमद्रामचंद्रादीनां राजा माहात्म्य रामायणादिपु । एवं च क्षत्रानलेति श्रीमद्रामाभिप्रायंगीवोक्तं अतो वस्तुनिर्देशःस्फुट एव । यदायत्र क्षत्रशब्दः क्षत्रियसामान्यवाची उपरितनत्रिकांडशेषान् तथापि देवउपास्ये इत्यादिवत् सामान्यशब्दा अपि प्रकरणादिना विशेषवाचिनो भवति । अतः प्रकृते क्षत्रशब्देन श्रीरामचंद्र एवेति स्पष्टो वस्तुनिर्देशः । किं च अयोध्यापुरी इत्यपि मोक्षदानृताद् मंगलवस्तुनिर्देश एव ‘अयोध्या मधुरा माया कांशी कांची अवर्तका । पुरी द्वारावती

चैव सप्तता मोक्षदायिकाः ॥’ इति स्मृतेः । नन्वत्र संबंधादिचतुष्टयाऽभावात्कथं वा रसिकजनप्रवृत्तिः उक्तं च ‘सिध्धार्थं सिध्धसंबंधं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजनः’ इति । एवं चेत् क्षत्रानल स्थानशमीत्यनेनैन सर्वं सूचितं । अत्र क्षत्रः श्रीरामभद्रः अनलः अग्निः सच्च ब्रीणां असूप्तः तदुक्तं ऐतेरेयद्वितीयारण्यके तृतीयाध्याये ‘तद्यदेतत्तित्रियां लोहितं भवत्यमेस्तदूपं तस्मात् तस्मात् बीभत्सेतेत्यादि । तस्य स्थानं स्थित्यधिकरणं जानकी तौ शमयति सकलशृंगारादिभोगेन तयोः शांतिकारिणी इति शमी शमयतेर्णिंजंतात् कर्मण्यण् ‘मितांहस्वः’ इति शेमर्हस्वः अण्णंतान्डीप् । शृंगारोपयोग्युद्यानवापी रत्नालंकारवस्त्रादि सर्ववस्तु-युक्तत्वेन नगर्याः शांतिकारित्वं तदेवेतरविशेषणैर्दृष्टीकृतं । अनेन श्रीरामभद्रस्य अवतारपूर्वकराज्यप्राप्तिपर्यंतो विषयः सूचितः । नहि अवतरणं विना परिणयः संभवति । परिणयं विना एकपत्नीकस्य श्रीमतो रामस्य शृंगारो नहि संभवति नापि तया वियुक्तस्य नच राज्यरहितस्येतेवं सर्वोऽपि विषयः सूचितः । प्रयोजनं च रसिकजनानामेतच्छ्रवणमात्रेण परमाल्हादः । तजिज्ञासुरधिकारी । काव्यविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । विषयप्रयोजनयोस्तु जन्य-जनकभावः इत्यादि यथायथमुम्बेयं । इदं च महाकाव्यं लक्षणं तृक्तं दिंडिना ‘सर्गबंधोमहाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणं । आशीर्नमस्तिक्यावस्तुनिर्देशो वापि-तन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वासदाश्रयं । चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकं नगरार्णवं शैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलकीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्र-लमैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मंत्रदूतप्रयाणजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृत-मसंक्षिप्तं रसभावनिरंतरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तांतैरुपेतं लोकरंजकं । काव्यं कल्पातरस्थायि जायेत सदलकृति’ इति । अत्र अनतिविस्तीर्णैः शास्त्रनियमिताशादिभिः । उक्तं च ईशानसंहितायां ‘अष्ट-सर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकं । महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्ति-युक्’ इति । दर्पणकारोप्याह ‘एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः । नाति स्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह । सर्गवंधो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः । सद्विशः क्षत्रियोवापि धीरोदात्तगुणान्वितः । शृंगारवीरशांतानामेकोऽग्नी रस इध्यते । अंगानि सर्वेषि रसाः सर्वे नाटकसंधयः । क्वचिन्निदा खलादीनां सतांच गुणकीर्तनं नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कक्षन् दृश्यते । सर्गीते भाविसगस्य कथायाः सूचनं भवेत् । संध्यासुर्येदुरजनी प्रदोषव्यांतवासराः । प्रातर्मध्यान्हमृगयाशैलर्तुवनसागराः । संभोगविप्रलंभौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः । रणप्रयाणोपयममंत्रपुत्रोदयादयः वर्णनीया यथायोगं सांगोपांगा अमी इह’ इत्यादि । काव्यसामान्यलक्षणं तु काव्यप्रकाशे ‘तदोषां शब्दार्थां सगुणावनलंकृती पुनः कापि’ । अस्यार्थः शब्दार्थां तत् प्रकृतं काव्यमित्यर्थः शब्दार्थयुगुलं काव्यं इत्युच्यते इति ।

बाबत् । आस्वादव्यंजकत्वस्य उभयत्राप्यविशेषात् काव्यं पठितं श्रुतं गीतं रचितं काव्यं बुधं इत्युभयविधव्यवहारदर्शनाचेति भावः । शब्दार्थावित्यत्र अर्थात्यत्वाच्छब्दस्य प्रागुक्तिः । अतएव ‘नामरूपे व्याकरवाणि’ इति वैदिक-प्रयोगे ‘वागर्थाविवसंपृक्तता’ इति लैंकिकप्रयोगेऽपि शब्दस्य प्राथम्यं । यत् रसगंगाधरकारैः ‘रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं इति काव्यलक्षणं कृत्वा काव्यप्रकाशकृत्वृत काव्यलक्षणस्तंडनाभिप्रायेणोक्तं ‘यत् प्रांचः शब्दार्थौ काव्यमित्याहुः’ तत्र विचार्यते—अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासकं (व्यासज्यवृत्तिः) प्रत्येकपर्यासं वा नायः एको न द्वाविति व्यवहारस्येव श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारस्याप्तेः न द्वितीयः एकस्मिन् पदे काव्य-द्वयव्यवहारापत्तेः । तस्मात् वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्येव काव्यलक्षणस्यापि शब्द-निष्ठृतैवोचिता’ इति तत् आग्रहमूलकमेव अतएव तटीकायां मर्मप्रकाशाह्यायां ‘उचिता’ इति प्रतीकमुपादाय नागोजीभद्राः प्राहुः आस्वादव्यंजकत्वस्योभय-त्राप्यविशेषात् । चमत्कारोधजनकझानविषयतावच्छेदकधर्मवत्वरूपस्यातुप-हसनीयकाव्यलक्षणस्य प्रकाशाद्युक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्योभयवृत्तित्वाच् काव्यं पठितं श्रुतं काव्यं बुधं काव्यं इत्युभयविधव्यवहारदर्शनाच् काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तंव्यासज्यवृत्तिः । अतएव वेदत्वादेष्वभयवृत्तित्वप्रतिपादकः ‘तद धीते तद्वेद’ इति सूत्रस्यो भगवान् पतंजलिः (पतंजलिकृतं महाभाष्यं) संगच्छते । लक्षणयाऽन्यतरस्मिन्पि तत्वात् ‘एको न द्वौ’ इतिवत् न तदापत्तिः । तेनानुपहसनीयकाव्यलक्षणं प्रकाशोक्तं (काव्यप्रकाशोक्तं) निर्बाधं इति । केचित् कविकर्मकाव्यं इति समाख्यानुरोधात् शब्दे एव काव्यत्वं नत्वर्थं तस्य तरकृत्यसाध्यत्वात् तस्मात् आस्वादजीवातुः पदसंदर्भः काव्यमिति काव्यलक्षणं बदंति तत्र । तथाहि आस्वादाद्वाधकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकरूपं तत्र शब्दे अर्थेचाविशिष्टं तत्रपि रसोद्घाधकत्वाग्निकृतेरिति अर्थेषि हृश्यकाव्यं इति काव्य-त्वं कविकर्मत्वव्यवहारस्तु तत्प्रकादयत्वाद्याक्तं एव । शब्दनित्यत्ववादिमते शब्दरूपेऽपि काव्यं कविकर्मव्यवहारस्य भास्त्वात् । एषमर्थेषि काव्यत्वे सिद्धे काव्यं पठति काव्यं रचयति काव्यं शृणोति इत्यादि व्यवहारस्तु काव्यपदस्य शब्दमात्रपरत्वादिति सारबोधिन्यां स्पष्टं । सदोषेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिर्णिष्ट अदोषाविति । काव्यत्वविघटका ये च्युतसंस्कारादयः प्रबलदोषास्तद्वित्यर्थविवरणकाराः । नरसिंहठहरास्तु “ननु दोषसामान्याभावस्य लक्षणप्रवेशे निःशेषेन्यादातुलमवेनोदाहतेऽविमुक्तिप्रयोगांश्चाभ्यासिः न च तदकाव्यमेवेति वाच्यं काव्यपदस्य निर्विषयतायाः प्रविरलविषयताया वा आपातात् उदाहरणत्वविरोधाच विशेषाभावघटितत्वेऽसापाद-प्रतिव्यासिः तत्रापि कस्याच्छेषाभावादिति वेग दोषसामान्याभावस्येव लक्षणे प्रवेशात् । प्रविरलविषयत्वं चेष्टमेव । पदमात्रस्यापि तथा संभवेन निर्विषयताया

अभावात् । निःशेषत्यादाखुतमत्वप्रयोजकोपाधेरेवोदाहृत्वान् तद्विरोधः । ‘निः-
शेषच्युतचंदनं स्तनतटम्’ इत्याद्यविमृष्टविधेयांशभागं परिहस्य भागांतरोदा-
हरणे एव तात्पर्यमित्यपि केचित्” इत्याहुः । अर्वाचीनाः साहित्यदर्पणकारा-
दयस्तु “यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यपदं निर्विषयं प्रविरलविषयं वास्यात् ।
दोषाणां दुर्वारत्वात् । तस्मात् ‘वाक्यं रसात्मकं काव्यं’ इति काव्यलक्षणं
तथा च दुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव । परं त्वपर्कर्षमात्रं । तदुक्तं—‘कीटानु-
विद्वरत्नादिसाधारण्येन काव्यता दुष्टेऽपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः’
इति । एवं चालंकारादिसत्वे उत्कर्षमात्रं । नरिसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो
गौणः” इत्याहुः । तत्र ‘रसात्मकं काव्यं’ इति लक्षणं न युक्तं । तस्य रसा-
भासाद्यात्मकाव्ये वस्त्वलंकारप्रधानेषु काव्येषु चाव्यासेः । नचेष्टापत्तिः ।
महाकविसंप्रदायभंगप्रसंगात् । लक्ष्यानुसारेण हि लक्षणव्यवस्था न तु वैपरी-
त्येन । वर्णितानि च महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कृपिवालादिचरितानि च ।
तेष्वपि रसाभावात् उक्तलक्षणस्याव्यासेः । न च तत्रापि यथाकथंचित् परंपरया
रसस्पर्शोस्त्येवेति वाच्यं । ईद्वारसस्पर्शस्य ‘गौथलति’ ‘मृगो धावति’
इत्यादावतिप्रसक्तवेनाप्रयोजकत्वात् । यत्तु दोषरहितं काव्यं दुर्लभमिति ‘न्यक्का-
रोद्ययम्’ इत्यादौ (१६३ उदाहरणे) ‘तथाभूतां द्वाष्टा’ इत्यादौ (२२० उदाहरणे)
काव्यत्वं सर्वानुभवसिध्यं नोपपद्यते इति । तत्रोच्यते—दोषत्वं द्युदेश्यप्रती-
तिप्रतिबंधकत्वं । तच्चानुभवबलात् तत्तद्वयं यवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहितिशिष्ठ-
दोषस्य तद्वानस्यचेति ‘न्यक्कारः’—इत्यादौ विशिष्ठाभावसंभवात् न काव्यत्व-
क्षतिः । यस्य च न व्यंग्यवैचित्र्यप्रतीतिस्तं प्रतिदुष्टत्वमिप्रायेण तदुदाहरणं ।
अत एव “वक्त्रादौचित्यवशात् दोषोपि गुणः केचित्” इति ८१ सूत्रं वक्ष्यते ।
तथा अप्रतीतित्वं तच्छास्त्रज्ञं प्रत्यदोषः अन्यं प्रति तु दोष इति ‘कीटानुविध्व’
इत्यस्यापि रसादिवैचित्र्ये दुष्टस्यापि काव्यत्वं । विशिष्ठदोषविरहादिति तात्पर्य-
मिति प्रदीपप्रभादिषु स्पष्टं । निर्गुणेऽप्तिव्यासिवारणाय विशिनष्टि सगुणाविति ।
माधुर्यांजःप्रसादाख्या ये गुणास्तत्साहितावित्यर्थः । गुणानां रसैकनिष्ठत्वेऽपि
परंपरया तदभिव्यञ्जकक्षाद्वार्थनेष्टत्वमिति भावः । अत एवाष्टमोळासे ९५ सूत्रं
वक्ष्यति “गुणवृत्या पुनस्तेषां वृत्तिःशब्दार्थयोर्मता” इति । अत्रोक्तं प्रदीपप्र-
भोद्योतेषु—“गुणस्य रसनिष्टत्वेऽपि तद्वयञ्जकपरं गुणपदं” इति प्रदीपः ।
“गुणस्येति । जातावेकवचनं । ‘ये रसस्यांगिनोधर्माः’ इति (८७ सूत्रेण)
अष्टमे रसनिष्टत्वं गुणानां वक्ष्यते”—इति प्रभा । तद्वयञ्जकेति । ‘मूर्धि
वर्गात्यगाः’ इत्यादिना (९९ सूत्रेण) वक्ष्यमाणवर्णविष्टनादीत्यर्थः ।
तेन नीरसेऽव्यासिरपि नेतिबोच्यं” इन्द्रियोतः । निरलं झारेऽप्तिवासिवार-
णाय विशिनष्टि अनलंकृती इत्यादि । “इदं न लक्षणघटकं किंतु सालंकारविति
विशेषणं प्राहयति । एतच्च ‘अनलंकृती’ इति नवोस्फुटतारूपेयदर्थतावललभ्यमिति

विवरणकारा: । अयं भावः-अनलंकृती इत्यत्र ईपदर्थे नव्, ‘अलबणा यवागूः’ अनुदरा कन्या’-इत्यादिवत् । तदुक्तमभियुक्तैः ‘तत्सादश्यं तदन्यत्वं तदल्पत्वं विरोधिता ॥ अप्राशस्त्यमभावश्वनमर्थाः पद् प्रकीर्तिताः’ इति । ईपत्वं चात्र सद्यः सहदयसवेदनाविषयत्वरूपमस्फुटत्वमेव, अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, कापीत्य-पिनाऽनुकृतसमुच्चार्थकेन स्फुटालंकृती इत्येव समुच्चार्यते, तथा चास्फुटालंकृतित्वरूपविशेषाभ्यां सामान्यमाक्षिप्यने, तेन सालंकारौ शब्दाधौ तदित्येव पर्यव-सियोतोऽर्थं इति नरसिंहमनीषादौ स्पष्टं । अत्रोक्तं प्रदीपोद्योतयोः “नन्दलंकारे-तिव्याप्तिः, सालंकारत्वविशेषणापादानादिति न वाच्यं, यतः ‘कापि’ इत्यनेनैत-दुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दाधौ काव्यं, क्वचित् स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्य-त्वहानिः, नवोल्पार्थक्त्वात्, अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्वे एव विश्रामात् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति कङ्गुः पंथाः । वयं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटा-लंकारविरहिणि न काव्यत्वं, यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा । अतएव ध्वनिकारेणोक्तं “स्वत एव रसानुगुणार्थाविशेषनवधनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयंपुण्डगाति । यथा मुनिर्जयति योगीद्वा महात्मा कुंभसंभवः । येनकचूलके हृषी दिव्यां ती मत्स्य-कच्छपी’ इत्यादौ । अत्र शङ्खुतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायाति-शयं पुण्णाति” इति । नीरसे तु यदि न स्फुटेऽलंकारः स्यात् तर्तिकृतश्वमत्कारः स्यात् । चमत्कारसारं च काव्यमित्यवद्यं स्फुटालंकारापेक्षा । अनलंकृती पुनः कापीत्यनेनाप्यस्फुटालंकारस्य क्वचिदेव काव्यत्वं, यत्र रसादिः स्फुटः, न तु सर्वत्रेत्येतदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेषणं, किं तु स्फुटालंकार-रसान्यतरत्वं । नववमपि रसवत्यनलंकारे काव्यत्वप्रसंगो दोषाय । इत्यपत्तेः । यथोदाहते मुनिर्जयति’ इत्यादौ । यदि तु शङ्खाजात्येन तत्रापि न काव्यत्वक्षमा तदा सालंकारत्वे सर्तीत्यपि पूरणीयमिति” इति प्रदीपः । कङ्गुः पंथा इति । एवं हि सालंकारावित्येव वदेदित्यसूचिः । अस्त्यंतरमप्याह वयं त्विति । चम-त्कारहेतुरिति । चमत्कारनिदानस्यैव काव्यत्वादिति भावः । स्वत एवेति । अलंकारनिरपेक्षमित्यर्थः । ‘छायातिशयं पुण्णाति’ इत्यनेनान्वेति । अलंकारविरहे-ऽपीत्यस्यवार्थकथनं । क्वचित् ‘अतएव’ इति पाठः । ‘मत्स्यकच्छपदर्शनं छायाति-शयं पुण्णाति’ इत्यतो ध्वनिप्रयः । छायाचमत्कारः । रसान्यतरत्वमिति । रसान्यतरशब्दः अर्शाद्यजंतः । रसपदं च भावादीनामप्युपलक्षणं । क्वचित् रसान्यतरत्वार्थत्वेव पाठः । यथोदाहते इति । नवात्र जयहेतोयोगीदन्वादेकत्र चुलके मत्स्यकच्छपदर्शनहेतोर्माहात्म्यादेशगानात् काव्यलिगमस्तीति वाच्यं, तस्याद्दुनरसिविरोधित्वात् । एकचुलके मत्स्यकच्छपयोर्विरोधाभासस्तु सम्भवि न स्फुट इत्याहुः । यदित्विति । अतएव वृत्तो ‘क्वचित्स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः’ इत्यत्र स्फुटेत्युक्तं । अलंकारत्वं च चमत्कारिवोधजनकत्वगम्भ-

यत्सौधशृङ्गाग्रसरोजरागरत्प्रभाविच्छुरितः शशाङ्कः ।
पौराङ्गनावक्त्रकृतावमानो जगाम रोपादिव लोहितत्वम् ॥ २ ॥

मेवेति 'अद्रावत्रप्रज्वलत्यभिरुचैः प्राञ्यः प्रोद्यनुलसत्येष धूमः' इत्यादौ (३४५ उदाहरणे) न काव्यलं, सत्यप्यनुमानेऽलंकारपठिते इत्याहुः" इत्युद्योतः । इदमत्र निष्पत्तं १ सरसं स्फुटालंकारसहितं, २ सरसं अस्फुटालंकारसहितं, ३ सरसं अलंकारशून्यं, ४ नीरसं स्फुटालंकारसहितं, ५ नीरसं अस्फुटालंकारसहितं, ६ नीरसं अलंकारशून्यं । एते पदभेदाः । अत्र मम्मटमते प्रथमद्वितीयचतुर्थ-पंचमानां काव्यलं । प्रदीपमते आदितश्चतुर्णा काव्यत्वं । यदित्वित्यादिमते प्रथमद्वितीयचतुर्थानामेव काव्यत्वमिति । अत्र उत्प्रेक्षारूपकावर्धालंकारौ अनुप्रासः शब्दालंकारश्च तदुक्तं "संभावनास्यादुत्प्रेक्षा" "विषयभेदतादूप्यरंजनं विषयस्य यत् रूपकं तत्" "वर्णसाम्यमनुप्रासः" इति । अस्मिन् सर्गेऽतिमश्लोकत्रितयं विना सर्वाणि उपजातिवृत्तानि तत्त्वक्षणं छंदोमं ज्याँ इंद्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्लक्षणे लिखित्वा "अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयाबुपजातयस्ताः" अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजौ नाम इंद्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणभाजावित्यर्थः । यदायत्रादौ तगणः प्रयुक्तः स च धनापहरणफलकः । उक्तं च "मो भूमिलिगुरुः श्रियं दिशति, यो शृद्धिं जलं चादिलो, रोऽग्निमध्यलघुर्विनाशमनिलो देशाटनं सोत्यगः ॥" तो व्योमांतलघुर्वनापहरणं जोकोहुजं मध्यगो भश्वद्वो यशउज्ज्वलं मुखगुरुर्नोनाक आयुष्मिलः" इति तथा तत्रैव अथ यदि दैवादुष्टफलो गणः काव्यादौ कृतः तद्रक्षणार्थं द्विनीयो गणः शोध्यः । तत्र मगणनगणौ भित्रसंज्ञौ भगण यगणौ भृत्यौ जराबुदासीनौ तसावरी नीचौ च तदुक्तं "मनौ भित्रे भयौ भृत्याबुदासीनौ जरौ स्मृतौ ॥ तसावरीनीचसंज्ञौ हेयावेतौ मनोषिभिः" इति । प्रकृते तु द्विनीयोपि शत्रुसंज्ञः द्वितगण एव तथाच तत्रैव अग्रे "शत्रोःशत्रुर्भवेच्चद्विगुणससहितो नायकस्यैव नाशं । देशोद्वासं विधत्ते कथयति च फलं विंगलो नागराजः" इति एवं च दुष्टफलत्वादादौ तगणनिवेशोऽयुक्त इति प्राप्तं तथापि "अक्षरे परिशुद्धे तु नायको भूतिमृच्छति" इत्युक्तत्वात् प्रकृते संपत्तिदायकावर्णस्यादौ प्रयोगात् न दोषः उक्तं च भामहेन "अवर्णात्संपत्तिर्भवति मुदिवर्णाध्यनशतानि" इत्यादि किं च आर्मादिति सत्ताख्यपरममंगलपरब्रह्मोधक असूधातोः प्रयोगेन सर्वे दोषा निराकृता भवन्ति । एतदपि तेनैवोक्तं "देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ॥ ते सर्वे नैव नियास्युलिपितो गणतोऽपि वा" इतिदिक् । इति आरभ्य एकादशभिः पर्यैरयोध्यांपुरीं वर्णयति ॥ १ ॥

यदिति—यस्या अयोध्यायाः सौधाः राजसदनानि शेषेषष्ठी सर्वनाम्रो वृत्तिमात्रे पुंवद्रावः "सौधोऽन्नी राजसदनं" इत्यमरः तेषां यानि शृंगाणि शिखराणि तेषां अग्राणि तत्संबंधानि यानि सरोजरागरत्नानि सरोजभिवरागो येषां तानि सरो-

कृत्वा पि सर्वस्य मुदं समृद्धया हर्षाय नाभूदभिसारिकाणाम् ।
निशासु या काञ्चनतोरणस्थरबांगुभिर्भिन्नतमित्यराशिः ॥ ३ ॥

जरागाणि तानि च तानि रत्नानि च तत्र स्वचितानि पद्मरागरत्नानीति यावत् तेषां चा प्रभा रुचिः तथा विच्छुरितः संमिथः शंगं प्राघान्यसान्वोष्ठं” शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागं” इत्युभयत्राप्यमरः “रत्नं स्वजातिष्ठेष्टे स्यान्मणौ” इति हैमः “स्युः प्रभाहमुचिस्त्वदभा” इत्यमरः शशः अंकः चिन्हं यस्य स शाशांकः चंद्रः यद्यपि शशः मृगविशेषः “गंधर्वः शरभो राम मृमरोगवयः शशः” इत्यमरात्तथापि अत्र मृगसामान्यवाचित्वमेव अतएव चंद्रपर्यायेषु “ग्लोमृगांकः कलानिधिः” द्विजराजः शशधरः इत्युभयविधामरोक्तिः संगच्छते । लोहितत्वेन तमुत्प्रेक्षते—पौरेत्यादिना । पुरे नगरे भवाः पौराः “तत्रभव” इति अण् नागरिका इत्यर्थः तेषामंगनाः ख्रियः “अंगात्कल्याणे” इति पामादित्वात् न प्रत्ययः । तासां वक्त्राणि मुखानि तैः कृतः अवमानः अवहा यस्य तथाभूतः “विशेषास्त्वं गन्धनाभीरुः” “वक्त्रास्येवदनं तुल्यं” लीढावमाननावहा” इत्यमरः । रोषात् क्रोधात् “कोपकोधामर्यरोषावित्यमरः । लोहितस्य आरक्षस्य भावः लोहितत्वं “तस्यभावस्त्वतलौ” इतित्वप्रत्ययः “लोहितोरोहितोरकः इत्यमरः । जगामेव प्रापेव गच्छतेरनयतनपरोक्षभूतेलिद् । इति शब्दः उत्प्रेक्षायां तथा च वाच्योत्प्रेक्षेयं तदुक्तं “मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनभित्येवमादिभिः ॥ उत्प्रेक्षाव्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपितादृश” इति किंच सौधाप्रशंगरत्नप्रभाया विच्छुरणस्य शशांकेऽसंबधेषि संबधवर्णनात् संबधातिशयोऽक्षितरियं उक्तं च “संबधातिशयोऽक्षितः स्यात् अयोगे योगकल्पनभिति । अनया चातिशयोक्त्वा पुरीस्थसौधानां अत्युभूतत्वं योत्यते । तेन च अलौकिकं सौदर्यं पुर्याः व्यज्यते इत्यलंकारेणवस्तुभवनिः । अतएव एतत्काव्यस्य ध्वनिप्रधानत्वात् उत्तमत्वं तदुक्तं काव्यप्रकाशे “इदमुत्तममतिशयिनि व्यंग्ये वाच्याध्वनिर्बुधः कथित” इति एवमितरत्रापि तत्र तत्र ऊहनीयं ॥ २ ॥

कृत्वेति—या अयोध्या सर्वस्य लोकस्येति शेषः तस्यव बुद्धिमत्वेन मुदुत्पत्तियोग्यत्वात् समृद्ध्या ऐश्वर्येण मुदं हर्षं कृत्वा ऽपि उत्पादापि अभिसरंति भर्तृष्ठकेत्स्थानं गच्छन्ति इत्युभिसारिकाः “कांतार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका” इत्यमरः अभिपूर्वकान् सर्तंऽप्युल् । तासां निशासु रात्रिषु “निशानिशीधिनी रात्रिः” इत्यमरः । निश शब्दात् हलंताङ्गुरिगतेन दाप् । हर्षाय प्रीतौ “मुत्रप्रीतिः प्रमदो हर्षः” इत्यमरः नाभूत् । हर्षायनाभूदिति तादर्थी चतुर्थेषा हर्षोऽपकारिका एतत्सत्त्वा नाभूत् । तत्र हेतुगर्भे विशेषणं काचनेत्यादि—काचने मुखमेयस्त यतोरणं वाहिदांरं तस्मिस्तिष्ठतीति तोरणस्थानि, मुषीति योगविभागात्कप्रत्ययः यानि रत्नानि तेषामंशावः मयूखाः तैः “तोरणोऽश्रीवहिदांरं” “किर-

चीनांशुकैरभ्रलिहामुदग्रभृज्ञाग्रभागोपहितैर्गृहाणाम् ।
विटङ्कोटिस्खलितेन्द्रसृष्टनिर्मांकपद्वैरिव या वभासे ॥ ४ ॥
दिद्भुरन्तःसरसीमलङ्घयं यत्खातहंसः समुदीक्ष्य वप्रम् ।
सस्मार नूनं दृढकौञ्जकुञ्जभागच्छिदो भार्गवमार्गणस्य ॥ ५ ॥

णोस्त्रमयूखांशुः” इत्यमरः । भिन्नाः नाशिताः तमिक्षाणामधकाराणां राशयः
समूहा यया “तमिक्षं तिमिरं तमः” इत्यमरः “राशिर्मेषादिपुंजयोः” इति हैमः ।
अत्र अभिसारिकाणां द्वयोत्पादनाभावसाधनाभिप्रायेण कांचनतोरणेत्यादिवि-
शेषणदानात् परिकरालंकारः तदुक्तं “अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे” इति ॥ ३ ॥

चीनांशुकैरिति । या अयोध्या अत्र आकाशं लिहंतीति अभ्रलिहि तेषां लिह्
आस्त्रादने अस्मात् सुवते उपपदे ‘क्रिप् च’ इति क्रिप् उपपदसमाप्तः । आकाश-
स्पर्शिनामित्यर्थः गृहाणां सद्यनां ‘गृहं गेहोऽवसितं वेद्मसद्य’ इत्यमरः शृंगाणां
शिखराणां अग्रभागः ऊर्ध्वभागः ‘शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च’ इत्यमरः तस्मिन्
उपहितैः स्थापितैः आतपे शोषणार्थं निहितैरिति यावत् उपपूर्वाद्धातेः कर्मणि
कतः ‘दधातेहिः’ इति खादेशः । चीनानि एतज्ञातीयानि अंशुकानि वन्नाणि
अथवा चीनस्य देशविशेषस्य संबंधीनि अंशुकानि वन्नाणि चीनदेशस्थवन्नाणा
मत्युक्तुष्टत्वात् चीनांशुक इत्युक्तं तैर्हेतुभिः ‘हेतौ’ इति तृतीया ‘चीनो देशैततं-
तुषु’ इति हैमः विटकानां कपोतपालिकानां ‘कपोतपालिकायां तु विटकं पुनर्पुंसकं’
इत्यमरः । कोटयः अस्त्रयः ‘ख्रियः पाल्यश्रिकोटयः’ इति कोशे । तासु स्खलिताः
च्युताः एतादशा ये इंद्रेण सृष्टाः उत्सृष्टाः शोषणार्थं लंबिता इत्यर्थः ये निर्मांकपद्वा:
आकाशवन्नाणि तैरिव ‘निर्मांको व्योम्नि सप्त्राहे मोक्षके सर्पकंचुके’ इति हैमः ।
वभासे शुशुभे भासृ दीप्तौ लिद । यस्याः गृहाणां शिखरेषु निहितैश्चीनांशुकैः
हेतुभिः इंद्रेण आकाशे आतपे शोषणार्थं निहितैर्वेत्रैः सामीव्यात् यस्याः विटंक-
कोटिस्खलितैरिव या वभासे इति तात्पर्ये । नेमानि अधस्तनानि वन्नाणि किंतु
स्वर्गवासिभिः आतपशोषणार्थं आकाशे दत्तानि यानि तानि वन्नाणि सामीव्या-
दधः स्खलितानि इति यावत् । एतेन तत्स्थगृहाणां अत्युच्चत्वं ध्वनितं । उत्प्रेक्षा-
लंकारः ॥ ४ ॥ इदं यथामति व्याख्यानं कृतं एतदपेक्षया अधिकं मनोद्वारि
उपलब्धं चेत् स्वीकृतं व्यं ॥

दिद्भुरिति । यत्खातहंसः यस्या अयोध्यायाः खातं पुष्करिणी तत्संबंधी
हंसः मरालः । खात इत्यत्र खनु अवदारणे इत्यस्मात् कर्मणि कतः जनखनेति आत्वं
“पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्” इत्यमरः “हंसः स्यान्मानसौकसि” इति मेदिनी
वस्तुतस्तु अत्र खातशब्देन योग्यतया परिखा गृह्णते अतएव निकटवर्तिंप्रस्य
अलंध्यत्वं स्वरसतः संगच्छते । अंतः नगरीमध्ये सरसी महत्सरोवरं “ईदूतीच सप्त-

स्वविम्बमालोक्य ततं गृहाणामादर्शमित्तौ कृतवन्ध्यघाताः ।
रथ्यासु यस्यां रदिनः प्रमाणञ्चक्रुमेदामोदमरिद्विपानाम् ॥ ६ ॥

न्यर्थे तत्रापि सरसी यदीति” वार्तिके दक्षिणापथे महाति सरांसि सरस्य इत्युच्यते इति महाभाष्योक्ते: ‘कासारः सरसी सर’ इत्यमरोक्तेश्च सरसी शब्दोपि महासरो-वरवाची अस्ति तत्र स्त्रीत्वं लोकात् गौरादित्वान्डीय । दिद्भुः द्रष्टुमिच्छुः सन्-दृशिःप्रेक्षणे सघंतात् “सनाशंसभिक्षउः” इत्युप्रत्ययः । अंतःसरसामित्यत्र कृतृकर्मणोः कृतीति कर्तरिष्ठी न भवति, दिद्भुरिति उप्रत्ययांतयोगेन ‘नलो-काव्ययेति’ निषेधात् । अलंध्यं लंघितुं उक्षिंघितुं शक्यः लंघ्यः न लंघ्यः अलंध्यः ती लंघिगती अस्मात् शक्ता ण्यत् प्रत्ययः नवमासः । वप्रं तटं “वप्रस्ताते पुमा-नस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे” इति मेदिनी । समुदीक्ष्य विलोक्य समुद्रामीक्षते: च च ‘समासेन अपूर्वं ति’ त्वोल्यवादेशः, दृढ़कौचकुंजभागच्छिदः कौचस्य कौचस्य कुंजभागः कुंजेन निकुंजेन युक्तः भागः कुंजभागः “शाकपार्थिवादीनांसिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंस्थानं” इति उत्तरपदलोपः दृढ़श्वासां कौचकुंजभागश्च तं छिन्नतीति तस्य “कैलासे धनदावासे कौचः कौचोभिधीयते” इति वृहद्दारावली, “भागोरुपार्धके भाग्यैकदेशयोः” इति मेदिनी । यद्यपि शाकपार्थिवादिगणपाठं विनापि कुंजभागेत्यत्र पश्चीतपुरुषो वक्तुं शक्यः तथापि दृढ़मिति विशेषणस्य सार्थक्याय शाकपार्थिवादित्वं स्वीकृतं । तथाहि दृढ़मिति विशेषणं तावत् न कौचस्य तस्य दार्ढनियतत्वात् । नापि कुंजशब्दस्य असंभवात् नापि कुंजभागस्य असंभवादेव इदं च कुंजशब्दस्य लतादिसमूहपरत्वमभिप्रेत्योक्तं । बदि तु “निकुंजकुंजौ वा क्षीवे लतादिपिहितोदरे” इत्यमरेण कुंजशब्दस्य लता-दिपिहितस्थलवाचित्वात् तस्य च दृढ़त्वविशेषणसंभव इत्युच्यते तदा मध्यमपदलोपिसमासं विना पश्चीतपुरुषेष्यपि सुयोजमिदं । भृगोः गोत्रापत्यं भार्गवः परशुरामः “ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च” इत्येण तस्य मार्गणस्य मार्गयति अन्वेषयति लक्ष्यं इति मार्गणः शरः तस्य ‘कलंवमार्गणशराः’ इत्यमरः । नूनं निश्चयेन सस्मार आदृथ्यौ । भार्गवमार्गणस्यत्यत्र “अधीर्गर्थदयेषामिति कर्मणि पश्ची । स्मृआध्याने इत्यस्मात् अनयननपरोक्षे भूते लिद ॥ ५ ॥

स्वविम्बमिति । यस्यां अयोध्याया रथान् वहनीनि रथ्याः तामु ‘तदहति रथयुगप्राप्तं’ इति यत् । गृहाणां सद्यनां आदर्शानां दर्पणानां भिसिः कुञ्जं तस्यां दर्पणे मुकरादर्शी ‘भिसिः स्त्री कुञ्जं’ इत्यमरी । ततं विस्तृतं महदिति यावत् तनु विस्तारे कनः अनुनासिकलोपः स्वेषा विवं प्रतिविवं स्वार्द्धव आलोक्य विलोक्य कृतः निष्पादितः वंश्यः निष्पलः घातः ताडनं यैः आदर्शो वास्तवप्रति शशृणमभावात् आघातानां वंश्यं ‘वंश्योऽफलोवकेशी च’ इत्यमरः प्रशस्ती रदी दत्ती येषां ते रदिनः ‘अतइनि ठनौ’ इति प्रशंसायां इनिः ‘रदना दशना दंता

लग्नैकभागं सितहर्म्यशृङ्गे विकृष्ट्य मन्देन समीरणेन ।
दीर्घीकृतं बालमृणालशुभ्रं करोति यत्र ध्वजकृत्यमध्रम् ॥ ७ ॥
प्रवालशीर्षा वदने सुवर्णं मुक्तामयाज्ञावयवा वहन्त्यः ।
यस्यां युवत्यो विहिता विधात्रा रत्नैरिवापुर्वपुषः प्रकर्षम् ॥ ८ ॥

रदाः इत्यमरः रदिनः दंतिनः मदेन गर्वेण आमोदः हर्षः तं ‘आमोदो गंधर्दर्थयोः’ इति मेदिनी । अरिद्विपानां द्वाभ्यां शुंडातुंडाभ्यां पिबतीति द्विपाः सुपीतिकः अरयः शत्रवः ते च ते द्विपाः प्रमाणं प्रमिर्माते इति प्रमाणं प्रमातारं ज्ञातारमिति यावत् कृत्यल्युटोवहुलमिति वाहुलकात् कर्तरि ल्युट् कीबत्वं लोकात् ‘लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लिंगस्य प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्रेयत्ता प्रमातृपु’ इत्यमरः मदामोदमिति पुलिंगस्य विशेषणत्वे प्रमाणशब्दस्य ‘वेदाः प्रमाणं’ इतिवत् विशेषणत्वं भवत्येव । ‘लिंगसंस्थाविभेदेपि विशेषणविशेष्यता विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणाविशेष्ययोः’ इत्युक्तेः । आदर्शभित्तौ यत् करिभिस्ताडनं कृतं तत् गर्वदर्थेणव कृतं । गर्वाभावे तु आदर्शं शत्रुहस्तिनां कथमपि असंभवात् ताडनं नैव संभवति अतः शत्रुहस्तिनां हांता गर्वदर्थं एव ननु ते इति तात्पर्ये । मदेनैव ताडनं कृतवंतः मदे हि विचारासंभवात् इति यावत् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

लग्नेति । यत्र यस्यां नगर्यामित्यर्थः “सम्प्यव्यल्” इति व्यल् प्रलयः । बालमृणालशुभ्रं, बालं शिशुः खल्पमिति यावत् यत् मृणालं विसं “मृणालं विसं” इत्यमरः तदिव शुभ्रं श्वेतं “शुक्लशुभ्रशुचिश्वेत” इत्यमरः सितहर्म्यशृङ्गे श्वितं पांडुरं सुधया भवलितमिति यावत् यत् हर्म्यं धनिनां वासगृहं “हर्म्यादि धनिनां वासः” इत्यमरः तस्य यत् शृंगं शिखरं “शृंगं प्राधान्यसान्वोश्च” इत्यमरः तस्मिन् लग्नेकभागं लग्नः आसक्तः एकभागः एकदेशः यस्य मदेन अल्पेन “मूढात्पापदुनिर्भाग्या मंदाः” इत्यमरः सम्यक् ईर्ते गच्छतीति समीरणः वायुः अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्च तेन । “समीरमाशृतमरुजगत्प्राणसंमीरणाः” इत्यमरः । विकृष्ट्य आकृष्ट्य दीर्घीकृतं अदीर्घमपि दीर्घं संपद्यते तथा कृतं “दीर्घमायतं” इत्यमरः विस्तारितमिति यावत् दीर्घशब्दात् कृशस्तियोगेति चित्वः “अस्यच्चौ” इतीत्वं “ऊर्यादिच्चिवाचश्च” इतिगतिसंश्ला ‘कुण्ठितप्रादयः’ इति समाप्तः । मंदवायुना हि अभ्रं प्रसृतं भवति इति मुप्रसिद्धमेतत्, एताहृश अभ्रं मेघः ‘अत्रं मेघो वारिवाहः’ इत्यमरः ध्वजकृत्यं ध्वजस्य केतनस्य कृत्यं कार्यं “विभाषाकृत्वाः” इति कृधातोः क्यप्, करोति निष्पादयतीत्यर्थः । करोतेल्लट् उप्रत्ययोगुणः । यत्स्थहर्म्यशृंगाप्रसंक्षमं मंदवाय्वाकृष्टं अभ्रं पताकेव भातीत्यर्थः । अश्रापि अरांभधे संबंधातिशयोक्तिः तेन च हर्म्याणामत्युच्चत्वं ध्वनितं इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७ ॥

इदानीं अंतस्थांगनावर्णनद्वारा पुरीवर्णयति । प्रवालशीर्षेति । यस्यां अयोध्याया युवत्यः तह्यणः यद्यपि तरुणे युवतिः समे इत्यमरात् यूनस्तिरिति पाणिन्मुक्त-

आलिङ्गय तुङ्ग वडभीविट्ठुङ् विश्राणितान्मध्वनि पुष्करेषु ।
यत्सौधकान्तेरिय संविभागं वत्रे सितं शारदमन्त्रवृन्दम् ॥ ९ ॥

त्वाच युवतिशब्दः इकारातः प्राप्नोति तथापि तिप्रत्ययांतात् सर्वतोऽफलयांदिति
हीयि योतेः शत्रंतान्दीपिवा युवतीशब्दोपि साधुरेव अतएव ‘युवतीकरनिर्मिथितं
दधि इति प्रयोगः संगच्छते । विधात्रा विदधाति करोति अर्थात् सृष्टिमिति कर्म
गम्यते’ इति विधाता ब्रह्मा विपूर्वात् दुधाश् धारणे इत्यस्मात् तृच् प्रत्ययः ।
विधाता विश्वमृडिधिः’ इत्यमरः तेन रत्नैः मणिभिः रमयन्ति रमते एषु वा
रत्नानि “रमेस्त च” इति औणादिको न प्रत्ययः ‘नेदशीति नेद्’ । ‘रत्ने
स्वजातिष्ठेष्टपि मणावपि नपुंसकं’ इति मेदिनी, तैः विहिता इव कृता विपूर्व-
कोदधाति: करणार्थकः तस्मात्कर्मणि रः: ‘दधाहिः’ इति शादेशः’ रत्नैर्निर्मिता
इवेति यावत् । वपुषः शरीरस्य ‘गात्रं वपुः संहननं’ इत्यमरः प्रकर्षे उत्कर्षं आपुः
आपुः आप्नोतेलिंद् । रत्ननिर्मितत्वोत्प्रेक्षांसमर्थनाय युवतीः विशिनष्टि प्रवालशरीरं
स्यादिना । प्रकृष्टाः वालाः केशा येषु तानि प्रवालानि, तानि शीर्षाणि यासां ताः
प्रवालशीर्षाः “वालोऽङ्गेभ्यभपुच्छयोः । शिशौन्हीवेरक्षयोः” इति हैमः
“उत्तमांगं शिरः शीर्षं” मित्यमरः पक्षे प्रवालानि विदुमाणि शीर्षाणि यासां ताः
‘प्रवालोङ्गी किसलयेवणिदंडे च विदुमे’ इति विशः । सुवर्णं सुषुवणो अर्याद्वौरः
यस्य तत्सुवर्णं ‘वणोद्विजादौशुक्षादौ’ इत्यमरः एतादृशं वदनं सुखं ‘वक्षास्ये
वदनं तुंडं’ इत्यमरः पक्षे सुवर्णं हैमं ‘स्वर्णं सुवर्णं कनकं’ इत्यमरः तद्यते
वदनं वहन्त्यः वहन्ति धारयन्ति इति वहन्त्यः वहते: शत्रंतादुगितष्ठेति शीर्ष-
शण्दयनोरिति नुम् । मुक्तामयांगावयवाः मुक्ताः उहिमताः आमयाः रोग यैः ते
‘रोगव्याधिगदामयाः’ इत्यमरः अंगानि दस्तादीनि अवयवाः अंगुल्यादयः
अथवा अंगावयवा इति पदेन अंगप्रत्यंगानि गृथ्यते, मुक्तामया अंगावयवा
यासां ताः तथोक्ताः पक्षे मुक्तामया मौर्किकप्रचुराः ‘मुक्तायविदुमः पुंसि’
इत्यमरः ‘तत्प्रकृतवचनेमयडिति मयटप्रत्ययः’ अंगावयवा यासां ताः । नन्दत्र
प्रवालशीर्षा इत्यादि विशेषणैः तत्तदवयवानां तत्तद्रत्नकृतत्वं प्रतिपादयते मुक्ता-
मयांगा इत्यत्र तु प्राचुर्यमयवा मुक्ताप्राचुर्यमेव बोधयते न तु मुक्ताकृतत्वं, प्रा-
चुर्यं च आधिक्यमेव तेन च मौर्किकानामाधिक्यं इतरवस्तुनः अस्पत्वं एवं च
केवलमुक्ताकृतत्वाभावः स्पष्ट इति वेद, चिन्मयं ब्रह्मेतिवत् अत्र स्वार्थमयडिति
गृहाण । स्वार्थं मयटि प्रमाणं तु तथिता इत्यत्र कृदतिइत्यादिवत् एव वचनेनैव
निवांदे वहुवचनं क्वचिदन्यस्मिन्पि अर्थं अन्येषि तथिता भवति इति बोधनार्थं
तेन अन्यार्थं टिकप्रस्थयेन अल्पो प्रामो प्रामटिका इत्यर्थकं प्रसमराघवनाटकीयः
प्रयोगः संगच्छते । स्पष्टं वेदं तथिता इत्यत्र शब्दरत्ने इति दिक् । उत्प्रेक्षा-
श्लेषानुप्राप्तालंकाराः । ‘नानार्थसंश्रयः ऐषो वर्णावर्णोभवाधितः’ इति ॥ १० ॥

आलिङ्गयेति । सितं शुभ्रं शरदि भवं शारदं कालादृशं वाधित्वा ‘संधिवेलेति

आसन्नजीमूतघटासु यस्यां विद्युक्तिभा काञ्चनपिङ्गरासु ।
मुहुः पताकासु तता विवृतिस्ततान् तोषं शिखिनामुदग्रम् ॥१०॥
यत्र क्षतोद्विहिततामसानि रकाशमनीलोपलतोरणानि ।
क्रोधप्रमोदौ विद्धुर्विभाभिनोरीजनस्य भ्रमतो निशासु ॥ ११ ॥

क्रन्वण् शरत्कालिकमित्यर्थः, अब्राणां मेघानां वृद्धे समूहः कर्तुं 'अब्रेमधो वारिवाहः' 'खियां तु संहतिवृद्' मित्युभ्यत्राप्यमरः तुंगं उच्चं 'उच्चप्रांश्चतोदप्रोच्छ-
तास्तुगे' इत्यमरः वडभ्याः चंद्रशालायाः विटंकः कपोतपालिका 'वडभीचंद्रशा-
लिका' इति त्रिकांडशेषः 'विटंकं पुच्चपुंसकं' इत्यमरः शिरोगृहोपरिकृतकपोत-
पालनार्थकृतपंजरविशेष इत्यर्थः । आलिंगय उपगुण्य संक्ष्येति यावत् पुष्करेषु
वायभांडमुखेषु 'पुष्करं करिहस्ताप्रे वायभांडमुखे जले' इत्यमरः आत्मनः
स्वस्य ध्वनिः रवः 'ध्वनिध्वानरवस्वना' इत्यमरः । विश्राणितः दत्तः आत्मध्वनि-
येन श्रण दाने णिजंतात्कर्मणि कृतः 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं' इत्यमरः ।
प्रतिध्वनिः अवकाशविशिष्टस्थले निष्पद्यते इति लोकप्रसिद्धमेतत् अथवा पुष्करेषु
आकाशेषु अन्यत्पूर्ववत् आकाशस्यैकत्वेऽपि घटमठाशुपाधिभेदेन बहुवचनं ।
वस्याः सौधाः राजसदनानि यत्सौधाः 'सौधोऽन्नीराजसदनं' इत्यमरः तेषां कांते:
शोभायाः 'शोभाकांतिर्युतिः छविः' इत्यमरः । संविभागं संविभक्तिं वत्रे इव
जप्राहेव । अन्योपि अन्यस्मै किंचित्प्रदाय तस्मात्कांचिद्गुणं गृह्णाति तद्वत् सौधा-
काशेषु स्वध्वनिं समर्थ्य तेभ्यः सितत्वं शारदं अब्रवृद्धं जप्राह इव । अतिशयो-
क्युत्प्रेक्षालंकारौ लक्षणं तृक्तं ॥ ९ ॥

आसन्नेति । यस्यां नगर्यां । कांचनपिंजरासु आसन्नजीमूतघटासु जीमूतानां
मेघानां घटाः समूहाः घट संघाते घटादयः पितः इति वित्वात् 'षिद्धिदादि-
ध्योऽह्' इत्यह् प्रत्ययः । आसन्नाः सञ्चिकृष्टाः जीमूतघटा यासां तासु 'समीपे-
निकटासन्नसञ्चिकृष्टे' त्यायमरः । कांचनपिंजरासु कांचनं सुवर्णं तद्रिपिंजराः पीताः
कांचनेन पीता इति वा तासु पताकासु ध्वजेषु 'पताकावैजयंतीस्यात्केतनं
ध्वजमन्त्रियामित्यमरः । विशेषेण द्योतते इति विद्युन् तया निभा तुल्या 'तडित्सौ-
दामिनि विद्युत्' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभ्यत्राप्यमरौ । विद्युनिः मिध्याध्यासः
मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वत्' इत्यमरः । शिखिनां शिखा चूडा अस्ति
येषां ते शिखिनः मयूराः 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः 'त्रिश्यादिभ्यश्वेति'
इनिः । उदप्रं उच्चं अतिशयितमिति यावत् तोषं संतोषं ततान् वितस्तार तनुवि-
स्तारे लिङ् । कांचनपीतासु अब्रलिहपताकासु मेघानामासन्नवित्त्वात् विद्युद्गमेण
मयूराणां संतोषात्तिशय इत्यर्थः प्रावृण्मेषदर्शनेन मयूराहृष्यंतीति प्रसिद्धिः ।
अब्रापि अतिशयोऽकिञ्चात्माश्च अलंकारः तलक्षणं तु 'स्यात्समुत्त्रांतिसंदेहस्त-
दलंकारकृतित्रयं' इनि ॥ १० ॥

यत्रेनि । यन्यामिनि यत्र 'समम्याघल्' सर्वनाम्नोष्टिनिमात्रे इति पुंवद्रावः ।

तत्राभवत्य इक्षिरथाभिधानो भर्ता भुवो भानुनिभः प्रभावैः ।
क्षत्रान्वयैर्बिभृदलक्ष्यमन्यक्षमानाथमानं जयमानमोजः ॥ १२ ॥

आदी क्षतानि नाशितानि पश्चादुद्दितानि परिपोषितानि क्षतोद्दितानि 'पूर्णाङ्गे
ति' समाप्तः । तमसां समूहाः तामसानि 'तस्य समूह' इत्यण् क्षतोद्दितानि
तामसानि यस्तानि रक्षादमनीलोपलतोरणानि रक्षाः रक्षवर्णाः ते च ते उपलाथ
नीलोपलाः रक्षरत्नानि नीलसंहकरत्नानि तेषां तोरणानि बहिर्द्वाराणि कर्तृणि
'तोरणोऽस्मी' बहिर्द्वारं इति कोशाः । विभाभिः विशिष्टा रक्षाः कृष्णवर्णाश्च भासध
विभासः ताभिः निशासु रात्रिषु 'निशानिशीशिनी रात्री' ल्यमरः । भ्रमतः
भ्रमति चरतीति भ्रमन् अटतः नारीणां लीणां जनः लोकः तस्य क्षेत्रं कोपध्रमोदी
कोधः कोपः प्रमोदो हर्षः 'कोपकोधामर्षरोषमुत्प्राप्तिः प्रमदोहर्षः' इत्यमरी । वि-
दधुः चकुः विष्वादधातेर्लिंद । रात्रिषु प्रचरतीनामभिसारिकाणां रक्षमणीकृततो-
रणप्रकाशेन लोकानां स्वरूपशानभीत्या कोधः नीलमणीकृततोरणजन्यनीलिन्ना
स्वरूपाच्छादनात् हर्षे इति हेत्य ॥ ११ ॥

इत्यं एकादशभिः श्लोकैः अयोध्यां पुरी वर्णयित्वा कथां प्रस्तोतुं दशरथनामानं
राजानं वर्णयति । तत्रेति । तस्याभिति तत्र अयोध्यायाभिलिर्थः तच्छब्दात्सम-
न्याद्वालु । पांचिरथाभिधानः पंकितरथाइत्यनेन तुल्यार्थत्वात् दशरथपदं गृह्णते
'पंकितन्त्वं दोपिदशमं' इत्यमरान् पंकितशब्दस्यदशवाचित्वं । इत्यंते चैतादशप्रयोगाः
चंपूरामायणे 'पपात निःसंहः पंकिरथः इत्यादवः । तन् अभिधानं नाम यस्य' आ-
द्यावहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः । प्रभावैः प्रतापैः 'स प्रतापः प्रभा-
वश यत्तेजः कोशाद्भज' मित्यमरः । भानुनिभः भानोः मूर्यस्य निभः तुल्यः 'भानूर-
दिमदिवाकरी' 'निभसंकाशानीकाश' इत्युभयत्रात्यमरः । क्षत्रान्वयैः क्षत्राणां क्षत्रि-
याणां अन्वयो येषां ते 'संततिगोत्रजननकुलान्वयभिजनान्वयी' इत्यमरः समीक्ष-
शेषणे बहुव्रीहाविति श्लापकात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अथवा क्षत्राणामन्वयाः
परंपरा इत्यर्थः तैरलंघं लंघितुमुक्ताण्डितुं अहं लंघयं न सर्यं अलंघं लंघ धातोः
नक्तिलोर्घ्यत इति कर्मणि ज्यत् न अप्समाप्तः शश्रीभरनुक्तघनीयमिति यावन् । अन्य-
क्षमानाथमानं नाथते आशास्ते तश्चाथमानं अन्येषां इतरेषां क्षत्राणामित्यर्थः क्षमा
पृथ्वी तस्याः नाथमानं शश्रुभूम्येति इत्यर्थः अग्रं शेषे षष्ठी सुपुर्णोर्ति समाप्तः
षष्ठी समाप्तस्तु पूरणगुणेनि निषिद्धः एतादशं ओजः बलं 'ओजो दीप्तिबले'
इत्यमरः । जयो विजयः मानः शार्यदीर्याशभिमानः अनयोः समाहारः जयमानं
तत्र विभ्रन् विभर्ति धारयति विभर्तेलंटिशपिभीशनरि अन्यासेत्वं नान्यस्ता-
क्षुरुरिति नुमभावः । जयमाने ओज इत्यनयोः 'गामश्च पुरुषानह' मितिष्वन्
चकार विनापि समुच्चयः । भुवः पृथिव्याः भर्ता विभन्ने पोषयति धारयति इति वा
भर्ता पनि अभवन् आमीन् भवतेलेह । भनुप्रासालंकारः ॥ १२ ॥

अखण्डमानो मनुजेश्वराणां मान्यो गुणक्षो गुणजैर्मनोऽहः ।
दिशो यशोभिः शरद्ब्रशुभ्रैश्चकार राजा रजतावदाताः ॥ १३ ॥
जिगीषुरभ्यस्तसमस्तशास्त्रानोपरुद्देन्द्रियवाजिवेगः ।
आजावजय्यानजनन्दनोऽन्तः स पड़द्विपः पूर्वमसौ विजिभ्ये १४

तमेव त्रयोदशभिः श्लोकैः वर्णयति । अखण्डमान इति । न स्तंडः अर्धः अविच्छिन्नमित्यर्थः ‘स्तंडोऽर्ध ऐक्षवे’ इति हैमः । एतादृशः मानः सत्कारः शौर्याद्याभिमानो वा यस्य मनुजेश्वराणां मनोः राजविशेषात् जाता मनुजाः मनुष्याः ‘पंचम्यामजातौ’ इति जनेऽर्डः । ईशितुं शीलमेषां ते ईश्वराः ‘स्थेशभासपिसक्सोवरच्’ इत्यनेन ईशवरच् । मनुजानामीश्वरा इत्यत्र पष्टीतत्पुरुषः । तेषां राजामित्यर्थः मान्यः मानयितुं पूजयितुं योग्यः मान्यः मानयेतेश्वरादेरतोयत् इति यत् गुणक्षः गुणान् संध्यादयः तान् जानातीति ‘आतोऽनुपसर्गे’ इति कप्रत्ययः उपपदसमाप्तः एतादृशः राजा राजतेसौ राजा ‘कनिन्युक्तिः’ इत्यनेन कनिन् प्रत्ययः दशरथः गुणजैः गुणेभ्यः संध्यादिगुणेभ्यः शौर्यादिगुणेभ्यो वा जातानि गुणजानि पूर्ववत् डप्रत्ययः ‘शौर्यसंध्यादिकेगुणाः’ इत्यमरः । मनोऽहः मंजुलैः ‘मनोऽहं मंजु मंजुलं’ इत्यमरः । शरद्ब्रशुभ्रैः शरदः शरद्वतोः अध्राणि मेषाः ‘अत्रमेषोवारिवाहः’ इत्यमरः । तद्वच्छुभ्रैः श्वेतैः ‘शुश्रवशुचिश्वेत’ इत्यमरः यशोभिः कीर्तिभिः ‘यशः कीर्तिः समझा च’ इत्यमरः । दिशः काष्ठाः ‘दिशस्तु ककुभः काष्ठा’ इत्यमरः । रजतावदाताः रजत रूप्यमित्र अवदाताः सिताः ‘अवदातः सितो गौरो’ इत्यमरः । चकार करोतेलिंद् यशसः श्वेतत्ववर्णनं कविसंप्रदायसिध्धं । तथाच भारतचंचां ‘तस्यां वसन् पाङ्गुरुदारविक्रमः प्रजामनः पश्चवयन् प्रशासनात् । यशः प्रकाशैर्यमुनासखीसखीनिनायलोकं निजनामवाच्यतां’ इत्यादि । अत्राप्यनुप्रासालंकारः उपमालंकारश्च तलक्षणं ‘उपमा यत्र सादृशलक्ष्मीरूपस्ति’ इत्यादि ॥ १३ ॥

जिगीषुरिति । जेतुमिच्छुः जयते: सम्रातात् ‘सनाशंसभिक्षउः’ इत्युपत्ययः ‘सन्लिटोर्जेः’ इति कुतं जयेच्छुरित्यर्थः । अभ्यस्तानि यानि समस्तानि निखिलानि शास्त्राणि तेषां हानं कृष्णस्य कृतिरितिवत् कर्तरि पष्टीयं तत्कर्तुकं ज्ञानमित्यर्थः तत्रन्यमिति यावत् तेन उपरुद्धा निरुद्धा इंद्रियाण्येव हृषीकाण्येव वाजिनः अभ्यातेषां वेगो रसो येन ‘विश्रमशेषं कृस्त्वं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषं’ इत्यमरः ‘हृषीकं विषयीश्वियं’ ‘वाजिवाहार्वगंधर्वं’ ‘वेगस्तरसी तु रथः’ इत्यमरौ । शास्त्रजन्यहानेन निरुद्देश्यवेग इत्यर्थः एतादृशोऽजनन्दनः नंदयाति आलहादयति इति नंदनः ‘नंदादित्वाश्युः’ । अजस्य एताम्नो रघुपुत्रस्य नंदनः पुत्रः ‘नंदनस्तु तनये दर्षकारिणि’ इति हैमः सः असौ दशरथः आजौ युद्धे ‘समित्यादि समियुधः’ इत्यमरः । जेतु शक्या जय्याः ‘क्षम्यजप्यौ शक्यार्थं’ इति शक्यार्थं

तत्राभवत्प उक्तिरथमिधानो भर्ता भुवो भानुनिभः प्रभावैः ।
क्षत्रान्वयैर्विभ्रदलक्ष्मपन्यक्षमानाथमानं जयमानमोजः ॥ १२ ॥

आदी क्षतानि नाशितानि पथादुदृहितानि परिपोषितानि क्षतोदृहितानि 'पूर्वाकेति' समाप्तः । तमसां समूहाः तामसानि 'तस्य समूह' इत्यण क्षतोदृहितानि तामसानि वैस्तानि रक्षादमनीलोपलतोरणानि रक्षाः रक्षवर्णाः ते च ते उपलाथ नीलोपलाः रक्षरत्नानि नीलसंहकरत्नानि तेषां तोरणानि बहिर्दाराणि कर्तृंभि 'तोरणोऽस्मी' बहिर्दारं इति कोशः । विभाभिः विशिष्टा रक्षाः कृष्णवर्णावध भासवध विभासः ताभिः निशासु रात्रिषु 'निशानिर्दीर्घिनी रात्री' त्यमरः । अभ्रतः अभ्रति चरतीति अभ्रमन् अटतः नारीणां लीणां जनः लोकः तस्य क्रमेण कोषप्रमोदी कोषः कोपः प्रमोदो हर्षः 'कोपकोधामर्परोषमुत्प्रीनिः प्रमदोहर्षः' इत्यमरी । विदधुः चकुः विपूर्वाधातेलिंद् । रात्रिषु प्रचरंतीनामभिसारिकाणां रक्षमणीकृततोरणप्रकाशेन लोकानां स्वरूपज्ञानभीत्या कोषः नीलमणीकृततोरणजन्यनीलिन्ना स्वरूपान्धादनात् इव इति हेय ॥ ११ ॥

इत्यं एकादशभिः श्लोकैः अयोध्यां पुरी वर्णयित्वा कथां प्रस्तोतुं दशरथनामानं राजानं वर्णयति । तत्रेति । तस्यामिति तत्र अयोःयायामिल्यर्थः तच्छब्दात्सम-म्याक्षरः । पंक्तिरथमिधानः पंक्तिरथइत्यनेन तुल्यार्थत्वात् दशरथपदं गृह्णते 'पंक्तिन्ळङ्गोपिदशाम' इत्यमरात् पंक्तिशब्दस्यदशवाचित्वं । इत्यंते चैताहशप्रयोगाः चंपूरामायणे 'पपात निःसंहः पंक्तिरथः इत्यादयः । तत् अभिधानं नाम यस्य' आ-हयाद्वे अभिधानं च नामवेदं च नाम च' इत्यमरः । प्रभावैः प्रतापैः 'स प्रतापः प्रभा-वध यत्तेजः कोशादंडज' मित्यमरः । भानुनिभः भानोः सूर्यस्व निभः तुल्यः 'भानू-दिमदिकाकरी' 'निभसंकाशनीकाश' इत्युभयत्रात्यमरः । क्षत्रान्वर्यैः क्षत्राणां क्षत्रि-याणी अन्ययो येषां ते 'संततिगोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयी' इत्यमरः सप्तमीवि-देषणे बहुवीद्याविति इषापकात् व्याधकरणे बहुवीहिः । अथवा क्षत्राणामन्वयाः परंपरा इत्यर्थः तैरलंघं लंघितुमुक्त्वा अर्ह लघ्यं न लघ्यं अलंघं लंघ घातोः अद्भुतोऽर्थन् इति कर्मणि ष्यत् नवसमासः शश्रुभरनुक्षणीयमिति यावन् । अन्य-क्षमानाथमानं नाथते आशास्ते तप्ताथमानं अन्येषां इतरेषां शश्राणामिन्यर्थः क्षमा पृथ्वी तस्याः नाथमानं शश्रुभूम्योषित् इत्यर्थः अत्र देषे शश्री सुप्तुषेति समाप्तः षष्ठी समाप्तस्तु पूरणगुणेति निषिद्धः एतादृशं ओजः चलं 'ओजो दीप्तिवले' इत्यमरः । जयो विजयः मानः शार्यवीर्यशुभिमानः अनयोः समाहारः जयमानं लघ वित्रन् विभर्ति धारयति विभवेत्तर्लिंगपिभौदीशतरि अन्यसेत्वं नान्यस्ता-शुभुरिति तुमभावः । जयमानं ओज इत्यनयोः 'गामभं पुरुषानह' मित्वन् चकार विनापि समुच्चयः । भुवः पृथिव्याः भर्ता विभविति पोषयनि धारयति इति वा भर्ता पनि अभवन् आमीन् भवतेलंद । भनुप्रासांकारः ॥ १२ ॥

अखण्डमानो मनुजेश्वराणां मान्यो गुणको गुणजैर्मनोऽज्ञेः ।
दिशो यशोभिः शरदभ्रशुभ्रैश्चकार राजा रजतावदाताः ॥ १३ ॥
जिगीपुरभ्यस्तसमस्तशास्त्रानोपरुद्देन्द्रियवाजिवेगः ।
आजावज्ञय्यानजनन्दनोऽन्तः स पडद्विषः पूर्वमसौ विजिग्ये १४

तमेव त्रयोदशभिः श्लोकैः वर्णयति । अखण्डमान इति । न खंडः अर्धः अविच्छिन्नहत्यर्थः 'खंडोऽर्धं ऐक्षवे' इति हैमः । एतादशः मानः सत्कारः शौर्याद्यभिमानो वा यस्य मनुजेश्वराणां मनोः राजविशेषात् जाता मनुजाः मनुष्याः 'पंचम्यामजातौ' इति जनेर्डः । ईशितुं शीलमेषां ते ईश्वराः 'स्थेशभासपिसकसोवरच्' इत्यनेन इशर्वरच् । मनुजानामीश्वरा इत्यत्र पष्ठीतत्पुरुषः । तेषां राजामित्यर्थः मान्यः मानयितुं पूजयितुं योग्यः मान्यः मानयतेश्वुरादेरतोयत् इति यत् गुणः गुणान् संध्यादद्यः तान् जानातीति 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः उपपदसमाप्तः एतादशः राजा राजतेसौ राजा 'कनिन्युद्भविः' इत्यनेन कनिन् प्रत्ययः दशरथः गुणजैः गुणेभ्यः संध्यादिगुणेभ्यः शौर्यादिगुणेभ्यो वा जातानि गुणजानि पूर्ववत् डप्रत्ययः 'शौर्यसंध्यादिकेगुणाः' इत्यमरः । मनोऽज्ञैः मंजुलैः 'मनोऽनं मंजु मंजुलं' इत्यमरः । शरदभ्रशुभ्रैः शरदः शरहतोः अभ्राणि मेषाः 'अभ्रमेषोवारिवाहः' इत्यमरः । तदृच्छुभ्रैः श्वेतैः 'शुभ्रशुक्लशुचिश्वेत' इत्यमरः यशोभिः कीर्तिभिः 'यशः कीर्तिः समझा च' इत्यमरः । दिशः काष्ठाः 'दिशस्तु कक्षभः काष्ठा' इत्यमरः । रजतावदाताः रजत रूप्यमित्र अवदाताः सिताः 'अवदातः सितो गौरो' इत्यमरः । चकार करोतेलिंट् यशसः श्वेतत्ववर्णं कविसंप्रदायसिध्धं । तथाच भारतचंचां 'तस्यां वसन् पांडुरुदारविक्रमः प्रजामनः पलवयन् प्रशासनात् । यशः प्रकाशैर्यमुनासखीसखीर्निनायलोकं निजनामवाच्यतां' इत्यादि । अत्राप्यनुप्रासालंकारः उपमालंकारश्च तलक्षणं 'उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरूपसति' इत्यादि ॥ १३ ॥

जिगीषुरिति । जेतुभिच्छुः जयते: सन्नतात् 'सनाशंसभिक्षउः' इत्युप्रत्ययः 'सनूलिटोर्जेः' इति कुर्व जयेच्छुरित्यर्थः । अभ्यस्तानि यानि समस्तानि निस्तिलानि शास्त्राणि तेषां ज्ञानं कृष्णस्य कृतिरितिवत् कर्तरि पष्ठीयं तत्कर्तृकं ज्ञानभित्यर्थः तत्त्वन्यमिति यावत् तेन उपरुद्धा इंद्रियाण्येव हृषीकाण्येव वाजिनः अश्वाः तेषां वेगो रसो येन 'विश्रमशेषं कृस्त्वं समस्तनिस्तिलाखिलानि निःशेषं' इत्यमरः 'हृषीकं विषयीद्रियं' 'वाजिवाहर्वगंधर्वं' 'वेगस्तरसी तु रथः' इत्यमरौ । शास्त्रजन्यज्ञानेन निष्ठदेव्रियवेग इत्यर्थः एतादशोऽजनन्दनः नंदयति आलहादयति ज्ञति नंदनः 'नंद्यादित्वाश्युः' । अजस्य एतश्चाम्बो रघुपुत्रस्य नंदनः पुत्रः 'नंदनस्तु तत्ये हर्षकारिणि' इति हैमः सः असौ दशरथः आजौ युद्दे 'समित्यादि समित्युधः' इत्यमरः । जेतु शक्या जय्याः 'क्षय्यज्ययौ शक्यार्थै' इति शक्यार्थौ

बलिप्रतापापहविक्षेण त्रैलोक्यदुर्लक्ष्यमुदर्शनेन ।
नानन्तभोगाध्ययिणापि तेने तेनालसत्वं पुरुषोन्मेन ॥ १५ ॥

निपातः न जप्या अजप्याः जेतुमशक्यानित्यर्थः पद संख्याकान् अंतः अंतः-
करणे विद्यमानान् इत्यर्थः द्विषंतीति द्विषः तान् द्विषधातोः ‘किपचेति किपप्रत्ययः
तान् शत्रून् कामकोधादि वडिपून् इत्यर्थः ‘द्विडिपक्षाहिता’ इत्यपूर्वं बाह्यश-
त्रुजयापेक्षयापूर्वमित्यर्थः विजिग्ये जयतिस्म जयतेलिंद ‘सन्लिङ्गंजः’ इति
कुत्वं । बाह्यशत्रुजयं कोपि करिष्यति अंतः शत्रुजयस्तु देवार्दीनामपि दुष्करः
सत्वनेन पूर्वमेव कृत इति अहो जयचानुर्येऽस्येति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं राज्ञः श्लेषेण विष्णुरूपत्वं वर्णयति । बलीति । बली विरोचनपुत्रः
दैत्यविशेषः तस्य प्रतापः प्रभावः प्रकृष्टतापो वा ‘स प्रतापः प्रभावश्च’ इत्यमरः
तं अपहंतीति बलिप्रतापापहः ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इत्यत्र सर्वोपाधिष्ठिभिचा-
रार्थापि प्रहणेन हन् धातोरपिडप्रत्ययः तादशः विक्रमः विशिष्टः क्रमः पादवि-
क्षेपः यस्य पादविक्षेपस्य विशिष्टत्वं च त्रिभुवनव्यापित्वं क्रमेष्व अनुदातो-
पदेष्वाति शृद्धिनिषेधः । विक्रमः पराक्रमो वा ‘विक्रमस्त्वतिशक्तितेत्यमरः’
राजपक्षे बलिः करः उपहारश्च ‘करोपहारयोः पुंसि बलिः’ इत्यमरः तेन प्रकृष्ट-
तापानां प्रजादिकष्टानां अपहः नाशकः विक्रमः पराक्रमो यस्य शत्रुभिः करादिना
क्षिष्टानां प्रजानां विक्रमेण भरीन्निहत्य मुखजनक इत्यर्थः । त्रयाणां लोकानां
समाहारविलोकी त्रिलोकयैव त्रैलोक्यं चतुर्बणादित्वात्स्वार्थेष्यज्ञ तेन दुर्लक्ष्यं
दुःखेन लंघितुं शक्यं तथा लंघधातोः शक्यार्थं ‘ऋहलोर्यदिति कर्मणि
ष्यत् दुःखेन लक्ष्यं तथा प्रादिसमासः अनुकूल्यमिति यावत् एतादृशं मुदर्शनं
एतमामकं चक्रहृष्यं आयुर्धं यस्य अत्र त्रिलोकपदेन त्रिलोकस्था जना गृष्यते ।
राजपक्षे त्रैलोक्येन दुर्लक्ष्यं अनुकूल्यं शोभनं दर्शनं यस्य एतदृशना-
नभीमुभिः शत्रुभिरपि भयादे तदृशनं नोकूल्यते किंतु वारंवारं
विलोक्यत एवेत्यर्थः । अनंतस्य शेषस्य भोगः शरीरं ‘शेषोऽनंतो’
‘अहोः शरीरं भोगः स्यात्’ इत्युभयत्रात्यमरः तस्य आश्रयः शयनी-
यत्वेन स्वीकारः सोस्यास्तीति अत इनिटनाविति इनिः । यथात्यत्र अनंत-
भोगाश्रयेणेति बहुर्वाहिणेव सिध्यतीति इनि प्रत्ययोर्ब्यर्थः तथापि ‘प्रत्ययस्था-
दिति सूत्रस्थासुवत्’ इति भाष्यप्रयोगेण क्वचिक्लाघवानारदस्यापि सृचनेन एव-
मुक्ते । राजपक्षे अनंता अपरिमिता ये भोगा विषयसुखानि तेषामाश्रयः यस्यास्त
इति शेषं पूर्वतः एतादृशेनापि पुरुषोन्मेन पुरुषेषु उत्तमः उकृष्टः तेन ‘उत्तमः
पुरुषस्वन्यः परमात्मेन्युदाहृत’ इति गातोरेः राजपक्षे पुरुषेण राजोहि
लोकपालांशत्वान् पुरुषेण स्पष्टमेव । पुरुषोन्मेनेत्यत्र मुख्येति समाप्तः तेन
दशरथेन अलसत्वं अलसस्य अनुष्णस्य भावः अलसत्वः आलस्यः शीतकोऽल-

दण्डस्ततस्तस्य भुवं जिर्गिषोः कर्मण वितन्वन् विहिताङ्गमर्दः ॥
तापैकहेतुग्निदशाधिपस्य दिशं ज्वरस्तीव्र इवाविवेश ॥ १६ ॥
समुद्रमुलहृष्य गतस्तदीयस्तेजोऽभिधानो गुरुरग्निराशि ।
नितान्तसन्तापितपूर्वकाष्ठः प्रोत्स्वेदयामास नृपं कटाहे ॥ १७ ॥

सोऽनुष्णः । इत्यमरः । न तेन नाऽकारीत्यर्थः तनोतेः कर्मणि लिद द्वित्वं अभ्या-
सलोपथ । सकलविषयभोगानुकूल्येषि स असंतुष्टवेन अधिकदेशाना स्वायत्ती-
करणेऽनलस आसीदित्यर्थः । ‘असंतुष्टा द्विजा नष्टा संतुष्टाः क्षत्रबंधवः’ इति
न्यायान् । शेषाऽनुप्रासावलंकारौ ॥ १५ ॥

तेन अलसत्वं न तेन इति यदुक्तं तत् विस्पष्टयितुं चतुर्दिविवक्षुरादौ तावत्
प्राग्नयमाह । दंड इति । ततः अयोध्यापुरीनिवासानंतरं भुवं पृथ्वीं जिर्गिषोः
जेतुमिच्छुः जिर्गिषुः तस्य जयते: सत्रंतादुप्रत्ययः संलिटोजंरिति कुत्वं तस्य
दशरथस्य दंडः दमः ‘साहसं तु दमो दंडः’ इत्यमरः त्रिदशाधिपस्य तृतीया
दशा यौवनाख्या येषां ते त्रिदशाः देवाः अत्र वृत्तौ त्रिशब्दो पूरणप्रत्ययांतार्थकः
दावदशक्तिस्वाभाव्यात् त्रिविष्टपवत् तेषां अधिपातीत्यधिपः सुपीतियोगविभा-
गान् कप्रत्ययः तस्य इदस्य दिशं काष्ठां प्राचीमित्यर्थः तीव्रः दारुणः ज्वर इवऽवि-
वेश प्राविक्षत् । ज्वरो यथा सर्वांगं व्याप्तोति एवं जिर्गिषोस्तस्य दंडः प्राची
व्याप । तत्र दंडज्वरयोर्विशेषणानि कंपं वेपथुं वितनोतीति वितन्वन् विपूर्वात्त-
नोतेलर्टः शत्रादेशः एतदंडः शत्रुकंपक इत्यर्थः ज्वरोऽपि कंपमुत्पादयतीति सुप्र-
सिद्धमेतत् । पुनश्च विहितांगमर्दः अंगानां राजविशेषणां मर्दः मर्दनं नाशाइत्यर्थः
विहितः कृतः अंगमर्दायेन ज्वरपक्षे अंगानां शरीराणां मर्दः क्षोदनं । तापैकहेतुः
तापस्य दुःखस्य एकः मुख्यः हेतुः कारणं ‘एके मुख्यान्यकेवलाः’ ‘हेतुर्नाकारणं
बीजं’ इत्यमरौ ‘तापः संतापे कृच्छ्रे च’ इति हैमः अत्रापि शेषालंकारः ॥ १६ ॥

समुद्रमिति । तदीयः तस्य दशरथस्य अयं तदीयः ‘त्यदादीनि च’ इति वृद्धसं-
झन्वान् ‘तस्येदमित्यर्थे’ वृद्धाच्छः समुद्रं सुद्रया मर्यादिया सह वर्तते इति समुद्रः
तं सागरं ‘समुद्रोविवरकूपार’ इत्यमरः । उलङ्घ्य अतीत्य उत्पूर्वाङ्गतेः क्त्वोल्यप् ।
गतः यातः तेजोऽभिधानः तेजः प्रतापः इति अभिधानं नाम यस्य ‘तेजः प्रभावे
दीप्तां च’ इत्यमरः । गुरुः महान् । नितांतं अत्यंतं संतापिता संतापं प्रापिता पूर्वा
काष्ठा दिशा येन पक्षे नितांतं अत्यंतं संतापितं दग्धं पूर्वकाष्ठं काष्ठस्य पूर्वं पूर्व-
काष्ठं येन एतादशः संतापित इत्यत्र तपतेष्ठिंजंतान् कर्मणि रुः अथवा संताप-
शब्दात् ‘तदस्यसंजातमिति तारकादित्वादितन् प्रत्ययः । पूर्वकाष्ठ इत्यत्र
‘पूर्वांपराधरेति’ एकदेशिसमासः । एनादशः अमिराशिः अमः वन्देः राशिः समु-
दायः कटाहे द्रीपविशेषे तेलादिपाकपात्रे च ‘कटाहो षुनतैलादिपाकपात्रेऽपि कर्पेरे ।
मृपं कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशां’ इति विश्रः । ‘द्रीपस्य च प्रभेदे च कटाहः

| भुजङ्गसंप्रार्थितसेव्यवेला काञ्चीगुणाकर्वितसार्थलोका ।
दिग्दधिणा कर्कशयलभोग्या वेदयेव भुक्ता नृवरेण तेन ॥ १८ ॥

इत्यभिधानं । नृपं नृन्पातीति नृपः तं राजानं । आतोऽनुपसर्गति कः नृपार्थते आर्थ्यकवचनं अभितापयामास पीडयामास । पक्षे संनापयामास तपतेष्ठिं ब्रंताङ्किर् । यस्त्रतापस्त्रोऽप्तिः समुद्रमतिकांतः सन् द्वापस्थान् नृपान् करेण पीडयामास । एतेन दशरथस्य महापराक्रमित्वं समाप्तत्वं च ध्वनितं । ऐषहपकावलंकारी ताङ्क्षणं तु प्रागेवोक्तं । कचित्प्रोत्स्वेदवामास इत्यपि पाठः तत्रापि उक्तार्थं एव तात्पर्यं ॥ १७ ॥

इदानीं तस्य राज्ञः दक्षिणदिग्दिवजयं वर्णयनि । भुजंगेति । नृवरेण नृणां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठः तेन संबंधसामान्ये पश्ची न तु निर्धारणे वेन निर्धार्यते यतो निर्धार्यते यथा निर्धार्यते एतत्रितयोपादाने एव इयं प्रवर्तते प्रकृते च निर्धारणहेतोरनुपादानान् सा न प्रवर्तते । स्पष्टं वेदं महामार्ये । तेन दशरथेन कर्त्री वेदयेव वेशेन नेपथ्येन संपादिनी 'कर्मवेशायत्' इति यन् । कर्मवेशायत् इतिपाठे तु वेशे वेदयावाटे भवा इति वेदया वारवनिता 'दिग्गादिभ्यो यन्' इति यदेव न्यायः 'वेशो वेदयागृहे गृहे । नेपथ्ये च' इति भेदिनी । 'वारक्षी गणिका वेदया' इत्यमरः तद्रुद् दक्षिणा दिक् भुक्ता उपभुक्ता वालिता च दिग्देवयोः साम्यमेव विशेषणैः स्पष्ट्यानि । वेदयापक्षे भुजंगेन पित्रेण 'भुजंगो भुजंगे पित्रे इत्यभिधानात् तेन संप्रार्थिता सेवितु उपभोक्तुं अर्हा सेव्या उपभोगार्हा 'क्रहलोर्यन्त्' एताहशी या वेला समयः सा सेव्यवेला रतिसमय इत्यर्थः भुजंगसंप्रार्थिता सेव्यवेला यस्याः सा । दिक्पक्षे भुजेन भोगेन गच्छतीति भुजंगः 'गमेः सुपिवाच्यः' इति खचि तस्य 'खचाद्वाचाच्यः' इति विकल्पेन डित्वा द्विलोपः । तैः सर्वैः संप्रार्थिता याचिना सेव्या सेवनार्हा वेला समुद्रतीरं यस्यां मलयानिललोभेन सर्वैः यत्संबिधिसमुद्रस्य तीरं सेव्यते इति तात्पर्यं । 'वेलां द्वुधर्श्चियां काले सीमनीश्चरभोजने ॥ अक्षिष्ठमरणां भोधेस्तीरनीरविक्षरयोः' इति दैमः । वेदयापक्षे कांच्याः भेसलायाः 'छीक्ष्यां भेसला कांची' इत्यमरः । तस्याः गुणाः मनोहरत्वादयः तंत्रो वा तैरार्थिता आकृशा समीपं प्राप्तिता इत्यर्थः । सार्थाः अर्थः धनैः सहिताः सार्थाः धनिका इत्यर्थः 'अर्थोभिषेदरवस्तु' इति क्षोशः । ते च ते लोकाः जनाः ते सार्थलोकाः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः कांचीगुणाकर्विता; सार्थलोकाः यथा सा । दिक्पक्षे कांच्याः एतामकपुर्याः गुणाः धर्मधनसंव्यवहारादयः पुरुगुणाः तैः आर्थिता सार्थाः संर्वीभूताः सप्रयोजना वा लोकाः जनाः विभिन्नजनसमूहा इति यावन् यथा सा । कर्कशः कठोरः महानिति यावन् स चार्या यन्नः प्रयत्नः तेन भोग्या उपभोग्या । दिक्पक्षे कर्कशः साहसिकाः तेषां ये यन्नाः प्रयत्नाः तैः भोग्या पार्थ्या । दक्षिणदिक्पक्षनृपाणां दुर्पंत्वान् तान् जिम्बा तस्याः वालनं साहसि-

विनिर्जितोऽयस्य शरेण वातं लब्ध्वासुरासुप्रथसायुधस्य ।
आत्मानमन्यैरसमानमानं मेने मनस्वी युधि यावनेन्द्रः ॥ १९ ॥
तेजच्छेनाथ हुताशनेन श्रीवासरम्यं प्रदहन् तुरुष्कम् ।
धूपैरिवासकगतैर्यशोभिराशीयमन्तं सुरभीचकार ॥ २० ॥

कानामेव भवतीति तात्पर्य । ‘कर्कशो निर्देये कृते कंपित्यकृत्याणयोः । इक्षौ साः
इसिके कासमर्दके पर्हे इटे’ इति हैमः । इलेषोपेम इलंकारौ ॥ १८ ॥

इदानीं पश्चिमदिग्जयं वर्णयति विनिर्जित इति युधि युधे सुरविरुद्धा असुराः
नजयों विरोधः असुराणां दैत्यानां असवः प्राणाः ‘पुंसि भूम्यसवः प्राणाः’ इति
कोशः ते प्रधसाः । भोजनं येषां तानि ‘उपसर्गेऽदः’ इत्यनेन प्रे उपपदे अत्ते:
कर्मणि अप् ‘घटपोश’ इति घस्त्वादेशः । एतादशानि आयुधानि प्रदहरणादीनि
यस्य ‘आयुधं तु प्रदहणं’ इत्यमरः । अस्य दशरथस्य शरेण वाणेन ‘कलंषमार्ग-
णशराः’ इत्यमरः । वातं ताडनं हतेभावे घट् लब्ध्वा विनिर्जितोऽपि पराजितोऽपि
मनस्वी प्रशस्तं मनः यस्य ‘भूमनिदप्रशस्तेति प्रशंसायां’ अस्मायामेधावजोविनिः
इति विनिः गंभीर इत्यर्थः यावनेऽशः यवनानां समूहो यावनं तस्य इदः अधिष्ठितः
अधवा यवनादेशविशेषाः त एव यावनाः प्रह्लादित्वात्स्वार्थे अण् तेषामिदः अ-
धिष्ठितः पश्चिमदिग्धीपति राजविशेषः आत्मनं स्वं अन्यैः इतरनृपैः न समान
तुल्यः असमानः अतुल्यः मानः सत्कारो यस्य तं असमानमानं अतुल्यसत्कारं
मेने मनुतेस्म । महद्यः पराजये प्राप्तेऽपि स्वतुल्येभ्यः स्वस्य श्रेष्ठत्वमस्त्येवं
इति मेने इत्यर्थः । एतेन दशरथस्य अतीव महत्वं ध्वनितं अनुप्रासालंकारः ॥ १९ ॥

इदानीं मुतरदिग्वजयं वर्णयति । तेज इति । अथ पश्चिमदिग्वजयानंतरं
‘मंगलानंतरारंभप्रशकास्त्वैष्वयोअथ’ इति कोशः । तेजः प्रतापः छलं छद्य यस्य
‘छलं छद्यस्वलितयोः’ इति त्रिकांडशेषः तेजोह्वेषेत्यर्थः हुताशनेन हृयते इति
हुतं इविर्द्वयं तत् अशनं यस्य तेन अग्निना । श्रीवासरम्यं श्रियः लक्ष्म्याः वासः
निवासः स्थितिरित्यर्थः तेन रम्यः मनोऽः पक्षे श्रीवासो वृक्खधूपः ‘श्रीवासोवृक्ख-
धूपे स्यात् पक्षे मधुमृदने’ इति मेदिनी तेन रम्यः मनोऽः ग्राणतर्पण इति
यावत् एतादशं तुरुष्कं उत्तरदिक्स्थं देशविशेषं सिलहृकानामकं सुगंधिद्रव्यविशेषं च
‘तुरुषः सिलहृके म्लेच्छजाती देशांतरेऽपि च’ इति विश्वमेदिन्यौ । प्रदहन्
प्रदहतीति संतापयतीति पक्षे भस्मीकरोतीति प्रदहन् अथवा उभयत्रापि भस्मी-
करणमेवार्थः एतादशः प्रकरणप्राप्तो राजा असक्तगतैः न सञ्च असक्तं न पुण्यके
भावे रः असञ्च यथास्यातथा गतैः यतैः धूपैरिव गंधपिशाचिकाभिः ‘धूपोगंधपि-
शाचिका’ इति त्रिकांडकोशः । यशोभिः किर्ताभिः ‘यशः कीर्तिः समझातिः’
इत्यमरः । आशीर्वाण आशानां दिशां अयं आशीयः तस्येदमित्यर्थं वृदाच्छः दिक्संब-
ध्रिनभित्यर्थः अंतं प्रातं सुरभीचकार रम्यं चकार पक्षे सुगंधिं चकार । सुरभीश-

परेपुवात्यापरिवृंहितोऽस्य कोधाभिधानो युषि चित्रभानुः ।
आताम्रनेत्रच्युतवारिवर्णरानायि शान्तिं रिपुकामिनीनाम् ॥२१॥
तस्यकवाणासनभग्नशत्रोरालोकभूमौ चरणारविन्दे ।
आसेदतुः सर्वनरेन्द्रमालिरक्षप्रभालक्कमण्डनानि ॥ २२ ॥

‘द्वान्’ कृष्णस्तियेगेति चित्र प्रत्ययः अस्य च्यौ इति ईशं वेरपृक्षस्येति वेलोपः । मुरभिंहाम्रचंपके । जातिफलेमानभेदे रम्ये चैत्रवसंतयोः । सुगंधींगवि सहस्रा’ इति हूमः । श्वेषः उपमा चेत्यलंकारी ॥ २० ॥

एवं पूर्वादि चतुर्दिविजयमुक्त्वा पुनरपि तमेव वर्णयति । परोऽधिति । युषि
मुदे परेणां शत्रूणां इपवः वाणाः वातानां समूहो वात्या ‘पाशादिभ्योयः’ इत्य-
नेन समूहे य प्रत्ययः परेपव एव वात्या तया परिवृहितः बाधतः ब्रह्मवृह वृद्धी
इत्यस्मान्कर्मणि रुक्षः शत्रुवाणपातेन वर्धन इत्यर्थः अस्य दशरथस्य कोधः कोपः
अभिधानं नाम यस्य एतादशः चित्रभानुः चित्राः विचित्राः भानवः मरीचयो
यस्य स चित्रभानुरामः ‘सूर्यवन्ही चित्रभानू’ इत्यमरः । कर्म अतिशयितः कामः
यासां ताः कामिन्यः अनेन सविलासत्वं ‘ध्वनितं’ ‘कामिनी वामलोचने’ त्यमरः
रिपूणां शत्रूणां कामिन्यः तासां ‘रिपैवैरी सपनारि’ इत्यमरः ईषनाम्राणि
रक्षानि आताम्राणि कुगतिप्रादय इति समाप्तः आताम्राणि च तानि नेत्राणि
च तेभ्यः च्युतानि गलितानि साधनं कृताबहुलमिति समाप्तः । वारीणां
उदकानां वर्षाणि वर्षणानि ‘मयादीनामुपसंह्यानमिति वृषधातोर्भवे अप-
प्रत्ययः ‘आपः स्त्री भूमिवार्वारि वृष्टिर्वर्षण जीवन’ इत्युभयत्राप्यमरः । आ-
ताम्रच्युतानि एतादशानि यानि वारिवर्षाणि उदकवर्षणानि रिपुनार्यथुपार्तिरिति
यावत् शांतिं शामं शाम्यते किनि अनुनासिकस्य किञ्चलेरिति दीर्घः । आनायि
आप्रापि । आङ् पूर्वान् नयते कर्मणि लुडि चिणि तलोपः । अत्र नयतेऽद्विरुम-
काव् चित्रभानुरूपप्रधाने कर्मणि लुड । तदुक्षं ‘गांणे कर्मणि दुष्यादेः प्रधाने
नीऽद्वकृष्णहां’ इति । अत्र रूपकालंकारः ॥ २१ ॥

तस्येति । अप्रे तनकं संयतप्रयः अत्र झेयः । एकं असहायं अद्वितीयं वा ‘एको-
न्यार्थं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा’ इति कोशः । वाणाः अस्यते क्षिप्यने अनेनेति
असनं असु क्षेपणे करणे ल्युट् वाणानां शाराणां असनं क्षेपणसाधनं धनुष्यमिति
यावत् । एकं च तद्वाणासनं च एकवाणासनं तेन भग्नाः आगदिताः भंजो
आमदने कर्मणि रुक्षः । शत्रवः रिपवो येन ‘दस्तुशास्त्रव शत्रवः’ इत्यमरः ।
एतादशर्य तस्य दशरथस्य आलोकेन प्रकाशेन युक्ता भूमिः आलो-
कभूमिः शाकपार्षिवादिन्वादुलपदलोपः । अथवा आलोकस्य भूमिः इति षष्ठी
समाप्तः अथवा आसमंतान् लोका जना यस्यां सा आलोका सा चार्षा भूमिधन-
स्यां महललोकपूर्णसभायामिन्यर्थः । चरणारविदे चरणि गच्छति आव्यामिति

लोकस्तदीये भुवि हारगौरे कीर्तिप्रतानि प्रविजृभूमाणे ।
अभिन्नकोशं कुमुदं निरीक्ष्य मुमोच चन्द्रोदयशङ्कितानि ॥ २३ ॥
समस्तसामन्तनृपोत्तमाङ्गान्यध्यास्य तस्योन्नतवृत्ति तेजः ।
जज्वाल चूडागतपश्चरागरागच्छश्चिस्फुरणच्छलेन ॥ २४ ॥

चरणे 'करणे ल्युद्' ते अरविंदे इव कमले इव 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' व्याघ्रादि-
त्वात्समासः चरणारविंदे कर्तृणि नराणां मानवानां इंद्राः अधिष्ठयतः सर्वे च ते
नरेन्द्राः राजानः तेषां मौलयः किरीटाः 'चूडाकिरीटो' इत्येवेषां रत्नानि मणयः
तेषां प्रभा छविः अलक्ककस्य यावस्थमंडलानि भूषणानि 'नरेन्द्रमौलिरत्नप्रभा
एव अलक्कमंडलानि 'परिष्कारो विभूषणं मंडलं' इत्यमरः तानि कर्मणि आसे-
ददुः प्राप्नुः आइ पूर्वात्सदोल्लद् तसि अनुसि एत्वाभ्यासलोपाँ । अनेन तस्य
सर्वराजवंदितत्वेन सप्रादत्वं स्पष्टीकृतं । अत्र तस्यैकवाणाशनमिति पाठो यथा
इत्यते तथापि वाणासनमित्येव पाठो युक्तः अर्थसंगतेः इति प्रतिभाति ।
अत्र तस्य चरणे सर्वराजवंदिते इति वक्तव्ये एवं भंग्यंतरेण तस्यैवार्थस्य
प्रतिपादनात् पर्यायोक्तमलक्कारः तदुक्तं 'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भंग्यंतरा-
श्रयमिति ॥ २२ ॥

लोक इति । लोकः जनः 'लोकस्तुभुवने जने' इत्यमरः । भुवि भूम्यां
भूर्भूमिरचलानते' त्यमरः । हारः मुक्तावली तदद्वारे अवदाते 'हारोमुक्तावली'
'अवदातः सितो गौरो' इत्युभयत्राप्यमरौ । तदीये तस्य दशरथस्य अवं
तदीयः तस्मिन् तत्संबंधिनीत्यर्थः वृद्धाच्छः। कीर्तेः यशसः प्रतानः विस्ताराः
तदुविस्तारे भावे धन् प्रविजृभूमाणे प्रक्षेपेण विजृभते स्फुरतीति विजृभूमाणः
जवि पूर्वाङ्गभते: कर्तरि शानन् प्रस्फुरति सतीत्यर्थः 'यस्य च भावेन भावल-
क्षणं' इति सप्तमी । कुमुदं चंद्रविकासि कमलं 'सिते कुमुदकैरवे' इत्यमरः
भिन्नः स्फुटितः कोशः कुमलः यस्य तदिभिन्नकोशं भिन्नकोशं विकसितं न भव-
तीति अभिन्नकोशं अविकसितमित्यर्थः 'कोशोऽङ्गीकुडमले खडगपिधाने' इत्यमरः
निरीक्ष्य अवलोक्य चंद्रस्य उदयः आविर्भावः तस्य शंकितानि शंकाः नमुसके
भावे रः । मुमोच तत्याज ॥ २३ ॥

समस्तेति । तस्य दशरथस्य उमतेषु उच्चेषु उद्धवितेषु च वृत्तिः वर्तनं यस्य
'वृत्तिर्कार्तनजीवने' इत्यमरः एतादशं तेजः प्रभावः 'तेजः प्रभावे दीर्घा च'
इत्यमरः समंताद्वावः सामंताः भवार्थं शैषिकोण 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः'
इति टिलोपः । सामंताः माडलिका एतादशा ये नृपाः राजानः 'नृपभृपमहीक्षितः'
इत्यमरः । समस्ता निखिला ये सामंतनृपा तेषामुत्तमांगानि उत्तमानि च तानि
मुख्यानि च तानि अंगानि च अवयवाः शिरासीति यावत् 'सवं मुगात्रेषु
शिरः प्रधानं' इत्युक्ते 'उत्तमांगं शिरः शीषे' इत्यमरः । चूडाः शिखाः

नेरन्द्रचन्द्रस्य यशावितोनज्योत्सा महीमण्डलमण्डनस्य ।
तस्यारिनारीनयनेन्दुकान्तविष्णवदेतुर्भुवनं ततान ॥ २५ ॥
माता भवित्री भवतुत्यधात्र इन्द्रद्विष्णुनिषुदनस्य ।
तेनोपयेमे समयं विदित्वा वहे: समक्षं विधिवद्विघेया ॥ २६ ॥

तत्समीपस्थकिरीटान् वा गताः प्राप्ताः विद्यमाना इत्यर्थः ये पद्मरागाः शोणर-
त्नानि 'शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागः' इत्यमरः तेषां यो रागः रक्षिमा 'राजः
क्षेषादिके रत्ने मात्सये लोहितादितु' इति त्रिकांचशेषः । तस्य छटाः समूहाः
तासां यद्विविधं रक्षुरणं अनेकप्रकारेण चाकवकवं तस्य छलेन भिषेण अव्यास्य
अधिष्ठाय अत्र 'अधिशीडस्थासा कर्मेति सूत्रेण अधिष्पूर्वकास्तेः अधिकरणाना-
मुतमांगाना कर्मत्वं उज्वाल दिदीपे इत्यर्थः उवलदीपां लिद । कैतवापन्दुत्वल-
कारः तदुक्तं 'कैतवापन्दुतिर्व्यक्तौ व्याजायैर्निन्हुतेः पदे' इति ॥ २४ ॥

नरेत्रेति । मत्ताः पृथ्व्याः मंडलं चक्रवालं तस्य मंडनं भृषणं 'चक्रवालं तु मं-
डलं' 'परिष्कारो विभूषणं मंडनं' इत्यमरौ । तस्य पूर्वोक्तस्य नराणां हृदः
राजा स एव चंद्रः शशी तस्य दशरथस्य अरीणां शश्रूणां नार्यः श्रियः 'नुनर-
योद्धाद्विशेष्यनेन शार्ङ्गरवादित्वात् इन् । तासां नयनानि नेत्राणि तान्येव इन्दु-
काताः चंद्रकातास्या मणिविशेषाः तेषां विष्णवं देवाः प्रसादः विपूर्वकात्संदेवभावे
पद् 'अनुविष्याभि' इत्यादिना पत्वं तस्य हेतुः कारणं एतादशी यशसः
कीर्तेः वितानः विस्तारः स एव ज्योत्सा चंद्रिका 'चंद्रिका कौमुदी ज्योत्सा'
इत्यमरः। भुवनं जलं ततान विस्तारयामास । तजुविस्तारे लिद । उयोत्सासंबधेन
चंद्रकातो द्रवति इति प्रसिद्धं अतएव चंपभारते 'व्रत्रागनावदनयामवतीशहृष्य-
चंद्राश्मसौषधगितः सलिलप्रवाहः । वृंदारकेदनगरीनृहदुत्सवाय मंदाकिनीति
लभते महतीमभिष्यां' इत्युक्तमिति दिक् । रूपकालं कारः ॥ २५ ॥

एवं व्रयोददाभिः श्लोकैः दशरथं संवर्यं इदानीमेकेन तस्य विवाहमाह ।
मातेति । तेन दशरथेन भवस्य शंकरस्य तुल्यं समं धाम त्विद् प्रभावो वा वस्य
एतादशस्य द्विषंतीति द्विषंतः द्विष अप्रीती शतृप्रत्ययः 'द्विषद्वेषणदुर्दः' इत्यमरः
इदस्य मधोनः द्विषंतः शत्रवः दैत्याः तेषां भर्तारः पालयितारः हिरण्याक्षहिर-
ष्यकाशीशादयः तेषां निषूदनस्य नाशकस्य निपूर्वकात्सूदधातोर्नेत्रादित्वान्
ल्युप्रत्यये 'मुषामादि तुच' इत्यनेन पत्वे निषूदनशब्दस्य साधुम्बः । ध्रीविल्लोः
विधेया वचनमिति आकाशारिणीत्यर्थः 'विधेयो विनयग्राही वचने स्थिन
आश्रयः' इत्यमरः 'माना जननी' जनयित्री प्रसूमाना' इत्यमरः। भवित्री भव-
तीति भवित्री भवतेस्तुजंताद्वेष्योऽपि' इति ऽपि । अत्रञ्जुल्योः कालविशेषं
विधानाभावात् तुच प्रत्ययः सामर्थ्योऽविष्णवकाले विवाहोत्तरमेव पुत्रोत्पत्ते
विवाहकाले विष्णुनिष्पितं तस्या मानूलं कथमपि न संभवति एनादशः। अर्थः-

महेन्द्रकल्पस्य महाय देव्याः स्फुरन्मयूखा सरणिर्खानाम् ।
पादद्वयान्ते जितपद्मकोशो मुकेव मुकाविततिर्विरेजे ॥ २७ ॥
लीला गतेरत्र निसर्गसिद्धा मत्तो न इन्ती मुषितो न हंसः ।
इतीव जहायुगलं तदीयं चक्रे तुलाकोट्यधिरोहणानि ॥ २८ ॥

दियं कोसल्यैव समयं विवाहकालं आचारं वा 'समयाः शपथाचारकालसिद्धांतं संविदः' इत्यमरः । विदित्वा इत्वा वन्दे: अम्भे: समक्षं प्रत्यक्षं अक्षणः समीप-भिति विप्रहे 'अव्ययं विभक्तीत्यनेन समाप्तः' प्रतिपरसमनुभ्योक्षणः इति समाप्तातः टन् प्रत्ययः विधिमर्ह विधिवत् यथाविधीत्यर्थः 'तदर्ह' इति वति-प्रत्ययः । उपर्येमे व्यवाहि । उपपूर्वान् यमेः कर्मणि लिट् एत्वाभ्यासलोपौ ॥ २६ ॥

तामेव पंचदशाभिः श्लेषैः वर्णयिष्यन् आदौ एकेन पादी वर्णयति । महेन्द्र इति महांशासौ इदं श्व महेन्द्रः इषदूनः महेन्द्रः महेन्द्रकल्पः तस्य इदं तुल्यस्येत्यर्थः 'ईषद-समाप्तौ' इत्यनेन कल्पप् । दशरथस्व देव्याः कृताभिषेकायाः राश्याः 'देवीकृता-भिषेकायां' इति कोशः । स्फुरतीति स्फुरतः स्फुरतेः शतृप्रत्ययः देवीप्रत्यमानाः मयूखाः त्विषः यस्याः सा एतादशी नखानां नखराणां सरणिः श्रेणिः 'सरणिः श्रेणिर्मार्गयोः' इति हैमः पद्मयोः कमलयोः कोशैः कुड्मलैः जितौ अभिभूतौ अर्था-भिजदोभया पद्मकोशौ येन एतादशी द्वौ अवयवौ यस्य तन् द्रव्यं 'द्विविभ्यां तप-स्थायज्ञेति तपस्थायगादेशः पादयोश्वरणयोः द्रव्यं द्वितयं तस्य अंते महाय उत्सवाय पूजाय इत्यर्थः 'मह उद्वउत्सवः' इत्यमरः मुक्ता त्यक्ता अर्पतेति याप्तन् मुच्छ्ल मोक्षणे कर्मणि रः । मुक्तानां मौक्तिकानां विततिरिव पंक्तिरिव विरेजे शुश्रुमे । राजदीमौ कर्तरि लिट् 'फणां च समानाभिति विकल्पेनैत्वाभ्य-सलोपौ' । उपमालंकारः ॥ २७ ॥

इदानीं जंघे वर्णयति । लीलेति । अत्र एतस्मिन्निति अत्र एतच्छब्दात्सप्तम्या-खल् एतदोऽन्' इत्यनादेशः । जंघायुगले गतेः गमनस्य लीला विलासः 'लीलाविलासकियोः' इत्यमरः । निसर्गधिष्ठा निसर्गेण स्वभावेन सिद्धा निष्पन्ना 'स्वभावश्च निसर्गश्च' इत्यमरः । अस्तीति शेषः 'अस्तीर्भवतीपरोऽप्रयु-ज्यमानोऽप्यस्तीति महाभाष्यात् । मन्तः क्षीवः । दंती प्रशस्तः दंतो यस्य स दंती 'अनहनिठनी' इति प्रशंसायाभिनिः सौक्रेति दीर्घः इस्तीत्यर्थः 'दंती दंताव-लोहस्ती' इत्यमरः । न मुषिताः न चोरितः गतिविषय इत्यर्थाङ्ग्यते । मुष-स्तेये कर्मणिकृतः । एवं हमः मरालः न मुषितः । तयोरत्युत्प्रगतिमत्वेन अत्र चौर्याङ्गका । इतीव । इयं मद्वितिः स्वाभाविकी न तु चौर्येभापहता इति लोकान् सत्यापयितुमिव । तदीयं तस्या इदं तदीयं जंघयोः प्रमृतयोः युगलं युगमं 'जंघा तु प्रस्त्रते' न्यमरः तुलाया धटस्य कोटिः कोणः तत्संबद्धं शिक्षयाभित्यर्थः तत्र अधिरोहणानि आरोहणानि बहुवचनं पुनः पुनरारोहणप्रदर्शनद्वारा विश्वासदार्थं-

दृष्टौ हृतं मन्मथवाणपातैः शक्यं विधातुं न निर्मील्य चक्षुः ।
ऊरु विधात्रा नु कृतौ कथं तावित्यास तस्यां सुमतेर्वितर्कः॥२९॥
तथा हृतं तस्य तया पृथुत्वं यथाऽभवन्मध्यमतिक्षयिष्णु ।
इतीव बद्धा रशनागुणेन धोणी पुनर्वृद्धिनिषेधहेतोः ॥ ३० ॥

सूचनाय 'तुलामाने पलशते' कोटपुत्तर्याटनी संस्थाक्षिषु' इत्युभयत्रापि हैमः ।
तुलाकोव्य विरोह जादिव्यं विश्वासदाव्यार्थं करोतीवेत्यर्थः । तदुक्तं याङ्गवल्कयेन
व्यवहाराः याये दिव्यप्रकरणे 'तुलाधारणविद्वद्विभिर्मियुक्तुलाधितः । प्रतिमान-
समीभूतो रेखां कृत्वावतारितः । त्वं तुले सत्यधामसिपुरा देवैर्विनिभिता । तत्स-
त्वं वद कल्पाणि संशयान्मां विमोचय । यद्यस्मि पापकृनमातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धेद्रमयोर्वं मा तुलामिल्यभिमंत्रयेत्' इति । पक्षे तुलाकोव्योः मंजीरयोः
अधिरोहणानि आरोहणानि प्रवेशानिति यावत् 'पादांगदं तुलाकोटिर्मंजीरो
नूपुरोऽक्षियां' इत्यमरः । चक्रे विदधे । उक्तं करणे कर्तरि लिद् । उत्प्रे-
क्षालंकारः ॥ २८ ॥

इदानी तस्या ऊरु वर्णयति । दृष्टौ इति । दृष्टौ दर्शने अर्थात् तदीयोर्वैः
दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिण दर्शने तदूलदर्शने इति यावत् मन्मथस्य मननं मन् चेतना संप-
दित्वात् मनधातोर्भावे क्रिप 'गमादीना क्वै इति न लोपः' 'इत्यस्य पिति
कृतीति तुक । मथतीति मथः पचादित्वादत्र मतो मथः मन्मथः मदनः तस्य
वाणाः शराः तेषां पाताः पतनानि तैः इतं ताडितं चक्षुः नेत्रं इक्षणं चक्षुराक्षी-
णीत्यमरः निर्मील्य ऊरु विधातुं कर्तुं न शक्यं अत्र ऊर्वोः कर्मत्वं विधानकिया-
पेक्षां न शक्यियपेक्षं अतएव शक्यौ इति न भवति शक्यमिति नपुंसक्तेलंगं तु
विधानकियाविशेषणत्वेन सामान्ये नपुंसकमिति अतएव शक्यं चानेन भुत्प्रतिहतु-
मिन्यादि महाभाष्यप्रयोगः संगच्छते । अत्र चिक्षीपितो विशेषविचारः अस्मकृत
रत्नावली नाटिकाटीकायां प्रभास्यायां विस्तरेण निरूपितस्तन एव इष्टव्यः । विधात्रा
ब्रह्मणा तौ ऊरु कथं नु कृतौ अत्र नु विनक्ते ' नु वितर्कापमानयोः' इति मे-
दिनी । इति तस्यां राजमहिष्यां सुमतेः स्फुटमतिः बुद्धिर्यस्य तस्य बुद्धिमत
इत्यर्थः । वितर्कः तर्कः आस बभूवेत्यर्थः असु गतिदीप्यदानेषु इत्यम्भाक्षिद् । तस्याः
सुमतेरिति पाठे तस्या इत्यस्य ऊरु इत्यनन अन्वयः । २९ ।

इदानी धोणी वर्णयति । तथेति । तया श्रोण्या तस्य मध्यस्य पृथुत्वं पृयोः
भावः पृथुत्वं विद्यालतेत्यर्थः 'पृथुविशाले भूगाले' इति हैमः । तथा तेन प्रधारेण
तथा 'प्रकारवचने याल' इति याल प्रत्ययः । इतं अपहनं केन प्रकारणापद्विमित्याका-
क्षायामाह । यथेति भया येन प्रकारेण पूर्ववदेव यच्छवदशत्याल । मध्यं अवलम्बं
'मध्यं चावलम्बं च मध्योऽन्नी' इत्यमरः । अनिक्षयिष्णु क्षणोति तच्छालं क्षयिष्णु
क्षणिशयितं क्षयिष्णु अनिक्षयिष्णु प्रादिममायः कृशतरमिति यावत् । आक्षेपत्तच्छी-

अस्योदरस्य प्रतितुल्यशोभं नास्तीति धात्रा भुवनत्रयेऽपि ।
सङ्घथानरेखा इव सम्प्रयुक्तास्तिस्त्रो विरेञ्जुर्बलयः सुदत्याः ॥३१॥
वयः प्रकर्षादुपचीयमानस्तनद्वयस्योद्रहनश्रमेण ।
अत्यन्तकाश्ये वनजायताक्ष्यामध्यं जगमेति ममैष तर्कः ॥ ३२ ॥

लतदर्मत्साधुकारिषु इत्यधिकारे 'भुवश्वेत्यत्र अनुकृतसमुच्चारेन च कारेण इदं सं-
माध्यमिति वृत्त्याशयः' भाष्यानुकृतत्वाच्चित्योऽयं प्रयोग इति प्रामाणिकाः । अभवत्
आसीत् भवतेर्लङ् इतीव श्रोण्या मध्यस्य पृथुत्वापहारात् मध्यं क्षीणं जातमिती
वेत्यर्थः पुनः मुहुः वृद्धिनिषेधेहेतोः वृद्धेः वर्धनस्य निषेधः निरोधः तस्य हेतोः
कारणात् 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । श्रोणी कटिः 'कटिः श्रोणी ककुञ्जती' इत्यमरः
रशनागुणेन रशनायाः मेखलायाः गुणेन सूत्रेण वदां संदानिता 'वद्दे संदा-
नितं ऊतं' इत्यमरः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

इदानीं तस्यास्तिस्त्रोबलीर्वर्णयति । अस्येति । भुवनत्रये भुवनानां विष्टपार्ना
त्रयं त्रितयं 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः त्रिशब्दात् 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति
अयत् । त्रिषु लोकेत्वपीत्यर्थः अस्य सन्निकृष्टस्य 'इदमस्तु सन्निकृष्टं' इत्युक्तत्वात्
उदरस्य कुक्षेः 'पिचंडकुक्षीजटरोदरतुंद' इत्यमरः प्रतितुल्या सदृशी शोभा कांति-
यस्य 'वाच्यलिंगासमस्तुल्यः' 'शोभाकांति' इत्युभयत्राप्यमरौ । एतादृशं वस्तु
नास्ति इति हेतोः धात्रा ब्रह्मणा 'धाताच्चयोनिर्दुहिण' इत्यमरः संप्रयुक्ताः सम्य-
कप्रयुक्ताः प्रादिसमासः सङ्घयानरेखा इव सङ्घयानस्य गणनस्य रेखाः चिन्हवि-
शेषाः इव सुदत्वाः शोभनाः दंता यस्याः सा मुदती राजपत्नी तस्याः 'संख्यामु
पूर्वस्येत्यनुवर्तमाने वयसि दंतस्य दत् इति दत्रादेशः 'उगितश्वेति ढीप' तिस्तः त्रि-
संख्याकाः वलयः विरेजुः शुशुभिरे । राजतेर्लिंद्भ्वे उस् फणादित्वादेत्वाम्यास-
लोपाँ । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३१ ॥

इदानीं मध्यं वर्णयति । वय इति । वयसः तारुप्यस्य यद्यपि 'खगवाल्यादि-
नोर्वयः' इत्यनेन वयः शब्दः बाल्यादिवयसां वाचकः तथाप्यत्र योग्यतया
तारुप्यमेव गृह्णते । तस्य प्रकर्षः उत्कर्षः तस्मादेतोः 'विभाषा गुणेऽक्षियां' इति
पंचमी । द्वौ अवयवौ यस्य तद्वयं स्तनयोः कुचयोः द्वयं द्वितयं उपचीयमानं
प्रवृद्धं पुष्टमिति यावत् उपपूर्वचिधातोः कर्मकर्तरि लद् तस्य शानजादेशः एता-
दृशं यत्स्तनद्वयं तस्य उद्रहनश्रमेण उद्रहनस्य धारणस्य यः श्रमः क्लेशः तेन
देतुना 'हेतौ' इति तृतीया वनजायताक्ष्याः वने उदके जातं उत्पन्नं 'जीवनं
शुवनं वनं' इत्यमरः 'सप्तम्यां जनेऽः' इतिडप्रत्ययः वनज कमलं तद्रत् आयते
दांषं 'सुदूरं दीर्घमायतं' इत्यमरः अक्षिणी नेत्रे यस्याः 'बहुवीही सव्याक्षणो-
रिति यत्र 'विद्वौरादिभ्यश्वेति ढीप' तस्याः राश्यः मध्यं अवलम्बं अंतं अवधिं
अनिकांतं अत्यन्तं कृशस्य तनोः भावः काश्ये 'इलक्षणं दशं कृशं तनु' इत्यमरः

अरालकेश्या अलके विधात्रा विधीयमाने चलतुलिकाग्रात् ।
 च्युतस्य विन्दोरसितस्य मार्गरेखेव रेजे नवरोमराजी ॥ ३३ ॥
 नायं शशी तत्प्रतितुल्यमन्यद् यस्मान्न विशेषयति द्वयं नौ ।
 इति स्म तर्कादिव पद्यतस्तौ तस्या मुखेन्दुं कुचचकवाकौ ॥ ३४ ॥

अत्यंतं निरवधिं यत्काश्ये तानवं जगाम प्राप इति एषः मम तर्कः कल्पना
 अस्तीत्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १२ ॥

इदानी तस्याः रोमराजी वर्णयति । अरालकेश्येति । विधात्रा ब्रह्मणा अरालाः
 वक्राः केशाः कचा यस्याः पा 'अरालः कुटिले सर्जरसे च समदंतिनि' इति विश्वः
 'कचः केशः शिरोरुदः' इत्यमरः 'स्वांगाचेषपसर्जनादिति' डीप अलके चूर्णकुं-
 तले कुटिलकेश इत्यर्थः । जात्यभिप्रायेणकवचनं । विधीयमाने कियमाणे विपूर्वा-
 द्यपातेः कर्मणि लट् शानन् यकि शुमास्थेति ईन् 'यस्य च भावेनंति' सप्तमी ।
 चलं चंचलं यत्तुलिकाप्रं तूलिकायाः ईषिकायाः वीरणादिशलाकाया इत्यर्थः
 अप्रं अंचलं तस्मात् च्युतस्य गलितस्य 'स्कमं पमच्युतं गलितं' इत्यमरः न
 सितः शुभ्रः असितः तस्य कृष्णवर्णस्य विदोः पृथतस्य मार्गरेखेव मार्गस्य पथः
 रेखा सरणिः तद्वत् नवरोमराजिः नवानां नूतनानां 'नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः
 रोम्ना लोम्ना 'तन्नुहं रोमलोम' इत्यमरः । राजी पांक्तिः 'वासिवपि' इत्यादिना
 इम् प्रत्ययांतराजिशब्दः तस्मात् कृदिकारादक्षिनः इति डीषि राजी शब्दः
 साधुः । रेजे शुश्रुमे । उपमालंकारः ॥ ३३ ॥

इदानी स्तनौ वर्णयति । नायमिति । अयं सप्तिकृष्टः शशी शशः अस्यास्तीति
 शशी 'अतइनिठनी' इति इनिः । चंद्रः न तर्हि किमिदमित्यत आह । तत्प्रति-
 तुल्यं तस्य शशिनः प्रतितुल्यं सदृशं अन्यत् शशिभिमित्यर्थः अन्यशब्दान्
 मुप्रत्ययस्य 'अहतरादिभ्यः पंचभ्यः' इति अद्वादेशः । नन्विदं कथमवगत-
 मित्यत आह । यस्मादिति । इयं हेत्वर्थं पंचमी यस्मादेतोः नौ आवयोः 'युध्म-
 दध्मदोः षष्ठीचेत्यनेन नौ आदेशः । यं द्वितयं न विशेषयति न विघटयति वि-
 पूर्वात् दिलय धातोर्णिंजतान् लट । इति एवं प्रकारेण तौ प्रसिद्धौ कुचचकवाकौ
 कुचौ स्तनौ तावेव चकवाकौ कोक्को 'कोकक्षकक्षकवाकौ' इत्यमरः तर्कात् ऊहान्
 तस्या राश्याः मुखेन्दुं मुखं बन्ने तदेव ईदुः 'ईदुः कुमुदांशवः' इत्यमरः पद्यत-
 स्मेव विलोक्यामासतुरिवेत्यर्थः । 'लटस्मे' इति सूत्रं लिङ्गये दशाधातोर्लंटि
 'पाद्माध्मेति पद्यादेशः । रात्रौ चकवाकमिथुनस्य परस्पर वियोगो भवति इत्यभि-
 प्रायेणेदं अतएव विश्वगुणादर्शचंद्रां 'प्रायवर्यवतोत्सर्गंगुरवे कोकसंतते । छायावि-
 वशोक्लोलाय छांदसञ्चातिपे नमः' इत्यादि चहुत्र स्थलेषु दृश्यते । किंवा त्र
 कुचचकवाकौ मुखेन्दुं पद्यत इत्यनेन स्तनयोरुर्वचनुक्तं धन्यते तेन च
 अतीवसांदर्यं व्यव्यते इति दिक् । हेत्वपन्हुत्युत्प्रेक्षास्तपकालकाराः तत्र उत्प्रेक्षाह-

निर्जिग्यतुर्बालमृणालनालं सच्छद्रवृत्तं यदि दीर्घसूत्रम् ।
सुश्लिष्टसन्धी शुभविग्रहौ तौ तन्व्या भुजौ किं किल तत्र चित्रम् ॥३५
कान्तिप्रकर्णे दशनच्छदेन सन्ध्याघने वद्धपदं हरन्त्याः ।
तस्या गृहोद्यानसरोगतस्य हस्तस्थ एवाम्बुरुहस्य रागः ॥ ३६ ॥

पक्षोर्लक्षणे तावल्लिखिते हेत्वपन्हुतेर्लक्षणं तु 'शुधापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म-
निन्दवः' इति शुद्धापन्हुतेर्लक्षणं विलिक्ष्य 'स एव युक्तिर्वशेत् उच्यते हेत्वपन्हु-
तिः' इति ग्रंथे उक्तं ॥ ३४ ॥

इदानीं तस्या बाहू वर्णयति । निर्जिग्यतुरिति । तन्व्याः कृशांग्या इत्यर्थः तौ
वर्णयितुं मनसा उद्दिष्टौ सुदिलष्टसंधी भुतरां अत्यंतं लिलाः सुश्लिष्टाः प्रादिसमासः
संध्यः कूर्परादिसंधयो ययोस्तौ पक्षे सुदिलष्टः वदं इत्यर्थः संधिरूपो गुणो ययोस्तौ
शत्रुजयार्थं हि संध्यादयः षड्गुणा आश्रियते ते च अमरेण दर्शिताः 'संधिर्ना विप्रहो
यानमासनं द्वैधमाश्रयः' इति एतेषां लक्षणानि तु ग्रंथाविस्तारभयात् प्रकृते विशेषाऽनुपयोगात् न लिख्यन्ते । पुनश्च शुभविग्रहौ शुभः मनोहरः विग्रहः शरीरं
आकृतिरिति यावत् ययोः पक्षे शुभः उत्तमः पैरैरज्ञेय इत्यर्थः विग्रहः षड्गुणेष्व-
न्यतमः ययोस्तौ अनेन विशेषद्वयेन प्रावल्यं सूचितं । एतादृशौ भुजौ बाहू सच्छ-
द्रवृत्तं छिद्रैः रंगैः सहितं 'छिद्रं निर्व्यथितं रोकं रंग्रं' इत्यमरः तेनसहेति तुल्य-
योगे बहुत्रीहिः सच्छिद्रं च तदृत्तं च वर्तुलं च सच्छद्रवृत्तं पक्षे छिद्रैः दोषैः
सहितं सच्छिद्रं एतादृशं वृत्तं चरित्रं यस्य 'छिद्रं विवरं रंग्रवत् । गते दोषे' इति
हैमः । वृत्तं 'पदे चरित्रे त्रिपित्यमरः पुनश्च दीर्घाणि आयतानि सूत्राणि अंतस्त-
तवः यस्मिन् पक्षे दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्य 'सूत्रं तंतुव्यवस्थयोः' इति विश्वः
'दीर्घसूत्रश्चिराकिय' इत्यमरः । एतादृशं बालानि कोमलानि मृणालानि विसानि
यस्मिन् एतादृशं नालं 'मृणालं विसमञ्जादिनालोनालमथान्त्रियां' निर्जिग्यतुः किल
पराभावयां वभूतुः किल तत्र तद्धस्तकृतनालपराभवे चित्रं आश्रये किं न किंचि-
दित्यर्थः बलिभ्यां निर्बलं जितं वेनेदमाश्रयकारकमिति तात्पर्यं अनेन तस्याः
भुजयोः काश्यं दीर्घलं च योत्यते । अत्र परिकरालंकारः तदुक्तं 'अलंकारः परि-
करः साभिप्राये विशेषणे' इति ॥ ३५ ॥

इदानीं तस्या हस्तोषस्यऽरक्ततत्त्वं । वर्णयति । कांतिप्रकर्णमेति । संध्याया
पितृप्रस्वाः संबधि घनः भेषः 'सायं संध्या पितृप्रसूः' इत्यमरः तस्मिन् वद्ध-
पदं वद्धं संदानितं कृतमित्यर्थः पदं स्थानं येन 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मा-
श्रिवस्तुषु' इत्यमरः एतादृशं कांतिप्रकर्णं काते: रुचः प्रकर्णः उत्कर्णः तं । दशना-
द्धाशयं अनेन इति दशनच्छदः 'पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेणेति छदधातोर्णिं जंतात्करणी-
षप्रस्त्ययः ' छादेर्घेनुपसंगति हस्वः 'ओष्टाधरी तु रदनच्छदौ दशनवाससी'
इत्यमरः तेन ओष्टेनेत्यर्थः । हरतीति हरती हरते: शप्रातात् उमिताशेति लीप्

आसीदियं चन्द्रमसो विशेषस्तद्दक्षचन्द्रस्य च भासुरस्य ।
विभर्ति पूर्वः सकलं कुरुदं तस्यैव नेत्रद्वितयं द्वितीयः ॥ ३७ ॥
कान्तिथिया निर्जितपश्चरागं मनोङ्गगन्धं द्रव्यमेव शास्तम् ।
नवप्रबुद्धं जलजं जलेषु स्थलेषु तस्या वदनारविन्दम् ॥ ३८ ॥

शप्त्यनोरिति नुम् । तस्या राश्याः गृहोद्यानसरोगतस्य गृहस्य सम्बन्धः संबंधे
उदानं आकीडः ‘पुमानाकीडउदानं’ इत्यमरः तस्य सरः सरोवरं तद् गतस्य
प्राप्तस्य द्वितीयाधितेत्यादिना समाप्तः अंबुदस्य रोहति प्रापुर्भवति इति रुदं
‘इगुपषङ्गाप्रीकिरः कः’ इति कप्रत्ययः । अंबुनि उदके रुदं अंबुदहं कमलं साधनं
कृतेति समाप्तः तस्य रागः रवितमा हस्ते करे तिष्ठतीति इस्तस्यः ‘मुपिष्य
इति स्थाधातोः कप्रत्ययः । अत्रगतो दूरोपि रागः यथा ओष्ठेन अपहतः तस्या
गृहोद्यानसरोगतकमलरागः हस्तमुलम् इति किं वर्ण्य ॥ ३६ ॥

आसीदिति । भासते तच्छीलः भासुरः ‘भंजभासमिदोऽुरन्’ इति बुरन्
प्रत्ययः । इदानीं तस्या मुखचंद्रं वर्णयति । आसीदिति । तस्य भासुरस्य देदीप्य
मानस्य चन्द्रमसः विधोः तस्याः राश्याः वक्त्रं मुखं तद्रक्त्रं ‘वक्त्रास्ये वदनं
तुंड’ इत्यमरः तद्रक्त्रमेव चंद्रः शशी तस्य च । चः समुच्चये ‘चान्वाचयसमा-
द्वारेतरेतरसमुच्चये’ इत्यमरः । अयं वक्ष्यमाणः विशेषः भेदः आसीन् अस्तेलंड्
‘अस्ति सिन्च इतीट भेदमेवाह । विभर्तीति । पूर्वः प्रसिद्धव्यंदमाः सकलं समप्रं
‘समप्रं सकलं पूर्णं’ इत्यमरः कुरंगं मूर्णं ‘मृगेकुरंगवातायुः’ इत्यमरः ।
विभर्ति धारयति भूत्रः कर्तरि लद इलः श्रव्युः द्वित्वमित्यै । द्वितीयः द्वयोः
पूरणो द्वितीयः मुखचंद्रमा इत्यर्थः द्वेस्तीय इति तीयप्रत्ययः । तस्य इव कुरंगस्य
इव नेत्रद्वितयं द्वौ अवयवौ यस्य तद्वितयं नेत्रयोः नयनयोः द्वितयं विभर्ति धार-
यति । व्यतिरेकालंकारः ‘व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानो पमेययोः’ इति लक्षणान् ॥ ३७ ॥

पुनरपि भंग्यंतरेण मुखमेव वर्णयति । कांतीति । कांते: शोभायाः श्रीः
संपत्तिः तया निर्जितः निःशेषेण पराजितः पश्चरागः शोणरत्नं येन तद्
‘निर्जितपश्चरागं’ शोणरकं लौऽहेतकः पश्चरागः । इत्यमरः मनोङ्गगंधं मनोङ्गः
मंजुलः गंधः आमोदो यस्य ‘मनोङ्गं मंजु मंजुलं’ इत्यमरः ‘गंधो गंधक
आमोदे लेशो संबंधगर्वयोः’ इति विश्वः । एतादृशं द्रव्यमेव द्वौ अवयवौ यस्य तद्वयं
शास्तं प्रशस्तं शंसुम्नुता कमणि वतः अर्थात्कैरिति कर्ता किं तद्वयमित्यत आह
जलेषु उदकेषु नवप्रबुद्धं नवं नृतनं च तद् प्रबुद्धं च विकासितं च एतादृशं
जलजं कमलं’ सप्तम्या जनेऽऽः’ इति ड प्रत्ययः स्थलेषु स्थलीषु । अन्यलिगौ स्थल
स्थली’ इत्यमरः । तस्या राश्याः वदनारविदं वदन्यनेनेति वदनं ‘करणाधकरणये’
इत्यनेन करणे त्युद अराकाराणि पत्राणि विदर्तीति अरविदं ‘गवादिषु विदे-
संज्ञायामिति शप्रत्ययः शोभुचादीनामिति नुम् । वदनमेव अरविदं ‘अरविदं महो-

इन्दीवरस्यान्तरमेतदस्यानेत्रोत्पलस्यापि यतो हिमांशोः ।
तिविषोऽपि नैकं सहते मुखाख्यमाकम्य तस्थावपरं शशाङ्कम् ॥३९॥
युग्मं श्रुतोश्चञ्चलजिल्पपद्मसम्पर्कभीत्यासितलोचनायाः ।
प्रोक्षम्य दूरोत्सरणं विश्रितसुमध्ये न तस्थाविति मे वितर्कः॥४०॥

तलं’ इत्यमरः तुल्ययोगितालंकारः रूपकं च तदुक्तं ‘वर्णानामितरेषां वा
धर्मैक्यं तुल्ययोगिता’ इति प्रकृते वर्णस्य मुखस्य अवर्णस्य कमलस्य च
एकस्यां प्रशंसनक्रियायामन्वयात् लक्षणसमन्वयः ॥ ३८ ॥

इदानीं नेत्रं वर्णयति । इन्दीवरस्य कमलस्य यद्यपि इन्दीवरं चंद्रविकासि कमलं
तथापि प्रकृते कमलसामान्याभिप्रायेण प्रयुक्तमिति इयं अन्यथा कुमुदजातेऽन्द-
वंधुत्वात् हिमांशोस्त्विषोऽपि नैकं सहते इयुत्रप्रथासंगतिः स्यात् अस्याः
राज्याः नेत्रोत्पलस्य नेत्रमेव लोचनमेव उत्पलं कमलं तस्यापि तस्यचेत्यर्थः
अपि: समुच्चये इन्दीवरस्य नेत्रोत्पलस्य चेत्यर्थः ‘स्यादुत्पलं कुवलयं’ इत्यमरः
‘गृही समुच्चयप्रधशंकासंभावनास्वपि’ इत्यमरः । एतत् वक्ष्यमाणमित्यर्थः अंतरं
भेदः ‘अतरमवकाशावधिपरीधानांतर्धिभेदतादर्थं’ इत्यमरः किं तदंतरमित्यपेक्षाया-
माह । यत इति । यतः हेतोरित्यर्थः एकं प्रथम कमलमित्यर्थः ‘एकोऽन्यार्थं
प्रधाने च प्रथमे केवले तथा’ इति कोशांतरं हिमांशोः हिमाः तुषाराः अंशवः
किरणा यस्य ‘तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिंगकाः’ ‘किरणोऽस्मयूखांशुः’
इत्युभयत्राप्यमरः तस्य चंद्रस्य त्विषोऽपि शुतीरपि ‘स्युः प्रभारुक्षुचिस्त्वद्भा-
भाछविशुतिदीप्तयः’ इत्यमरः न सहते न मर्षाते । अपरं द्वितीयं नेत्रोत्पलमिति
यावत् मुखं वक्ष्यमिति आख्या तस्य तन्मुखास्यं मुखसंज्ञमित्यर्थः शशांकं शशः
मृगः अंकः चिन्हं यस्य ‘उत्संगचिन्हयोरंकः’ इत्यमरः तं शक्तिनमित्यर्थः आकम्य
व्याप्य तस्यौ स्थितमित्यर्थः स्था धातोर्लिंद । इह अत्र आकम्येति पदेन नेत्र-
योविशालता व्यज्यते । कमलं हिमांशोस्त्विषोऽपि न सहते नेत्रकमलं तु मुखचं-
द्रमाकम्य तस्यौ इति महदंतरमेतयोरित्यर्थः । व्यतिरेकालंकारः ‘व्यतिरेको विशे-
षद्वेदुपमानोपमेययोः’ इति लक्षणात् ॥ ३९ ॥

इदानीं भृकुटी वर्णति । युग्ममिति । असितलोचनायाः सितविरुद्धे असिते
नवो विरोधोऽर्थः कृष्णेनीलासितश्यामेत्यमरः असिते कृष्णे लोचने नयने यस्याः
सा अत्र ‘स्वांगाचोपसर्जनादिति दीप्तन भवति ‘न कोडादि बहवः’ इति निषेधात् तस्याः
राजपत्न्याः श्रुतोः नेत्रोपरिस्थरोमराज्योः युग्मं युगुलं ‘युग्मं
तु युगुलं युगं’ इत्यमरः । चंचलानि तरलानि पक्षे चपलानि जिश्वानि वकाणि
पक्षे कुटिलस्वभावानि अलसानि वा ‘जिद्धस्तु कुटिलेऽलसे’ इत्यमरः एताद्वानि
यानि पक्षमाणि नेत्रलोमानि ‘पक्षम सूत्रादि सूक्ष्मांशे किञ्चलके नेत्रलोमनि’ इति
विश्वः । तेषां संपर्कः संबंधः तस्मान् या भीतिः भयं तया ‘हेताविति तृतीया ।

तत्केशपाशाचजितात्मवर्हभारस्य वासः शिखिनो वनेषु ।
चक्रे जनस्य स्पृशतीति शङ्कां चेतस्तिरञ्चामपि जातु लज्जाम् ॥४१
अन्यापि कन्या जितसिद्धकन्या ताटगुणा तस्य वभूव देवी ।
दोषोऽपि यस्या भुवनत्रयस्य वभूव रक्षोभयनाशहेतुः ॥ ४२ ॥

ओमम्य प्रकृष्टं ऊर्बं गतेत्यर्थः द्रोत्सरणं दूरं विप्रकृष्टं यदुत्सरणं गमनं तत्
विधिम्तु विभार्तु कर्तुमिच्छु विधिम्तु विपूर्वादागः सम्रातान् ‘सनाशांस भिक्षउः’
इति उप्रत्ययः समिर्ममेति इसादेशः ‘अत्र लोपेति अन्यासलोपः द्रोत्सरणमि-
त्यत्र ‘कर्तृकर्मणोः’ इति कर्मणि पश्ची न भवति न लोकेति निषेधात् । मध्ये पश्म-
भालमध्ये स्वस्थाने इत्यर्थः न तस्यी न स्थितं इति एवं प्रकारेण मे गम वितर्कः
ऊहः अस्तीत्यर्थ । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४० ॥

इदानी तस्याः केशपाशां वर्णयति । तत्केशेति । तस्याः राश्याः केशाः कचाः
'कचः केशः शिरोरुद्धः' इत्यमरः तेषां पाशाः समूहः 'पाशः कचार्यः संघार्यः'
इति त्रिकादशोपः । तेन अवजितानि पराजितानि यानि आत्मवर्हाणि तेषां भारो
आत्मवर्हाणि वा भारो यस्य तस्य शिखिनः शिखा चृडा अस्ति यस्य स शिखी
तस्य मयूरस्य 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः वनेषु अरण्येषु वासः वसति:
तिरथामपि तिरः अंचतीति तिर्यंचि तेषां तिरथा पशुपक्ष्यादीनामपि 'अबे:
कुत्तिगादिसूत्रेण तिर्यकशब्दे उपपदे किन् प्रत्ययः पश्चीवहुवने 'अबः' इति
अलोपः । चेतः अंतःकरणं कर्ता जातु कदाचित् 'कदाचिन्नातु साधे तु' इत्यमरः
लज्जां प्रपां 'मंदाक्षं -हीम्पार्वीडा' इत्यमरः स्पृशति प्राप्नोतीत्यर्थः इति एवं प्रकारेण
जनस्य लोकस्य शंकां आशंकां चक्रे तेने दुरुक्त्वकरणे लिद् ॥ ४१ ॥

तस्य राशः एवं ज्येष्ठायाः सौंदर्यं वर्णयित्वा न केवलं इयं एकव तस्य राशः
पली आसीन् किं तु अन्ये अपि आस्तां इति कथयितुं तयोरपि परिणयमाह ।
अन्यापीति । तस्य दशरथस्य जितसिद्धकन्या सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां कन्याः
मुताः पराजिताः सौंदर्येणेति शेषः सिद्धकन्या यया सा 'पिशाचो गुणः सिद्धो
भूतोमी देवयोनयः' इत्यमरः एतादशी ताटगुणा तादशः ज्येष्ठा सदृशाः गुणाः
शीलस्वादर्यादयो यस्याः तादश इत्यत्र त्यदादिषु 'दशोनालोचने' इति किन् 'आस-
र्वनामः' इत्यात्मं । अन्यापि इतरापि कन्या देवी कृताभिषेका वभूव । यस्याः देव्या
इत्यर्थः दोषोऽपि रामराज्याभिषेकविघ्रहो दोषोऽपि भुवनाना विष्टपानां त्रयं
त्रितयं तस्य अत्रभुवनशब्देन तात्स्थसंबधेन जना लक्ष्यते अनवधा भुवनपदेन
विष्टप्रहणे तस्य रक्षोभयात्तदसंगतिः स्पृष्टैऽपि । रक्षोभयात् रावणादियातु-
धानेभ्यः तद्वयं भीनिः 'यातुरक्षसी' । 'भीतिर्भीः साध्वसं भयं' इत्यमरः । पंच-
मीभयेनेति समाप्तः तस्य नाशः 'वंसः तस्य हेतुः कारणं वभूव । केदेव्या राम-
राज्याभिषेकस्य विप्रे कृतोऽपि तया त्रिभुवनस्थलोकानां कल्याणमेव हृत यदि

सुमन्त्रसूतस्य सुमित्रयाग्नौ पाणिग्रहं लभितया द्विजेन ।
पुण्यं भवान्या भवहस्तसक्तहस्ताम्बुजाया वपुराललम्बे ॥४३॥
तासु प्रजानामधिपः प्रजार्थी देवोसु चारित्रकुलोभ्रतासु ।
अहष्टपुत्राननवन्ध्यद्विश्चिन्ताहृतात्मव निनाय कालम् ॥ ४४ ॥

नेयं विम्बं नाकारिष्यत् तर्हि रावणादिरक्षो नाशोपि नाभविष्यत् । एवं च तजन्य-
भीतिरपि नापागमिष्यत् इत्यर्थः । अनुप्रासालकारः ॥ ४२ ॥

सुमित्राविवाहमाह । सुमन्त्रसूतस्येति । द्विजेन द्विः द्विवारं जायते इति द्विजः
तेन जन्मना सावित्र्युपदेशेन चेति द्विवारमित्यर्थः ‘जन्मना जायते शूद्रः संस्का-
राद्विज उच्यते’ इति वचनात् वृत्तैः द्विशब्दैः सुर्जर्थीविशिष्टः ‘दंतविप्रांडजा द्विजाः’
इत्यमरः अर्थात् कुलगुहणा वसिष्ठेनेत्यर्थः अम्बो वन्दौ औपदेशिके सप्तमी अभि-
सार्माण्ये सतीत्यर्थः स्पष्टं चैतत् ‘तत्र च दीयते’ इति सूत्रे ‘यन्मासे अतिकांतं
दीयते तस्य समाप्तं औपशेषिकभविकरणं’ इत्यादिना भाष्ये च । सुमन्त्रः एत-
नामा प्रधानः सूतः सारथिर्यस्य तस्य दशाधरस्य कर्तरि षष्ठीयं पाणेः इस्तस्य प्रहः
अहणं ‘प्रहवृद्दनिश्चिगमं त्रैति’ भावं प्रदधातोरप् विवाहमित्यर्थः ‘तथा परिणयोद्वा-
होपयामा: पाणिपीडनं’ इत्यमरः । लंभितया प्राप्तिया लभधातोर्णिजंतात् प्रयोज्य-
कर्मण्यन्येषां प्यंतानां लादयो मताः इत्युक्ते: ‘गतिबुद्धिति’ सूत्रेण प्रयोज्यकर्मणि
कप्रत्ययः ‘लभेत्वा’ इनि नुमागमः सुमित्रया एतनामकदशरथपत्न्या कद्यां
भवस्य शंकरस्य ‘व्योमकेशो भवो भीम’ इत्यमरः । तस्य इस्तः करः तस्मिन् सर्वं
संलग्नं इस्त एव अंतुजं कमलं यस्याः ‘इस्ती तु पाणिनक्षत्रे’ इत्यमरः एतादश्या
भवान्याः भवस्य द्वी भवानी तस्याः ‘इद्वसणंत्यादिना भवशब्दान्दीषि आनुगा-
गमः । पुण्यं पवित्रामित्यर्थः वपुः शारीरं आललंबे जगुहे इत्यर्थः लंबते: कर्मणि
लिद् । भवहस्तशृतकरपद्मभवानीव शुशुभे इत्यर्थः । अत्र दशरथतात्पर्येण सुमन्त्रः
सूतो यस्य इति वक्षगत्याश्रयणं चिरार्थकत्वात् प्रकृतानुपयोगाच दोषापादकमिति
न शंक्यं समगतरेत्यक्षरं लेपयुणानुगुण्येन वैशेषिकगुणत्वसंभवात् तद्विवाहया-
त्रायां सुमन्त्रस्यैव सारथित्वसूचनार्थत्वाच । अनुप्रासालकारः ॥ ४३ ॥

एवं सतीष्वपि तिसृषु पल्नीषु राज्ञः न पुष्टसुखलाभ इत्याहृतास्विति प्रजार्थी
प्रजा संततिः एव अर्थः सोस्यास्तीति ‘अर्थाच्चासं निहिते’ इति इनि: अथवा प्रजाः
अर्थयते इति अर्थयते: ‘मुण्यजाताविति णिनिः’ । प्रजानां लोकानां संततेश
आधिपः अधिपातीत्यधिपः अधिपूर्वात् पाते: ‘आतशोपसंगं’ इति कः । अत्र प्रजार्थी
भवि प्रजानामधिपः इति विरोधाभासः संतानार्थी प्रकृत्यधिप इति प्रजापदस्या-
र्थमेदेन विरोधपरिहारः दशरथः चरित्रमेव चारित्रं पातिवत्यादिशीलं प्रजादि-
त्वात्स्वार्थं अण् कुलं वंशः सत्कुलमित्यर्थः ताभ्यां उम्रताः उच्चाः सच्छीलकु-
लीनत्वाभ्यां श्रेष्ठा इत्यर्थः एतादशीषु ताषु पूर्वोक्ताषु देवीषु कौसल्यादिराह्सीषु

स्वरक्षितव्यं गहनं हिमस्य नगस्य गोपा श्वगणिप्रचारैः ।
विशोधितं कुञ्जभुवः कदाचित्स्मै जगत्याः प्रभवे जगाद् ॥ ४९ ॥
विधेयचित्तश्छलितव्यधेषु हलायुधामः स कुनृहलेन ।
अन्येद्युरन्यायनिवृत्तवृत्तिर्मृगेन्द्रगामी मृगयां जगाम ॥ ५० ॥

पुत्रस्य सुतस्य आनन्दं मुखं न हृष्टं अवलोकितं पुत्रानन्दं याम्यां अदृष्टपुत्रानन्दं
अतएव वंध्ये निष्फले 'देव्योऽफलोवकेशी' इत्यमरः इष्टी नेत्रे यस्य 'कणमस्मिन्
समसत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पदयेवं जीवतो मुखं' इत्यु-
कामृतत्वादिप्रामिकारणपुत्रदर्शनाभावात् इष्टेवंयर्थं सपष्टमेव । चितया आध्यानेन
'स्याचितास्मृतिराध्यानं' इत्यमरः अपहतः मुपितः आत्मा अंतःकरणं यस्य
'आत्मा यत्नो धृतिर्बुधिः' इत्यमरः चिताविष्टः सन् इत्यर्थः कालं अनेहसं
'कालोदिष्टोप्यनेहा' इत्यमरः । निनाय प्रापयामास पुत्रमुखाभावेन यथाकथंचिन्
कालं यापयामासेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तस्य दशरथस्य राजो मृगयाविहारमाह । स्वरक्षितव्यमिति । शुनां कु-
कुराणां 'शुनको भषकः श्वा स्यात्' इत्यमरः । गणाः समुदायाः 'समुदयश्वयो
गणः' इत्यमरः ते संति येषां ते श्वगणिनः 'अतइनिठनीं' इति इनि प्रत्ययः । श्व-
गणिनां वागुरिकादीनां प्रचारैः संचरणादिव्यापारैः विशोधितं दस्युचौरदशानका-
दीनां दूरापसारणेन परिमृष्टं कृतं कुञ्जभुवः कुञ्जानां निकुञ्जानां भूः स्थानं तस्य
हिमस्य तुषारस्य नगस्य न गच्छतीति नगः तस्य पर्वतस्य 'नगोप्राणिष्वन्यत-
रस्यां' इति निपातः हिमालयस्येति यावत् गोपायतीति गोपा रक्षिता काश्चडन-
चरः गोपायसे: तृच । स्वस्य आन्मनः रक्षितव्यं पालयितव्यं गहनं अरर्घं
'अटब्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनं' इत्यमरः कदाचित् कर्मिमार्थिकाले इष्टि
शब्दात् 'सर्वेकान्यकि यत्तदकाले दा' इति दाप्रत्ययः 'किमः क' इति कादेशः
कदाचिकातु मार्घमित्यमरः जगत्याः पृथ्व्याः 'जगती सागराविरा' इत्यमरः
प्रभवे अधिपाय 'प्रभुः परिवृद्धोऽधिप' इत्यमरः तस्मै दशरथाय जगाद् कथमा-
मास 'गदव्यक्तायां वाचि लिङ् तस्मै इति कियाप्रहृणं कर्तव्यं इति संप्रदाने च-
तुर्थी' वनविशोधनविषये कामंदकः 'कारयेद्वनविशोधनमादी' मातुरंतिकमपि
प्रविविक्षुरिति ॥ ५५ ॥

विधेयचित्त इति । चलितानां व्यथाः वेधाः 'व्यथो वेधे' इत्यमरः तेषु वि-
धेयं अधीनं दद्वनंकममिति यावत् चित्तं वेतो यस्य सः । इलः सारः आयुषं प्रह-
रणं यस्य स हलायुधः बलभद्रः तद्रदाभा कांतिर्यस्य बलभद्रसम इत्यर्थः 'का-
मपालो हलायुधः' इत्यमरः न्यायविरुद्धः अन्यायः तस्मापिवृत्ता पराइमुत्ती-
वृत्तिः वर्तनं यस्य न्यायवर्तनशीलइत्यर्थः मृगाणां इदः अधिपतिः सिंहः तद्रदभी-
शणं गच्छति मृगेन्द्रगामी 'सिंहो मृगेन्द्रः पंचास्यः' इत्यमरः 'बहुलमाभीक्ष्ये'

पुत्रीकृतानीश्वरया शिशुत्वे लोहेन नमूनिव बालवृक्षान् ।
यश्चित्रपुष्पाभरणाभिरम्यानुत्सङ्गदेशेन चिरं वभार ॥ ४७ ॥
बातेन कृष्टे पटले घनानां धातुप्रतानाः प्रतरन्ति दृष्टाः ।
यस्य त्वचामुद्धरणाभिशङ्कां मुग्धाय गन्धर्ववधूजनाय ॥ ४८ ॥

इति गिनिः ‘उपपदमतिइ’ इति समाप्तः । स दशरथः अन्येयुः अन्यस्मिन्नहनि अन्येयुः ‘सद्यः परुपरेत्यादिना अन्यशब्दात् एयुसप्रत्ययः कुतुहलेन कौतुकेन मृगयासंबंधिनेति अर्थात्सिध्धं मृगयां मृगयते त्र मृगया मृगे अन्वेषणे परिचर्या परिसर्या मृगया’ इति साधुः आखेट ‘आखेटो मृगयास्त्वयां’ इत्यमरः जगाम ययौ गम् धातोर्लिंद । अनुप्रासालंकारः ॥ ४६ ॥

महाकाव्यलक्षणे ‘नगराणीवशीलर्तुचंद्राकोदयवर्णनैः’ इत्युक्तत्वात् यत्र मृगयार्थं गतः तं हिमालयं तावत्पदमिः श्लेषकवर्णयति । पुत्रीकृतानिति । यः हिमालयः ईश्वरया ईष्टे तच्छीला ईश्वरा पार्वती ‘स्थेशभासपिसकसोवरच्’ इत्यनेन ईश धातोवरच् प्रत्यये याप् ‘ईश्वरः शंकरेऽधीशो तत्पत्यां ईश्वरीश्वरा’ इति बोपालितः तथा पार्वत्या शिशोः भाव शिशुत्वं बाल्यमित्यर्थः ‘शिशुत्वं दैशवं बाल्यं’ इत्यमरः । पुत्रीकृतान् अपुत्राः पुत्राः संपद्यते तथाकृताः पुत्रीकृताः ‘अभूततद्वाव’ इति पुत्रशब्दाच्चिप्रत्ययः अस्य च्वाहेत्तं ऊर्यादिच्चिडाचश्च इत्यनेन गतिसंज्ञायां ‘कुणातिप्रादयः’ इति समाप्तः । चित्राणि पुष्पाणि सुमनसः तान्येव आभरणानि भूषणानि ‘अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विष्पृणं’ इत्यमरः तैः अभिरम्यान् अभितः सर्वतः रम्यान् हृथान् ‘रम्यशंपकहृययोः’ इति हैमः । एतादशान् बालवृक्षान् बालाः शिशवः अल्पा इत्यर्थः एतादशा ये वृक्षाः तान् नमूनिव दौहित्रानि लोहेन प्रेम्णा ‘प्रेमाना प्रियता हार्दं प्रेमस्नेहः’ इत्यमरः । उत्संगः समीपः यो देशः प्रांतः पक्षे उत्संगस्य अंकस्य यो देशः तेन वभार दधार पक्षे पुषोपलालयामासेल्यर्थः । यथा मातामहः उत्संगदेशो दौहित्रान् लालयति तद्रदर्यं पुञ्च्या पुत्रीकृतान् वृक्षान् दधारेल्यर्थः । उपमालंकारः रूपकं च ॥ ४७ ॥

बातेनेति । घनानां भेषानां पटले समूहे ‘समूहे पटलं नना’ इत्यमरः बातेन वायुना ‘नभस्त्रातपवने’ इत्यमरः कृष्टे आकृष्टे सति ‘यस्य च भावेनेति’ सप्तमीयं । दृष्टाः अवलोकिताः धातुप्रतानाः धातूनां गैरिकादिधातूनां प्रतानाः विस्ताराः ततु विस्तारे भावे धृत् मुग्धाय बालिशाय गंधर्ववधूजनाय गंधर्वाणां वध्वः द्वियः गंधर्ववध्वः तासां जनः लोकः तस्मै यस्य हिमालयस्य तत्त्वा शरीरवर्तिचर्मणां उद्धरणाभिशंकां उद्धरणस्य दूरीकरणस्य या अभिशंकां प्रतरंति कुर्वतीत्यर्थः । भेषापसरणे धातुलोहितस्य पर्वतस्य दर्शनात् श्रांति-मदलंकारः ॥ ४८ ॥

यः कृष्णमाणेषु मृगेषु नागैर्हरीमुखादर्खविनिर्गताङ्गेः ।
 प्रसारितास्यः स्वयमेव सत्त्वान् ग्रासीकरोतीव वितत्य जिहाम् ॥४९॥
 नागाङ्गनारल्लमरीचिजालध्वस्तान्धकारप्रकरस्य यस्य ।
 निकुञ्जपश्चाकरपश्चण्डविंदन्ति रात्रिनिदिवसंविभागम् ॥५०॥
 धातुप्रभालोहितपक्षयुग्मः श्रीमहुहालद्रुतचारुपृष्ठः ।
 दिव्यस्य यश्चन्द्रकिणो विभर्ति रूपथ्रियं भासुरचन्द्रकान्तः ॥५१॥

यः हिमालयः दरीमुखात् दरी गुहा सैव मुखं दरीमुखं तस्मात् अपादाने
 पंचमी अर्धं विनिर्गतं अर्थविनिर्गतं मुप्सुपेतिसमासः अर्धविनिर्गतं अंगं शरीरं
 येषां तैः नागैः सर्वैः ‘नागे मतंगजे सर्वे पुश्चागे नागकेसरे’ इति हैमः । मृगेषु हरि-
 णेषु आकृष्णमाणेषु आकृष्णते इति आकृष्णमाणाः आडपूर्वाङ्गेः कर्मणि लद्
 शानजादेशः यस्य च भावेनेति सप्तमी स्वयमेव आत्मनैव प्रासारितास्वः प्रसारितं
 विततं आस्यं मुखं येन ‘वक्त्रास्ये वदनं तुंड’ इत्यमरः एतादशः सन् जिर्वा-
 रसनां रसज्ञा रसना जिर्वेत्यमरः । वितत्य विस्तार्य सत्त्वान् प्राणिनः ‘द्रव्यासु व्यव-
 सायेषु सत्त्वम्’ इत्यमरः प्रासीकरोतीव भक्षयतीवेत्यर्थः प्रासशब्दाच्चिवः अस्य
 चौ इति इत्वं । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४९ ॥

नागेति । नागानां सर्पाणां अंगनाः क्षियः तासां रत्नानि मणयः तेषां यानि
 मरीचीनां किरणानां जालानि ‘भानुः करोमरीचिः स्त्री’ इत्यमरः । तैः ध्वस्तः
 नाशीतः अंधकारस्य ध्वांतस्य प्रकरः समूहो यस्य ‘अंधकारोऽक्षियां ध्वांतं’
 इत्यमरः ‘संघाते प्रकरां ध्वावारनिकरव्यूहाः समूहश्चयः’ इत्यनिधानं । एतादशस्य
 यस्य हिमालयस्य रात्रिनिदिवसंविभागं रात्रिश्च दिवा च रात्रिनिदिवं ‘अचतुरेत्या-
 दिना’ निपातितः रात्रिनिदिवशब्दः अन् प्रत्ययातः यद्यपि कौमुदां ‘रात्री च दिवा
 च रात्रिनिदिवं’ इति विप्रहः कृतः तथापि दोषाभूतमहः इत्यादिवत् कवित
 अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तौ शक्तिमत्परत्वं भवति अत एव ‘विभजय नक्तं
 दिवमस्ततंद्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषं’ इति भारविप्रयोगः संगच्छते तस्य
 सम्यग्विभागः अयं दिवसः इयं रात्रिः इत्याकारको भेदः तं निकुञ्जपश्चाकरपश्चण्डैः
 निकुञ्जाः पश्चानां कमलानां आकराः खनयः खनिः खियामाकरः स्यान्’ इत्यमरः
 तडागा इत्यर्थः ‘पश्चाकरस्तडागोऽस्त्री’ इत्यमरः तत्संबधीनि यानि पश्चानि कमलानि
 तेषां पंडाः समूहाः ‘यं दं पश्चादिसंघाते न स्त्री स्यात्’ इति मेदिनी । निकुञ्जाश्च पश्चा-
 करपश्चण्डात्थ तैः विदति जानाति विदधातोर्लद अदादित्याच्छपोलुक् । रत्रप्रभा-
 मिः सर्वत्र अंधकारनाशे जाते रात्रिनिदिविभागान् कुञ्जेषु यदा अंधकारः पश्चा-
 नि च यदा मुकुलितानि तदा रात्रिः अन्यथा दिवस इति लोकंशात्मिलर्थः ।
 उन्मीलितालंकारः ‘तदुल्ल भेदवैशिष्टयोः स्फूर्ताऽन्मीलितविशेषशो’ इति ॥५०॥

धात्विति । धातोः गैरिकादिधानोः या प्रभा कृतिः स्युः प्रभाः रुह रुचि-

तस्य कणभिर्जरेणुविद्वं वर्तैर्विधूतागरुपादपान्ते ।
अधिज्यधन्वा धनदप्रभावश्चार मैनाकगुरोर्निंकुञ्जे ॥ ५२ ॥

स्त्रिङ् भा' इत्यमरः तया लोहितं रक्तं 'रोहितो लोहितो रक्त' इत्यमरः पक्षयोः पार्श्वयोः युग्मं युगलं यस्य पक्षे धातुप्रभेव लोहितं पक्षयोः गहतोः युग्मं यस्य सः 'पक्षस्तु मासार्थं गृहसाध्ययोः । चुलीरंग्रे वले पार्श्वं वर्गं केशात्परश्ये । पिञ्छे विरोधे देहांगे सहाये राजकुञ्जरे' इति हैमः । श्रीः शोभा अस्ति यामुताः श्रीमत्यः एतादृश्यः या गुहाः दर्यः 'दरी तु कंदरो वास्त्री देवखातविलेगुहा' इत्यमरः ताभिः अलंकृतं चारु मनोहरं पृष्ठं यस्य मयूरपक्षे श्रीः तेजोविशेषः अस्ति यस्य स श्री-मान् स चासौ गुहश्च कार्तिकेयश्च तेन अलंकृतं शोभितं चारु सुंदरं पृष्ठं यस्य 'सेनानीरमिभूर्गुहः' इत्यमरः 'सुंदरं हचिरं चारु' इत्यमरः । भासुरः भास्वरः यशंदः तद्वत्कांतः मनोरमः अथवा भासुराः देवीप्यमानाः चंद्रकांताः मणिविशेषा यस्मिन् मयूरपक्षे चंद्रकाणां पिच्छगतनेत्राकारचिन्हविशेषाणां अंतः मध्यः 'समौ चंद्रकमेचकौ' इत्यमरः भासुरः देवीप्यमानः चंद्रकांतो यस्य एतादृश्ये यो हिमालयः दिव्यस्य दिविभवः दिव्यः तत्र भवति अधिकारे दिगादित्वायत् अलौकिकस्येत्यर्थः चंद्रकिरणः चंद्रकाः पूर्वोक्ताः भेदकाः यस्य संति स चंद्रकी गुहमयूरः तस्य रूपत्रियं रूपस्य आकृतेः शियं शोभां स्पमाकारसांदर्यमानकेष्वपिदृश्यते' इति त्रिकांडशेषः । विभर्ति धारयति आकृति तदाकृतिसाम्यापादकानि विशेषणानि प्रदर्शितान्येव । शेषालंकारः ॥ ५१ ॥

एवं हिमालयं वर्णयित्वा तत्र दशरथकृत्यमाह । तस्येति । धनदप्रभावः धनं ददानीति धनदः 'आतोऽनुपसर्गं कः' इति कप्रत्ययः धनदः कुबेरः स इव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य 'मनुष्यधर्मा धनदो' इत्यमरः 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यमरः । ज्यां मौर्वी आधिगतं प्राप्तं अधिज्यं 'अत्यादियः कांतायर्थं द्वितीयया' इत्यनेन समाप्तः 'मौर्वी ज्या सिजिनी गुणः' इत्यमरः अधिज्यं सज्यमिति यावत् धनुः चापो यस्य 'धनुश्चापो धनवशारा' इत्यमरः 'धनुषश्चेत्यनेन समाप्तोऽनन्दादेशः दशरथ इत्यर्थः । तस्य पूर्वोक्तस्य मैनाकगुरोः मैनाकस्य गुहः पिता 'गुरुमीष्टिति पित्रायौ' इत्यमरः तस्य हिमालयस्येत्यर्थः कणांति शब्दं कुर्वति इति कणांतः शब्दायांकणतेर्लभः तस्य शत्रादेशः कणांतः शब्दं कुर्वतः ये निर्जराः । प्रवाहाः 'प्रवाहो निर्जरो ज्ञरः' इत्यमरः तेषां रेणवः पांसवः कणा इति यावत् 'रेणुर्द्रयोः निर्जयां धूलिः पांसुर्ना न द्रयोरजः' इत्यमरः विद्वैः तार्डितः संपृक्तौरिति यावत् व्यधताडने कर्मणि त्तः 'प्रहिज्येति संप्रसारणं एतादृशीः वातैः वायुभिः कृतृभिः विधूताः कंपिताः एतादृशाः अगरुपादपाः अगरुपाङ्गकाः पादैः मूलैः पिबन्तीति पादपा वृक्षाः ते अंते यस्य एतादृशे नि कुंजे लतादिपिहितस्थले तस्मिन्

तूर्णीरतस्तूर्णमिषुं विकृष्य सन्धाय चापे चपलेतरात्मा ।
 रङ्गतुरङ्गः कचिदाशु धन्वी मार्गं मृगाणां पुरतः स्म रन्धे ॥ ५३ ॥
 उत्कर्णमुत्पुच्छयमानमासे विदर्शिताभ्याहतकन्दुकोत्थम् ।
 पारिगृहाक्षं मृगशाववृन्दमीपच्चिपातेन शरेण राजा ॥ ५४ ॥

चनार ब्राम । कणदित्यादिविशेषणद्रवेन वायूनां शीतमुगांधितं सूनितं तेन च
 अतीवरमणीयता तस्य पर्वतस्य धनिता । अनुप्रासालंकारः ॥ ५५ ॥

तस्य मृगयारंभमाह । तूर्णीरत इति । रंगनि गच्छतीति रंगन् रगिगतौ
 इत्यस्माच्छतुप्रस्ययः तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरंगः ‘गमधेति खन्
 प्रस्ययः’ स्थापिद्वा वाच्यः इति इत्येवे ‘अरुद्विषदजंतस्य मुम्’ इति मुमागमः ।
 रंगन् शीघ्रगामी तुरंगः अश्वो यस्य । चपलेतरात्मा चपलाक्षंचलात् इतरः
 अन्यः चपलेतरः स्थिर इति यावत् आत्मा अंतःकरणं यस्य धन्व धनुः सः अ-
 स्यास्तीति धन्वी धनुष्मान् ‘ब्रीह्यादित्वादिनिः’ । दशरथः क्वचित् कुत्रचिदेषो
 ‘किमोदिति’ अति प्रत्यये कार्ताति कादेशः तूर्णीरतः तूर्णीरात् इति तूर्णीरतः
 ‘आद्यादित्वात्सिः’ तूर्णोपासंगत्तूर्णीरनिषंगा’ इत्यमरः । तूर्ण क्षिप्रं ‘सत्वरं चपलं
 तूर्णं इत्यमरः’ । कियाविशेषणमिदं इषुं वाणं विकृष्य आकृष्य चापे धनुषि संधाय
 संयोज्य आशु अविर्लंबितं मृगाणा हरिणाना ‘मृगे कुरंग वातायुहरिणाजिनयो-
 नयः’ इत्यमरः । मार्गं पुरतः अध्वानं पुरतः पूर्वस्मिन् इति पुरतः ‘पूर्वाधराव-
 राणामसिपुरधवशेषां’ इत्यनेन अस्तात्यपवादोऽतसुष पूर्वान्वस्य पुरादेशाय
 पूर्वस्मिन् देशे इत्यर्थः रुधेस्म दरोधेत्यर्थः लद् । स्मेति स्मयोगे लिङ्गेण लद् । अनु-
 प्रासालंकारः ॥ ५३ ॥

उत्कर्णमिति । राजते इति राजा राजधानोः कनिनप्रस्ययः दशरथः पूर्व विद-
 र्शितः पश्चादभ्याहतः ताडितः स विदर्शिताभ्याहतः पूर्वकालेकेति समाप्तः एता-
 दशो यः कंदुकः गेंदुकः कंदुकः’ इत्यमरः तेन उत्थं उत्प्रतमित्यर्थः उत्प-
 वीतिष्ठते सुपीतियोगविभागात् कर्तारिकः आकारलोपः उदस्थाति पूर्वसवर्णः कंदु-
 कप्रद्वारेण पलायितमिति यावत् अतएव उत्कर्णं उद्वर्तां कणीं धोत्रे यस्य उत्पु-
 च्छयमानं उत्पुच्छयते पुच्छमुदस्यति इति उत्पुच्छयमानं ‘पुच्छभाँडनीवराण्णह्’
 इति उत्पूर्वात् पुच्छशब्दात् कर्तरिक शानन् पारिगृहे चंचले अक्षिणी नेत्रे यस्य ‘चंच-
 लं तरलं चैव पारिगृहपरिगृहे’ इत्यमरः । ‘बहुवीहा सक्षाक्षणोः स्वागात् पन्’ इति पन्
 समाप्तांतः एतादशं मृगाणा कुरंगाणां शाकाः पोताः ‘पृथुकः शाकः शिशुः’ इत्यमरः
 तेषो शृंदं समूहः ईपत् निषातः पतनं यस्य ‘किञ्चिदीषन्मनागत्ये’ इत्यमरः शरेण
 वाणेन आसे उचिक्षेप दूरीचकारेति यावत् आइ पूर्वादमुक्षेपणे’ इत्यस्माकिं उ-
 पसगांदस्यत्यूयोरिति वाच्यं’ इत्यात्मनेपदं । स्वभावोऽकरलकारः ‘स्वभावोक्तिः
 स्वभावस्य जात्यादिस्थस्यवर्णनं’ इति लक्षणान् ॥ ५४ ॥

मध्यं त्वमुतुद्गवलः करेण मा पीडयस्व प्रसभं ममेति ॥ ५५ ॥
 विवक्षुणेवाभिमुखं विकृष्टचापेन नेमे मनुवंशकेतोः ॥ ५५ ॥
 खमुतपपातैणवरो नृपेण विद्वोऽपि पूर्वाहितवेगवृत्त्या ।
 स्वलोकमन्तःकरणस्य यातुः प्रीत्यानुयात्रामिव कर्तुकामः ॥ ५६ ॥
 अन्योन्यवक्त्रार्पितपह्लवाप्रप्रासं नृवीरस्य कुरुद्युगमम् ।
 प्रियानुरीतौ भृशमिष्टचादुचेष्टस्य घाताभिरार्तिं निरासे ॥ ५७ ॥

मध्यमिति । उत्तुंगं अत्युच्चं ‘उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रतास्तुंगे’ । वलं सामध्ये यस्य
 अतिवल इत्यर्थः एताद्वाः तं मम मध्यं मध्यभागं मध्यदेशं च करेण हस्तेन व-
 लिना च प्रसभं वलात्कारेण कियाविशेषणमिदं वलात्कारेणेत्यर्थः ‘प्रसभं तु वला-
 त्कारे’ इत्यभिधानं । मा पीडयस्व मा व्यथयस्व यदपि माडिलुडीति सूत्रेण सर्वलक्षा-
 रापवादेन लुडात्र भाव्यं तथापि नायं माह किन्तु निषेधार्थको माशब्दोयं इति न
 दोषः इति एवं प्रकारेण विवक्षुणा वक्तुमिन्दुः विवक्षुः तेन वृथातोः सञ्चतात्
 ‘सनाशंस भिक्षउः इति उप्रत्ययः विकृष्टं चापेन विकृष्टः आकृष्टः एताद्वाशो यथापः
 घनुः तेन कर्त्रा मनोः स्वायंभुवस्य वंशः अन्ववायः ‘वंशोन्ववायः संतानो’ इत्य-
 मरः । तस्य केतुरिव केतुना यथा कीर्तिर्भवति तद्वन्मनुवंशस्य कीर्तिंकर इत्यर्थः
 तस्य दशरथस्य अभिमुखं मुखस्य संमुखं अभिमुखं ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमु-
 ख्ये’ इत्यव्यर्थीभावः नेमे नतमित्यर्थः नमृधातोः भावे लिद् द्विलं एत्वाभ्यासलो
 पौ । शेषः उत्प्रेक्षालंकारश्च ॥ ५५ ॥

स्वमिति । नृपेण नृन्पातीति नृपः ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति क प्रत्ययः तेन
 दशरथेन विद्वोऽपि ताडितोऽपि व्यधताठने कर्मणि चक्षः संप्रसारणं च एणानां
 हरिणानां वरः श्रेष्ठः ‘गोकर्णपृष्ठतैणर्थरोहिताश्चमरोमृगः’ इत्यमरः ‘वरोजामातरि
 श्रेष्ठे’ इत्यभिधानं स्वलोकं स्वःस्वर्गः सच्चासौ लोकः भुवनं लोकेण्णु ‘भुवने जने’
 इत्यमरः याति तध्यर्मं यात् तस्य यातुः ‘आकेस्तन्त्रिलेति आधिकारे ‘तृन्’ इनि
 तृन् प्रत्ययः अतएव न लोकेति निषेधात् स्वलोकमित्यत्र कर्मणि पष्ठी न यातु-
 रितस्य अंतःकरणविशेषणत्वेऽपि ‘तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवत् गालवस्य’
 इति पुंवद्वावान् नुमादिकार्यं न एताद्वांतःकरणस्य विनस्य तदुपलक्षितलिङ-
 देहस्येत्यर्थः प्रीत्या साहचर्यजन्यप्रेमा अनुयात्रां अनुगमनः कर्तुकामः इति कर्तु-
 कामो इच्छा यस्य स कर्तुकामः ‘तुकाममनसोरपीति’ मलोपः पूर्वं वाणवेधात्पूर्वं
 आहिता स्थापिता या वेगवृत्तिः ज्ववर्तनं तया खं आकाशं उत्पपात उम्मगाम
 उत्पिञ्चे इति यावत् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

अन्योन्य इनि । अन्योन्ययोः परस्परयोः वक्त्रे मुखे बहुलप्रहणात् अन्यपद-
 योने समाप्तवन् ‘असमाप्तवद्वावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः’ इति सुरादेशः । अ-
 न्योनवक्त्रयोः अर्पितौ दत्तां पलवानां किसलयानां अप्राणि ‘पलवोऽश्री किसलयं’

ऋज्वागता तस्य मुहुर्मृगाणां पङ्क्तिः शरेण प्रथितेव रेजे ।
 मुखेन पूर्वस्य मुखे परेषां हठेन सद्यः सममन्तरेषु ॥ ५८ ॥
 आधायतसेन धनुर्धरेण मध्येललाटं महिषस्य मुक्तः ।
 अस्कञ्चेगो हठदेहमेदे लाङ्गूलसारत्वमियाय वाणः ॥ ५९ ॥

इत्यमरः । तेषां प्रासौ कवलौ 'प्रासस्तु कवलः पुमान्' इत्यमरः अन्योन्य बक्त्रा-
 पितौ पश्चाप्रासासौ येन एतादृशं करंगयुग्मे कुरंगयोः हरिणयोः युग्मं युग्मं कर्तृं
 प्रियाणां इष्टानां स्त्रीणामित्यर्थः अनुनीतिः अनुकूलनं अनुनय इत्यर्थः भूशं अत्यंतं
 'अतिवेलभृशात्यर्थी' इत्यमरः इष्टाः अर्भाप्सिताः चादूनां प्रियाक्ष्यानां चेष्टाः
 व्यापारा यस्य नृषु वीरः वृवीरः तस्य दशरथस्य हननं धातः हतेभावे पश्च उप-
 धावद्विः तत्वं घत्वं च धाते नाशे या अभिरतिः शब्दिः तां निरासे दीनकारे-
 त्वर्थः निरपूर्वात् असुक्षेपणे इत्यस्मात् कर्तरि लिद् 'उपसर्गादसत्यूपोरिति
 वाच्य' इत्यात्मनेपदं । कुरंगयुग्मस्य तादृशं परस्परमुखपङ्कवाप्रमाससमर्पणं
 विलोक्य स्वयमपि एवमेव प्रियानुनयं करोमीति स्मृत्वा तादृशा तयोः प्रेमरस-
 विषातो माभूत इति वाणं न मुमुचे इति तात्पर्य । ऊर्जस्तिवदलंकारः 'रसभाव-
 तदाभासभावशास्त्रिनियंधनाः । चत्वारो रसवत्प्रेयऊर्जस्तित्यसमाहितमिति' लक्ष-
 णात् । प्रकृते च अनीचित्येन प्रवृत्तः भावाभासः शुगारस्यांगं इतिलक्षण-
 समन्वयः ॥ ५७ ॥

ऋज्वागतेति । मुहुः वारंवारं 'मुहुः पुनः पुनः शरवत्' इत्यमरः ऋज्वागता
 ऋज्वीचासौ आगतां च ऋजु यथास्थात्तथा आगतेति वा आस्मिन् पक्षे मुहु-
 पेतिसमासः मृगाणां हरिणानां पर्कितः परंपरा कव्रीं पूर्वस्य प्रथममागतस्येति
 वावत् मुखे वक्त्रे मुक्तेन उत्सृष्टेन मुच्छातोः कर्मणिकतः सद्यः सपदि 'सद्यः
 सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः सद्यः पश्चपरायेभिनियातः परेषां इतराणां मृगाणा-
 मित्यर्थः अंतरेषु अंवकाशेषु 'अंतरमवकाशावधि' इत्यमरः समं तुलयदर्शनः
 क्रियाविदेशपणमिदं । हठेन अवलोकितेन तस्य दशरथस्य शरेण वाणेन प्रथि-
 तेव गुंकितेव रेजे शुशुभे राजदीप्तौ इत्यस्माकिद् 'फणां च सप्तानामिति
 एत्त्वान्यासलोपौ । ऋज्वागता मृगपर्कितः तस्य वाणेन प्रथममृगमुखे वेधेषि
 सूत्वा शातपत्रमेदनन्यायेन दुर्लक्षयत्यूक्षमवेदकाला अल्पतत्त्ववत् वाणपर्कितेव
 वर्भा इति तात्पर्य । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५८ ॥

आधावत इति । धनुर्धरेण धरतीति धरः पवादित्वादृशं धनुषः वापस्य धरः
 भारकः धन्विना इति यावत् तेन दशरथेन आसमंतान् धावतीति तस्य आधा-
 वतः धातुगतिशुद्धाः अस्य रूपं महिषस्य ललायस्य मध्येललाटं ललाटस्य
 कालस्य मध्ये इति मध्येललाटं 'ललाटमकिं गोधि:' इत्यमरः । पारे मध्ये
 वहृषा वा' इत्यब्यर्थीभावः अस्त्रघावेग न स्कमः गतः शुष्को वा अस्कमः 'स्कदि-

स द्वीपिनोऽथ द्विपराजगामी हन्तुं तुरङ्गं रचितकमस्य ।
जघान देहं प्रतिबिन्दु वाणैरेकेन दुर्लभ्यमुजः क्षणेन ॥ ६० ॥
तस्मिन्वृपे पाटयति प्रसाद शख्येण गण्डं भिषजीव भीमम् ।
तदीयनादप्रतिनिष्वनेन आसादिवाद्विर्भृशमुन्ननाद ॥ ६१ ॥

‘र्गतिशोषणे’ कतप्रत्यत्थनत्वं च अस्कमः अङ्गित इति यावत् एतादृशः वेगः
रथो यस्य ‘वेगस्तरसीतु रथः सदा वाणः शरः हठः यो देहः तस्य भेदे विदा-
रणे सति लांगूलस्य पुच्छस्य सारः स्थिरांशः तस्य भावः लांगूलसारत्वं इयाय
प्राप इण् गत्वा लिद् द्वित्वंवृद्धिः । ललाटे विद्वा वाणः वेगेन शरीरं भित्वा
पुच्छमध्यं गतः स्थितः अनेन तस्य अतीव बलावृत्वं सूचितं ॥ ५९ ॥

स इति । अथ महिषवेघानंतरं । मंगलानंतरारंभं इत्यमरः द्वाभ्यां शुद्धातुंडा-
भ्यां पिण्डिति उदकादिकं ते द्विपाः हस्तिनः ‘मुपीतियोगविभागात् कः’ तेषां राजा
प्रभुः ‘राजा प्रभुन् देव चन्द्रे’ इति कोशांतरं ‘राजाहः सखिः भ्यष्टच्’ तद्वद्वच्छतीति
द्विपराजगामी ‘कर्तव्युपमाने’ इति णिनिः एतादृशः स दशरथः दुःखेन लक्ष्यते
शायते इति दुर्लक्ष्यः भुजः वाहुर्यस्य लक्ष्यते क्रिहलोरिति ष्यत् निरंतरबाणवर्षा-
सारकर्तुत्वात् अलक्ष्ये भुजइत्यर्थः कवचपिदितत्वाद्वा अलक्ष्यभुजः एतादृशः स
दशरथः तुरंगं घोटकं हन्तुं नाशितुं रचितः कृतः क्रमः पापविक्षेपो येन स्वाधिष्ठि-
ताश्रनाशप्रवृत्तस्येत्यर्थः द्वीपिनः व्याघ्रस्य ‘शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे’ इत्यमरः देहं शरीरं
वाणैः इमुभिः एकेन क्षणेन त्रिशाद्विः कलाभिरत्यर्थः । ‘अष्टादशनिमेषास्तु काष्टा
त्रिशानुताः कला । तास्तु त्रिशत्क्षणः’ इत्यमरः । विदून् विदून् इति प्रतिबिन्दु
‘अव्ययं विभक्तीत्यादिना वीष्मायामव्ययीभावः शरीरस्थ सकलविदूनिलर्थः
जघान प्रजहारेत्यर्थः हन् हिंसागत्योः कर्तरि लिद् द्वित्वं अभ्यासाचेति क्रत्वं ।
अनुप्रासालंकारः ॥ ६० ॥

तस्मिन्निति । भिषजि वैयो ‘भिषकैयोचिकित्सके’ इत्यमरः शख्येण च्युरि-
कादिना भीमं भयंकरं गंडं इव पिटकमिव तस्मिन् पूर्वोक्ते नृपे दशरथे प्रसाद
हठान् ‘प्रसाद तु हठार्थकम्’ इत्यमरः भीमं उप्रं गंडं खड्गिनं ‘गंडस्तु वीरे पिटक
विन्दयोः । कपोले गंडके योगे वाजिभूषणवृद्धवृद्धे’ इति हैमः । शख्येण अस्या-
दिना पाटयति विदारयतीति पाटयन् पाटयति विदारयति सतीत्यर्थः । पट्धातोर्णी-
जनाच्छन्तप्रत्ययः यस्य च भावेनेति सममी । अदिः हिमाचलः त्रासादिव
भीतोरिवेत्यर्थः ‘दरक्षासोभीनिर्भीः’ इत्यमरः ‘अकर्त्युणे पञ्चमीति पञ्चमी ।
तस्य गंडस्यायं तदीयः त्यदादीनि वेति वृद्धमंजायां वृद्धाच्छः स चासौ नादः
च्यनिः तस्य प्रतिनिष्वनेन प्रतिवनिना भृशमत्यंतं उत्थनाद । उत्पूर्वकान्नदधा-
तोः कर्तरि लिद् उज्जुघोपेत्यर्थः ‘अतिवेलभृशात्यर्था’ इत्यमरः । उत्प्रेक्षाञ्जे-
शालंकारो ॥ ६१ ॥

युद्धाय यूथादभितो निवृत्तं क्रोडं मुहुः क्रोधविमुक्तनादम् ।
शरस्य लक्ष्यं शरजन्मनुल्यभ्कार चक्रीकृतचापदण्डः ॥ ६२ ॥
एवं मृगव्यभ्रमसेवितस्सन् विश्रामदेहोः स विहाय वाहम् ।
समीरणानर्तितवेतसाग्रं वीरस्सरस्तीरमलञ्छकार ॥ ६३ ॥

युद्धायेति । शरेषु तृणविशेषेषु जन्म उत्पत्तिः यस्य 'गुद्रस्ते जनकः शरः' इत्यमरः कार्तिकेयः तेन तुल्यः समः ततुल्यपराक्रमीति यावत् । चापस्य भनुयः दंडः यश्चिः नक्रीकृतः चक्रवद्रुत्तुलीकृतः वाणसंधाने हि धनुष्ठकवद्वति चक्रशब्दाच्चिः र्खेलोंगः अस्य च्वावितीत्वं कुगतीति समासः चक्रीकृतः चापदंडो येन निरंतरं युद्धप्रवृत्तं इत्यर्थः एतादशो राजा यूथात् कुलात् 'सजातीयैः कुलं यूथं' इत्यमरः अभितः उभयतः 'पर्यभिभ्यां च' इति तसि प्रत्ययः । युद्धाय युद्धं कर्तुं निवृत्तं निर्गतमिन्यर्थः युद्धायेत्यत्र 'कियायोपपदस्येति चतुर्थी मुहुः वारंवार कोषेन कोषेन विमुक्ततः उत्सृष्टः नादो च्वनिः येन एतादशं क्रोडं वराहं 'कोडो भूधार इत्यपि' इत्यमरः । शरस्य वाणस्य लक्ष्यं शरव्यं 'लक्ष्यं लक्ष्यं शरव्यं च' इत्यमरः । चकार विदधौ । करोते लिंद । अनुप्रासालकारः ॥ ६२ ॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मृगव्यस्य मृगयायाः 'आच्छोदने मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया क्षियां' इत्यमरः । तस्य यः अमः खेदः तेन सेवितः सन् युक्तः इति यावत् सन् अभ्यहितः इति वा 'सत्ते साधी विद्यमाने प्रशस्तेऽन्यहिते च सन्' इत्यमरः । वीरः शरः सः दशरथः अथवा वीरः सः एवं मृगव्यभ्रमसेवितः सन् इति अन्त्रयः । विश्रामः विश्रामिति: स एव द्वितुः कारणं तस्य विश्रामदेहोः विश्रामित्यर्थमित्यर्थः । यद्यपि विपूर्वाच्छ्रम धातोभविति 'नोदात्तोपदेशस्य मां तस्यानाचमेः' इति वृद्धिनियेधः प्राप्नोति । तथा च विश्राम द्विति अपार्णियं तथापि नव घटितमानित्यमिति वा श्रम एव ध्रामः प्रज्ञादित्वात्त्वाधिकेण विशिष्टः ध्रामः विश्रामः इति वा श्रमु धातोर्णिचि वा चित्तदिरागे इत्यन्ते वेत्यनुगृह्या व्यवस्थितविभायाधयणात् भित्वाभावे वृद्धं एरन् इति वा सिद्धस्य गतिश्चित्तर्नार्योत न्यायेन प्रयोगगतिर्दृष्ट्या । अत एव 'रोगी चिरप्रवासी परान्तर्जीवी परावस्थशारीरी । यज्ञीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः' इत्याभियुक्तप्रयोगः संगच्छते । वाहं हयं 'बाँजवाहाहृगं भवेद्यसेभवसभयः' इत्यमरः । विहाय त्यक्त्वा समीरणेन वायुना 'जग्नप्राणसमीरणः' इत्यमरः । आनन्दितानि द्वयन् कर्मपतानि वेतसानां वंजुलानां अप्राप्ति अनेलानि ग्रीष्मन् 'अथ वेतमे । रथात्रपुष्पविदुलशीतवानीरवंजुला' इत्यमरः । एतदश सरस्तीरं गरयः सरोवरस्य तीरं तटं अलंबकार भूषयामास उपविशेषात यावत् करोते लिंद । अनुप्रासालकारः ॥ ६३ ॥

सुगन्धिसौगन्धिकगन्धहृष्टः सरोऽनिलः सारसनादकर्णी ।
आधृतराजीवरजोवितानैरङ्गं पिशङ्गं नृपतेश्वकार ॥ ६४ ॥
अधास्तकृद्याहतमुप्ररागं समुलसदीधितिविस्फुलिङ्गम् ।
स्पृष्टं घनेन कचिदास लोहखण्डं वृहत्तममिवार्कविम्बम् ॥ ६५ ॥
विम्बं पतङ्गस्य बबन्ध दृष्टिं दृष्टुं प्रतीच्यामवनीश्वरेण ।
भित्तौ विनीलत्विषि लम्बमानमेकं यथा काञ्चनतालवृन्तम् ॥ ६६ ॥

सुगंधीति । सुषु गंधो येषां तानि सुगंधीनि ‘गंधस्येदुत्पूतिसुमुरभि’ इति बहुवीहाँ समासांतः । एतादशानि सौगंधिकानि कलहाराणि ‘सौगंधिकं तु कलहारं’ इत्यमरः । तेषां यो गंधः आमोदः तेन हृष्टः हृदयस्य प्रियः ‘हृदयस्य प्रियः’ इति यति हृदयस्य हलेखयदण्डासेषु’ इति हृदादेशः सारसानां पुष्करवृहानां नादः शब्दः तं कर्षते इति सारसनादकर्णी ‘सुष्यजाता’ विति णिनिः सारसपक्षि अवनिविशिष्ट इत्यर्थः । एतादशः सरसः संबंधी अनिलः वायुः ईपत् धृतानि कंपितानि आधृतानि ‘कुगति प्रादयः’ इति समासः ‘धृतचरिताकंपिताधुते’ इत्यमरः । एतादशानि राजीवानि अंभोरुदाणि ‘राजीव पुष्करांभोरुदाणि’ इत्यमरः । रजसां पांसुनां ‘पांसुर्नानद्योरजः’ इत्यमरः । परागाणामिति यावत् वितानानि विस्ताराः ‘वितानं कदके यज्ञे विस्तोरं क्रतुकर्मणि’ इति हैमः । आधृतराजीवानां रजोवितानानि तैः नृपतेः दशरथस्य अंगं शरीरं पिशंगं पिगलं । ‘पिशंगौ कद्रुपिंगलो’ इत्यमरः एतेन वायोः मंदसुगंधिशीतलत्वं सूर्चतं । अनुप्रासालकारः । काव्यलिंगमलकारः तदुकं ‘समर्थनायस्थार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनं’ इति ॥ ६७ ॥

अथेति । अथ सरस्तीरे दशरथोपवेशनानंतरं अस्तस्य अस्ताचलस्य कूटशिखरं ‘कूटोऽक्षी शिखरं शृंगं’ इत्यमरः । तत् प्रति आदृतं प्राप्तं आऽपूर्वादंतेः गत्यर्थाकर्मकेति चक्षः इन् हिंसागत्योः इति हृतेर्गत्यर्थत्वात् साधनंकृतेति समासः अस्ताचलाशिखरं प्राप्तं यावत् पक्षे अस्तं क्षिमं असुक्षेपणे चक्षः यत्कूटं अयोधनः अयोधने शैलभृंगे कूटम्’ तेन आदृतं ताडितं । उग्रः उक्तः रागः रक्तमा यस्य मूर्यविवेदि अस्ताचलस्थं आरक्तं भवति इति सुप्रसिद्धमेतत् लोहखण्डमपि अग्निना आरक्तमेव ताद्यते समुलसंतीनि समुद्रसंत्यः एतादशः दीर्घितयः किरणाः विस्फुलिंगा इव यस्य पक्षे समुलसदीधितय इव विस्फुलिंगाः अग्निरुणाः यस्य एतादशे वृद्धत्महत् तम् संतम् क्वचिन् कुत्रचित्स्थाने इत्यर्थः घनेन अयोधनेन स्पृष्टं लोहस्य अयसः खण्डं इव शरुलभिव वृद्धत्महत् तम् संतम् अर्कविवेदि अर्कस्य मूर्यस्य विवेदि क्वचिन् कुत्रचित्महनेन मेघेन स्पृष्टं संबद्धं मेघान्तर्भग्निति यावत् । आस वभवेत्यर्थः अस गतिदीप्यादानेषु इति भीवादकान् लिट । अर्थमंगतिस्तुधातूनामनेकार्थत्वाद्वोष्या । श्लेषालकारः ॥ ६८ ॥

विवरिति । अवनीश्वरेण ईष्टे तच्छीलः ईश्वरः ‘स्वेशभासेत्यादिना ईशतेर्व-

राजा रजन्यामधिशय्य तस्मिन् शिलातलं शीतलमिन्दुपादैः ।
खेदं विनिन्ये मृदुभिः समीररासारसार्गिरिनिष्ठराणाम् ॥ ६७ ॥
पत्यौ पृथिव्या मृगयामिलापाज्ञागच्यंया नीतवति त्रियामाम् ।
कापि प्रपेदे मृगलाञ्छनेन त्रासादिवादाय निजं कुरुक्रम् ॥ ६८ ॥

रन् प्रत्ययः अवन्याः पृथ्याः इश्वरः पतिः तेन 'ध्मावनिमंदिनामही' 'इश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरौ । दशरथेन यथा येन प्रकारेण 'प्रकारवचने थाल' इति थाल् प्रत्ययः विशेषेण नीला कृष्णा विनीला प्रादिसमासः विनीला त्विद् कांतिर्यस्याः 'त्विद्भाभाच्छब्दिः' इत्यमरः एतादृशां 'भिन्नां कुडये भित्तिक्षी-कुडयमेह' इत्यमरः लंबमानं लंबते अवस्थासते इति लंबमानं लंबते: शानन् एकं एकसंस्थाकं कांचनस्य सुवर्णस्य तालशृंगं व्यजनं 'व्यजनं तालशृंगतकं' इत्यमरः एवं प्रतीच्यां परिधिमाया हृष्टं अवलोकितं पतंगस्य सूर्यस्य 'पतंगी पक्षिसूर्यी च' इत्यमरः विंबं कर्तृदृष्टिं अक्षिं अर्धादशरथस्य वर्षघ रुरोध । सूर्यविद्यावलोकनात् दृष्टिं परावर्तितुं राजा न दशाकेति यावत् । वप्नाते-लिङ् उपमालंकारः । उपमा यत्रसादृश्यलक्ष्मीकृष्णसती द्रुयोः । इति लक्षणात् ॥ ६६ ॥

राज इति । राजा राजतेऽसौ राजा दशरथः रजन्यां रात्रौ 'रजनी यमिनी तमी' इत्यमरः । तस्मिन् हिमालये इंदुपादैः इदोः चंद्रस्य पादाः किरणाः 'पादारम्यंग्रितुर्योशाः' इत्यमरः । शीतलं शीतं शिलातलं शिलायाः अदमनः तलं अधिष्ठाय शयित्वा अधिशीढ़ स्थासां कर्मेति शिलातलस्य कर्मत्वं गिरेः पर्वतस्य निर्झराः स्तराः 'प्रवाहो निसंरो स्तरः' इत्यमरः । आसारः धारापातः 'धारासंपात आसारः' इत्यमरः । सः सारः स्थिरांशः येषु 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । मृदुभिः मंदै समीरैः मारुतैः 'समीरमारुतमरुजग-प्राणसमीरणाः' इत्यमरः । खेदं मृगयाश्रमं विनिन्ये अपाचकार विपूवान्नयते: कर्तरिलद् । अनुप्रामालंकारः ॥ ६७ ॥

पत्याविति । पृथिव्याः भूमे: पत्यौ स्वामिनि दशरथे इत्यर्थः । मृगयायाः आखेटस्य अभिलाषः कामः 'कामोऽभिलापस्तर्प०' 'आखेटो मृगया लिया' इत्यमरः । तस्मादेतोः जागर्यया 'जागतेरकारो वा' इति भावे शप्रत्ययः पक्षे यक च 'जाग्रो विचिण्णलिति शुणः' जागरणेन 'जागर्या जागराद्योः' इत्यमरः । त्रियामां श्रयो यामाः यस्याः सा त्रियामा रात्रिः । आद्यतयोरध्यामयोर्खेष्टाकाल-त्वेन दिनप्रायत्वात् । अथवा त्रीन् धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति 'कामप्रधानत्वात्' इति त्रियामा । अंतर्भावितपृथिव्याद्यातेः 'अतिस्तु शु' इत्यार्थादिः मृत्रेण मन् प्रत्ययः । तां नीतवति यापयति सतीत्यर्थः । नीव् प्रापये लाघु प्रत्ययः । मृगः लाञ्छनं चिन्हं यस्य 'कलंकःकौ लाञ्छनं च चिन्हं' इत्यमरः । चंद्रेण इत्यर्थः त्रासादिव भयादिव रात्रावपि अयं मृगयार्थं जागर्ति

आरुह्य शृङ्गं मृगयाविहारे रागी विवस्वानुदयाचलस्थ ।
पत्ये पृथिव्या रचयाम्बभूव मृगानिव प्रस्फुरता करेण ॥६९॥
प्रभुः प्रजानामथ स प्रभाते हरिप्रभावो हरिमारुरोह ।
सज्जीकृतं सज्जनगीतकीर्तिर्घद्यायुधो बन्धुरवर्मजालम् ॥७०॥

अतो मदंकगतमपि कदाचित् मृगं हनिष्यतीति भीतेरिवेत्यर्थः । निजं आत्मीयं स्वविवसक्तमित्यर्थ । 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमरः । कुरंगं मृगं आदाय गृहीत्वा कापि कुत्रापि देशे प्रपेदे प्रापे चंद्रः अस्तंगत इत्यर्थः । प्रपूर्वात्पद्यते अविवक्षित कर्मतया भावे लिद् एत्वाम्यासलोपौ । उन्नेक्षालंकारः ॥ ६८ ॥

आश्वेति । मृगया एव विहारः कीडा मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मृगयायाः विहार इति षष्ठीतत्पुरुषो वा । रागः अनुरागः अस्यास्तीति रागी 'अत इनि ठनाविति' मत्वर्थे इनि प्रत्ययः 'रागोऽनुरागे मात्सर्ये' इत्यभिधानं । पक्षे रागः रक्षिमा अस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यः 'भास्वद्विस्तप्साश्र' इत्यमरः उदयस्य सूर्यादि ज्योतिषामाविर्भावस्य अचलः पर्वतः तस्मिन्नेव सर्वेषां ज्योतिषामाविर्भावदर्शनात् 'उदयः पूर्वपर्वतः' इत्यमरात् उदयसंज्ञकअचलस्येति वा शृंगं शिखरं आश्व आरोहणं कृत्वा प्रस्फुरति दीप्यते इति प्रस्फुरन् स्फुरते शतृ-प्रत्ययः तेन एतादृशेन करणे किरणेन पक्षे हस्तेन पृथिव्या धरित्र्याः पत्ये स्वाभिनं दशरथायेत्यर्थः । मृगान् हरिणान् रचयाम्बभूवेव प्रापयां बभूवेत्यर्थः । सृयोदये हि मृगाः सम्यग्दृश्यते यथा कथन मृगयाभिलाषुकः उच्चस्थलमारुद्धतातो दूस्थान् मृगानवलोक्य करणे तानादाय स्वाभिने अर्पयति तद्विदिति तात्पर्ये । समासोक्तिरलंकारः 'समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्' इति लक्षणात् ॥ ६९ ॥

प्रभुरिति । अथ अनंतरं सृयोदयानंतरमिति यावत् प्रभाते गोसर्गे 'पुंसि गोसर्गं दृश्यते । प्रभातं च' इत्यमरः । हरिः इदः स इव प्रभावः प्रतापो यस्य 'यमानिलेद्वचंद्रार्कं वृच्छिंहांशु वाजिषु । शुकाहि कपिभेकेषु हरिना०' इत्यमरः । 'स प्रतापः प्रभावश्च' इत्यमरः । संतः साधवः ते च ते जनाश्र लोकाश्र तैः गीता वर्णिता कीर्तिः यशो यस्य 'कीर्तिः प्रसाद यशसोर्विस्तारे कर्दमेपि च' इत्यभिधानं । बद्धानि संदानितानि आयुधानि येन आयुधं तु प्रहरणमित्यमरः । प्रजानां जनानां प्रजास्थात्संततौ जने' इत्यमरः । प्रभुः प्रभवतीति प्रभुः 'विप्रसंभ्योद्गुसंज्ञायां' इति दुप्रत्ययः । स दशरथः सज्जीकृतं सन्नधीकृतं बन्धुरं उभ-तानं वर्मणां कवचानां जालं समूहो यस्मिन् 'बन्धुरं तृन्नतानं' इत्यमरः 'त-तुत्रं वर्मदेशनं' 'जालं समूह आनाय्य' इत्यमरौ अश्वतनुरक्षणार्थं तत्र तत्राऽवयवे बद्धं वर्मजालमित्यर्थः । एतादृशं हरिं आहरोह उपविशेषत्वर्थः । अनु-प्रासालंकारः ॥ ७० ॥

कष्टिचन्मृगं मार्गणगोचरेऽसौ दृष्टा विकृष्टायतचापदण्डः ।
शरं सुमुक्षुः शरभोहवेण तमन्वयादन्वयकेतुभूतः ॥ ७१ ॥
विलङ्घय मार्गं नृपमार्गणानां रेखायमाणो गगने रथेण ।
मृगोत्तमोऽसौ तमसातदस्थं वनं तपस्यद्वनं प्रयेदै ॥ ७२ ॥
धनुःसहायोऽद्यमवति प्रदेशो विहाय वाहं सहसा नृवीरः ।
चचार पद्धयां गहने तरुणामसौ घने तत्पददत्तदण्ठिः ॥ ७३ ॥

कंचिदिर्दिति । अन्वयस्य वंशस्य 'कुलान्यभिजनान्वयै । वंशः' इत्यमरः केतुभूतः केतुरिव व्यज इव केतुभूतः भूतशब्दो उपमाये यथा पिनुभूत इति पस्पशान्दिके 'यत्हितद्विभेष्वभिन्नं छिस्तेष्वछिन्नसामान्यभूतं' इति भाद्यव्याख्यावसरे कैयटे नोक्तं । ध्वजेन यथा कार्तिर्भवति एवं वंशस्य कार्तिकर इत्यर्थः । असौ दशरथः मार्गणगोचरे मार्गणस्य बाणस्य गोचरे विषये बाणपातयोगस्थले इत्यर्थः । 'कलंब मार्गणशराः' इत्यमरः शरभ इव पशुविदेष इव करभ इव या ऊरः अतिशयितः वेगः जबो यस्य 'शरभस्तु पशोमिदि । करभे वानरभिदि' इति मेर्मादनी । 'वेगस्तरसी तु रयः' इत्यमरः कंचित् अनिश्चितमित्यर्थः मृगं कुरंगं दृष्टा विलोक्य शरं बाणं सुमुक्षुः मोक्तुभिन्नः सुमुक्षुः सुच्छ्रुमोक्षणे सञ्चतात् 'सनाशांसभिक्षउः' इत्युप्रत्ययः न लोकेति निषेधात् शरामित्यन्न पष्ठी न । अतएव विकृष्टः आयतः विस्तार्णः चापदण्डः येन एतादशः सन् तं पूर्वोक्तं मृगं अन्वयात् अनुयायै अनुपूर्वाया प्रापणे इत्यस्मात्तदः । अनुप्रासालंकारः ॥ ७१ ॥

विलङ्घयेति । नृपस्य दशरथस्य मार्गणाः बाणाः 'कलंबमार्गणशराः' इत्यमरः । तेषां मार्गं पंथानं येन पंथा बाणा आयाति तं पंथानमित्यर्थः । विलङ्घय उलंघ्य रथेण वेगेन गगने आकाशे रेखेव आचरताति रेखायमाणा रेसाशब्दान्कर्तुः क्यइ सलोपश्चति' क्यक्ति शानन् अतिवेगवशात् रेखेव अनवच्छिन्नगतिरित्यर्थः । असौ दशरथेन अनुयातः मृगोत्तमः मृगेषु उत्तमः 'सुषुप्तेति समासः पुरुषोत्तम इति वत् तमसाया एनश्राम्न्या नद्याः तटं तीरं तत्र तिष्ठतीति तमसानटस्य एतादशं तपस्यद्वनं तपस्यंतीति तपस्यंतः 'कर्मणो रोमं तपेभ्यो वर्तिचरोः' इति क्यय । तेषां कृषीणां भवनं स्थानमित्यर्थः । तपस्याभवनमिति पाठे तपश्चर्यास्थानमित्यर्थः । एतादशं वनं अरण्यं प्रोपदे जगाम । अनुप्रासालंकारः ॥ ७२ ॥

धनुरीति । धनुः धनुर्यं सहायः सहकारी यस्य अनेन सेनासहायानपेक्षन्वं सूचितं तेन च अतीव शीर्य ध्वनिते एतादशः तस्य मृगस्य पदानि चरणानि भूमिष्टगपदचिन्हान्मत्यर्थः तेषु दना निक्षिसा दृष्टिः नेत्रं येन नगु मनुषेषु वीरः शरः 'सुषुप्तेति' समासः असौ दशरथः बहुलाः अदमानः यामन् इति अदमवान् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष पापाणप्रचुर इति यावत् प्रदेशो भूमिभागे

तटेऽपि तस्या घटपूरणस्य श्रुत्वा रवं वृहितनादशक्ती ।
शरं शरण्योऽपि मुमोच बाले मुनेस्तनूजे मनुवंशकेतुः ॥ ७४ ॥
पुत्रो मुनेः पत्रिविभिन्नमर्मा शरानुसारेण नृपं प्रयातम् ।
नेत्राम्बुदिग्धेन विलापनास्त्रा बाणेन भूयो हृदि तं जघान ॥ ७५ ॥

सहसा अक्षस्मात् ‘अतर्किते तु सहसा’ इत्यमरः । वाहं अश्वं ‘वाजिवाहार्वं गंधर्वं’ इत्यमरः विहाय त्यक्त्वा तरुणां वृक्षाणां घने निबिडे ‘घनं निरंतरं सांद्रं’ इत्यमरः । बहुलवृक्षे इति यावत् गहने अरण्ये ‘गहनं काननं वनं’ इत्यमरः । पद्मयां चरणाभ्यां ‘पदनिति सूत्रेण भ्यामि पादस्य’ पदादेशः च चार जगाम । अब्रमभ्रचर गत्यर्थाः लिद् । पाषाणवाहुल्याहुर्गमे मार्गे अश्वं विहाय पादाभ्यामेव जगामेति यावत् । अनुप्रासालंकार ॥ ७३ ॥

तेषीति । तस्याः तमसायाः तेषेऽपि घटस्य कलशस्य पूरणं भरणं तस्य रवं स्वनं ‘ध्वनिध्वानरवस्वनाः’ इत्यमरः । श्रुत्वा आकर्ष्य वृहितस्य करिगर्जितस्य नादः ध्वनिः तं अवश्यं शंकते इति वृहितनादशक्ती ‘वृहितं करिगर्जितं’ इत्यमरः । नद अव्यक्ते शब्दे भावे घव् शक्ति शंकायां इत्यस्मादावश्यकेऽर्थणिनिः’ मनुवंशकेतुः मनोः स्वायंभुवस्य वंशः अन्ववायः तस्य केतु-रिव ध्वज इव केतुवत् वंशप्रस्थाकर इत्यर्थः एतादशः दशरथः शरण्योपि शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः ‘तत्र साधुः’ इति साध्वर्थे यत् रक्षणाऽहोपीति । यावत् । बाले शिशी ‘बालौऽवैभेषुच्छयोः’ । शिशीं हीने कचयोः’ इति हैमः । मुनेः तपस्विनः ‘तपस्वी तापसी पारिकांक्षी वाचं यमो मुनिः’ इत्यमरः । तन्वाः देहान् जातः तनूजः ‘छियां मूर्तिस्तनुस्तनूः’ इत्यमरः । ‘पंचम्यामजातौ’ इति जन धातोर्ड प्रत्ययः पुत्र इति यावत् शृणातांति हिनस्तीति शरः शृधातोः पचाश्वत् तं बाणं मुमोच उत्सर्जनं मुच्छ मोक्षणे लिद् । अनुप्रासालंकारः ॥ ७४ ॥

पुत्र इति । पत्राणि पतत्राणि बहूनि संति यस्मिन् ‘अत इनि ठनाविति पत्रशब्दादिनिः शीत्रगमनार्थं हि बाणस्य पश्चाद्गामे पिञ्चानि निबन्धति । तेन विभिन्नं विदांगं प्रियते अनेनेति मर्म मृद् प्राणत्यागे अन्येभ्योपि दद्यते’ इत्यनेन बाहुलकात्करणे मनिन्प्रत्ययः यास्मनुपहते प्राणवियोगो भवति तन्मर्म पत्रिविभिन्नं मर्म यस्य एतादशः मुनेः क्षेषः पुत्रः सुतः शरस्य बाणस्य योऽनु-सारः अनुसरणं अनुगमनमिति यावत् अनुपूर्वात्सर्तेभीवे घव् । प्रयातं आगतं या प्रापणे ‘गत्ययेति सूत्रेण कर्तरि क्षः’ । तं पूर्वोक्तं नृपदशरथं नेत्रयोः नयनयोः अंतु उदकं अश्रु इत्यर्थः तेन दिग्धेन विषाक्तेन ‘विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ’-इत्यमरः । दिह उपचये कर्मणि क्षः । विलापः परिदेवनं इति नाम अभिधा सहस्र तेन । ‘विलापः परिदेवनं’ इत्यमरः । एतादशेन बाणेन शरेण भूयः भूरि ‘स्कारं भूयश्च मूर्त्रं च’ इत्यमरः हृदि अतःकरणे जघान तताद । हंतोर्लिद्

त्वया त्वनाधस्य विचक्षुषः किं भग्नोऽयमालभवनदण्ड एकः ।
वने जरावेशाजडीकृतस्य गुरुद्वयस्य व्रतजीर्णमूर्तेः ॥ ७६ ॥
एकं त्वया साधयताऽपि लक्ष्यं नीतं विनाशं त्रितयं निरागः ।
ममक्षुषा कल्पितदीप्तिकृत्यौ वृद्धौ वने मे पितरावहन्त्व ॥ ७७ ॥

द्वितीयं अभ्यासाचेति कृत्वा । तस्य आलस्व विलापं श्रुत्वा नेत्राधु च हृष्टा
राजा दुःखितोऽभृदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

तमेव विलापं अष्टमिः श्लोकैर्दर्शयति । त्वयेति । हे राजमिति संबोधनाध्या-
हारः । त्वया तु त्वयैवेत्यर्थः ‘तुः स्याद्ग्रेदेऽवधारणे’ इत्यमरः । अथवा तुशब्दो
विशेषबोधनार्थः देवेन विचक्षुस्त्वं प्राप्तं त्वया तु आलभवनदण्डो भग्नः इति विशेषः ।
विगते चक्षुषी यस्य स विचक्षुः तस्य प्रादिभ्यो घातुजस्य वाच्यो वाच्योलापद-
लोपः इति बहुवीहिः अतएव अनाधस्य नास्ति नाथः पालको यस्य तस्य वने
अरण्ये व्रतेन नियमेन ‘नियमो व्रतम्’ इत्यमरः । जीर्णा हीना शिथिलेति
यावन् मूर्तिः देहो यस्य ‘मूर्तिः काठिन्यकाययोः जरायाः विम्रसायाः ‘विष्णमा
जरा’ इत्यमरः । य आवेशः प्रवेश इत्यर्थः प्राप्तिरिति यावन् तेन जडीकृतं मंदीकृतं
जड शब्दान् चिवः तस्य लोपे अस्य च्वौ’ इतीत्वं ऊर्यादि चिंडाचर्थेति गति
संहाया । कुगतीति समाप्तः एतादृशस्य गुरुद्वयस्य गुर्वौः मातापित्रोः यद्रय द्वितयं
‘गुरुगीष्पतिपित्रादौ’ इत्यमरः । तस्य अयं समिकृष्टः इदमस्तु मञ्जिकृष्टमित्युक्त्यावन्
मत्स्वरूप इति यावत् । अत्र अहमिति वक्तव्ये अथमिति प्रयोगः अहंकारपरित्याग
पुरःसर वस्तु सामान्यबोधकत्वेन कृतः । एकः एकसंस्थाकः आलभवनदण्डः आलभवन-
शासी दंडश्चेति कर्मधारयः किं भग्नः कुतो भग्न इत्यर्थः अत्र किं शब्दो वितर्कं
‘किं कुत्सायां वितर्कं च’ इति मेदिनी । अत्र श्लोकोक्तविशेषणैः मद्दननं अत्यंत
मनुचितं तव इति उर्कं भवति ॥ ७६ ॥

एकमिति । एकं लक्षं शरव्यं ‘लक्षं लक्षयं शरव्यं च’ इत्यमरः । साधयतीति
साधयन् तेन साधु धातोर्णिं जंतार्चतुप्रत्ययः । त्वया निरागः निर्गतं आगः अ-
पराधो यस्य ‘आगोपराधो मनुष्ठ’ इत्यमरः । एतादृशो त्रितयं त्रयः अवयवा
यस्य तत् त्रितयं ‘संव्याया अवयवे’ इति तयप्रत्ययः । वक्ष्यमाणत्रयमित्यर्थः
विनाशं अतं नीतं प्रापितं नीम् प्रापणे कर्मणि रकः ‘गौणे कर्मणि दुष्यादेः प्रधाने
नीहकृष्णहा’ इत्युक्तेः प्रधाने कर्मणि रक प्रत्ययः । किं तर्तस्तयं विनाशितं इत्यत्त
भाव । ममक्षुषेति । मम चक्षुः ममक्षुः ममेत्रं तेन दृष्टयोः नेत्रयोः कृत्यं कार्यं
कल्पितं संपादितं दृष्टिकृत्यं याभ्यां एतादृशीं मट्टर्यैव व्यवहत्तारावित्यर्थः वने
अरण्ये वृद्धौ स्थविरा ‘प्रवयाः स्थावरो वृद्धो’ इत्यमरः । मे मम पितरौ माता च
पिता च पितरौ ‘पिता मात्रा’ इत्येकशेषः च अहं इति त्रितयं नाशं नीतं इति
पूर्वोन्मव्यः ॥ ७७ ॥

वनेषु वासो मृगयूथमध्ये क्रिया च वृद्धान्धजनस्य पोषः ।
 वृत्तिभ्व वन्यं फलमेषु दोषः सम्मावितः को मयि धातहेतुः ॥ ७८
 ब्रती विनाथो विगतापराधः स्मर्त्तव्यदृष्टेः पितुरन्धयष्टिः ।
 इत्येषु किं निष्कर्णेन कश्चिद्वध्यभावे गणितो न हेतुः ॥ ७९ ॥
 तस्त्वचोऽयं कठिना वसानो वनेषु शीतोष्णनिर्धाराः ।
 अस्वादुवन्याशनजीर्णशक्तिः पात्रं कृपायास्तव वध्यभूतः ॥ ८० ॥

वनेष्विति । वनेषु अरण्येषु मृगाणां हरिणानां यूथानि कुलानि 'सजातीयैः
 कुलं यूयं' इत्यमरः । तेषां मध्ये मध्यभागे वासः वसतिः 'अस्तिर्भवंतीपरोऽप्रभु-
 ज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् अस्तीति लभ्यते' एवमुत्तरत्रापि इत्यं । 'क्रिया च
 कर्म तु इत्यर्थः कर्मक्रिया' इत्यमरः अंधः नष्टदृष्टिः एतादशो जनः वृद्धः स्थविरः
 एतादशो यो अंधजनः अर्थान्मातापितररूपः तस्य पोषः पोषणं वृत्तिध जीवनं तु
 इत्यर्थः 'वृत्तिर्भवंतनजीवने' इत्यमरः । वन्यं वने भवं वन्यं दिग्गादित्यायत् एतादशं फलं
 अस्तीत्यर्थः वासक्रियाजीवनेषु मयि ब्राह्मणपुत्रे धातहेतुः हननं धातः हंतेभावे
 अन् उपधावृद्धिष्वतत्वानि नाश इत्यर्थः तस्य हेतुः कारणं 'हेतुर्नाकारणं वीजं'
 इत्यमरः । दोषः दूषणं कः संभावितः क आशक्तित इत्यर्थः संपूर्वाद्वतेष्ठिज्ञतात्म-
 र्मणि रः वासक्रियावृत्तीनां सर्वया निरुष्टत्वात् क दोषं मनसिकृत्य अहं विद्व
 इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ब्रतीति । ब्रतं नियमः ब्रह्मचर्यमिति यावत् सोऽस्यास्तीति ब्रती 'अत इनि
 ठनाविति इनिः । विनाथः विगतः नाथः स्वामी यस्य स विनाथः निरालंब इत्यर्थः
 यद्यपि पितृभ्यामेतस्य सनाधत्वं तथापि तयोरन्ध्यत्वात् एतत्पालनपोषणासमर्थत्वात्
 एतस्य अनाधत्वमेव । विगतः अविद्यमान इत्यर्थः अपराधो मनुर्यस्य 'आगोप-
 राधो मनुश्च' इत्यमरः । निरपराध इत्यर्थः । स्मर्त्तव्या दृष्टिः नेत्रं यस्य प्रत्यक्षदृष्टे-
 रभावान् स्मर्त्तव्यदृष्टित्वं अधवा अविवक्षितकर्मकात् स्मृथातोः भावे तव्यप्रत्ययः
 तथा च स्मर्त्तव्यं स्मरणं दृष्टिः ज्ञानं यस्य अंधानां स्मरणशक्तिरधिकेति सुप्र-
 सिद्धमेतत् एतादशस्य पितुः अंधयष्टिः अंधस्य दृष्टिहानस्य याश्चिरव अंधयष्टिः;
 अंधस्य यथा यष्टिरेव आलंबनं तथा अंधस्य मम पितुः अहमेवालंबनमि-
 त्यर्थः । इति एवं प्रकारेण एषु ब्रतित्वविनाधत्वनिरपराधत्वांधपित्रालंबनस्वेषु
 मध्ये निष्कर्णेन निर्गता करुणा दया यस्मात् तेन निर्देवेनेत्यर्थः त्वयेति
 शेषः हंतु योग्यो वध्यः हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः इति यत् वधादेशभ
 ऋवध्यः तस्य भावः धर्मः अवध्यत्वमित्यर्थः तस्मिन् कश्चिद्देतुः न गणितः
 न विचारित इत्यर्थः सर्वया मद्दननमयुक्तमिति तात्पर्ये ॥ ७९ ॥

तस्त्वच इति । कठिनाः कठोराः तस्माणां त्वचः वक्तव्यानि 'सारो-
 अज्ञानरित्वक्षमी वन्कं वस्तुलमधिया' इत्यमरः । वसानः वस्ते परिघते इति

जीर्णो जनुन्यासानिरुद्धरन्धः कुम्भश्च मौञ्ची तदवलकलम् ।
पतेषु यन्मां विनिहत्य गम्यं तदगृह्णतामस्तु मवान् कृतार्थः ॥८१॥
साधुः कृपामन्थरमश्चि शाश्रौ प्रीत्यर्थसमीलितमादधाति ।
नीचस्तु निष्कारणवैरशीलस्तत्पूर्वसम्पादितदर्शनेऽपि ॥ ८२ ॥

वसानः वस आच्छादने लद शानच नलोकाव्ययेति निवेदान् तरुत्वच इति कर्मणि
षष्ठी न भवति बनेषु अरण्येषु शीतश्च उष्णश्च शीतोष्णौ शीतः शीतकालः
उष्णः निदाधः 'उष्ण ऊष्मागमस्तपः' इत्यमरः यद्यपि शीतशब्दः शीतालमावकः
कोशे नास्ति तथापि 'शीतं शुणे तद्वदर्था' इत्युक्तेः अत्र उष्णसाहचार्यान्
शीतवान् काल एव गृह्णते अथवा शीतं हिमं उष्णः ऊष्मकालः ती शीतोष्णौ
ताभ्यां निर्पातः प्राशितः नाशित इति यावत् सारः बलं रक्तादिस्थिराशो वा
यस्य 'सारो बले स्थिराशो च' इत्यमरः शीतोष्णादिना नष्टप्रकृतिः नष्टरक्तो
वा इत्यर्थः । न स्वादु मधुरं अस्वादु । बने भवं वन्यदिगदित्वाधत् तस्य यत्
आशनं मक्षणं अस्वादु एतादशं यद्वन्याशनं तेन जीर्णं नष्टप्राप्ता । शक्तिः सामर्थ्यं
यस्य अयं मदृपः वध्यभूतः वध्य इव वध्यभूतः तव वध्यत्वेन संमत् इत्यर्थः
कृपायाः दयायाः पात्रं माजनं अस्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

जीर्णं इति । जनुनः लाक्षायाः न्यासः स्थापनं तत्र तत्र संजनमित्यर्थः
तेन निरुद्धानि प्रतिरुद्धानि रंध्राणि छिद्राणि यस्य 'लाक्षा राक्षा जनु हीने ।
इत्यमरः । जीर्णः जीनः 'जीनो जीर्णो जरप्रपि' इत्यमरः एतादशः कुम्भः कलशः
चकारो समुच्चये । मौञ्ची मुंजस्य तृणविशेषस्य विकारः । मौञ्ची मुंजेन निर्मिता
वा इति सुंजशब्दात् 'तस्य विकार इति शेषे इति वा अण तदेतात् हीप्'
तरोः वृक्षस्य वल्कलं वल्कं एतेषु पूर्वोक्तकुम्भमौञ्चीवल्कलेषु मध्ये मां चक्रिपुत्रं
विनिहत्य नाशयित्वा यत् वस्तु । गम्यं गंतुं प्राप्तुं योग्यं गम्यं पोरदुपधारू
इति यत् तत् वस्तु गृह्णतां स्वीक्रियतां प्रह उपादाने कर्मणिलोद् यक् प्रहिजयेति
संप्रसारणं । भवान् राजा इत्यर्थः कृतार्थः कृतः संपादितः अयैः प्रयोजनं बने
एतादशः अस्तु भवतु इत्यर्थः 'अर्थाभिधेयं वस्तुप्रयोजननिवृत्तेषु' इत्यमरः 'क्षेषे
प्रथमः' इति प्रथमः पुरुषः ॥ ८१ ॥

साधुरिति । साधुः सज्जनः शाश्रौ रिपौ कृपामयरं कृपया दयया मंथरं मदं
दयापूर्णमित्यर्थः । यथाऽतिभारेण कथिनमंदगतिः भवति तद्वत् अतिदयवा
मंदगतिं यावत् 'मंधरः सूचके कोशे वके मंदे पृथी मधि' इति हैमः । प्रीतये
इति प्रीत्यर्थं 'अर्थेन नित्यं समासीविशेषयलिङ्गताचेति वक्तव्ये' इति समासः
प्रीत्यर्थं समीलितं निर्मितिं एतादशं अक्षि नेत्रं आदधाति स्थापयति आह
पूर्णादधातेर्लद शापः इति द्वित्वं । निर्गतं कारणं यस्मात् तमिष्ठारणं पतारशं
यद्वं रविरोधः तदेव शीलं स्वभावो यस्य 'वैरं विरोधो विद्रेषः' 'क्षीनं स्वभावे

स्वं हेतवे हेतिवलोपनीतस्मयः किमज्युन्नतवृत्ति कस्मै ।
नीचस्य निष्ठामधिकर्म गच्छन् कुलं कलङ्कैः कलुषीकरोषि ॥८३॥
मैवं भवानेनमदुष्टभावं ज्ञगुप्ततां स्माक्षसाधुवृत्तम् ।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैररुद्ध्यन्त महर्षिसूनौः ॥ ८४ ॥

‘सदृते’ इत्यमरौ । एतादशः नीचस्तुः पृथगजनस्तु ‘मूर्खं नीचां पृथक जनौ’ इत्यमरः । तु शब्दः सज्जनापेक्षया विशेषबोधकः पूर्वं संपादितं पूर्वसंपादितं सुप्तुपे-
ति समाप्तः । तदेव पूर्वसंपादितं तत्पूर्वसंपादितं एतादशं दर्शनं यस्य एतादशोऽपि
पुरुषे कृगमंथरं कृपायां विषये मंथरं मंदं निष्कृपमित्यर्थः । प्रीतेः निवृत्तिः प्रीत्यर्थः
मशकार्थी धूम इतिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिवाची प्रीत्यर्थाय प्रीतिनिवृत्ये संमीलितं
निमीलितं एतादशं अक्षि आदधाति । सज्जनः शत्रावपि प्रीतिलाभाय ईषन्मीलितं
कृपापूर्णं नेत्रं स्थापयति निहेतुकवैरशीलो नीचस्तु प्रथमजातदर्शनेऽपि पुरुषे
कृपारहितं प्रीत्यभाराय मीलितं च चक्षुरादधाति । एवं च महदुभयोरंतरमित्यर्थः ।
एवं च त्वं द्वितीयकोटिपतित इति तात्पर्यं । दीपकालंकारः ‘वदंति वर्णावर्णानां
धर्मैक्यं दीपकं बुधाः’ इति ॥ ८२ ॥

‘स्वमिति । हेतीनां अन्नाणां बले सामर्थ्यं ‘हेतिर्ज्वालाक्षसूर्याशुषु’ इति
हैमः । तेन उपनीतः प्राप्तः स्मयः गर्वः यस्य ‘चित्तोद्रेकः स्मयो मद्’ इत्यमरः ।
त्वं इति विशेष्यमध्याहर्तव्यं नीचस्य पृथगजनस्य कर्मणीत्यधिकर्म ‘अव्ययं
विभक्तित्यादिना’ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ‘नपुंसकादन्यतरस्या’ इति वैकल्पिकत्वा-
दज्जभावः । तत्र निष्ठां नितरां स्थितिः निष्ठा ‘आतश्वेषसर्गे’ इति निपूर्वातिष्ठते-
भीवे अहं ‘उपसर्गादिति’ षट्वं । तां गच्छतीति गच्छन् सन् गम् धातोः शतृप्र-
त्ययः । किमपि अनिर्वणीतीयं उत्तरावृत्तेः वर्तनं यस्य अतिमान्यमेतत्यर्थः । स्वं
आत्मीयं ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिघ्वात्मीये स्वो लिङ्यां धने’ इत्यमरः । कुलं
वंशं कलङ्कैः लाञ्छनैः दूषणैरित्यर्थः कस्मै हेतवे कारणाय तादर्थे चतुर्थेष्या
कलुषी करोषि आविलीकरोषि मलिनयसीति यावत् । अनुप्राप्तालंकारः ॥ ८३ ॥

मैवमिति । भवान् कृपिकुमारः अदुष्टभावं न दुष्टः नियः अदुष्टः न चो विरो-
धार्थत्वान् साधुरिति यावत् एतादशः भावः अभिप्रायो यस्य ‘भावः सत्ता
स्वभावाभिप्रायचेष्टा’ इत्यमरः । न क्षतं न ष्टं अक्षतं एतादशं साधु सत् वृत्तं
चारत्रं यस्य ‘वृत्तं पद्ये चरित्रे’ इत्यमरः । एतादशं एनं दशरथं पूर्वं अक्षेष्वोध-
नार्थं गृहीतस्य दशरथस्य अत्र निदानिषेषवोधनार्थं उपादानादन्वादेशः अतः
‘द्वितीयादौ स्वेनः’ इत्येनादेशः एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मा जुगुप्ततां स्म मा निद-
त्वित्यर्थः । प्रेमातिसर्गप्राप्तकालेषु’ इति प्राप्तकाले लोद् । ‘गुमिच् किद्रयः’ इति
गुणेनिदायां इति गुप्तधातोः सन् स्म इति पादपूर्तौ अव्ययं इतीव पूर्वोक्तप्रकारेण
निषेषवार्थमेवत्यर्थः । महर्षिसुनोः महांश्वासा ऋषिश्च ‘आन्मदत इत्यात्मं’

भोज्यासुतश्चारभुजद्वयेन घटं गृहीत्वा घटितारिनाशः ।
वाण्यायमाणो बहुमानपात्रं यमप्रभाधो यमिनां ददर्श ॥ ८५ ॥
पापं विधायापि विधातृतुल्ये सत्यापयामास सतां पुरोगः ।
ततो यति घातयतो न सद्यः क्रोधानलेनास्य ददाह देहम् ॥ ८६ ॥

‘ऋषयः सत्यवचसः’ इत्यमरः । तस्य सूनुः पुत्रः ‘आत्मजस्तनयः सूनुः’ इत्यमरः । तस्य निश्चीतः निरुद्धः कंठः गलो यैः ‘कंठो गलोऽप्य प्रीवायो’ इत्यमरः । प्राणैः असुभिः कर्तृभिः ‘पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः’ इत्यमरः । वाचः गिरः अरथंत निरुद्धा इत्यर्थः हथधाधोः कर्मणि लहू । प्राणोत्कमणात् वाचिभ्यः सरः प्रतिषद्दो भूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ८४ ॥

भोज्यासुत इति । घटितः चेष्ठितः कृत इत्यर्थः । अगीणां शत्रूणां नाशः अंतो येन ‘अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युः’ इत्यमरः । यमः अंतकः स इव प्रभावः प्रतापो यस्य भोज्यासुतः भोजस्य राजावेशेषस्य मुता भोज्या इदुमती क्रोधायांतर्गतेन ‘भोजक्षत्रिये’ इतिगणमूत्रेण भोजशब्दात् ध्येयप्रत्ययः तस्यः ‘मुतः पुत्रः दशरथः भुजयोः बाव्होः द्वयं द्वितयं चारु मुंदरं यद्गुजद्वयं तेन ‘मुंदरं रुचिरं चारु’ इत्यमरः । घटं कलशं गृहीत्वा आदाय बाध्य उद्गमतीति वाण्यायमाणः ‘बाध्योध्यामुद्गमने’ इत्यनेन ध्येयात् शाचन् । यमाः अहिंसासत्याऽस्तेच्च व्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः इति योगमूत्रोक्ता पंच यमाः संति येषां ते यमिनः तेषां बहुमानपात्रं बहुः भूयिष्ठः यो मानः तस्य पात्रं भाजनं ‘पात्रामत्रं च भाजनं’ इत्यमरः । योगिसंस्कृतं ऋषिमित्यर्थः । ददर्श अलोकयामास दक्षिप्रेक्षणे लिद् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८५ ॥

पापमिति मतां सञ्चनानां ‘सत्ये साधीं विद्यमाने प्रशस्तेभ्याहिते च सदः’ इत्यमरः । पुरोगः पुरः अप्रभागे गच्छतीति पुरोगः ‘अन्यत्रापि दद्यते इति वक्तव्यं’ इत्यनेन डप्रत्ययः । ऋषिः विधाता ब्रह्मा तेन तुल्यः सदृशः तस्मिन् ऋषिपुत्रे पापं बाणप्रहाररूपं कलुषं विधायापि सत्यापयामास सत्यमाचम्यौ सत्यापयशब्दात् ‘सत्यापयाशेत्यादिना णिच्’ एतस्याः कियायाः कर्ता राजेति अध्याहर्तव्यः ततः सत्यभाषणाद्वोः यति यमिनं कुमारमित्यर्थः । घातयतः नाशयतः इन्तेणिं जंताच्छन्तप्रत्ययः घत्वतत्वे अस्य दशरथस्य देहं शरीरं सद्यः तदानीमेव ‘सद्यः पर्हत्वेरीति’ निपातः कोषः कोषः स एव अनलोऽभिः तेन न ददाह न भस्मीकरणे लिद् । अथवा सतां पुरोगः राजा विधातृतुल्ये पापं विधायापि सत्यापयामास । ततः यति घातयतः अस्य दशरथस्य देहं क्रोधानलेन न ददाह अत्र दाहस्य कर्ता कुमारपिता इति अध्याहर्तव्यः । रूपं अनुप्रासशालंकारः ॥ ८६ ॥

दयानुयातस्तनयस्य नाशं श्रुत्वा महर्षिर्मुहरात्तशोकः ।
दिदेश देशस्तुतसहणाय विशन् वशी विश्वभुजं स शापम् ॥८७॥
वनजकुसुमधारिणीमलङ्घयां हरिनखपातविदारितोरुगण्डाम् ।
श्रियमिव नृपीतमृगव्यभूमिं चिरमनुभूय गृहोन्मुखो वभूव ॥८८॥

दयानुयात इति । वशी वशं अधीनतं अस्यास्तीति वशी 'वशमयत्तायां स्यात्' इति विश्वः । जितोद्रिय इति यावत् तनयस्य पुत्रस्य नाशं अंतं श्रुत्वा आकर्ष्य दयया कारुण्येन अनुयातः अनुगतः पुत्रविषयककारुण्ययुक्त इत्यर्थः अतएव मुहुः पुनःपुनः आन्तशोकः आत्तः गृहीतः शोकः शुक् येन 'मनु-शोकौ तु शुक् लियाँ' इत्यमरः । आत्त इत्यत्र आडपूर्वाद्दातेः क्षः 'अचउपसर्गातः' इति तादेशः एतादृशः सः महार्षिः विश्वभुजं विश्वं सर्वं भुनक्ति इति विश्वभुक् अग्निः 'नाचिकेतभुजिभारतविश्वप्साशुनिः' इति त्रिकांडशेषः प्साभक्षणे इति धातोः विश्वस्याविश्वभुजोः समानार्थकत्वं तं अग्निं विशन् सन् दुःखेन देह-त्यन्गं कुर्वन् सन्त्रित्यर्थः देशेषु जनपदेषु स्तुताः नुताः संतः गुणाः दयादाक्षिण्यादयो यस्य तस्मै अर्थादशरथाय शापं आक्रोशं पुत्रशोकेन मरणस्यां दिदेश ददी । दिश अति सर्जने लिट् । अनुप्रासालंकारः ॥ ८७ ॥

वनजेति । नृणां मनुष्याणां पतिः दशरथः वनं उदकं तस्मिन् जातं वनजं 'जीवनं भुवनं वनं' इत्यमरः सप्तम्यां जनेऽः इति डप्रत्ययः वनजं च तत्कुसुमं च वनजकुसुमं अभीक्षणं धरतीति वनजकुसुमधारिणी 'बहुलमाभीक्षणे' इति गिनिः 'ऋग्नेभ्यो ढीप्' इति ढीप् । पक्षे वने अरण्ये जातानि कुसुमानि धारयतीति । अलंध्यां लंघितुं योग्या लंध्या न लंध्या अलंध्या विष्णुपत्नीत्वान् तदुल्लङ्घनमनुचितमित्यर्थः । पक्षे लंघितुं शक्या लंध्या न लंध्या अलंध्या अतिविशालत्वात् मृगव्यभूमेः लंघितुमशक्यत्वमित्यर्थः 'अर्हेकृत्यतृचक्ष शकि लिङ् च' इत्युभयोरर्थयोः 'ऋद्वलोर्ण्यत्' इति प्यत् प्रत्ययः । ऊः 'सक्रियगंडः कपोलः 'सक्रियक्षीवे पुमानूरुः' अधस्ताच्चिदुकं गंडकपोलौ' इत्यमरौ । हरिः विष्णुः तस्य यानि नखानि नखराणि 'यमानिलेद्रचंद्रार्कं विष्णुर्भिर्द्विंशुवाजिषु । शुकाहि कपिभेकेषु हरिः' इत्यमरः । 'नखोऽव्यानखरोऽव्याम' इत्यमरः । तेषां पातः पतनं पतधातोर्भवे घञ तेन विदारितां ऊरगडौ यस्याः सा । पक्षे हरिः सिहः तस्य नखानां यः पातः तेन विदारिताः उरवः बहवः गंडाः खङ्गिनो यस्यां सा 'गंडके खङ्गखङ्गिनौ' इत्यमरः । एतादृशी श्रियमिव लक्ष्मीमिव मृगव्यभूमिं मृगव्यस्य मृगयायाः 'आछोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया लियाँ' इत्यमरः । भूमिं पृथ्वी चिरं चिरकालं अनुभूय निषेव्येति यावत् गृहे निजसदने विषये उन्मुखः उत्कंठितः एतादृशः बभूव । उपमालंकारः । पुष्टिप्रावृत्तम् । 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ

अथ स विषमपादगोपितार्थं जगदुपयोगवियुक्तभूरिधातुम् ।
बहुतुहिननिपातदोपदुष्टं गिरिमसृजत्कुक्षेरिव प्रबन्धम् ॥ ८९ ॥
सपदि दिशि निबद्धभूरिधोर्यं परमविनीतमनोऽनागवृन्दम् ।
जलधिभिव नृपः पुरं स्वकीयं मणिगणमणिडतकान्तमाससादा ॥ ९० ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ।

जरगाश्च पुष्पिताप्रा' इति लक्षणात् । 'एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः'
इति महाकाव्यलक्षणे उक्तत्वात्सर्गते भिन्नानि वृत्तानि' एवमप्रिमसर्गेष्वपि द्वेयं ।
'सर्गते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्' इत्युक्तत्वात् । अत्र हरिनसपात-
विदारितोरुगडा श्रियमिव इत्यनेन देवानां लक्ष्मीनारायणप्राप्तिरूपउत्तरसर्गस्थ
कथाभागः सूचितः ॥ ८८ ॥

अथेति । अथ एहोन्मुखीभवनानंतरं सः दशरथः विषमः न्यूनाधिकाक्ष-
रकृतः पादः स्तोकचतुर्थाशः 'पादारम्यंग्रीतुर्याशाः' इत्यमरः । तत्र गोपितः
स्वसकेतसमासाधिवयाप्रतीतदिपदप्रयोगवशादस्फुटः अर्थः श्लोकतात्पर्यार्थो
यस्मिन् । पक्षे विषमाः दुर्गमाः ये पादाः प्रत्यंतपर्वताः 'पादाः
प्रत्यंतपर्वताः' इत्यमरः । तैः गोपिताः रक्षिताः गुप रक्षणे णिजंतात्कृत-
प्रत्ययः सर्वसाधारणैः अप्राप्याः कृताः अर्थाः रत्नादिद्रव्याणि येन 'अर्थी-
भिभेद्यरेत्स्तु प्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । कुकाव्यपक्षे जगति य उपयोगः
तेनवियुक्ताः महाकविभिः काव्यांतरे अप्रयुक्ताः भूरयः प्रभूताः धातवः
भूवादयः शब्दशास्त्रप्रसिद्धा यस्मिन् पर्वतपक्षे जगति य उपयोगः तेन वियुक्ताः
रहिताः भूरिधातवः गंरिकमनःशिलादयः यस्मिन् बहवः प्रभूताः ये तु हि न
इत्यादयो निपाताः निपातशब्दाः तेषां दोषेण दुष्टं छंदोभंगरीति भंगाप्रयुक्त-
शब्दप्रयोगानर्थकाऽप्रयोजकादिशब्दप्रयोगादयः तात्पर्यं प्रत्ययप्रत्यूहभूताः दोषाः
साहित्यसमये प्रसिद्धा एव । पक्षे वहु प्रभूतं यत्तुहिनं तुपारः तस्य यो
निपातदोषः पतनस्पो दोषः तेन दुष्टं हिमालये अतिशीतदोषः सुप्रमिद्दमेव ।
कुकवेः कुनिसतश्चासौ कविश्च कुकविः 'कुगतिप्रादय' इतिसमासः तस्य प्रबन्धं
निबन्धमिव गिरं हिमालयं अमृजत् अत्यजन् सृजविसर्गं लह् । उपमाइल्या-
लंकारी । पुष्पिताप्रावृत्तं लक्षणं तूक्तं ॥ ९१ ॥

सपदीति । नृपः दशरथः सपदि सद्यः 'सद्यः सपदि तत्क्षणं' इत्यमरः दिशि
काष्ठार्थां 'दिशस्तुक्कुभः काष्ठाः' इत्यमरः । निबद्धः रचितः भूरः प्रभूतः घोषः गर्जनं
येन 'घोषः कास्ये न्वने गोपघोषकाभीरपश्चिमु' इति हैमः समुद्रगर्जनं हि कृतः
धृयते इति प्रत्यक्षसिद्धं । पुरपक्षे निबद्धाः भूरिधोषाः प्रभूताभारपल्लो यस्मिन्
जलधिपक्षे परमा उक्तृष्टा ये वयः पक्षिणः 'विविक्षिरपतत्रयः' इत्यमरः । तैः

गरुडादिभिः नीतं अपहृतं मनोङ्गं सुंदरं 'मनोङ्गं मंजु मंजुलं' इत्यमरः । नागानां सर्पाणां वृदं समूहौ यस्मिन् यस्माद्वा । पुरपक्षे परमाः श्रेष्ठा विनीताः परमं अधिकं विनीता इति वा परामा लक्ष्मीः येषां ते परमाः । ते च ते विनीताश्च अतएव मनोङ्गाः ये नागाः हस्तिनः 'मतं गजो गजो नागः' इत्यमरः । तेषां वृदानि समूहा यस्मिन् कांतं कस्य उदकस्य अंतः अवधिः यस्मिन् यदपेक्षया उदक-मन्यव्र नास्तीत्यर्थः । मणीनां रत्नानां यो गणः समुदायः तेन मंडितः भूषितः कांतः उदकप्रांतभागो यस्य समुदस्य रत्नाकरत्वादित्यर्थः । पुरपक्षे मणिगण-मंडितं अतएव कांतं सुंदरमित्यर्थः । जलनिधिमिव जलानां निधिः शोवधि तमिव स्वस्य इदं स्वकीयं कुरुजनपदस्येति कुकि अनुवर्तमाने स्वस्य चेति गहायांतर्गणसूत्रेण छः कुगागमथ एताहशं पुरं अयोध्यामिति यावत् आससाद प्राप । आद्यपूर्वात्सी-दतेः कर्तरि लिद् अत्र मंगलाचरणरूपतया सर्गात्यस्तोके परमेति लक्ष्मीवाचक शब्दप्रयोगः सर्गमध्ये पंचचत्वारिंशतमे स्तोके ईश्वरवाचकप्रभुतो शब्द प्रयोगः यथाह भगवान् भाष्यकारः मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगलांतानि च शास्त्राणि प्रथंते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि भवन्ति अच्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति । श्लेषोपमे अलंकारौ । पुष्टिताप्राकृत्तं । लक्षणं तूकं । अथ कविः काव्यवर्ग-नीय स्थानपूर्वकं सर्गसमाप्तिं निरूपयति इतीत्यादि । इति शब्दः समाप्तौ 'इति देतुप्रकरणप्रकाशादि समाप्तिषु' इति कोशात् तस्य च प्रथमः सर्गः इति इत्येवमन्वयः प्रथमः सर्गः समाप्त इति यावत् । कुमारदासस्य कृतौ इति कविनाम-कथनं महाकाव्येति महच्छब्देन लक्षणसंपात्तिः सूचिता तानि च लक्षणानि कानि-चित् तत्र तत्र दर्शितानि कानिचिहर्षयिष्यन्ते । जानकीहरण इति काव्यवर्णनीययोः कथनं एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यं । दशरथोत्पत्तिरितिसर्गनामकथनं इति दिक् ॥१०॥

इतिथ्री६युतपदवाक्यप्रमाणपारावारणिमहामहोपाध्याय । दद्व्यलंकृतपंडित-
प्रकांडध्रीकरहाटकरोपनामकथ्रीमद्वोपालाचार्यतेवासिना निगुडकरो-
पाभिधेन नारावणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-
हरणकाव्यटीकायां दशरथोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः
समाप्तः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—०००—

रावणेन रणे भग्ना देवा दावामितेजसा ।
 द्रष्टुं जगत्पतिं जग्मुः पुरस्कृतपुरन्दराः ॥ १ ॥
 निजदेहभराक्रान्तनागनिश्चासंरहसा ।
 गतागतपयोराशि पातालतलमास्थितम् ॥ २ ॥
 आसीनं भोगिनि च्छस्तमालिमाल्यविभूषणम् ।
 तत्क्षणत्यक्तनिद्रार्तिबद्धरागायतेक्षणम् ॥ ३ ॥

श्रीगणेशायनमः । पूर्वस्मिन्सर्गे उपोद्घातरूपां दशरथोत्पति वर्णयिता
 इदानीं मुख्यनायकक्षीमद्रामभद्राऽवतारवर्णनेच्छया तत्कारणीभूतसकलदेवक-
 र्तुक श्रीमहाविष्णुस्तुते प्रस्तान्ति । रावणेनेति । दावामितेजसा दुनोतीति दावः द्वद्व
 उपतपे इत्यस्मात् ‘दुन्योरनुपसर्गे’ इति णः । स चासौ अग्निश दावामिः अर-
 ण्यामिः ‘दबौ दावो वनवन्हिः’ इति हैमः । तद्रूपेतः प्रतापो यस्य ‘तेजः प्रभावे
 दीप्तौ च’ इत्यमरः । तेन रावणेन रावयति शब्दयति लोकान् भीत्या इति रावणः
 अथवा विश्रवसोऽपत्यं रावणः ‘शिवादिभ्योऽण्’ इत्यण प्रत्ययः विश्रवशस्त्व-
 स्थाने रवणदेशाथ । तेन रणे युद्धे भग्नाः पराजिता इत्यर्थः ‘रणः कलहविप्रहौ’
 इत्यमरः । एतादृशाः पुरस्कृतपुरन्दराः पुराणि शत्रुनगराणि दारयति विदारयति
 इति पुरंदरः ‘पूः सर्वयोर्दारिसहोः’ इति खन् ‘वाचं यमपुरं दरीं च’ इति मुम्
 पुरः कृतः पुरस्कृतः ‘पुरोव्ययं’ इति गतिसंज्ञायां ‘नमस्तुरसोर्गत्योः’ इति
 सत्वं । पुरस्कृतः अप्रतः कृतः पुरंदरः इदो यैम्ते ‘पुरस्कृतः पूजिते रात्यभियु-
 क्तेऽप्रतः कृते’ ‘पुरुषूतः पुरंदरः’ इत्यमरौ । दीव्ययति योत्तेते इति
 देवाः दिवधातोः पचायन् जगत्पतिं गच्छतीति जगत् ‘युतिर्गमजुदैतीना
 द्वेवाच्ये’ इति गम् धातो द्वित्वं किप्य प्रत्ययाथ तस्य पतिः स्वामी तं विष्णुं
 द्रष्टुमवलोकितुं जग्मुः ययुः गम्ल गतीं लिद् । अनुप्रासोपमे अलंकारौ अन्न
 सर्गे अंतिमं पदाद्ययं वर्जयित्वा सर्वत्राऽनुवृत्तं ह्येयं ॥ १ ॥

तं विष्णुमेवाश्रिभिः श्लोकवर्णयति । निजदेहेति । निजः आत्मायः यो देहः
 शरीरं ‘स्वके नित्ये निजं त्रिषु’ इत्यमरः । ‘कायोदेहः लोबुंसोः’ इत्यमरः ।
 तस्य यो भरः भारः तेन आक्रान्तः पीडितः एतादृशी यो नागः शेषः तस्य
 निःश्वासः निःश्वसनं श्वस प्राणने इत्यस्मान् घनं तस्य यद्देहः वेगः तेन भादी
 गतः पथादागतः गतागतः एतादृशः पयसः राशिः समूहः तस्य यत्प्रातालतलं
 विवरतलं ‘पातालं नागलोके स्याद्विवे वडवानले’ इति भौदनी । तत् आस्थितं
 विद्यमानं अनंतं कोटिवर्षांडरोमरंधात्मभारपीडितनागनिःश्वासवेगजन्यमहोर्मि-
 निन्नभागस्थितं । अनुप्रासालंकारः ॥ २ ॥

आसीनमिति । प्रशस्तः भोगः शरीरं यस्य स भोगी ‘अत इनि ठनौ’ इति

भुजङ्गपृथुकारुढमातङ्गमकराश्रयम् ।
युद्धमम्भेनिधिच्छेदे पश्यन्तं नृपलीलया ॥ ४ ॥
भोगिभोगासनक्षेभो माभूदिति सुदूरतः ।
भक्त्यानतशरीरेण सेव्यमानं गरुत्मता ॥ ५ ॥

इनः । तस्मिन् शेषे आसीनं आस्तेऽसौ आसीनः तं आस् उपवेशने लद् शानच् ‘ईदासः’ इति ईत्वं । मौलिः किरीटं ‘चूडा किरीटं केशाश्र संयता मौल्यस्त्रयः’ इत्यमरः । माल्यानि मालाः विभूषणानि आभरणानि स्त्रानि अधः पतितानि मैलिमाल्यविभूषणानि यस्य निद्रावशेन एतेषां विष्वस्तत्वं स चासौ क्षणः तस्य देवागमनस्य क्षणो वा तत्र त्यक्ता उद्दिज्ञता या निद्रा स्वापः तस्या या आर्तिः पीडा आर्तिः पीडा धनुष्कोटयोः’ इत्यमरः । तया बद्धः संदानितः आसक्त इत्यर्थः रागः रक्तिमा ययोः तादृशे आयते विस्तृते ईक्षणे यस्य ‘सुदूरं दीर्घमायतं’ ‘ईक्षणं चक्षुरक्षिणी’ इत्यमरौ । अनुप्रासालंकारः ॥ ३ ॥

भुजंगेति । अंभसां उदकानां निधिः शेवधिः तस्य च्छेदः भागः प्रदेश इति यावत् । नृपाणां क्षत्रियाणां लीला कीडा तया । भुजेन गच्छतीति भुजंगाः ‘गमेः सुपिवाच्यः’ इति खच् ‘खच्छिद्वावाच्यः’ इति डित्वाद्विलोपः तेषां पृथुकाः शावकाः ‘पृथुकः शावकः शिशुः’ इत्यमरः । तैरारुडाः कृतारोहणाः आङ् पूर्वकान् रुद्ध धातोः कर्मणि कृतः एतादृशा ये मातंगाः मतंगस्येमे मातंगाः शैयिकोणं हस्तिनः मकरा प्राहाश्च ‘गजेऽपि नागमातंगौ’ इत्यमरः । ते आश्रयः संथयो यस्य एतादृशं युद्धं आयोधनं । पश्यतीति पश्यन् तं पश्यंतमवलोकयन्त-मित्यर्थः । राजानो यथा स्वस्ववाहान् हस्त्यादीनारुद्ध युध्यते एवं मातंगमकरादिषु आरुद्ध युध्यमानान् सर्पशावकान् पश्यंतमिति तात्पर्ये । अनुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

भोगीनि । भोगः अहिशरोरं ‘अहेः शरीरं भोगः स्यात्’ इत्यमरः सोऽस्यास्तीति भोगी सर्वे ‘अतइनिठनौः’ इतीनिः ‘उरगः पत्रगो भोगी’ इत्यमरः तस्य भोगः । आसते उपविशत्यस्मिन्निति आसनं आस् उपवेशने अस्मात् करणाधिकरणयोश्च ‘इत्यधिकरणे ल्युद् भोगिभोग एव आसनं पीठं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ‘पीठमासनं’ इत्यमरः । तस्य क्षेभः चांचल्यं भुभ् संचलने भावे घब् मा भूत् भवतेलुड् ‘नमाहयोगे’ इत्यडभावः ‘गातिश्वेति सिच लुक्’ । इति हेतोः ‘इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिः’ इत्यमरः । सुदूरतः अतिविप्रकृष्टत इत्यर्थः सुदूरशब्दात् सप्तम्यंतात् आद्यादित्वात्सिप्रत्ययः अतिदूरभागे इति यावत् भवत्या अनुरागेण भक्तिलक्षणं शांडित्यसूत्रे ‘सापरानुरक्तिरीश्वरे’ इत्युक्त-लक्षणया आनंतं नन्द्रं शरीरं देहो यस्य ‘शरीरं वेधमविग्रहे’ इत्यमरः गरुत्मता ग्रहस्ता गरुता पक्षा यस्य स गरुत्मान् तेन गरुठेन यवादित्वात् शय इति वत्वं न सेव्यतेऽसौ सेव्यमानः सेव् धातोः कर्मणि लद् तं । हेत्वनुप्रासालंकारः ॥ ५ ॥

अर्करदिमभयेनेव पातालतलमास्थितम् ।
 लक्ष्मीमुखतुषारांशौ प्रीत्या व्यापारितेक्षणम् ॥ ६ ॥
 स्वमुखे सञ्चरद्धेरक्षविन्यस्तपार्पिणा ।
 स्पृशन्तं पादपद्मेन पद्माया नाभिमण्डलम् ॥ ७ ॥
 सव्यापसव्यमागस्यपाञ्चजन्यसुदर्शनम् ।
 तटद्वयस्थचन्द्रार्कविन्ध्यशैलमिवोच्छ्रुत ॥ ८ ॥
 पुरुषं पुरुहताद्या नत्वा गीर्वाणसंहतिः ।
 सनातनं स्कन्धशक्तिरुचे नुतियुतां गिरम् ॥ ९ ॥

अकेंति । अर्कस्य गूर्यस्य रदमयः किरणः ‘वित्कंनर्कमातृङ्’ ‘किरणप्रप्रदो रदमी’ इत्यमर्हौ । तेभ्यो भयं भीतिः पंचमीभयेनेति समाप्तः तेनेव सूर्य-किरणत्रासभीत्येवत्यर्थः । पातालस्य अधोभुवनस्य तलं ‘अधोभुवनपातालं’ इत्यमरः । तत् आस्थितं अधिष्ठितं प्रीत्या प्रेमणा ‘मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षो’ इत्यमरः तुषाराः हिमाः अंशवः किरणाः यस्य लक्ष्म्याः इदंगायाः मुखं वक्त्रं स एव तुषारांशुः चंद्रः ‘लक्ष्मीः पद्मालया’ इत्यमरः । ‘हिमांशुशंदमाथंद’ इत्यमरः । तस्मिन् व्यापारः किया संजाता ययोरुते व्यापारिते तारकादित्वादि तत् प्रत्ययः तादेव ईक्षणे नयने येन लक्ष्मीमुखचंद्रं विलोकमानमित्यर्थः । उत्प्रेक्षानुप्रासालंकारौ ॥ ६ ॥

स्वमुखे इति । स्वस्य आत्मनः विष्णोरित्यर्थः मुखं वक्त्रमिम् । संचरतीति संचरंती दृष्टिः यस्याः सा संचरदृष्टिः तस्याः ‘खियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्वावः’ एतादृश्याः पद्मायाः लक्ष्म्याः अंके उत्संगे विन्यस्तः स्थापितः पार्पिणः अवयवविशेषो यस्य ‘पुमान्पार्पिणस्तयोरधः’ इत्यमरः । एतादृशेन पादपद्मेन पद्ममिव पादः पादपद्म तेन ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः’ इति समाप्तः नाभेः मंडलं चक्रवालं सृशतीति स्पृशन् तं स्पृशन्तं लक्ष्म्या अंके पादं प्रसार्य तेन तत्राभिमंडलं स्पृशन्तामित्यर्थः अनुप्रासालंकारः ॥ ७ ॥

सव्यति । सव्यः वामः अपसव्यः दक्षिणः ‘वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणं’ इत्यमरः । एतादृशौ यी भागौ तयोस्तिष्ठतः इति सव्यापसव्यमागस्ये मुपिस्य इति कः पंचजने दक्षयविशेषे भावः पांचजन्यः ‘गंभीराऽऽव्यः इति सूत्रे पंचजनादुपसंस्थयानं’ इति वार्तिकेन ऽव्यप्रत्ययः पांचजन्यः एतमामकः शंखः । मुदर्शनं एतमामकं चक्रं सव्यापसव्यमागस्ये पांचजन्यसुदर्शने यस्य सः ‘शंखो-लक्ष्मीपतेः पांचजन्यथकं मुदर्शनं’ इत्यमरः । तटयोः प्रांतयोः द्वयं द्वितयं तत्र विष्ठतः इति तटद्वयस्यौ तटद्वयस्यौ चंद्राकां विधुसुर्यौ यस्य एतादृशा यो विष्यसंशङ्खः शैलः पर्वतः तद्दुच्छ्रुतं । उपमालंकारः ॥ ८ ॥

पुरुषमिति । एवं सप्तमिः श्लोकैः विष्णु निर्बन्धं इदादिदेवहृतां स्तुति वर्णयति । पुरुषमिति । पुरुषमिति । वहुभिः वह्यते भावह्यते यह्य इति शेषः ‘पुरुषः पुरु-

समुद्रमथने यस्य भ्रमन्मन्दरखण्डिताः ।

तारा इव दिशो ववृः प्रदीपाङ्गदकोटयः ॥ १० ॥

येन दुर्वारवीर्येण सागराम्बरचन्द्रमाः ।

शङ्कं पातालपालानां यशः पिण्डमिवोधधृतम् ॥ ११ ॥

भूयिष्ठं इत्यमरः । पुरुहृतः इदः आयो यस्याः सा पुरुहृताया एतादश गरेक वाण्येव वाण इव निप्रहानुग्रहसमर्थां येषां ते गीर्वाणाः देवाः तेषां संहतिः समुदायः स्कन्दा गलिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्याः बलहीनेति यावत् एतादशी राती अत्र स्कन्दशक्तीत्यस्य अश्लीलत्वात् सक्नदशक्तिरिति पाठः साधुतरः तदा सन्ना अवसन्ना शक्तिः सामर्थ्यं यस्या सा सक्नदशक्तिः एतादशी सती सना भवः सनातनः ‘सायं चिरं’ इत्यादिना व्युल् प्रत्ययः तुडागमश्च ‘सनातनचिरंतनाः’ इत्यमरः । पूर्णशेसं अंतर्यामितया तिष्ठतीति पुरुषः तं नत्वा नमस्कृत्य नुत्या स्तुत्या युता सहितां ‘स्तवस्तने स्तुतिस्तुतिः’ इत्यमरः । गिरं वाणी ऊचे बभाषे गुततेर्वचादेशः । अनुप्रासालंकारः ॥ ९ ॥

इदानीं इदादिदेवसंहतिः भगवतं नवभिः श्लोकैः स्तौति । समुद्रमथनेति । तत्र इत आरभ्य पदश्लोकस्थयच्छब्दानां तस्मै स्मरणमात्रेणेति सप्तमश्लोकस्थ तच्छब्देन अन्वयः अग्रे च द्वाभ्यां पृथगेव स्तुतिः । समुद्रस्य सागरस्य मथनं विलोडनं मथे विलोडने भावे ल्युद् तस्मिन् ऋमति परिवर्तते इति ऋमन् स चासौ मंदरः मथाद्रिः तेन खंडिताः भिन्नाः यस्य विष्णोः प्रदीपे देवीप्रयमाने एतादशे ये अंगदे केयूरे ‘केयूरमंगदं तुल्ये’ इत्यमरः । तयोः कोटयः आश्रयः ‘ब्रियः पाल्यश्रिकोटयः’ इत्यमरः । तारा इव नक्षत्राणीव ‘नक्षत्रमृक्षं भं तारा’ इत्यमरः । दिशः काष्ठाः ववृः व्यापुः वृज् वरणे लिद । समुद्रमथने कूर्मरूपेण भगवता मंदरस्य धृतत्वात् तत्संघर्षणविदीर्णगदकोटिप्रसरणेन इतस्तत्स्ताराप्रसरणेनेव दिशो व्यसा बभूवः । उपमालंकारः ॥ १० ॥

येनेति । दुखेन वार्यते इति दुर्वारं दुःपूर्वकाद्वारयतेरीषद्दुसु ‘इत्यादिना खल् । दुर्वारं वीर्यं प्रभावो यस्य ‘वीर्यं बले प्रभावे च’ इत्यमरः एतादशेन येन विष्णुना सागरः सगरकुलोत्पन्नैः पूरितः सागरः शेष इति लक्षणेन अण् प्रत्ययः न च वृद्धाच्छः स्यादिति वाच्यं सूत्रोपात्तेष्वेवार्थेषु वृद्धेभ्यच्छो भवति न तु शेष इति लक्षणेन विहितेष्वर्थेषु अत एव काचनेन निर्मिता कांचनीत्यादौ शैषिकोण् बोध्यः इति-शब्देनुशेखरे । पूर्वं प्रियवतरथचरणखाता एव इमे आसन् सगरकुलोत्पन्नै-भर्गीरथेयदा गंगानीता तदा इमे पूर्णाः इति श्रीमद्भागवते स्पष्टं । सागरः समुद्रः स एव अंबरं व्योम तत्र चंद्रमा इव इदं शंखस्य विशेषणं न च नपुसवतं शंखं भिन्नलिंगानामपि विशेषणन्वदर्शनात् अतएव यदि वेदाः प्रभाणं स्युः इत्यादि प्रयोगाः संगच्छते । तदुक्तं ‘लिंगसंस्याविभेदेपि विशे-

यमंशद्वयसंसक्तचन्द्रादित्याङ्गदथियम् ।

नेमुखिविक्रमे देवास्ताराहाराङ्गवक्षसम् ॥ १२ ॥

मंधवातभ्रमन्मेघनक्षत्रादित्यमण्डलम् ।

पुरा निर्मथितं येन व्योमापि सह सिन्धुना ॥ १३ ॥

षणविशेष्यता । विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः । इत्यभियुक्तोक्तिः संगच्छते । एतादृशं पातालं अधोभुवनं पालयतीति पातालपालाः तेषां पातालवासिनाभिर्त्यर्थः यशसः पिंडं समूहं यशः पिंडं इव शंखं कंबुः उश्चृतं बहिर्निष्ठासितं ‘शंखः कंबौ न योषित्वा भालस्थितिभिन्नत्वे’ इति मेदिनी । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥

यमिति । देवाः दीव्यंति योतते इति देवाः दिवधातोः पचाद्यन् । इंद्रादयः त्रिविक्रमे त्रिपु भुवनेषु विक्रमः पादविक्षेपः तस्मिन् वामनावतारे इत्यर्थः यं विष्णुं अंशयोः भागयोः द्रव्यं द्वितयं तस्मिन् संसक्ता संलग्ना चंदति आल्हादयति इति चंद्रः ‘कुञ्जेन्द्रा’ इत्यादिना चंदते रन् प्रत्ययः । अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः ‘दित्यदित्येत्यादिना अदितेर्थ्यप्रत्ययः चंद्रः शशी आदित्यः सूर्यः तावेव अंगदे केयूरे तयोः श्रीः शोभा अंशद्वयसंसक्ता चंद्रादिलांगदथीर्थस्य एतादृशं ताराः नक्षत्राण्येव हारः मुक्तावली ‘नक्षत्रमृक्षं भं तारा’ ‘हारो मुक्तावली’ इत्युभयत्राण्यमरः । तारा हारः अंकः चिन्हं यस्य तनाराहारांकं एतादृशं वक्षः उरो यस्य ‘उरो वक्षथ वक्षश्च’ इत्यमरः । एतादृशं यं परमात्मानं नेमुः प्रवृद्धैवभूवः । नमप्रवृद्धवे शब्दे च लिद अत एकहलमध्येति एत्वाभ्यासलोपाँ । ‘अणोरणीयान् महतो महीयान्’ इति श्रुत्या त्रिविक्रमे विराङ्गस्य यस्य परमात्मनः चंद्रमृथनिकटे बाहोः प्राप्त्या चंद्रमृयाँ अंगदशोभाकारिणाँ नक्षत्रमंडलनिकटे वक्षस्थलप्राप्त्या नक्षत्रमंडलं हारशोभाकारि यस्य जातं तं देवा प्रणमुर्तिर्थः । अत्र बाहू चंद्र सूर्यमंडलपर्यंतं गतौ इति वक्तव्ये तथा वक्षस्थलं नक्षत्रमंडलपर्यंतं गतं इति वक्तव्ये भंगयंतरेण तस्यवार्थस्योक्तव्यात् पर्योर्याक्तालंकारोऽनुप्राप्तव्यं ‘पर्योक्तं तु गम्यस्य वचो भंगयंतराश्रयं’ इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

मध्येति । येन विष्णुना पुरा समुद्रमंथनसमये ‘पुरातीते’ इत्यमरः । मंधस्य वैशाखस्य ‘वैशाखमंधमथानी’ इत्यमरः । तस्मिंवधी यो त्रातः वायुः मंदराचलस्थपमंथस्य भ्रमणेन उत्पन्नो वायुरित्यर्थः तेन भ्रमत् चलत् भ्रमु चलने इत्यस्माच्छतुप्रत्ययः । एतादृशं मेघानां अभ्राणां नक्षत्राणां उहानां आदित्यस्य सूर्यस्य मंडलं चक्रवालं यस्मिन् एतादृशं व्योमापि आकाशमपि गिभुना सह समुद्रेण सह निर्मथितं निलोडितं यथा समुद्रमंथनं कृतं तथा चलन्मंथवातभ्रमस्थक्षत्रादिमंडलं एतादृशं आकाशमपि येन निर्मथितं इति ताप्तये । सहोक्त्यलंकारः ‘सहोक्ति सहभावधेद्वासते जनरंजनः’ इति लक्षणात् अनुप्राप्तव्य ॥ १३ ॥

नाभिपद्मस्पृशौ भीमौ येन मायाशयालुना ।

पाणिभिः पाटितौ कामं कीटवन्मधुकैटभौ ॥ १४ ॥

सर्वे लोकत्रयं यश्च संहृत्य शयनं गतः ।

दृश्यते सलिलस्कन्धः सांद्रीभूत इवोदधौ ॥ १५ ॥

तस्मै स्मरणमात्रेण तुभ्यं सद्यस्तमोनुदे ।

नमः सत्त्वमधिश्रित्य तैलोक्यं परिरक्षते ॥ १६ ॥

नाभीति । मायाशयालुना शेते तच्छीलः शयालुः ‘शीडोवाच्यः’ इत्यनेन आलुन् प्रत्ययः मायया योगनिदाख्यया शयालुः एतादेशेन येन विष्णुना नाभिपद्मस्पृशौ नाभिरेव पद्मं अथवा नाभौ पद्मं कमलं सुषुपेति समाप्तः नाभेः संबंधि पद्ममितिषष्ठीतत्पुरुषो वा तत्स्पृशतस्तौ नाभिपद्मस्पृशौ नाभिपद्मोपपदे ‘स्पृशोऽनुदके किन्’ इति स्पृशेः किन् । सद्यः उत्तरय नाभिपद्मस्य ब्रह्मणा सह सर्वमानौ इत्यर्थः । भीमौ चिभ्यत्याभ्यामिति भीमौ ‘भीमादयोपादाने’ इति विभेतेरपादाने मकप्रत्ययः । मधुश्च कैटभश्च मधुकैटभौ एतामानौ दैत्यौ कामं यथेच्छं ‘कामं प्रकामं पयासं’ इत्यमरः । कीटेन तुल्यं कीटवत् किमिवत् ‘तेन तुल्यं कियाचेद्वितिः’ इति तृतीयांताद्वितिः पाणिभिः चतुःसंख्याकैः भुजैः पाटितौ विदारितौ’ यद्यपि कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थस्य परमात्मनः नेदं दुष्करं तथापि नृसिंहायवतारवत् चतुर्भिः पाणिभिः युद्धपूर्वकं तयोर्विदारणं अन्यतमा लीलैव इति सूचनार्थं पाणिभिरति बहुवचनमुक्तं’ स्वाधीनैः पदार्थैः तादृशसमर्थानां क्रीडनं युक्तमेव । उर्कं च पुष्पदंतेन ‘रथः क्षोणी यंता शतधृतिरगेन्द्रोधनुरथो रथार्गे चंद्राकैः रथचरणपाणिः शर इति । दिघक्षोस्ते कायं त्रिपुरतृणमाडंबरविधिः विश्रेयैः क्रीडत्यो न खलु परतंत्राः प्रभुधिय इति ॥ १४ ॥

सर्वमिति । सर्वे अशेषं त्रयः अवयवा यस्य तत्त्रयं लोकानां भुवनानां त्रयं त्रितयं ‘लोको विश्वं भुवनं जगत्’ इत्यमरः संहृत्य उपसंहारं कृत्वा उदरे निवेद्येति यावत् शयनं निद्रां शीडोभावे ल्युद् गतः प्राप्तः यः विष्णुः उदका निधीयते यस्मिन् स उदधिः ‘पेषं वासवाहनधिषुच्’ इति उदकस्योदादेशः दधातेः ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति किप्रत्ययः तस्मिन् सांद्रीभूतः सांद्रः निविडः तद्वद्वतीति सांद्रीभूतः निविडीभूतः ‘अभूततद्वावे’ इति चिवः ‘अस्य च्चौ’ इतीत्वं । सलिलस्य उदकस्य स्कंधः समूहः ‘स्कंधःस्यान्तपतावंशे संपरायसमूहयोः’ इति मेदिनी । स इव दृश्यते अवलोक्यते । दशातातोः कर्मणि लद् । उत्प्रेक्षालंकारः १५

तस्मा इति । स्मरणमेव स्मरणमात्रं तेन ‘मात्रं कात्स्न्येवारणे’ इति कोशात् एवार्थमात्रशब्देन मयूर व्यंसकादित्वात्तमाप्तः । ‘हेतौ’ इति हेत्वये तृतीया । सद्यः सपदि ‘सद्यः सपदि तत्क्षणे’ इत्यमरः । तमः अज्ञानं तुदति प्रेरयति नाशयति इति तमोनुद ‘किं च’ इति किं च तस्मै सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं अधिश्रित्य

स्थितिनिर्वाणसंहारमेदयोगेन भेदितः ।

त्रिधा ते समभूयोगः स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः ॥ १७ ॥

कुक्षी तव परिश्रम्य पश्यन्विद्वं विशां पतिः ।

विवेद त्वां विदामप्रपल्लैलोक्यभरसासहिम् ॥ १८ ॥

एवं भन्तया जगन्नेता नुतो नाकस्य भोक्तृमिः ।

हरिर्हारि हितं वाक्यं जगाद् गदनाशनः ॥ १९ ॥

आभित्य त्रिलोक्यं त्रयो लोकाख्लेलोक्यं 'दिक्संख्ये संज्ञायां' इति समाप्तः ।
चातुर्वर्ण्यादित्वात्त्वार्थे ध्यय परिरक्षति परिपालयति इति परिरक्षन् तस्मै परिरक्षते तस्मै पूर्वोक्तगुणविशिष्टाय तुभ्यं परमात्मने नमः । अस्तु ॥ १६ ॥

स्थितीति । स्थितिः पालनं निर्वाण उत्तरतिः यद्यपि निर्वाणशब्दः उत्तरी कोशादिषु न पठितः तथापि प्रकृते योग्यतया निःपूर्वाद्वातेभावे ल्युटप्रत्ययातः निर्वाणशब्दो निःसरणवाची यथाकथंचिदुत्पत्तिवाची गृह्णते । संहारो लयः एतद्ग्रो यो भेदः तस्य योगः संबंधः तेन भेदितः भेदः संजातोऽस्य भेदितः 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच प्रत्ययः भिन्नीकृत इत्यर्थः सत्त्वं सत्त्वगुणः रजः रजोगुणः तमस्तमोगुणः स्पृष्टानि स्पर्शावपयकृतानि सत्त्वरजस्तमोगुण यस्मन् स स्पृष्टसत्त्वरजस्तमाः एतादशस्ते तव योगः उपायः 'योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिपु' इत्यन्तरः । त्रिधा त्रयः प्रकारा यस्य स त्रिधा 'संख्याया विधार्थं धा' इति धा प्रत्ययः त्रिप्रकारकः समभूत् । संपूर्वाद्वतेर्लुइ गातिस्थेति सिचो लुक । स्थित्युत्पत्तिप्रलयभेदहेतुना भिन्नः सत्त्वरजस्तमोगुणव्य देतुभिः भिन्नः तव लीलारूप उपायत्रिधा भिन्न इति यावत् ॥ १७ ॥

विदेति जानन्तीति विदः तेषां विदुषां विद्वाने किप् अग्न्यः भ्रष्टः कुक्षाविनि । विशां मनुजानां प्रजानाभिति यावत् 'द्वौ विशां वैश्यगनुजौ' इत्यमरः । पतिः स्वामी ब्रह्मा परिश्रम्य इतस्ततः शोधनेन थांति प्राप्य तव परमेश्वरस्य कुक्षी । विशं जगन् भुक्तं पदार्थजातं वा पश्यति इति पश्यन् अवलोकयन् दशावातोर्लटः शत्रांदशः यद्यपि तत्र अप्रथमासमानाधिकरणे । इति निषेधात् शत्रांदेशो दुर्लभः तथापि लहित्यनुवर्तमाने पुनर्लहित्यहणसामर्थ्यात्प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचिद्वति एतादृशः सन् त्वां विष्णुं त्रयो लोकाख्लेलोक्यं पूर्ववत्प्रमाप्तः स्वार्थ-ध्यय च तस्य यो भरः भारः तस्य । सासाहिः सहते तत्त्वालः सासाहिः तं सासाहि सहनशीले । 'आक्षस्तच्छालेत्यविकारे सासाहि वावहि चाचलि पापती-नामुपसंहयानात्साधुः । एतादृशं विवेद जानान्तिस्म वेनेलिन् अनुप्रासालक्षारः । तवांदरे यदि विशं स्थितं तर्हि त्रिलोक्यं तिष्ठदेवेति तवेदरे विश्वदर्शनेन ब्रह्मा निर्णीत्वान् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवंभिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नाकस्य नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् स नाकः

प्रबलारिवलप्राणविक्रियाहेतुहेतयः ।
 किञ्चु स्कन्नौजसो जाता देवा दैवक्षता इव ॥ २० ॥
 हरेध्यानारुणा शोकक्षमा नेत्रपरम्परा ।
 विभर्ति किं परिम्लानरक्तोत्पलवनश्चियम् ॥ २१ ॥
 पाशपाणिरसाविष्टविग्रहो वनगोचरः ।
 वीरोऽपि वरुणः केन क्षुद्रः पाशीव पीडितः ॥ २२ ॥

सर्गः ‘नश्राणपामेत्यादिना नशो नलोपाभावः’ ‘स्वरव्यं स्वर्गनाकत्रिदिव-
 त्रिदशालयाः’ इत्यमरः । भुंजति पालयति इति भोक्तारः भुज्पालनाभ्यवहारयोः
 इत्यस्मात्तुच्प्रत्ययः तैः देवैः भक्ष्या प्रेम्णा नुतः स्तुतः नुस्तुतौ कतप्रत्ययः
 जगतः विश्वस्य नेता पालकः, गदो रोगः खेद इति यावत् तस्य नाशनः एतादशो
 हरिः विष्णुः हारि अवश्यं मनोहरतीति हारि ‘आवश्यकाधर्मण्ययोः’ इति
 णिनि: एतादृशं हितं हितावहं वाक्यं जगाद उवाच गद व्यक्तायां वाचि लिद् ।
 अनुप्रासालंकारः ॥ १९ ॥

हरिः हितं वाक्यं जगादेत्युक्तं तदेव देवतानां सामान्यविशेषरूपेण दुर्दशाव-
 र्णनपूर्वकं दर्शयति । प्रबलेति । प्रकृष्टं अतिशयितं बलं येषां ते प्रबलाः ‘प्रादि-
 भ्यो धातुजस्य वाच्यो वा’ इत्यनेन समाप्तः ते च ते अरयः शत्रवशं तेषां बलं
 सैन्यं ‘वहयिनी बलं सैन्यं’ इत्यमरः । तस्य ये प्राणा असवः तेषां या विक्रिया
 नाशः तस्य हेतवः कारणभूताः ‘हेतुर्ना कारणं बीजं’ इत्यमरः । हेतयः शत्राणि
 येषां ते ‘हेतिर्ज्वालाक्षसूर्यशुषु’ इति हैमः एतादशः । हे देवः हे अमराः क्षतं
 नष्टं दैवं येषां ते दैवक्षताः आहिताग्न्यादित्वात् क्षतशब्दस्य पूर्वनिपातः नष्टभा-
 गधेया इवेत्यर्थः स्कन्नं नष्टं ओजो बलं येषां ते स्कन्नौजसः किञ्चु जाताः कथं
 जाता इत्यर्थः । पूर्वं प्रबलशत्रुप्राणनाशनहेतुशक्ता अपि हतदैवा इव कथं निर्वार्या
 जाता इत्यर्थः । अनुप्रासः उपमा चालंकारौ ॥ २० ॥

प्रबलारीति विंशत्तेकेन सामान्यतो देवतानां दुर्दशां वर्णयित्वा इदानीं प्रत्येकं
 देवतानां तां दर्शयितुं प्रथमं तावदिदस्य तां दुर्दशां दर्शयति । हरेरिति । हरे:
 दृश्य ‘यमानिलेदचंद्राक्विष्णुसिंहाशुचाजिषु । शुकाहिकपिभेषु हरिना०’
 इत्यमरः । अनेन चितया अरुणा आरक्ता धै चितायां ‘ल्युद् च’ इति भावे
 ल्युद । चिताविष्टस्य निद्राद्यभावात् दृष्टेरारक्तत्वं लोकप्रसिद्धं । शोकेन शुचा क्षमा
 कृशा ‘क्षायेमः’ इति निष्ठातस्य मादेशः एतादशी नेत्राणां नयनानां पुरंपरा
 पंकितः परंपरा शब्दोऽव्युत्पत्ते प्रातिपदिकं । परिम्लानानि यानि रक्तोत्पलानि
 तेषां वनं खंडं समूह इति यावत् तस्य श्रियं रुचिं कि विभर्ति कुतोधारयतीत्यर्थः ।
 भूतथारणे लट् श्ल॑ द्वित्वं अभ्यासे इत्वं च ॥ २१ ॥

इदानीं वरुणदुर्दशां वर्णयति । पाशपाणिरिति । पाशः रक्तुपाशः पाणी हस्ते

किमयं शोकसन्तौपर्मातरिश्वा कृशोऽपि सन् ।
भूरिभिर्निजनिःश्वासैः पुनरेवोपचीयते ॥ २३ ॥
सम्पद्भ्रवपरावृत्तिरेवं विधिनिवन्धना ।
शोकविश्वभुजा सोऽयं दहते दहनोऽपि सन् ॥ २४ ॥
सम्प्राप्तज्ञिमा भानुस्तीवतापश्च चन्द्रमाः ।
किमेतौ वहते देवौ धामव्यत्ययविगृहम् ॥ २५ ॥

यस्य स पाशपाणिः, इष्टविप्रहः इथाः अभीष्टाः ये ववः पक्षिणः तेषां प्रहो
प्रहणं यस्य अभीष्टपक्षिप्राहीति यावन् ‘प्रहवृनिश्चिगमश्वेति प्रहधातोरप् प्रत्ययः
वनं अरण्यं गोचरो विषयो यस्य स वनगोचरः एतादशः क्षुद्रः तुच्छः पाशी पाशः
अस्यास्तीति पाशी पाशारी पुरुष इव । पाशपाणिः पाशः नागपाशः पाणी
दहते यस्य ‘सप्तमीविशेषणे बहुवीहौ’ इति झापकात् व्यधिकरणपदो बहुवीहिः
इष्टः अभीष्टः विप्रहः देहो यस्य सर्वासेवनकदेहधारीत्यर्थः वनं उदकं गोचरो
विषयो यस्य ‘जीवनं भुवनं वनं’ इत्यमरः । जलदेशस्थायीत्यर्थः असौ विप्रकृष्ट-
देशवर्ती वीरोऽपि वहणः केन पुरुषेण पीडितः उत्कृशितः । उपमाइलेया-
लंकारौ अनुप्राप्तश्च ॥ २२ ॥

इदानीं वायोर्दुर्दशां दर्शयति । किमयमिति । अयं समिकृष्टः ‘इदमस्तु समि-
कृष्टमित्यभियुक्तोक्तेः’ मातरिश्वा मातरि अंतरिक्षे श्रयति वर्धत इति मातरिश्वा
वायुः ‘मातर्यतरिक्षे श्रयति मातर्याश्रसितीतिवेति’ यास्कः ‘श्रतुक्षश्रिति नि-
पातनात्साधुः ‘मातरिश्वा सदागतिः’ इत्यमरः शोकस्य शुचः संतापाः तपनानि
तैः कृशोऽपि सन् तनुरपि सन् ‘श्लक्षणं दध्रं कृशं तनु’ इत्यमरः भूरिभिः वहुभिः
‘स्फारं भूयश्च भूरि च’ इत्यमरः निजाः स्वकीयाः ये निःश्वासाः दुःखजनित-
श्वासाः पुनरेव पुनरपीत्यर्थः उपचीयते पुष्यति शोकसन्तौपैः कृशोपि निःश्वासाना
वायुरुपत्वात् दुःखजन्यनिःश्वासैः पुनः पुश्टो भवतीत्यर्थः । पूर्ववृण्डालंकारः ।
‘पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि’ इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

इदानीं सम्भवदुर्दशां दर्शयति । संपदिति । एवं अनुभूतप्रकारेण संपदभ्रवपरावृत्तिः
धूवं निश्चितं परावृत्तिः परावर्तनं द्वृप्युपेति समाप्तः । संपदः संपत्ते ध्रुवपरावृत्तिः
संपदभ्रवपरावृत्तिः निवृयते प्राप्यते अनेनेति निवंधनं कारणं, विधिः दैवं निवंधनं
कारणं यस्याः सा विधिनिवंधना, सः प्रसिद्धः अयं पुरोवर्ती दहनः दहति भस्मी-
करोतीति तथा ‘कृत्यल्युटोबहुलं’ इति बाहुलकात् कर्तरि लयुद । दहनोपि
सन् शोङ्कः शुक्र स एव विश्वभुक् अभिः तेन दहते भस्माकियते काव्यलिंगम-
लंकारः तदुक्तं ‘समर्थनायस्याधस्य काव्यलिंगं समर्थनार्थाति’ ॥ २४ ॥

इदानीं सूर्याचंद्रमसोर्दुर्दशां दर्शयति । संप्राप्तेति । जडस्य शीतलस्य भावो
जडिमा ‘पृथ्वादिभूमि इर्मानन्या’ इति भावे इमनिच् प्रत्ययः संप्राप्तः संलङ्घः

शुचैव सगदः सोऽहं भ्रूयः किं धृतयाऽनया ।

इति त्यक्ता गदा नूनं मित्रेण गिरिधन्वनः ॥ २६ ॥

लाघवं केन कीनाशो कृतं सायुधवाहने ।

रक्षके महिषस्यैवं दण्डहस्ते शिशाविव ॥ २७ ॥

कल्पानिल इवावार्यः स्कन्दो दैन्यं किमास्थितः ।

प्रेरकः शिखिनो भीमः शक्त्या पातिततारकः ॥ २८ ॥

‘लब्धं प्राप्तं विनं’ इत्यमरः जडिमा शीतत्वं येन एतादशः भानुः सूर्यः चंद्रमाः
विधुः तीव्रतापक्ष । चः समुच्चये । तीव्रः तीक्ष्णः तापः संतापो यस्य एतादशः एतौ
पूर्वोङ्कौ देवौ सूर्यचंद्रमसौ धान्त्रोः तेजसोः व्यत्ययः विपर्यासः व्यतिपूर्वादेते:
‘एरच्’ इति भावेऽन् ‘गृहदेहत्विदस्त्रभावा धामानि’ इत्यमरः । धामव्यत्ययेन
विद्वः दुर्दशा तं किं वहतः धारयतः वहप्रापणे लद् ॥ २५ ॥

इदानीं कुबेरस्य दुर्दशा दर्शयति । शुचैवेति । सोऽहं प्रसिद्धो धनदः शुचैव
द्वोकेनैव ‘हेतौ’ इति हेत्वर्थे तृतीया, गदेन रोगेण सहितः सगदः अथ च
गदया आयुधविशेषेण सहितः सगदः ‘तेनसहेति तुल्ययोगे’ इति समाप्तः
वोपसर्जनस्येति सादेशः, अस्मीति शेषः । भ्रूयः पुनः धृतया अवलंबितया अनया
गदया किं क उपयोग इत्यर्थः । गम्यमानक्रियानिरूपितकरणत्वात् तृतीया इति हेतोः
शुचैव सगदत्वे पृथगगदाधारणस्य उपयोगाभावात् इत्यर्थः । गिरिः धनुर्यस्य
‘धनुषक्ष’ इति अनङ्गदेशः तस्य शंकरस्य मित्रेण सहया कुबेरेण इति यावत्
‘अथ मित्रं सखा सुहृत्’ इत्यमरः । गदा आयुधविशेषः नूनं निश्चयेन त्यक्ता
आश्रिता ‘त्यक्तं हीनं विधुतं समुद्दिष्टं धूतमुत्सष्टे’ इत्यमरः । उत्प्रेक्षा-
लंकारः ॥ २६ ॥

इदानीं यमस्य दुर्दशा दर्शयति । लाघवमिति । आयुधं शास्त्रं उद्यते अनेनेति
ब्राह्मणं वहतेत्युटि वाहनमाहितात् इति निपातनादृद्धिः आयुधवाहनाभ्यां सहितः
तास्मिन् महिषस्य स्ववाहनस्य रक्षति पालयतीति रक्षकः रक्ष पालने षुलु-
दंडः यमदंडः हस्ते यस्य एतादशे कीनाशो यमे महिषस्य छलायस्य रक्षके
पालके रक्षणार्थं गृहीतदंडः हस्ते यस्य एतादशे शिशाविव बालक इव ‘पृथुकः
शावकः शिशुः’ इत्यमरः । लाघवं लघोः अल्पस्य कर्म लाघवं ‘इगांताचलघु-
पूर्वादिति’ कर्मभ्यण उत्थितं कर्मत्यर्थः केन पुरुषेण कृतं आचरितं सायुधवाहन
दंडहस्तेत्यादिविशेषणैः अपराभाव्ये यमे महिषरक्षकगोपशिशाविव । केनापरा-
द्वाभिन्यर्थः । श्लेषोपमेऽलंकारौ ॥ २७ ॥

इदानीं कार्तिकेयस्य दुर्दशा दर्शयति । कल्पानिल इति । शिखिनः शिखाः
शिखाः संति यस्य स शिखी ‘व्रीश्यादिभ्यश्च’ इति मत्वर्थे इनि प्रत्ययः ‘वन्हे-
र्द्योज्ञालकीलावर्चिहृंतिःशिखा शिया’ इत्यमरः । तस्य अमेरः प्रेरकः प्रवर्धकः

आहत्य हृतसवास्त्रा भूधनुर्मात्रधारिणी ।
कटाक्षशारशेयं चण्डी केन कृता रणे ॥ २९ ॥

प्रपूर्वकात् ईर्गतौ इस्थस्मात् पुलप्रत्ययः अतएव वायुसखत्वं बन्हे ।
भीमः भयानकः' 'घोरं भीमं भयानकं' इत्यमरः । शक्तया सामर्थ्येन
' कामूसामर्थयोः शक्तिः' इत्यमरः । शक्त्येति पतननिष्ठपितकरणे
तृतीया । पातिततारकः पातिताः संसिताः तारकाः नक्षत्रादयो येन ' नक्षत्रमुक्तं
भं तारा तारकाऽन्युदु वास्त्रियां' इत्यमरः । कल्पांते मंजावातस्य जग्नाश-
प्रवृत्तत्वात् तेन नक्षत्रादिपातनं युक्तमेव । नन्वत्र पातनस्य शक्तिपदसपेक्षत्वा-
त्सपेक्षमसमर्थवत् इति समासो दुर्लभः एतन्मूलक एव ' सविशेषणाना वृत्तिर्ने
वृत्तस्य ना विशेषणयेगो न' इति घटाधोष इति चेतम् । कारकाणां किया प्रति नि-
त्यसपेक्षत्वात् नित्यसपेक्षादिवये देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव सपेक्षमसम-
र्थवत् इति न प्रवर्तते । तदुक्तं हरिणा 'संबोधशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाच्यवत्सा व्यपेक्षा हि समासेऽपि न हीयते' इति दिक् । सगृष्टं चेदं 'ध्यान्तापद'
इति सूत्रे मनोरमाशब्दरत्नयोः । कल्पनिलः कल्पस्य संवर्तस्य संवर्धी अनिलः
वायुः 'संवर्तः प्रलयः कल्पः' पृष्ठदश्मो गंधवहो गंधवाहाऽनिलशुगाः' इत्यमरौ ।
स इव अवार्यः वारयितु शक्यः वार्यः ' शक्तिलः चेति शक्यार्थं 'ऋहलोप्यंत्'
इति व्यत् । न वार्यः अवार्यः इति नजस्मासः प्रलयानिल इव दुर्धर्ष
इत्यर्थः । शिखिनः मयूरस्य 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः । तस्य वाहन-
त्वात्प्रेरकः भीमः दैन्यानां भयंकरः देवसेनानीत्वात् । शक्त्या कास्वास्यायुधवि-
द्योणं पातितः नाशितः तारकः एतमामा अमुरो येन एतादशः स्कंदः कार्ति-
केयः दीनस्य भीतस्य भावः दैन्यं 'द्राघणादित्वात् व्यञ्ज' 'दीनाशीमूर्यिके क्षिया ।
वाच्यवदुर्गते भीते' इति मेदिनी । किं कुतः आस्थितः स्थितः । शेषो
पमेऽलंकारौ ॥ २८ ॥

इदानीं चैडयाः दुर्दशा दर्शयति । आहत्येति । इवं पुरोवर्तिनी चंडी पार्वती
' चंडी तु शिवयोधिति' इति हैमः । रणे आजी 'रणः कलहविग्रहाँ' इत्यमरः ।
आहत्य ताडयित्वा हृतसर्वास्त्रा हृतानि अपहृतानि सर्वर्णं निखिलानि अल्पाणि
मस्याः सा ' अनेकमन्यपदार्थं' इति बहुवाहिः । भृः भृक्टी धनुरिव धनुष्य-
भिव इति भूधनुः ' उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासः भूधनुरेव भूधनु-
मात्रं ' मयूरव्यंसकादित्वात्समासः तत् धरति तच्छीला इति भूधनुर्मात्रधारिणी
' सुव्याजातीं णिनिस्ताच्छीलये' इति णिनिः ' ऋमेष्य' इति डीप । कटाक्षः
अपागदर्शनानि शरा इव बाणा इव ' कटाक्षोऽपागदर्शने' , ' कलंबमार्गणशराः' ।
इत्यमरौ । ते एव शेषः अवशेषो यस्याः सा एतादशी केन पुरुषेण कृता ।
सहकायुधैः शुभादिदेत्यमदिन्यपि इति हृतसकलाशा शत्रुघ्नुपयुक्तभूधनुः

प्रमथानामधीशस्य माथकस्यासुरद्विषाम् ॥

कूटस्थोऽपि मदः शोषवैकृतं किञ्चु सेवते ॥ ३० ॥

वक्त्रवासाप्तिपिङ्गलकक्षोटावद्वकन्धरः ।

नागशोणितदिग्धास्यस्तास्यो राजशुकायते ॥ ३१ ॥

साम्भिजिह्वातडिज्जालनद्वा चास्य फणावली ।

किञ्चु म्लायति वर्षान्ते घनश्चेणीव वासुकेः ॥ ३२ ॥

कटाक्षवारमात्रधारिणी एतादशी दुर्दशावती केन कृतेति यावत् । उपमालंकारः ॥ २९ ॥

इदानीं शिवस्य दुर्दशां दर्शयति । प्रमथानां इति । मुरान् देवान् द्विषंतीति मुराद्विषः दैत्याः ‘सत्सूषेद्विषेत्यादिना किं’ । यद्यपि पुस्तके अमुराद्विषां इति पाठो दृश्यते तथापि अर्थाऽसंगतेः स न युक्तः । अमुराधते द्विषश्चेति कर्मधारये तु सोऽपि पाठः यथाकथं नित्संगच्छते परंतु ‘विशेषणं विशेष्येण बहुलं’ इति समासेन द्विषशब्दस्य पूर्वनिपातवारणाय पूर्वनिपातप्रकरणस्याऽनित्यत्वस्वीकारे क्रिष्टतेति मुर्धीभिर्हेयमिति दिक् । तेषां दैत्यानां माथकस्य नाशकस्येति यावत् मयो विलोडने प्लुल प्रमथानां पारिषदानां ‘प्रमथाः स्युः पारिषदा’ इत्यमरः । अधीशस्य अधिष्ठते शिवस्येति यावत् । कूटस्थः कूटः सन् निश्चलः सन् तिष्ठतीति कूटस्थः निरकालस्थायीत्यर्थः ‘कालव्यापी स कूटस्थः’ इत्यमरः ‘कूटोऽक्षी निश्चले राशौ’ इति मेदिनी । एतादशोपि मदः गर्वः ‘चित्तोद्रेकः स्मयोमदः’ इत्यमरः । शोषवैकृतं, विकृतं विकारः ‘नपुंसके भावे रक्षः’ इति रक्षः तदेव वैकृतं इति प्रज्ञादित्वात्स्वार्थं अण् शोषेण नाशेन वैकृतं विकारं इत्यर्थः किञ्चु सेवते कुतः सेवते इति यावत् । अहंकारेण दैत्यविघातकस्य शिवस्य अहंकारः कुतो नाशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इदानीं गरुडदुर्दशां वर्णयति । वक्त्रेति । उच्यते अनेनेति वक्त्रं मुखं चन्दधातोः ‘गुरुक्षीपचिवनि’ इत्यादिना त्युणादिमूलेण त्रः । तस्य श्वासाः ते एव अमिः तेन पिंगं पिशांगं ‘कडारः कपिलः पिंग’ इत्यमरः । एतादशं अंगं शरीरं यस्य ‘अंगं प्रतीक्षोऽवयवः’ इत्यमरः । एतादशो यः कर्कोटः एतत्संहक्षी नागः तेन आवद्वा नद्वा कंधरा प्रीवा यस्य ‘शिरोधिः कंधरेति’ अमरः । नागानां सर्पाणां शोणितं रक्तं तेन दिग्धं उपचितं व्यासं दिहउपचये कर्मणि रक्तः एतादशः ताक्षर्थः गद्धः ‘गरुमान्गदस्ताक्षर्थ’ इत्यमरः । राहां शुक्रः कीरः राजशुक्रः । शुक्रान् राजा राजशुक्रः इत्यपि ‘राजदंतादिषु परं’ इत्यनेन साधुः सइव आचरति इति राजशुकायते ‘कर्तुः क्यद् सलोपश्चेति’ क्यद् प्रत्ययः । ‘अकृतप्रावेंति’ दीर्घः । अत्र ताक्षर्थस्य राजशुक्त्वं समर्थनापेक्षं तस्य च विशेषणद्वयेन समर्थनात् काव्यलिङ्गमलंगारः तदुक्तं ‘समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनं’ इति ॥ ३१ ॥

अथेदानीं वासुकिनामसर्पस्य दुर्दशा दर्शयति । साम्भिजियहेति । चक्षारः समु-

पृष्ठवन्तमिति प्रष्टः प्राहः प्राञ्जलिरव्ययम् ।
धिषणो धिषणागम्यं जगाद् जगदीश्वरम् ॥ ३३ ॥

त्वया विश्वात्मेवेद् सर्वेषां पुनरुच्यते ।
असौहित्यं हि भृत्यानां स्वामिनि स्वार्तिजद्वने ॥ ३४ ॥

वायर्थः अपिचेत्यर्थः अस्य पुरोवर्तिनः वामुकेः वमु रत्ने के मूर्धि यस्य वमु कायतीति वा वमुकः के शब्दे इत्यस्मात् कः तस्यापत्यं वामुकिः 'भतइ' इति इम् प्रत्ययः । तस्य सर्पराजस्य 'वामुकिस्तु यर्पराजः' इत्यमरः । सामिजिभा अमिना (अमिवत् ज्वालया) सहिता सामिः एतादशी जिव्हा यस्याः सा अयका दाहरूपकर्कार्यकारित्वादमिवदेन विषमुच्यते तेन सहिता सामिः 'तेनसहेति तुल्ययोगे' इति वहुव्रीहिः 'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः सामिः जिव्हा यस्याः सा सामिजिभा एतादशी कणावली कणानां फट्यना आवली पंक्तिः 'फट्याणां तु कणाद्वयोः' इत्यमरः । 'पंक्तिरावली' इति त्रिकांडशेषः । वर्षीते वर्षीणां प्रावृषः अंतः नाशः समासिरित्यर्थः तस्मिन् 'वर्षीअथ शरत्तित्याः' इत्यमरः । तदि-ज्वालनदा ताडयतीति तदित् विशुद् तस्याः जालं समूहः तेन नदा बद्धा युक्तेति यावत् चन्द्रेणीव धनानां भेदानां श्रेणी पंक्तिः 'श्रेणी लेखास्तु राज्यः' इत्यमरः । सा इव किञ्चु म्लायति कुतो म्लायतीत्यर्थः । गङ्गे मै दृष्टिक्षये लद् । उपमालंकारः ॥ ३२ ॥

एवं त्रयोदशमिः श्लोकैः सामान्यविशेषस्येण दुर्दशादेतुं पृष्ठवं भगवंतं सर्वदेवताभिप्राय श्रेष्ठेन भावितव्यमिति न्यायेन वृद्धस्पतिः प्रत्युत्ताचेत्याह । पृष्ठवंतमिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण 'इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमासिषु' इत्य-मरः । पृष्ठवंतं प्रच्छ शीष्यायां इत्यस्मात् 'निष्ठा' इत्यनेन भूते कवतुप्रत्ययः कृतप्रधार्मिति यावत् धिषणागम्यं धिषणया बुध्या गम्यं हेयं ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायेन गम्य चल्लगती इत्यस्मात् 'पोरदुपधात्' इति यत् । नार्त्ता व्ययः नाशो यस्य स अव्ययः तं नाशरहितमित्यर्थः । एतादशं जगदीश्वरं जगतः विष्टपस्य ईश्वरं खामिनं प्रष्टः अप्रेसरः 'पुरोगप्रेसप्रप्रष्टः' इत्यमरः । 'प्रष्टोभग-गमिनि' इति निपातनात् षत्वं प्राहः मर्नार्पी 'धीरोमनीषी इः प्राहः' इत्यमरः । प्राजलिः प्रकृष्टः अंजलिः करसंपुटो यस्य धिषणः वृद्धस्पतिः 'शीष्यतिर्धिषणो गुरुः' इत्यमरः । जगाद् उवाचेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३३ ॥

जगदीश्वरं जगादेत्युक्तं तरदर्शयति । त्वयेति । हे सर्वेषां सर्वं निश्चिकं जाना-तीति सर्वेषाः तत्सेवाधनं हे सर्वेषां 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः उपपद-समाप्तः 'यः सर्वेषाः सर्वंवित्' इत्यादि भूतेः हे निश्चिलः भगवन् इदं च संज्ञोधनं त्वया इदं विश्वात्मेव इतिवक्ष्यमाणार्थोपपत्त्यर्थः । साभिप्राप्य त्वया परमेश्वरेण इदं मया वक्ष्यमाणं विश्वात्मेव अवगतमेवत्यर्थः ननु अवगतं चेम

मानिनामग्रणीरस्ति पुलस्तिसुतसम्भवः ।

दर्पोद्भूतजगद्रक्षो रक्षोनाथो दशाननः ॥ ३५ ॥

स महौजा जगन्नाशफलाय फलसाधनः ।

निर्विकारश्चिरं चीरी चचार च महत्तपः ॥ ३६ ॥

वक्तव्यं अतआह पुनरुच्यते इति पुनः अभीक्षणं उच्यते अस्माभिरित्यर्थः ब्रुवः कर्मणि लत् ब्रुवोवचिः आदेशः । ननु विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणे कि फलं अत आह हीत्यादि । हि यतः भृत्यानां किंकराणां ‘भृत्योसंज्ञायां’ इति क्यप् स्वामिनि ईश्वरे विषये ‘स्वाभिनैश्वर्ये’ इति निषातनात् साधुः । स्वस्य आर्तिः पीडा ‘आर्तिः पीडाधनुष्कोटयोः’ इत्यमरः । तस्याः जल्पनं कथनं तद्रिषये असौहित्यं सौहित्यस्य त्रृप्तेः अभावः असौहित्यं अतृप्तिरिति यावत् अस्तीतिशेषः त्वद्विज्ञातमपि वृत्तं सेवकानां स्वीदाकथने अतृप्तेः अस्माभिरुच्यते इति भावः । अत्र विज्ञातार्थस्य पुनर्भाषणरूपः अर्थः समर्थनार्हः तस्य च उत्तरार्थेन समर्थनात् काव्यलिंगमलंकारः तदुक्तं ‘समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनमिति ॥ ३४ ॥

स्ववृत्तांतमेव कथयति । मानिनामिति । अतिशयितः मानः गर्वः तेषां ते मानिनः तेषां अभिमानिनां अग्रणीः श्रेष्ठः ‘सत्सूद्विषेत्यादिना अप्रशब्दोपपदे नयते: क्षिप्’ ‘अप्रग्रामाभ्यां’ इत्यनेन णत्वं । पुलस्तिसुतसंभवः पुलस्तेः एत-ज्ञामकमुनेः सुतः पुत्रः पुलस्त्याख्यः क्रृषिविशेषः तस्मात् संभवः उत्पत्तिर्यस्य दर्पेन गर्वेण उधृता नाशिता जगतः भुवनस्य रक्षा रक्षणं येन गर्वेण सर्वज-गत्पीडक इति यावत् रक्षसां राक्षसानां नाथः अधिपतिः दश आननानि मुखानि यस्य सः स दशाननः नाम राक्षसः अस्ति ॥ ३५ ॥

दशाननस्य तपसा विलक्षणं सामर्थ्यं लब्धमित्याह । स इति । महौजा: महत् अतिशयितं ओजः बलं यस्य ‘ओजो दीप्ते बले’ इत्यमरः फलसाधनः फलानां साधनं यस्य फलप्राप्तिपर्यंतं प्रयत्नकारीत्यर्थः । अत्र फलसाधनयोः प्रकृतिवि-कृतिभावाऽभावात् चतुर्थांसमासाऽभावः किंतु अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः फल-साधक इति पाठे फलस्य त्रिभुवनैश्वर्यरूपस्य साधक इत्यर्थः ‘तृजकाभ्यां कर्तरीति’ निषेधस्तु कर्तृषष्टयाः ननु शेषषष्टयाः ‘अतएव घटानां निर्मातुष्मि-भुवनविधातुश्वकलहः’ इति संगच्छते । निर्गतः विकारः तपः क्लेशजन्यविकारो यस्य स तथा तपः क्लेशसह इति यावत् चीरी चीराणि मलिनजीर्णवस्त्रखंडानि यस्य सः इति चीरी ‘अतइनिठनौ’ इति इनि प्रत्ययः एतादशः स दशाननः । जगतः नाशः धंसः स एव फलं तस्मै तादृये चतुर्थी महत् अतिशयितं तीव्र-मित्यर्थः तपः कृच्छ्रादिकर्म ‘तपःकृच्छ्रादि कर्म च’ इत्यमरः । चिरं बहुकालं चचार आचरति स्म चकार इति पाठस्तु मुगम एव । चकारः पादपूरणार्थः ‘चकार मुचिरं तपः’ इति पाठोपि सम्यगेव । अनुप्रासालंकारः ॥ ३६ ॥

मातङ्गमकरकुरदन्तोलिपितवक्षसा ।
 तेन व्रतयताहारं तपस्तममुदन्वति ॥ ३७ ॥
 तत्पस्तोषितस्तस्मै चतुराय चतुर्मुखः ।
 वरं वीराय विश्वेशः प्रादाद्वेतुं जगद्वयम् ॥ ३८ ॥
 स कदाचिद्रट्टजां नगं नाकौकसामरिः ।
 हारगौरं हरस्थानं पदुनादं व्यपाट्यत् ॥ ३९ ॥

पुनर्वतत्पः वर्णयति । मातंगेति । मातंगः हस्तिनः मकरा प्रादाः तेषां
 ये कृराः रदना ईताः तैः उल्लिखितं विदीर्णं वक्षः उरो यस्य 'उरोवत्सवधक्षवध'
 इत्यमरः । यस्य एताद्वेषेन अनेन तस्य जले स्थले च तपः सूचितं आहारं
 जेमने 'जेमनं लेहआहार' इत्यमरः । व्रतयति निवर्तयति इति व्रतयन् तेन व्रत-
 यता आहारराहित इति यावत् 'व्रताद्वेजनतभिवृत्योः' इति वार्तिषानुरोधेन सुंड-
 मिप्रेति सुत्रेण व्रतशब्दात् भोजननिष्ठ्यर्थे णिन् णिजंताच्छतृप्रत्ययः एताद्वेषेन
 तेन रावणेन उदकानि संति यस्मिन्स उदन्वान् तस्मिन्मुदन्वति समुद्रे 'उदन्वानु-
 दधी च' इति निपातनात्साधुः तपः कृच्छ्रादि तसं आचरितं इत्यर्थः । अनु-
 प्रासालंकारः ॥ ३७ ॥

तत्पस्तोषितः तस्य रावणस्य वतपः तेन तोषितः संतोषं
 प्राप्तिः विश्वेशः विश्वस्य अशेषप्रस्य 'विश्वमशेषं कृत्स्नं' इत्यमरः । ईशः अधि-
 पतिः चतुर्मुखः चत्वारि चतुःसंख्याकानि मुखानि यस्य चतुर्मुखः व्रद्धा वीराय
 अटाय चतुराय दक्षाय 'दक्षेत्तुचतुरपेश' इत्यमरः । तस्मै रावणाय जगद्वयं जगतोः
 विश्वपयोः द्वयं द्वितयं भूलोकस्य स्वत एव आधिपतितात् पातालस्वर्गाभिप्रायेण
 द्वयमित्युक्तं जगत्रयमिति पाठस्तु कविदुपलब्धेत्समीकृतिः । जेतुं वशीकृतुं वरं
 प्रादात् प्रायच्छदित्यर्थः जेतुमितिः 'तुमुञ्जली कियाणा कियार्थाया' इत्यादिना
 उमुन् तस्मिन् इति संप्रदाने चतुर्था । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

तत्कृतपराक्रमं दर्शयति । य इति । नाकौकसां नास्ति अङ्ग दुःख यस्मिन्स
 नाकः 'न ब्राज्ञपादित्यादिना निपातनात्साधुः' नाकः स्वर्गः ओकः स्थानं येषां ते
 नाकौकसः देवाः 'ओक आथ्रवमात्रे च मंदिरे च न पुंसकं' इति मेदिनी । तेषां
 अरिः शत्रुः 'रिपौवौरिपत्नारीत्यमरः' सः रावणः कदाचित् कस्मिधिष्ठाले 'संव-
 कान्येत्यादिना' किंशब्दात्सम्यंतात् दाप्रत्ययः 'असाक्षये तु विष्वेत्यमरः' ।
 रटंनि शत्रायते इति रटंतः रटंतः नागः सर्पाः हस्तिनो वा यस्मिन् 'नागः
 काष्ठेयाः' 'मतंगजो गजोनागः' इत्युभयत्राव्यमरः । अनेन पर्वतस्य भयंकरत्वं
 सूचितं । हारगौरं हारः मुक्कावली स इव गौरः चितः 'हारोमुक्कावली' इत्य-
 मरः । 'अवदातः सितोगौरोवलक्षो ध्वलोरुंगुनः' इत्यमरः । हरस्य विवस्य
 स्थानं विष्वेत्यधिकरणं 'करणाधिकरणयोध' इति स्थापातोरधिकरणे ल्पुद 'हरः

स्फुरणगशिरस्यक्षेत्रवन्दनिर्झरैः ।
स्पृष्टे पूषणि शङ्कारं घोरमातन्वति क्षणात् ॥ ४० ॥
वाजिनः प्रग्रहाकृष्णलीनावककन्धरान् ।
एकतो जवयत्यद्रिपातभीत्यार्कसारथौ ॥ ४१ ॥

स्मरहरोभर्गः’ इत्यमरः । न गच्छतीति नगः तं ‘नगोप्राणिष्वन्यतरस्या’ इति निपातनात्साधुः पर्वतं अर्थात्कैलासमित्यर्थः । पटुनादं पदुः पेशलः सुंदर इति यावत् नादः ध्वनिः यस्मिन् तत् पटुनादं मधुरध्वनि यथास्यात्तथा विपाटनकिया-याविशेषणमिदं व्यपाटयत् व्यदधारयत् उत्पाटितवान् इति यावत् विपूर्वकात् पटधातोर्णिजंताल्लङ् । अनुप्रासालंकारः ॥ ३९ ॥

किं सति व्यपाटयत् इत्याशंकायां विपाटनकालिकस्थितिं सप्तभिः श्लोकैर्दर्श-यति । स्फुरदिति । स्फुरति शोभंते इति स्फुरति उच्चत्वेन शोभमानानि यानि नगस्य पर्वतस्य शिरांसि शिखराणि तैः त्यक्ता उक्षिताः एतादृशैः उन्नदंति शब्दायंते इति उन्नदंतः एतादृशा ये नदास्तेषां निर्झरैः प्रवाहैः ‘प्रवाहोनिर्झरो-जरः’ इत्यमरः । स्पृष्टे संबद्धे पूषणि सूर्ये क्षणात् क्षणमात्रं घोरं भयंकरं ‘घोरं भीमं भयानकं’ इत्यमरः । शङ्कारं निर्झरध्वन्यनुकरणमिदं आतन्वति आतनोति आसमंताद्रिस्तारयति इत्यातन्वन् तस्मिन्नातन्वति सतीत्यर्थः पर्वतस्य अत्युन्न-तत्वात् तच्छखरोद्भूतनिर्झरसंबद्धे सूर्ये भयंकरं शब्दं तन्वति सतीत्यर्थः । अत्र निर्झराणां सूर्यस्य च असंबद्धेषि स्वर्णवर्णनात् असंबद्धे संबंधातिशयोक्तिरूपो-लंकारोऽनुप्रासश्च । इत्यारभ्य सप्तम्यंतानां सप्तसप्तमीत्वं तदर्थभूतज्ञापककियाणां च न्यपीडयदिति अग्रिमश्लोकस्थाया लक्ष्यभूतया निपीडनकियया अन्वयः ॥ ४० ॥

वाजिन इति । अर्कसारथौ अर्कस्य सूर्यस्य सारथिः क्षता तस्मिन् अरुणे इत्यर्थः ‘सूतःक्षता च सारथिः’ इत्यमरः । प्रग्रहैः राशिभिः ‘किरणप्रप्रहौ रश्मी’ इत्यमरः । आकृष्टः विकृष्टः एतादशो यः स्त्रीलीनः कविका (लगाम इति लोके) ईषद्वका आवका ‘आडीपदर्थेभिवासौ’ इत्यमरः । ‘कुगतिप्रादयः इति प्रादिसमासःः प्रप्रहाकृष्णलीनेन आवका: कंधरा प्रीवा येषां ते एतादशान् ‘शिरोधिः कंधरे’ अपि इत्यमरः । वाजिनः घोटकान् ‘वाजिवाहार्वगंर्वं’ इत्यमरः । अद्रेः पर्वता-त्पातः पतनं ‘अद्रिगोत्रभिरप्रावेत्यमरः’ । तस्माद्या भीतिः भयं ‘भीत्रार्थाना-मित्यपादानत्वं’ ‘भयभीतभीभिरत्यादिना पंचमीसमासः’ । एकस्मिन्नाश्च एकतः आद्यादिभ्युतप्तसंह्यानं इति सप्तम्यंतात्तसिः एकस्मिन्नाश्च इत्यर्थः । जवं वेगं करोतीति जवयन् तस्मिन् वेगं कुर्वति सतीत्यर्थः ‘तरसी तु रयः स्पदः जवः’ इत्यमरः । जवशब्दात् गिजंतात् शत्रूप्रत्ययः । रावणेन पर्वताकर्षणे कुते तच्छ-लनेन सर्वैहयानामधःपातसंभावनया तत्प्रप्रहाकर्षणं अरुणस्येति शोध्यं । ननु रावणेन कैलासाकर्षणेषि सूर्याशानां तत्संबंधाभावात् अधःपातोऽसंभवीति अयु-

घूर्णमानमहाशैलतटभ्रष्टे सुहुमुदुः ।

मत्तस्येवोत्तरीये स्वस्थानं त्यजाति निर्झरे ॥ ४२ ॥

गौरीभयपरिष्वङ्गस्पर्शलब्धमहोन्सवे ।

संकुद्धधूर्जटिक्रोधप्रतिलोमप्रवर्तिनि ॥ ४३ ॥

कपालनयनच्छिद्रं जटाबद्धफणावति ।

सङ्कोचितफणाचक्रं विशत्युद्वासविद्वले ॥ ४४ ॥

अभेतदिति चेत्र । कैलासस्य अत्युच्चत्वेन तत्संबंधभासनामिप्रायेणवमुक्तेः अतएव पूर्वश्लोके निर्झरैः स्पृष्टे पूषणीति उक्तिः स्वरसतः संगच्छते । लोके सृयोदयवेलायां सूर्यस्य पर्वतसंबंधस्य स्थानं दर्शनात् ॥ ४१ ॥

घूर्णमानेति । महान् स्थूलः एतादशो यः शैलः पर्वतः अर्थात्कैलामः ‘कैल-शैलशिलोचयः’ इत्यमरः । ‘आन्महत्’ इत्यात्म । घूर्णते भ्रमताति घूर्णमानः बुण्डघूर्णन्नभ्रमणे शानन् एतादशो यो महाशैलः तस्य त्रटं प्रांतः तस्मात् भ्रष्टे अधः पतिते एतादशो निर्झरे प्रवाहे ‘स्वस्तं घस्तं भ्रष्टं’ ‘प्रवाहोनिर्झरोऽमर’ इत्युभयत्राप्यमरः । मत्तस्य क्षीवस्य ‘मत्ते शौडोत्कटक्षीवा’ इत्यमरः । उत्तरीये इव संव्याने इव ‘संव्यानमुत्तरीयं स्यात्’ इत्यमरः । मुहुरुदुः वारंवारः ‘नित्य-वीप्सयोः’ इति द्वित्वं । स्वस्य स्थानं त्यजति इति त्यजन् तस्मिन् त्यजति सति यथा मदमत्तस्य उत्तरीयं वारंवारं अधः पतति एवं कैलासस्य चांचल्यात् उत्तरीयसदृशे निर्झरे स्वस्थानं त्यजति सतीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥ ४२ ॥

गौरीभयेति । गौर्याः पार्वत्याः यो भयेन परिष्वंगः गौरीत्यत्र ‘यिद्वारंतिदीप्’ गौर्याः परिष्वंजनकियायामन्वयः । तेन कर्तरि षष्ठी । भयशब्दादेतां त्रृतीया । बुप्सुपेतिसमासः । परिष्वंगः आलिंगनं ष्वंजपरिष्वंगे घय तेन यः स्पर्शः तेन लब्धः प्राप्तः यो महानुत्सवः तस्मिन् सति कथंभूते महोत्सवे इत्याकांक्षार्या आह—संकुद्देति । सम्यक्कुद्दः धूः भारभूता जटिर्यस्य ‘जटिर्जटा’ इतिद्विरूप-कोशः । धूर्जटेः शिवस्य यः क्रोधः कोपः तस्य प्रतिलोम विरुद्धं यथास्यात्तथा प्रवर्तिनि प्रवर्तते इति प्रवर्ती तस्मिन् बुप्यजाताविति गिनिः उपपदसमासः । रावणकृतापराधेन कुदेऽपि शंभौ गौर्यालिंगनस्पर्शतः महोत्सववतीति भावः ॥ ४३ ॥

कपालेति । उत्त्रासविव्वले उद्रूतः उच्चः अतिशयित इति यावत् यज्ञासः पर्वतचलनजन्यक्षेशः तेन विव्वले विक्षेपे ‘विक्षेपो विव्वलः स्यात्’ इत्यमरः । एतादशो फणाः फटाः संति यस्य सफणावान् जटासु सटासु बद्दःनद्दः एतादशो यः फणावान् सर्पः तस्मिन् कपालनयनच्छिद्रं कपाले मस्तके यमयनं नेत्र बुप्सुपेतिसमासः षष्ठीतपुरुषो वा । ‘लोचनं नयनं नेत्रं’ इत्यमरः । ‘कपाल कुष्ठ-उभेदे षटादिशक्ले गणे शिरोऽस्थिनि’ इति हैमः । तदेव च्छिद्रं तत् कर्मवाचक्षमिदं फणानां चक्रं मंडलं सङ्कोचितं आकुचितं फणाचक्रं यस्मिन्नर्मणि तत् सङ्कोचित-

परित्रस्ते गोपयति कृकवाकुध्वजे सति ।
कार्तस्वरमयं मेषं मातुरुत्सङ्घसङ्गिनि ॥ ४५ ॥
उत्पश्यति चिरं धीरं क्रोधरोथार्त्तचेतसि ।
भर्तुर्भूमागभङ्गस्य प्रादुर्भावं ककुद्धति ॥ ४६ ॥

फणाचक्रं वेशनकियाया विशेषणमिदं । विशति प्रविशति इति विशन् तस्मिन् प्रविशति सतीत्यर्थः । पर्वतस्य चलनेन जटानद्वसेषे तृतीयनयनस्ये विले प्रविशति सतीति भावः ॥ ४४ ॥

परित्रस्त इति । परित्रस्ते पीडिते अतएव मातुः जनन्याः अर्थात्पार्वत्याः ‘जनयित्री प्रसूर्माता’ इत्यमरः । उत्संगस्य अंकस्य संगः संबंधः सोस्यास्तीति उत्संगसंगी ‘अतइनिठाँ’ इति इनि प्रत्ययः । एतादशे कृकवाकुद्वये कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः मयूरः ‘कृकेवचः कक्ष’ इति उण् ‘कृकवाकुर्मयूरेपि सरणे चरणायुधे’ इति विश्वः । सः ध्वजः केतनं यस्य तस्मिन् अर्थात् शिंखिवाहने कार्तिकेये कार्तस्वरमयं कृतस्वरे खाकरविशेषे भवं कार्तस्वरं तत्र भव इत्येण प्रत्ययः । सुवर्णे ‘रुक्त्रकार्तस्वरं जांतु’ इत्यमरः । कार्तस्वरस्य विकारः कार्तस्वरमयः ‘‘नित्यं वृद्धशरादिभ्यः’ इति विकारे मयदप्रत्ययः एतादशं मेषं उर्णायुं ‘ऊर्णायुमेष एडके’ इत्यमरः गोपयति पालयति सति ‘पटपुटुज’ इति चौरादिकप्रघटकपठितगुप्त धातोः णिजंताच्छतरि इदं रूपं यद्यपि स भापार्थकः तथापि धातूलामनेकार्थत्वात् प्रकृते पालनार्थत्वं गृह्यते । पर्वतचलनभीत्या मातुरुत्संगाश्रयं कुर्वन् कार्तिकेयः स्वस्य सुवर्णमयं कीडामेषं गोपायामासेति भावः एतच्छ्वेकव्याह्यानं यथामति कृतं एतदपेक्षया समीचीनं व्याह्यत्रानं केनचित् कृतं चेत्स्वीकर्तव्यं । अनुप्रासालंकारः ॥ ४५ ॥

पुनः किंसतीत्याकांक्षायामाद् । उत्पश्यतीति । क्रोधस्य कोपस्य रोधः अवरोधः व्यापिगिति यावत् । रुधिरावरणे भावे धूम् तेन आतं पीडितं चेतः अंतःकरणं ‘चित्तं तु चेतो हृदयं’ इत्यमरः ककुद्धति ककुद्धृष्टसंकंधः सोस्यास्तीति ककुद्धमन् ‘तदस्यास्त्यास्मिन्निति मनुप् ‘झपः’ इति वत्त्वं तु यवादित्वान्न भवति । ‘प्रत्यये माषायां नित्यं’ इत्यनुनासिकेपि अत एव निपातनान्न भवति । तस्मिन् शिववाहने कृषे भर्तुः विभर्ति पुष्यतीति भर्ता ‘डभूम् धारणगोषणयोः’ इत्यस्मात् तृच । तस्य शंकरस्य भ्रुवः ‘भ्रुकुव्याः यो भागः अंशः तस्य यो भंगः तरंगः क्रोधसूचकवक्रम्भुकुटिभागस्येत्यर्थः धीरं गंभीरं प्रादुर्भावं आविर्भावमित्यर्थः ‘प्राकाशये प्रादुराविः स्वादित्यमरः’ । ते चिरं चिरकालं ‘चिराय चिररात्राय इत्यमरः । कियाविशेषणमव्ययमिदं उत्पश्यति तर्कयति इत्युत्पश्यन् तस्मिन् उत्पश्यति सति उत्पूर्वकात् दशधातोः शतुप्रत्ययः ‘पात्रे’ति पश्यादेशः अपराधेन दांकरस्य क्रोधावेशः कदा भवेत् इति कुद्दे नंदिकेश्वरे तर्कयति सतीरपर्थः ॥ ४६ ॥

रुद्धमूलमिव इवेतैरधोलमैर्भुजङ्गमैः ।
प्रांडपुष्पमिवाग्रस्थस्फुरभक्षत्रमण्डलैः ॥ ४७ ॥

चरणेन रण्टिसदकुलाकुलगुहामुखम् ।
गिरि गौरीपतिः कुञ्जगुञ्जत्सन्धुं न्यपीडयत् ॥ ४८ ॥
धराधरभराकान्ते बाहौ बहुभिराननैः ।
दिक्षु दीर्घप्रतिकोशो रावणेन कृतो रवः ॥ ४९ ॥

हठेति । गौरीपतिः गौर्याः पार्वत्याः पतिः भर्ता शंकरः 'उमाकात्यायनीगौरी'
इत्यमरः । अधोलमैः अधः अधोभागे लमैः संबद्धैः श्वेतैः श्वेतवर्णैः 'शुक्रशुभ्रशुचि-
श्वेतरथमरः' । भुजंगमैः भुजंगच्छंतीति भुजंगमाः गमवेति खन् प्रत्ययः 'अरुद्दि-
पजंतस्येति' मुमागमः 'सर्पः पृदाकुः भुजगो भुजंगमैर्भुजंगमः' इत्यमरः । तैः हे-
तुभिः हैतो तृतीया रुद्धमूलं रुठानि प्रादुर्भूतानि मूलानि बुभ्राः यस्य रुद्धीजवन्मनि
कप्रत्ययः 'मूलं बुभ्रोऽविनामकः' इत्यमरः । अग्रे उपरिभागे तिष्ठतीति अप्रस्थानि
मुपिस्थ इति कप्रत्ययः । स्फुरंति चकासति इति स्फुरंति । न क्षरंतीति नक्षत्राणि न ब्रा-
ण् न पाष्वेति निपातनात् साधुः स्फुरंति च तानि नक्षत्राणि उहनि 'विशेषणं विशेष-
स्येणेति' समाप्तः प्रीवाप्रस्थानि च तानि स्फुरभक्षत्राणि च तेवां मंडलानि चक-
वालानि तैः हेतुभिः हैती इति तृतीया । प्रांडानि एधितानि प्रफुल्लानाति यावन्
पुष्पाणि कुसुमानि यस्य स प्रांडपुष्पः 'खियः सुमनसः पुष्पं' इत्यमरः । रणंति
शब्दायते इति रणंतः अण् रप् इति शब्दार्थाद्वातोः शतुप्रत्ययः रणंतः शब्दा-
यमानाः ये सिंहाः हिंसंतीति सिंहा पृष्ठोदरादित्वात्साधुः । रणंसिंहानां कुलानि
समूहाः 'सजातीयैः कुलं यूथं' इत्यमरः । तैः आकुलानि व्यामानि गुदायां
दरीणां मुखानि आननानि यस्य 'दरी तु कक्षरोवा ली' कुञ्जेषु निकुञ्जेषु गृञ्जति
शब्दायमाना सिंधुः नदी यस्य गुजि अव्यक्ते शब्दे शतु प्रत्ययः । खियाः पुंवदिति
पुंवद्वावः 'सिंधुर्नासरिति खियां' इत्यमरः । एताहां गिरि पर्वतं कैलासं चरणेन
पादेन न्यपीडयत् समक्षेशयत् । उत्प्रेक्षानुप्रासालंकारौ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तदानीं रावणस्याऽवस्था दर्शयति । बाहौ भुजे 'भुजशाहुप्रवेष्टोदा' इत्यमरः ।
धरतीति धरः पचायन् धरायाः पृथ्याः धरः धराधरः पर्वतः तस्य यो भरः
भारः तेन आकांते व्यामे सति रावणेन विप्रवसोऽपत्यं रावणः विश्वः शब्दस्य
रवणादेशः अपत्यार्थेऽप्रत्ययध तेन बहुभिः अनेकैः दशभिर्भिरति यावन्
आननैः मुखं दिक्षु काष्ठामु बहुवचनेन सर्वदिशां लाभः तेन च रवस्थ अति-
महत्वं व्यनितं दीर्घः आयतः 'मुदूरं दीर्घमायतं' इत्पमरः । प्रतिकोशः प्रति-
व्यनियस्य एताहाशः रवः निनद 'शब्दे निनादनिनदध्वनिभ्वानरवस्वनाः'
इत्यमरः । रु शब्दे 'ऋदोरप्' इति भावे अप् कृतः विहितः तदुक्तं पुष्पदतेन
'अमुष्य तत्सेवाममथिगतसारं भुजवनं बलात् लासेऽपि त्वदधिवसतीं विकमयतः॥

तं देवं स शिरश्चेदवणचक्रैरपूजयत् ।

नीलकुट्टिमविन्यस्तैर्मण्डलैरिव कौड़मैः ॥ ५० ॥

आज्ञापयितुमेतस्य राक्षसस्य दिशो दशा ।

वक्ताणि पङ्किसङ्खयानि पुनः सृष्टानि शूलिना ॥ ५१ ॥

तमःस्थानं तमासाद्य बालिशं कुलिशं रणे ।

अजहादज धाम स्वं वैकुण्ठस्य विकुण्ठितम् ॥ ५२ ॥

अलभ्यापातालेष्यलसचलितांगुष्ठशिरसि प्रतिष्ठा त्वय्यासीत् ध्रुवमुर्पचितोमुख्यति
खलः इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ४९ ॥

रावणस्य भवत्यतिरेकं वर्णयति । सः पूर्वोक्तो रावणः नीलं नीलवर्णं यत्कु-
ट्टिमिनिवद्धभूमिः ‘कुट्टिमोऽब्दी निवधा भूः’ इत्यमरः । तत्र विन्यस्तैः स्थापितैः
लिखितैरिति यावत् कौड़मैः कुंकुमेन काश्मीरजनमना ‘अथ कुंकुमं काश्मीर-
जन्मामिशिखेत्यमरः’ कृतानि ‘कौड़मानि शेषे’ इत्यण । एतादृशैः मण्डलैरिव सर्वतो-
भद्रादि मण्डलैरिवेत्यर्थः । शिरसां मस्तकानां यद्धेदः च्छेदनं छिदिर्द्विधीकरणे
घञ्च तस्य व्रणानि ‘ईर्माणि ब्रणोऽक्षियामीर्ममहः’ इत्यमरः । तेषां चक्रैः समूहैः
तं पूर्वोक्तं देवं दीव्यतीति देवः तं ‘दिवुकीडादित्यादेः’ पचायच्च अपूजयत् पूज-
पूजायां णिजंताळङ्घ । उपमालंकारः ॥ ५० ॥

भक्तिसंतुष्टस्य शिवस्य प्रसादमाह । आज्ञापयितुमिति । दश दशसंख्याकाः
दिशः हरितः आज्ञापयितुं आज्ञां कर्तुमित्यर्थः आइपूर्वकात्ताधातोः ‘तुमुन्षुलौ
कियायां’ इत्यादिना तुमुन् प्रत्ययः । एतस्य पूर्वोक्तस्य रक्ष एव राक्षसः तस्य
प्रजाादवास्त्वायेऽण वंकितः दश संख्या येषां तानि पंकितसंख्यानि दशसंख्या-
नीत्यर्थः । ‘पंकितदण्डेषोपि दशमं’ इत्यमरः । वक्त्राणि मुखानि ‘वक्त्रस्ये
वदनं तुंडमाननं’ इत्यमरः । शूलः अस्यास्तीति शूली ‘अतइनिटनौ’ इति
दृनिः । तेन शंकरेण ‘शिवः शूली महेश्वरः’ इत्यमरः । पुनः सृष्टानि उत्तादि-
तानि सूज विसर्गे वतप्रत्ययः । परिकरकुरालंकारः । तदुक्तं ‘साभिप्राये
विशेषं तु भवेत्परिकरांकुरः’ इति ॥ ५१ ॥

श्रीशंकरप्रसादेन रावणस्य अलौकिकसामर्थ्ये एकोनविशतिदलोकैर्दर्शयितुं
सर्वदेवकृतार्हणादिकं दर्शयिष्यन् प्रथमं तावत् त्रिभिः श्लोकैर्दिकृतार्हणं दर्शयति ।
तमःस्थानमिति । न जायते न उत्पयते इत्यजः तत्संबोधनं हे अज । ‘अन्येष्वपि
दृश्यते’ इति सूत्रेण नवि उपपदे जनेऽहं ‘नलोपो नवः’ इति नलोपः । हे अज
हे विष्णो रणे युद्धे ‘रणाः कलहविप्रह’ इत्यमरः । तमःस्थानं तमसः अज्ञानस्य
तमोगुणस्य वा स्थानं बालिशं मूर्खं तं रावणं आसाद्य प्राप्य विकुण्ठितं प्रतिहतं
भूत् वैकुण्ठस्य इदस्य । वैकुण्ठः कृष्णशक्योः’ इति मेदिनी । कुलिशं वज्रं ‘कुलि-
शं भिदुरं पविः’ इत्यमरः । स्वं धाम अजहान् अत्यजत् ओहाकृत्यागे लह शपः
शुः द्वित्वं । अनुप्रासालंकारः ॥ ५२ ॥

तमयाप्यनवयेन वसुना वासवः स्वयम् ।
 अजयं पूजयत्येकवीरं वैरस्य शान्तये ॥ ५३ ॥
 यलि वज्राय पौलोमी सस्मितं विगतादरा ।
 कुर्वती कुरुते शकं बीडासन्नमिताननम् ॥ ५४ ॥
 यक्षनाथो दिशंस्तस्मै केवलं धनदो धनम् ।
 सर्वस्वहरणप्रीतो रावणस्तु धनेश्वरः ॥ ५५ ॥

तमिति । वसवः देवाः संति अस्य वसु धनमस्यास्तीति वा वासवः इदं 'उयो त्वादिभ्य उपसंख्याने' इति मत्यधेण स्वयं स्वतद्यर्थः । नतु भृत्यादिना वैरस्य विरोधस्य 'वैरं विरोधो विद्वेषं' इत्यमरः । शांतये शमनाय न अवद्य गर्ह्य इति अनवद्यं तेन 'कुपूर्यकृतिसतावश्वेटगर्भाणकाः समाः' इत्यमरः । अत्युक्तकृतेन वसुनाधनेन 'वसु तोये धनामणा' इति मर्मादिनी । जेतुं शक्यो जयः नजायः अजयः । तं अजयं 'क्षयजय्यौ शक्याद्येऽपि' इति निपातनान् अव्यादेशः । एकः आद्वितीयः स चासौ वीरः एकवीरः तं रावणं अद्यापि इदानामपि पूजयति अर्चयति । केवलं न पराजयकाले एव इदेण सुपूर्जितः किं तु संप्रति कालेऽपि इदः उत्तमधनेन तं पूजयति इति अहो ऐश्वर्यं तस्येति भावः ॥ ५३ ॥

बलिमिति । पौलोमी पुलोमः दैत्यविशेषस्य अप्यन्यं स्त्री पौलोमी पुलोमश-
 ददात् 'तस्यापत्यमित्यण' 'नस्तदिते' इति टिलोपः । अनिति प्रकृतभावस्तु
 'नमपूर्वोपव्यति' निपिदः । अप्यन्तन्नान्दीप । पौलोमी इदाणी विगतादरा विगतः
 आदरः सत्कारो यस्याः सा विगतादरा अतएव सस्मितं हिमतेन मंदहासेन
 सहितं सस्मितं यथस्थातथा वज्राय कुलशाय बलि पूजां 'करोपदारयोः पुंसि
 बलिः' इत्यमरः । तादध्येऽचतुर्थांयं कुर्वती करोतीति कुर्वती इकृतवरणे शत्रु-
 तान्दीप कुर्वनी यती शकं इदं बीडया लज्जया सत्रमितं अधःकृतं अनन्तं मुखं
 येन एतादशं कुरुते । वज्रस्य पराभूतशान् पूर्ववत् पूजानहंतां हिमतेन सूचयती
 इदं लज्जानभितमुखं कुरुते इति भावः । अनुप्रासालंकारः ॥ ५४ ॥

इदानीं कुर्वरकृतसत्कारं दर्शयति । यक्षनाथ इति । तस्मै रावणाय धनं विन्नं
 दिशन् दिशनि ददातीति दिशन् दिशउन्मग्ने दानूप्रत्ययः केवलमित्यनेन दिशन्नेव
 न तु कदा चिद्वृण्डन् इति मृचितं । यक्षनाथः यक्षाणां गुणकानां नाथः अधिषः
 धनदः धनं ददातीति धनदः धनशदैपपदे दाधातोः आनोनुपमग्नेति कप्रत्ययः
 केवलं धनद इति वान्नयः । सर्वं नाखिलं च तत्स्वं धनं तस्य यद्गाणं अपदारः
 तेन प्रीतः प्रीट प्रीतां रक्षप्रत्ययः रावणस्तु दशाननस्तु तुना धनदायेक्षया विशेषः
 मृचितः । धनेश्वरः धनानां इश्वरः अधिषति: कुर्वतेण धनस्य दानान् स धनदः राव-
 णस्तु धनप्रदणप्रीतत्वान् धनाधिषः इति वैपरीत्यं । निरुपयलंकारः । तदुक्तं
 'निरुक्तियोगनो नाम्रामन्यार्थवप्रकृत्यने' इति ॥ ५५ ॥

धर्म्यं कर्म पारित्यज्य प्रीणाति पिशितप्रियम् ।
प्रेतराजोऽप्यभिप्रेतभक्ष्यदानेन राक्षसम् ॥ ५६ ॥

दूरतः सेवते भानुरादित्यमणितोरणात् ।
च्युते तन्मन्दिरद्वारदाहभीतो हुताशने ॥ ५७ ॥

निवृत्ततत्सरः पद्मस्वापकारणतेजसा ।
बोधनीयं किलशेषमिन्दुना कौमुदं वनम् ॥ ५८ ॥

इदानीं यमकृतसत्कारं दर्शयति । धर्मेभिति । प्रेतराजः प्रेतानां योनिविशेषाणां राजा स्वामी यमः ‘समवर्तीं परेतराद्’ इत्यमरः । सः अपि अपि: समुच्चायकः ‘गर्हासमुच्चय प्रश्नसंह्या’ इत्यमरः । धर्मादनपेतं धर्म्यं ‘धर्मपथ्यर्थन्यायेन’ यन्प्रत्ययः । कर्म कियां ‘कर्म किया तत्सात्त्व्ये’ इत्यमरः । धर्माधर्मविवेचनरूपां परित्यज्य त्यक्त्वा पिशितप्रियं पिशितं मांसं प्रियं इष्टं यस्य ‘पिशितं तरलं मांसं’ इत्यमरः । एतादृशं राक्षसं रावणं अभिप्रेतं अभीष्टं यद्गृह्ण्यं तस्य यदानं अर्पणं तेन प्रीणाति संतोषयति । प्रीत्र्य तर्पणे लद् । अखिलप्राणिभीतिदोऽपि यमः निजव्यापारप्रहाणपूर्वकं अभिप्रेतभक्ष्यदानेन मांसप्रियं तं संतोषयतीति महदाश्वर्यभिति भावः । अनुप्रासालंकारः ॥ ५६ ॥

इदानीं सूर्यकृतसेवां दर्शयति । दूरत इति । भानुः सूर्यः ‘दाभाभ्यानुः’ इत्यैषादिको नुः ‘भानुहेसः सहस्रांशुः’ इत्यमरः । आदितेरपत्यं आदित्यः ‘दिल्पदित्यादित्येति’ प्यप्रत्ययः । आदित्यस्य मणयः रत्नानि सूर्यकांतमणय इत्यर्थः । तेषां यत्तोरणं बहिर्द्वारं ‘तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं’ इत्यमरः । हुतं हविर्द्वयं अशनं यस्य ‘हिरण्यरेता हुतभुग्’ इत्यमरः । तस्मिन् च्युते गलिते सति ‘स्कन्नं पश्चं च्युतं गलितं’ इत्यमरः । ‘यस्य च भावेनेति’ समभी । तस्य रावणस्य यन्मंदिरं गृहं तस्य यद्वारं तस्य दाहः ज्वलनं तस्माद्ग्रीतः सन् दूरतः दूरभागे आयादित्वात्सम्यन्तात्तसिः सेवते । सूर्यकांतमणिघटितात् तोरणादमी च्युते द्वारदाहः स्यादिति भीत्या सूर्यो दूरस्तिष्ठतीति भावः । सूर्यस्तर्वैहि सूर्यकांतमणिभ्यः अभिस्तप्यते इत्यभिप्रायेणद ॥ ५७ ॥

इदानीं तस्य चंद्रकृतोपकारं वर्णयति । निवृत्तेति । तदुप रावणस्य यानि सरांसि सरोवराणि तत्संबंधीनि यानि पद्मानि सूर्यविकासिकमलानि तेषां स्वापः मुकुलीभावः तस्य कारणं देतुः एतादृशं तेजः दीप्तिः निवृतं गतं तत्सरः पद्मस्तपकारणतेजो यस्मान् एतादशेन इदुना चंद्रेण अशेषं संपूर्णं ‘विश्वमशेषं कृतं’ इत्यमरः । कौमुदं कुमुदानां चंद्रविकासिकमलानां इदं कौमुदं वनं अरण्यं समूह इत्यर्थः । बोधनीयं किल विकसनीयं किल । किलेति वार्तायां । ‘सूर्यविकासिकमलमुकुलीभावनिभिततेजः संकोच्य केवलकौमुदवनविकासकारणतेज एव इदुना प्रतन्यते’ इति दुष्करमपि कार्यते इत्यहो सामर्थ्यं रावणस्यति भावः ॥ ५८ ॥

यथा न कञ्जलस्पर्शंचित्रवैवर्ण्यसम्भवः ।
 तथा ज्वलितुमादिष्ठो दीपकृत्यो वृषाकपिः ॥ ५९ ॥
 लच्छसेवावकाशः सन् सेवते ते समीरणः ।
 रतिकृमथुमद्देहं तरङ्गान्तरगोचरः ॥ ६० ॥
 पातालहृदयान्तःस्थं पश्चरागं पयोनिधिः ।
 अप्रमांसमिवोध्घृत्य ददाति पिशिताशिने ॥ ६१ ॥

इदानीं अभिकृतपरिचयीं दर्शयति । यथेति । कञ्जलस्य मध्याः स्पृशः संबधः तेन चित्राणां आलेख्यानां ‘आलेख्याश्र्वयोश्चित्रं’ इत्यमरः । वैवर्ण्यं विगतः वर्णः शुक्रादिर्यस्य स विवर्णः तस्य भावः वैवर्ण्यं ब्राह्मणादित्वाद्वावैवर्ण्यम् । चित्रगतशुक्रादिवर्णभावः तस्य संभवः उत्पत्तिः यथा येन प्रकारेण ‘प्रकारवचने थाल्’ इति थाल् । न भवेदिति शेषः तथा तेन प्रकारेण अतएव दीपकृत्यः दीपस्य कृत्यं कार्यं यस्य ‘सप्तमी विशेषणेति’ ज्ञापकान् व्युत्थिकरणो बहुत्रीहिः । वृषाकपिः अग्निः ‘वृषाकपिः वासुदेवे शिवेऽप्नी च’ इति हैमः । ज्वलितुं दापितुं ज्वलदीमौ ‘तुमुन्ञुलौ कियायां कियायेति’ तुमुनप्रत्ययः आदिष्ठः अङ्गसः । आदिपूर्वकादिशअनिसर्जने इत्यस्मात् कर्मणि त्तु प्रत्ययः । हातुमशक्यमपि कञ्जलं द्वित्वा दीपवत् अग्निः प्रकाशयति इति दुर्लयजोपि स्वभावः खज्यते इति अहोरावणप्रतापमहिमा । अनुप्रासालंकारः ॥ ५९ ॥

इदानीं वायुकृतसेवां वर्णयति । लच्छेति । समीरणः सम्यक् इतें कंपयति पदार्थान् इति समीरणः वायुः ईरगतीं कंपने च ‘चलनशब्दार्थादकर्मकायुच्’ इति युच् ‘जगत्प्राणसमीरणः’ तरंगाणां ऊर्मीणां ‘भंगस्तरंगजर्मिवा’ इत्यमरः । अंतरमवकाशः सः गोचरः विषयो यस्य अतएव लच्छः प्राप्तः सेवायां परिचयीयां अवकाशः यस्य एतादृशः सः रते यः कृमथुः ग्लानिः सः अस्यास्तीति रतिकृमथुमान् एतादृशो देहो यस्य ते । वस्तुतस्तु रतिकृमथनदेहं इति पाठः साधुः । कृमथु शब्दस्य कोशेऽनुपलंभान् बाहुलकात्कृत्पने तु शिश्राभिप्रायोऽपेक्षितः । एतादृशी रावणं सेवते आराधयति । अनुप्रासालंकारः ॥ ६० ॥

इदानीं समुद्रकृतमानुकूल्यं दर्शयति । पातालेति । पयसां उद्कानां निधिः रेवधिः समुद्रः ‘रत्नाकरो जलनिधिः’ इत्यमरः । पातालं अधोभुवनगेव हृदयं तस्यांतः मध्यः तत्र तिष्ठतीति सुपीति योगविभागात्कः एतादृशं पश्चरागं रत्नविशेषं ‘शोणरकृतं लेहितकः पश्चरागः’ इत्यमरः । अप्रमांसं अप्र उत्तमं च तन्मासं च अप्रमांसं इव तुक्तामिवं ‘तुक्ताप्रमांसं’ इत्यमरः । पिशितां मासं अइनाति तच्छीलः पिशिताशी तस्मै ‘पिशितं तरसं मासं’ इत्यमरः । मांसभक्षणशीलाय प्रकरणात् रावणाय ददाति अर्पयति । पिशिताशिने इत्यत्र संप्रदाने चतुर्थी । अप्रमांसवत् दातुं अयोग्यमपि रत्नजातं ददातीत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ६१ ॥

काले कालाभ्रगम् । पि निर्मदा नर्मदादयः ।
 नन्दयन्ति सदा नदो वज्रवज्रायुधद्विषम् ॥ ६२ ॥
 प्रियाजनपरिष्वङ्गश्रीतिं कर्तुं निरन्तराम् ।
 निशि ज्ञातमनोवृत्तिस्तुमुपैति हिमागमः ॥ ६३ ॥
 तस्योद्यानवनं विश्वं दिवः प्रवसता सता ।
 सर्वर्तुषु निजैः पुष्पैर्भूष्यते मधुनाऽधुना ॥ ६४ ॥

अथ सर्वनदीकृतमानुकूल्यं दर्शयति । काल इति । नर्मदा रेवा 'रेवा तु नर्मदा सोमोऽद्वेत्यमरः' । आदिः प्रथमा यासां ताः नद्यः सरितः 'आवापोऽथन-दी सरित्' इत्यमरः । कालात्र वार्षिकात्र गमे मध्ये यस्य एतादृश्यपि औदृश्य-योग्येषात्यर्थः । काले अनेहासि 'कालोदिष्टोप्यनेहापि' इत्यमरः । निर्गतः मदः औदृश्यं यासां ताः नर्मदाः शांताः सत्य इत्यर्थः । वज्रं पविः आयुधं प्रहरणं यस्य 'वज्रोऽक्षी हीरके पवौ' 'आयुधं तु प्रहरणं' इत्यमरौ । वज्रं युधं ईदं द्वेषीति वज्रायुधाद्विदं तं रावणं वज्रैः हीरकैः सदा सर्वस्मिन्काले नंदयोति आनंदयति दुनादि स्मृद्गौ णिजंताल्लद् । अत्र नदीकर्तृकं रत्नकरणकं रावणकर्मकं नंदनं कथं । तासु रत्नाभावात् इति चेत् रत्नाकरपत्नीत्वादित्यवेदि । वज्रशब्दः जलवाचकः क्वचित्कोशे उपलब्धव्यवेदग्रंथस्वारस्यं भवेत् । अनुप्रासः ॥ ६२ ॥

इदानां तस्य कृत्वानुकूलं दर्शयति । प्रियेति । निशि रात्रौ 'पदनिति' सूत्रे
निशाशब्दस्य निश आदेशः ज्ञाता अवबुद्धा मनोवृत्तिः अंतःकरणवृत्तिः ये न
'स्वातं हन्मानसे मनः' इत्यमरः ज्ञातभिप्राय इत्यर्थः । एताहशः हिमागमः हिमं
तुहिनं आगमयति प्रापयति इति हिमागमः हिमशब्दोपपदे आङ्गूर्वादिमेः
कर्मण्यण अमंतत्वेन मित्वःप्रस्तुः हिमागमः हिमकालः निरंतरां निर्गतमंतरं
यस्याः सा निरंतरा तां अविच्छिन्नामित्यर्थः प्रियाजनानां स्त्रीजनानां परिष्ठंगः
आलिंगनं तत्त्वंविनी प्रीतिः आनंदः तां 'मुत्सीतिः प्रमदो हर्षे' इत्यमरः ।
कर्तुं तं रावणं उपैति प्राप्नोति उपपूर्वादिणो लद् 'एत्येवत्यूडिति वृद्धिः' ।
अनुप्राप्तः ॥ ६३ ॥

इदानां वसंतानुकूल्यं दर्शयति । तस्येति । अधुना सांप्रतं ‘एतद्दिं संप्रतीदा-
नीमधुना सांप्रतं तथा’ इत्यमरः । दिवः स्वर्गात् प्रवसतीति प्रवसन् तेन प्रवसता
प्रवासं कुर्वता सता रावणेन स्वर्गस्थाधीनीकृतत्वात् तत्रत्यानां कृत्वाद्यभिमाने
देवतानामपि लंकायामागमनात् दिवः प्रवसता इत्युक्तं एतादशेन मधुना वसंतेन
‘वसंतदेत्यभिन्नेत्रे मधुःस्यादित्यभिधानात्’ । तस्य रावणस्य विश्रं निखिलं
‘विश्रमयोगं कृत्वं’ इत्यमरः । उद्यानवनं उद्यानं आक्रीडः एतादशं यद्वने तत्
निजैः आर्त्मायैः पुष्टैः ‘खियः सुमनसः पुष्टं’ ‘स्वके नित्ये निजं त्रिषु’
इत्यमरौ । सर्वतुषु सर्वे च ते कृतवधं सर्वतेवः तेषु ‘पूर्वकालैकेति कर्मधारयः’

दुराराध्यस्वभावस्य समालम्ब्य सिषेविषाम् ।
 जलकीडादिनं तस्य श्रीधमश्चिरमुदीक्षते ॥ ६५ ॥
 जासकण्ठप्रहव्यप्रांस्तस्मिन्निच्छति मानिनः ।
 धीरं गर्जन्ति लङ्घायामकाले वारिदा अपि ॥ ६६ ॥
 अध्रान्ता वीजयत्यष्टहस्तपर्यायसम्पदा ।
 इति चण्डीमभिप्रेष्मुः कर्तुं चामरधारिणीम् ॥ ६७ ॥

भूयते अलक्षियते । वसंतस्याधीनत्वात् सर्वतुषु तद्भवमस्तीति भावः । ‘सगते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्’ इति महाकाव्यलक्षणोक्तेः अनेन क्रतुवर्णनेन उन्नरसर्गस्थ क्रतुवर्णनकथासूचिता । अनुप्रासालंकारः ॥ ६८ ॥

इदानीं प्रीधमत्वानुकूल्यमाह । दुराराध्येति । ग्रीष्मः ऊष्मकः क्रतुः दुःखेन आराध्यते इति दुराराध्यः दुराङ्गुर्वकादाध्यतातोः कर्मण्यत् दुराराध्यः स्वभावो यस्य एतादशस्य तस्य रावणस्य सिषेविषां सेवितुमिच्छा सिषेविषा तां समालम्ब्य आधित्य सेवधातोः ‘सन्नतादप्रत्ययः’ इत्यनेन अप्रत्ययः । चिरकालं तस्य रावणस्य जलकीडा जलं अले कीडा जलकीडा कीड़ विद्वारे गुरोध इल इत्यप्रत्ययः । साधनं कृतेति समाप्तः तस्याः दिनं दिवसं उदाक्षते प्रतीक्षते । अनशदा स्वस्य प्रादुर्भावे दुराराध्यः स्वभावोऽयं कुर्यात् अतः निजविर्भावांसुवयकारी तस्य जलकीडादिनं प्रीष्मः प्रतीक्षते इति तात्पर्य ॥ ६९ ॥

इदानीं वर्षत्वानुकूल्यं दर्शयति । त्रासेति । तस्मिन् रावणे अतिशयितः मानो येषां ते मानिनः प्रणयकलहकुपितान् पुरुषान् इत्यर्थः । त्रासेन मदनपीडया यः कंटप्रदः अर्थात्त्राप्यकाकर्तुकः तत्र व्यप्रन् व्यासकान् ‘व्यप्रो व्यासक आकुले’ इत्यमरः । इच्छतीति इच्छन् तस्मिन् इच्छति सति लंकायां रक्षःपुर्यां वारिदाः वारीणि उदकानि दर्शते वारिदाः वरिशब्दोपपदे दा धातोः आतोनुपसंगकः इति कप्रत्ययः । मेघा अपि ‘तदित्वान्वारिदोऽयुभृत्’ इत्यमरः । अपि पुर्वोक्तानां समुच्चायकः । विरुद्धः कालः अकालः तस्मिन् वर्षकालाभमेपि काले धीरं गंभीरं यथास्यासधा गर्जति । शब्दे कुर्वति गर्जशब्दलद । मेघर्जने प्रणय-कुपिताः नायिकाः नायककंटप्रदणं कुर्वति इति साहित्यशास्त्रसंकेतात् तस्य नाय-कानुकूल्येच्छायां अकालेपि जलदा गर्जतीति मावः ॥ ६६ ॥

इदानीं गाँथ्यानुकूल्यं दर्शयति । अष्ट चते हस्ताश्व तेषां या पर्यायसंपत् पर्यायण कार्यकरणसंपदित्यर्थः । तया अश्राता न श्राता अश्राता अर्कश्चा सती अष्टहस्तानां विद्यमानत्वान् पर्यायेण वीजनक्षाये कर्तुं शक्यत्वात् अश्रातत्वं बोध्यं, वीजयतु दीनं एव प्रकारेण चंडा देवीं चामरं प्रकारणकं ‘चामरं तु प्रकारणकं’ इत्यमरः । तत् धारयते तच्छिला चामरधारिणी ‘सुप्यजाताविति रिनिः’ एतादशी कर्तुं अभिप्रेष्मसुः अभिप्रेतुमिच्छुः अभिप्रेष्मसुः अभिप्रोपसर्गादिग्रन्थानात् उः यत्तते

स्तव्यकर्णो नमत्येनं श्रवणाक्षेपमारुतैः ।
 भूभक्तिकुसुमक्षेपदोषभीतो गणाधिपः ॥ ६८ ॥
 स्मरश्च संसदं तस्य विशति स्वस्तवाससा ।
 प्रतीहार्या स्मिताकूतविभ्रमैः कठिनागमः ॥ ६९ ॥
 शुद्धान्तमन्तःशुद्धः सन् खीजनस्य तदाक्षया ।
 लीनोपदेशदानैकव्यग्रो विशति मन्मथः ॥ ७० ॥

इति शेषः । यद्यप्यत्र वोजयतीति पाठः हृष्टे तथापि वीजयतु इति पाठे एव पुष्टार्थता संभवति इति सहदैराकलनीयं । आशिषि लोद् ॥ ६७ ॥

इदानीं गणाधिपकृतानुकूल्यं दर्शयति । स्तव्यकर्ण इति । श्रूयते आभ्यां इति अवणे कर्णो ‘श्रुतिःश्रोत्रं श्रवणं श्रवः’ इत्यमरः । तयोर्य आक्षेपः इतस्ततश्वलनं तत्संबंधिनः ये मारुताः वायवः ‘समीरमारुतमरुत्’ इत्यमरः । तैः हेतुभिः ‘हेतौ इति’ हेत्वर्थे तृतीया भुवः पृथिव्याः या भक्तिः भागः तत्संबंधीनि यानि कुसुमानि तेषामाक्षेपः अन्यथाकरणं स एवदोषः तस्माद्वैतिः एतादशो गणानामधिप गणपतिरिल्यर्थः । तदुक्तं वतराजे कृष्णं प्रति नारदोक्तिः ‘गणानामाधिपत्ये च स्त्रेण विहितः पुरा ॥ अणिमा महिमा चैव लधिमा गरिमा तथा ॥ प्राप्तिः प्राकाम्य-मीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः ॥ भार्यार्थं प्रददौ देवो गणेशस्य प्रजापतिः ॥ पृजयित्वा गणाध्यक्षं स्तुतिं कर्तुं प्रचक्मे’ इति ॥ स्तव्यौ निश्चलौ कर्णौ यस्य एतादशः सन् एनं रावणं नमति । यम् प्रवृहत्वे शब्दे च लट सर्वगणाधिपोपि कुसुमचित्रितभूमक्तेः निजकर्णक्षेपत्रायुना विक्षेपणं माभूत् इति भीतः सन् स्तव्यकर्ण एनं नमतीति भावः । अनुप्रासालंकारः ॥ ६८ ॥

इदानीं स्मरानुकूल्यं दर्शयति । स्मर इति । चकारः समुच्चयार्थे स्वस्तं अधः पनितं वासः वक्त्रं यस्याः सा ‘वासःश्वेतं वसनमंशुकुं’ एतादशो प्रतीहार्या प्रतिहियते अनया इति प्रतीहारी प्रतिपूर्वद्विरतेः करणे घञ् उपसर्गस्य धर्माति दीर्घः गौरादित्वान्डीप । तया द्वारपाल्या स्मिताकूतविभ्रमैः स्मितं मंदहासः आकूतं अभिप्रायसूचकश्चेष्टाविशेषः विश्रमः इतरविलासः तैः कठिनागमः कठिनः आगम आगमनं यस्य एतादशः स्मरः मदनः तस्य रावणस्य संसदं सभां विशति प्रविशति विशतेर्लद् । अनुप्रासः ॥ ६९ ॥

मन्मथः मदनः अंतः अंतःकरणे शुद्धः निर्मलः तत्त्वीविषये मनसाप्यलोकुपः सन् तस्य रावणस्य धाहा निदेशः तया ‘निदेशः शासनं च सः सुषिष्ठाहा’ इत्यमरः । खीजनस्य खीणां जनः खीजनः तस्य खीलायाः हेलायाः य उपदेशः शिक्षणं तस्य यदानं अर्पणं तद्विषये एकव्यग्रः एकः केवलः एतादशो यो व्यग्रः व्यासकः ‘व्यग्रो व्यासक आकुल’ इत्यमरः । पूर्वकालकेति समासः ‘एकोन्यार्थं प्रधाने च प्रथमे केवले तथा’ इति कोशः । शुद्धातं अवरोधं अंतःपुरमिति यावत्

स्वयि रक्षाकृनि स्वर्गसप्तनामपि दैवते ।
कथं नक्तश्चरेणैवं दिवस्यासो वितन्यते ॥ ७१ ॥

भ्रातरि द्विषतो बाहुभग्नौजसि विडौजसि ।
भोगिभोगे चिरं तावत्केयं देवस्य शायिका ॥ ७२ ॥
आमस्वनुगुणं दैवं दृष्ट्या मन्यामहे तव ।
न हि त्वं दैवहीनस्य जनस्य तु सुदर्शनः ॥ ७३ ॥

विशति प्रविशति पापवासना हित्वा तदाङ्गया केवलं लीजनस्य लीलोपदेशार्थ-
मेव अंतःपुरं प्रविशतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

एवं उर्खं सर्वदेवतानां दुर्देशावर्णनं उपसंहरति । त्वयीति । स्वर्गः सप्त येषां
स्वर्गे वा सद्यानि येषां तेषां देवानामपि अपिशब्दान्मनुष्याणामपि दैवते देवे
'वृद्धारका दैवतानि' अमरः । देवशब्दाच्चत्वार्थोत्तलं तस्मात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थं अण ।
'क्वचित्स्वार्थिका प्रकृतितो लिङ्गवचनानि' इति पुंस्त्वं एतादृशि त्वयि भगवति रक्षां
रक्षणं करोतीति रक्षाकृत् तस्मिन् रक्षाशब्दे उपपदे कृथातोः क्षिप् नहस्त्रयेति
तुक् रक्षणकर्तरि सतीत्यर्थः । नक्तं रात्रौ चरतीति नक्तं इति सप्तम्यतोपपदे
'चरेष्टः' इति प्रत्ययः । तेन रावणेन एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दिवः स्वर्गस्य 'यो दिवो
क्षियां' इत्यमरः । त्रासः पीडा कथं कृत इत्यर्थः । वितन्यते विस्तर्यते विपूर्वा-
त्तनधातोः कर्मणि लद् ॥ ७१ ॥

पुनरपि काश्यार्थं देवानां दीनत्वं वर्णयति । भ्रातरीति । भ्रातरि वंधी विडी-
जसि विडं भेदकं ओजः बलं शत्रुनाशकं विड इत्यइगुपथलक्षणः कः 'ओजो
दीसावपि' एतादशे इद्देवे द्वेर्णाति द्विषत् तस्य द्विषतः द्विष अप्रीतीं लटः शत्रुआ-
देशः । रावणस्य बाहुभिः भुजैः भग्नं नाशकं ओजो यस्य एतादशे सति देवस्य
भगवतः भोगः शरीरं अस्य स्त्रीति भोगीं शेषः तस्य भोगे शरीरे 'अहे: शरीरं
भोगः स्यात्' चिरं बहुकालं अव्ययमिदं शायिद्वा शयने भात्वर्थं षुलं वक्तव्यः
इति शीऽधातो षुल टाप् प्रत्ययस्थादितीतं । केयं तावत् कीदर्शी तावदिनं
वाक्यालकारे । भ्रातृवले शत्रुणा तिरस्कृते भवतश्चिरकालशयनमनुचितमिति
तात्पर्यं । इत्यस्य भ्रातृत्वं तु कश्यपुत्रत्वेन भगवतोपि वामनावतारं कश्यपुत्र-
त्वात् । अनुप्रासालकारः ॥ ७२ ॥

इदानीं तव दर्शनमस्माकं जातं अतो वयं धन्या इत्याह । आत्मेति । तव
परमेश्वरस्य दृष्ट्या अवलोकनेन देवं दिष्टं 'दैवादिष्टं भागधेयमित्यमरः' सुतरा
अनुगुणं अनुकूलं स्वनुगुणं 'कृगति प्रादयः' इति प्रादिसमाप्तः । आत्मनः
स्वस्य स्वनुगुणं मन्यामहे जानीमहे मनहाने लद । अत्र वृहस्पतेरक्षेपि सर्व-
देवाभिप्रायेण बहुवचनं । हि यतः 'हि हेताववधारणे' इत्यमरः । त्वं नारायणः

इत्थं वाचस्पतौ वाचं व्याहृत्य विरते क्षणम् ।
 स्वर्गे च स्वप्रतीजलपस्पृहानि:स्पन्दवर्तिनि ॥ ७४ ॥
 कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयभारोद्धरोऽप्यहम् ।
 विधाय मर्त्यल्लीकुक्षिवासं शोकक्षयाय वः ॥ ७५ ॥
 भूत्वा राम इति ख्यातः कुर्यां भर्तुः सुरद्विषाम् ।
 एकवाणकृताशेषशिरच्छेदपराभवम् ॥ ७६ ॥

देवेन भाग्येन हीनः न्यूनः ‘हीनन्यूनापुनगर्वौ’ इत्यमरः । ‘पूर्वसद्वासमोनेति’ तृतीयासमासः एताद्वास्य जनस्य लोकस्य सुदर्शनः सुखेन दर्शनं यस्येति सुदर्शनः एताद्वाः ननु नैव ‘तुः स्याद्देऽवधारणे’ इति कोशात् तुशब्दोऽवधारणार्थः । असीति शेषः । काव्यलिंगमलंकारः । तदुक्तं ‘समर्थनायस्यार्थस्य काव्यलिंगं समर्थनं’ इति ॥ ७३ ॥

ततः कि संवृत्तं तदाह । इत्थमिति । इत आरभ्य चतुर्णां श्लोकानां एकोऽन्वयः । वाचः सरस्वत्याः पतिः वाचस्पतिः ‘षष्ठ्याः पतिपुत्रपादपयस्पोषेति सत्त्वविधानान् षष्ठ्याः अलुक । अनेन पूर्वोक्तप्रकारेण इत्थं ‘इदमस्थमुः’ इति इदम् शब्दात् थमुप्रत्ययः प्रकारत्वचे ‘एतेतोरथोः’ इत्यनेन इदादेशः । वाचं वाणीं ‘गीर्वांगवाणीं सरस्वती’ इत्यमरः । व्याहृत्य उवत्त्वा क्षणं क्षणमात्रं ‘कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे’ इति द्वितीया विरते सति तूष्णींभूते सतीत्यर्थः । च स्वर्गे स्वर्गलोके स्वस्य यः प्रतीजल्पः प्रन्युत्तरं प्रतीजल्प इत्यत्र ‘उपसर्गस्य घटांति दीर्घः’ एवं च स्वोद्देश्यकविष्णुदत्तोत्तरमित्यर्थः । तद्विषयिणी या स्वृद्धा नाम श्रवणेच्छा तया निस्पन्नं निश्चलं यथास्यात्तथा वर्तते तच्छीलः निस्पन्दवर्तीं तस्मिन् ‘सुप्यजाताविति णिनिः’ अत्र स्वर्गपदेन तस्था देवा गृह्णते मंचाः कोशांतीत्यत्र मंचस्थपुरुषवत् ॥ ७४ ॥

कुक्षिस्थ इति । त्रयः अवयवा यस्य तत्रयं ‘द्वित्रिभ्यां तथस्याज्ञवा’ इति अयजादेशः । लोकानां भुवनानां त्रयं त्रितयं लोकत्रयं ‘त्रिष्वयो जगती लोको’ इत्यमरः । निःशेषं निखिलं यलोकत्रयं ‘समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषं’ इत्यमरः । कुक्षी उदरे तिष्ठतीति कुक्षिस्थं मुषीति योगविभागात्कप्रत्ययः उपपदसमासः । कुक्षिस्थं यन्मिःशेषलोकत्रयं तस्य यो भारः उद्दहतीति वहः पचादेराकृतिगणत्वादत् । कुक्षिस्थनिःशेषलोकत्रयभारस्य उद्दहः एताद्वशोप्यहं विष्णुः वः युध्माकं देवानामित्यर्थः । ‘बहुवचनस्य वस्त्रसौ’ इति वसादेशः । शोकस्य शुचः ‘मन्युशोकौ तु शुक्लियाम्’ इत्यमरः । क्षयः नाशः तस्मै मर्त्यस्य मनुष्यस्य ली मर्त्यली अथवा मर्त्या चासौ ली च मर्त्यली तस्याः कुक्षिः उदरं तस्मिन् यो वासः तं विधाय कृत्वा विरोधाभासालंकारः । ‘आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इच्छते’ इति ॥ ७५ ॥

राम इति । राम इत्येवं प्रकारेण ख्यातः प्रसिद्धः प्रसिद्धौ ख्यातगर्हणे भूत्वा

इत्युदारमुदाहर्त्य वचो वाचामगोचरः ।

तत्याज वेदविद्रेत्रोवर्पातल्पं वृषानुजः ॥ ७७ ॥

चिरशयनगुरुं स्वभोगभारं भुज्ञगपतिः शनकैर्वितत्य संदात् ।

शिथिलितफणपद्किमुक्तदीर्घश्वसितविधृतमहार्णवोऽवतस्थे ७८

मुरान् अमरान् द्विष्टाति मुरद्विषः तेषां देत्यानामित्यर्थः । ‘पूर्वदेवा: मुरद्विषः’ इत्यमरः । भर्तुः चिभतिं पुष्ट्याति इति भर्ता डुभृत् धारणपोषणयोः तृच प्रत्ययः । रावणस्य एकः एकसंह्याको यो बाणः ‘पूर्वकालकेति समाप्तः’ । बाणः शरः तेन कृतः अद्येषाणां शिरसां मस्तकानां छेदः द्विधाकरणं यास्मन् एतादशो यः पराभवः रणभगः ‘रणेभगः पराजयः’ इत्यमरः । तं कुर्यामि कृधातोः ग्रामकाले लोद् । पराभवकरणस्य प्राप्तकाले इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण वाचां वाणीनां अगोचरः अविषयः ‘यतो वाचो निव-
तंते’ इति श्रुतेः वागविषय इत्यर्थः । वेदविद्रेत्रः वेदान् विदंति जानतीति
वेदविदः ‘सत्सूद्विषदित्यादिना वेदशब्दे उपपदे विदेः किष्य’ विद्यते ज्ञायते
इति वेदः विदधातोः ‘ऋहलोप्यदिति’ प्यत् अथवा णिजंतान् अचो यदिति यत् ।
एतादशः वृषानुजः वृष्णः इंद्रस्य अनुजः कनिष्ठन्नाताविष्णुः ‘उपेद्वृद्वावरजः’
इत्यमरः उदारं महत् गंभीरमिति यावत् ‘उदारो । दातुमहतोरित्यमरः’ । तत्पं
शस्यां ‘तत्पंशश्याद्वारेषु’ इत्यमरः । तत्याज त्यजहानां लिद । अनुप्राप्ता-
लंकारः ॥ ७७ ॥

भुजैः गच्छतीति भुजगाः ‘अन्येष्वपिद्वयते’ इत्यनेन भुजशब्दे उपपदे
गमेद्दः । ‘सर्पः पृदाकुर्मुजग’ इत्यमरः । तेषां पतिः ईश्वरः ‘ईश्वर पति-
रीशिता’ इत्यमरः । भुजगपतिः शेषः चिरं चिरकालं यच्छयनं अर्थाद्विष्णोः
तेन गुरुं जडं एतादशं स्वस्य यो भोगः अथवा स्वशब्दं एव आत्मीयवाची
‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्माये’ इत्यमरात् । स्वः अःत्मीयः यो भोगः शरीरं
तस्य भारं खेदात् संकटादिति यावत् ‘विभाषा गुणे खिया’ इति पंचमी । शनकैः
‘अव्ययसर्वनाम्ना’ इति अकन् । मंदं यथास्वात्मया इत्यर्थः । विद्यत्य विमृत्य तनु-
विस्तारे कोन्यपि वाल्यपीति नलोपे नहस्वस्यापिति कृतीति तुक् । फणानां फटानां
या पंक्तिः परंपरा ‘फटायां तु फणाद्रयोः’ इत्यमरः । शिथिलिता विशीणिता या
फणपंक्तिः शिथिलशब्दात् णिजंतात् क्षप्रत्ययः इडागमः । तया मुक्तं उहिष्मतं
यर्हीर्घंश्वसितं दीर्घश्वासः तेन विधृतः क्षपितः महार्णवो महासमुद्दो येन एतादशः
सन् अवतस्थे अवपूर्वात्तिष्ठतोर्लिङ्गं द्विन्वं ‘समवप्रविभ्यःस्था’ इत्यात्मनेपर्दै अनु-
प्राप्तालंकारः । सर्गलक्षणे अंते भिन्नवृत्तवस्योक्तवात् पुष्पिताप्रवृत्ता, उक्तं च
‘अयुजिनयुगरेफतो यक्तारो युजि च नर्जा जरगाश पुष्पिताप्रा’ इति ॥ ७८ ॥

भूमिस्पर्शभयादुपेत्य तरसा लक्ष्म्या करेणोदृतं
व्यालम्ब्यैकपटान्तमङ्गशिखरे क्षिप्त्वोत्तरीयं ततः ।
निद्रामन्थरता ग्रलोचनयुगो लीलालसक्षयासया
गत्या निर्जितवारणेन्द्रगमनः क्वापि प्रतस्थे हरिः ॥ ७९ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

शृष्टानुजस्तल्पं तत्याज इत्युक्तं ततः किं चकार तदाह । भूमिस्पर्शोति ।
लक्ष्म्या कर्त्त्या 'कर्तुंकरणयोस्तुतयिति' त्रुतीया भूमिस्पर्शभयात् आसनात्
अथस्तनः प्रदेशोऽत्र भूमिशब्दार्थः तस्यां स्पर्शः अर्थादुत्तरीयस्य तस्माद्यद्यं
भीतिः तस्माद्वेतोः दुकूलस्य भूमिस्पर्शो माभूत् इति बुध्येत्यर्थः । तरसा वेगेन
‘रहस्तरसी तु रयस्यदः’ इत्यमरः । उपेत्य आगत्य करेण हस्तेन उधृतं
उदृहीतं व्यालंबी लंबमानः एकः पटस्य वस्त्रस्य अतःप्रांतो यस्य एतादृशं
यन् उत्तरीयं दुकूलं अंगशिखरे ऊर्ध्वांगे अंसशिखरे इति पाठे स्कंधोपारे
क्षिप्त्वा उत्क्षिप्त्य निद्रया स्वापेन मंथरं अलसं मंदस्पदमिति यावत् एतादृशं
ताप्रयोः अहणयोः लोचनयोः नयनयोः युगं युगमं यस्य सः लीलया लसन्
दोभमानः न्यासः पादप्रक्षेपो यस्यां एतादृश्या गत्या गमनेन निर्जितवारणेन्द्र-
गमनः वारणानां हस्तिनां ‘मृगेन्द्रोवारणः करी’ इत्यमरः इदः स्वार्मी ऐरावतः
इत्यर्थः तस्य गमनं निर्जितं तिरस्कृतं वारणेन्द्र गमनं येन एतादृशः
हरनि नाशयति संकटमिति शेषः । स हरिः विष्णुः ततः तस्मादिति ततः
पंचम्यास्तसिल् समुद्रस्पस्थानादित्यर्थः । क्वापि शनिर्वचनीयस्थाने प्रतस्थे
जगत्पत्यर्थः प्रपूर्वात्तिष्ठतेलिंद् द्वितीयं ‘समवप्रविभ्यस्थः’ इत्यात्मनेपदं शा-
दूलविकीर्णिडितं वृत्तम् ‘मूर्याश्र्वर्यदिमः सजौ सततगाः शादूलविकीर्णिडितं’ इति
लक्षणात् ॥ ७९ ॥

इतिथ्रीद्युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपायायपदव्यलंकृतपंडित-
प्रकांडथ्रीकरहाटकरोपनामकथ्रीमद्वापालाचार्यतेवासिनानिगुडकरो-
पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोपासाहाख्यजानकी-
हरणकाव्यटीकायां जगत्पत्यभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः
समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

—०१६०—

**अथ श्रियः प्राणसमस्य तस्य ज्ञात्वा विविक्षामिव मर्त्यधाम ।
पूर्वावतीर्णः सुमनःसमृद्धया सम्यग् वसन्तो भुवनं ततान् ॥१॥**

श्रीगणेशायनमः ॥ अथ 'नगरार्णवशीर्तुचद्राकोदयवर्णनैः । उद्यानसलिल-
कीडामधुपानरतोत्सवैः ॥' इत्यादि महाकाव्यलक्षणभूतकृत्वादिवर्णनं प्रारीष्मुः
कविः प्रथमत्वात् 'ऋतूर्णा कुसुमाकरः' इत्युक्तेः भगवद्विभूतित्वत्वं सुख्यत्वेन
प्रथमं तावद्वसंतं वर्णयति । अथेति । अथेत्यय शब्दः आनंतर्यार्थः 'मंगलानंत-
रारंभप्रथकास्त्वयेष्वद्यो अथ' इत्यमरात् । तथा च पूर्वसंगे भृंत्वा राम इति स्यात्
कुर्यां भर्तुः शुरद्विषां 'इत्यादिना' हरिः रामावतार प्रतिज्ञां विधाय दोषहपतत्वं
त्यवत्त्वा कङ्कितपि प्रतस्थे 'इत्युक्तं तथा च अथ अनंतरं अवतारधारणप्राप्तेषाम्
वर्केदेवाऽभयप्रदानाऽनंतरमित्यर्थः । अथशब्दस्य मंगलार्थत्वं तु स्वस्यत एव
मृदंगध्वनिवत् । वसंत्यस्मिन्मदनोत्सवाः इति वसंतः । 'तृभूवद्विवासि' इत्यायुगादि-
सूत्रेणार्थकरणं इत्युक्तं 'वसने पुष्पसमयः सुरभिः' इत्यमरः । अथेत्येनां इति श्रीः
लक्ष्मीः 'क्षिप्तचिप्रचण्ठायतस्तु' इत्यादिवार्तिकेण श्रिधातोः कर्मणि क्षिप्त-
दीर्घथ । 'कमला श्रांहरिप्रिया' इत्यमरः । तस्याः प्रार्णः अमृुभिः समः तुल्यः
असवः प्राणा श्वेतं 'वाद्यलिंगाः समस्तुल्य' इत्यमरौ । तस्य हरेः विविक्षा-
वेणुमिन्डा विविक्षा विश्वातोः सन्नेतात् 'अप्रत्ययार्दति' अप्रत्ययः । प्रवेशच्छा-
इत्यर्थः तां ज्ञात्वेव अवगत्येव मर्वानां मनुष्याणां धाम स्थानं मनुष्यलोकार्मित्यर्थः
'मनुष्यामानुष्यामर्त्या' 'गृदेहत्विदस्त्रभावा धामानि' इत्यमरौ । पूर्वं हरेरव-
तारात्युर्वं अवतीर्णः प्राप्तः पूर्वावतीर्णः अवपूर्वकात्तृष्णवनतरणयोः इत्यस्माकृत-
रिक्तः इत्वं नत्वं च भुवनं अर्थात्तृष्णलोकं 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ।
सुमनसां पुष्पाणां समृद्धिः संपत्तिः तया सम्यक प्रशस्तं 'सम्यकदृप्रशंसयोः'
इति मेदिनी । ततान चकारेत्यर्थः तनुविस्तारे लिट् । यथा कथित्वायः स्वामिनः
कर्मिणीश्वस्थले जिगमियां दुःद्वा स्वामिगमनात्पृष्ठं रथलस्य संमार्जनपुष्पादिभिः
दोभां तनोति, तद्वृत्तवसंतः हरेः मनुष्यलोकेऽवतारेरुचां ज्ञानवैव तत्पूर्वं स्वयं
भूतले प्राप्य स्वीयपुष्पसमृद्धयां नृलोकं भूयामासेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाऽनुप्रासालकारो ।
अत्र यद्यपि सर्वारभे जगणे निविष्टः 'जोऽकोहं यज्ञः' इत्युक्तेः तथापि
'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव नियाः स्युलिपितो
गणतोऽपि वा' इत्युक्तेः । अथशब्दधीशब्दप्रयोगान्त्रैषदेवः । अस्मिन्संगे
अंतिमानि पञ्च पद्यानि हित्वा प्रायः उपजातिवृत्तानि । 'अनंतरोदीर्घितलक्ष्म-
भाजी पादौ यशीयादुपजातयस्ताः' इति लक्षणात् ॥ १५

भ्रान्त्वा विवस्वानथ दक्षिणाशामालम्ब्य सर्वत्र करप्रसारी ।
 ग्रदत्तिविकृ ततो निःस्व इव प्रतस्थे यत्रोपलब्धो धनदस्य वासः ॥२
 वृक्षा मनोऽशयुति चम्पकाख्या रूपं वितेनुर्नवकुञ्जलादयाः ।
 न्यस्ता वसन्तस्य वनस्थलीभिः सहस्रदीपा इव दीपवृक्षाः ॥ ३ ॥

तत्तद्दुर्वर्णनं नाम तत्तद्दुकार्यवर्णनमेवेत्यभिप्रेत्य वसंतकाले मूर्यै दक्षिणां दिशा
हित्वा उत्तरां गंतुं प्रास्थित इत्याह । भ्रांत्वेति । अथ वसंतप्रादुर्भावानंतरं निःस्वः
दरिद्रः ‘निःस्वस्तुदुविंशो दीनो दरिद्रः’ इत्यमरः । कृत्विगेव याजक इव
‘कृत्विजो याजकाश्च ते’ इत्यमरः । कृत्विक्दधृगित्यादिमूर्चेण कृतुशब्दोपपदे
यजेः किन् संप्रसारणं च । विवो रात्रिः सोऽस्यास्तीति विवस्वान् सूर्यः ‘तद-
स्यास्यस्मिन्निति मतुप्’ ‘तसौ मत्वर्ये’ इति भत्वाद्वृत्वाभावः ‘विवस्वान्
विवुधे मूर्ये’ इति कोशात् दक्षिणायाः यजमानादितिसतद्रव्यहृपायाः आशा आकां-
क्षा तां अथ च दक्षिणां दिशं आलंब्य आश्रित्य सर्वत्र सर्वेषु इति सर्वत्र ‘सप्त-
स्याब्लू’ इति त्रल् । सर्वधनिकविषये पक्षे सर्वस्थले करं हस्तं प्रसारयति अत्रे
करोति तच्छीलः करप्रसारी करशब्दोपपदे प्रपूर्वात्सर्वतः ‘मुख्यं जाताविति णिनिः’ ।
पक्षे करान् किरणान् प्रसारयति विस्तारयति ‘बलिहस्तांशवः करा’ इत्यमरः ।
करप्रसारी सन् भ्रांत्वा हिंडित्वा पक्षे गत्वा शुभुचलने क्वाप्रत्यये ‘उदितोवेति’
वैकल्पिकेन्द्रियात् अनुनासिकस्य ‘क्विज्ञलोरिति’ दीर्घः । ततः दक्षिणदिशः सका-
दादिन्यर्थः यस्यां इति यत्र स्थले पक्षे यस्यां दिशि धनं द्रव्यं ददातीति
धनदः धनशब्दोपपदे दाधातोः ‘आतोनुपसर्वेति कः’ दानशौडधनिकस्येत्यर्थः ।
पक्षे कुवेरस्य ‘मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः’ इत्यमरः ।
तस्य वासः स्थितिः उपलब्धः प्राप्तः ‘लब्धं प्राप्तं विन्नं’ इत्यमरः । यत्तदो
नित्यसपेक्षत्वात् तत्रेति लभ्यते । तत्र प्रतस्ये प्रस्थानं कृतवान् अथवा यत्र
धनदस्य वास उपलब्धः ततः नाम तत्र ‘इतराभ्योपि हस्तयते’ इति सप्तम्यंता-
त्तसिः प्रतस्ये प्रपूर्वकात् स्थाधातोर्लिंद् ‘समवप्रविभ्यस्यः’ इत्यात्मनेपदं
दर्शक्षणां दिशं हित्वा सूर्यः उत्तरां दिशं गत इन्यर्थः । इलेपालंकारः । ‘नानार्थ-
संब्रयः ऐर्यो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः’ इति लक्षणात् । इदवज्ञा वृत्तं ‘स्यादिं-
द्रवज्ञा यादि तौ जग्ने गः’ इति लक्षणात् ॥ २ ॥

वृक्षा इति । वनानां अरप्यानां स्थल्यः अकृत्रिमभूमयः ‘जानपदकुण्डगोण-स्थलेत्यादिना’ स्थलशब्दान्वीप् । ताभिः वसंतस्य न्यस्ताः तदुद्देश्यकस्त्वरार्थं स्थापिता इत्यर्थः । सहस्रं दीपा येषु सदस्यशब्दोऽत्रापरिभित्वाच्च । दीपानां प्रदीपानां वृक्षाः चंपक इति आङ्ग्या अभिधानं येषां ते चंपकाङ्ग्याः ‘आङ्ग्याङ्ग्ये अभिधानं चेत्यमरः’ नवाः नूतनाः ‘नवीनो नूतनो नवः’ इत्यमरः । ये कुटमलाः मुकुलाः ‘कुटमलो मुकुलोऽन्नियां’ इत्यमरः । तैः आङ्ग्याः मुक्का:

सम्पिण्डितात्मावयवा उद्दीयुः पश्चा नवाः कण्टकितोऽर्धदण्डाः ।
अन्तर्जलावासाविरुद्धीतत्रस्ता वसन्तातपकाम्ययेष ॥ ४ ॥
कर्णे कृतो दीर्घविलोचनानामालोलदृष्टिभिन्नरागः ।
बालोऽप्यशोकप्रभवः प्रवालः कान्ति प्रपेदे परिणामगम्याम् ॥५॥

एतादशाः वृक्षाः शाखिनः ‘वृक्षो महीरुद्दः शास्त्री’ इत्यमरः । मनोहा वंजुला
युतिः कांतिः यस्य तत् मनोङ्गुति एतादशं रूपं स्वरूपं वितेनुः विस्तारया-
माद्युः तनुविस्तारे लिद् उस् एत्याम्यासलोपी । यथा राजाद्यागमनसमये उत्सा-
दानिभित्तं दीपवृक्षाः क्रियते तद्वद्वनस्थलीभिः वसंतागमनसमये कुडमलयुक्ताः
चंपकवृक्षाः दीपवृक्षाः कृता इति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३ ॥

संविंडितेति । आत्मनः स्वस्य अवयवाः पत्रादयः संपिण्डिताः संकुचिताः मुकुलिता
इति यावत् आत्मावयवा येषां ते पक्षे संविंडिताः संकुचिताः आत्मनः देहस्य अव-
यवाः हस्तपादादयो येषां ते पिंडिसंघाते संपूर्वान् क्तप्रत्ययः । कंटकाः संजाता येषां ते
कंटकिताः ‘तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्’ इति कंटकशब्दात्तारकादित्वादि-
तच्प्रत्ययः । कंटकिताः पक्षे रोमांचिताः ऊर्ध्वाः उद्भताः दण्डाः नालारुद्या येषां ते
एतादशाः नवाः नूतनाः नवीनोद्भूता इत्यर्थः । पश्चाः कमलानि ‘वारुंसि पश्च
नलिन’ इत्यमराहर्द्यशब्दस्य पुंस्त्वं जले इत्यर्तजंले ‘अव्ययं विभक्तिन्यादिना
सप्तम्यर्थवृत्त्यंतःशब्देन अव्ययीभावः अंतर्जंलं आवासः स्थितिः तेन विहृतं
वृद्धिगतं यच्छीतं नीहारः तेन त्रस्ताः पंडिताः संतः वसंतस्य वसंततोः सं-
बंधी य आतपः उष्णं तस्य काम्या इच्छा तया इव वसंतातपशब्दात् काम्यच्
प्रत्ययांतात् ‘अप्रत्ययादिति मूत्रेणापप्रत्ययः’ उद्दीयुः उद्गुः उत्पूर्वा इण् गती
इत्यस्मान् लिद् उस् ‘दीर्घेणः किति’ इत्यम्यासस्य दीर्घः । समासांक्षिरलंकारः
उत्प्रेक्षालंकारश्च । ‘समासांक्षिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेत्’ इति ल-
क्षणान् । इदं वज्रावृतं ॥ ४ ॥

कर्णे इति । दीर्घे आयते ‘मुदूरं दीर्घमायतं’ इत्यमरः । विलोचने नेत्रे यासां
तासां श्रीणां कर्णे थ्रवणे कृतः स्थापित इत्यर्थः अतएव ईषन् लोलय आलोला
‘कुगतिप्रादयः’ इति प्रादिसमासः आलोला चासां दृष्टिथ आलोलदृष्टिः चंचलेक्षण-
मित्यर्थः आलोलदृष्टिः युतिः कांति तया भिन्नः भिन्न इत्यर्थः रागः रक्षिमा यस्य
एतादशाः बालोऽपि कोमलोऽपि अशोकात् वंजुलात् प्रभवः उत्पत्तिर्थस्य ‘वंजु-
लोऽशोके’ इत्यमरः । ‘प्रभवो जन्ममूले स्याज्ञमहेतौ पराक्रमे’ इति विभः ।
एतादशः प्रवालः पलवः परिणामेन पक्ततया रम्यां मनोहरां कांति शोभा ‘शोभा
कांतिर्युतिश्चाविः’ इत्यमरः । प्रपेदे त्राप प्रपूर्वात्पदगतीं इत्यस्माक्षिरं एत्याम्यास-
लोपी । श्रीणा शृंगारार्थं कर्णस्थापितः कोमलोऽप्यशोकपङ्कः दृष्टानामाकर्णपर्यंत-
त्वात् तद्रतनीलकात्या भिन्नः सन् परिणामजन्यकांति प्राप्यर्थः । तदृशालंकारः
‘तदृशः स्वगुणतयागादन्यदीयगुणमह’ इति । इदं वज्रा ॥ ५ ॥

प्रादुर्बभूवुर्नेवकुम्भलानि स्फुरन्ति कान्त्या करवीरजानि ।
प्रवासिनां शोणितपाटलानि तीरीफलानीव मनोभवस्य ॥ ६ ॥
बन्ध्योऽपि सालक्कपादधातं लब्ध्वा रणज्ञपुरमङ्गनानाम् ।
उद्गृहतरोमाञ्च इवातिहर्षात् पुष्पाङ्गुरैरास नवैरशोकः ॥ ७ ॥
महीध्रमूर्धिं भ्रमरेन्द्रनीलैर्विभक्तशोभः शिखिकण्ठनीलैः ।
गृहीतभास्वन्मुकुटानुकारस्ततान कान्ति नवकर्णिकारः ॥ ८ ॥

प्रादुरिति । कान्त्या शोभया स्फुरन्ति इति स्फुरन्ति स्फुरधातोः शत्रंतान्नपुंस-
कात् जसः स्थाने 'जश्शसोःशिः' इति श्यादेशः एतादशानि करवीरेभ्यः चंडा-
तेभ्यो जातानि करवीरजानि 'चंडातहयमारकाः । करवीरे' इत्यमरः । 'अन्ये-
ध्वपिद्यते' इत्यनेन करवीरशब्दोपदे जनेऽप्तेः । एतादशानि नवानिच तानि
कुडमलानि च मुकुलानि च 'कुडमलो मुकुलो द्वियां' इत्यमरः । विशेषणं विशेष-
ध्वेण बहुलमिति समासः । प्रवसांति तच्छीलाः प्रवासिनः पथिकाः तेषां शोणि-
तेन रक्षेन पाटलानि श्वेतरक्तानि 'श्वेतरक्तस्तुपाटलः' इत्यमरः मनसि भवः
उत्पातिर्यस्य तस्य मदनस्य तीरायाः बाणविशेषस्य फलानि अग्राणि इव प्रादुर्ब-
भूदः आविर्बभूदः इत्यर्थः । 'तीरामुख्यास्तु तद्विदः' इत्यभिधानं 'फले हेतु-
कृते जातीफले फलकसस्योः । त्रिफलायां च कक्षोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः'
इति हैमः । तीरीफलानीतिपाठे तीरशब्दान्नैरादित्वान्नीष् । पथिकजनप्राणघा-
तात् नद्रकमित्रितमदनबाणप्राणीव करवीरोत्पन्नानि नवकुडमलानि प्रादुर्बभूदः ।
करवीरकुडमलदर्शनेन हि मनसिजवाणप्रहरेण प्रवासिनां पीडा जायते इत्याभिप्रा-
येणेयमुत्प्रेक्षा । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ६ ॥

वंध्योपीति । वंध्योपि अवकेश्यपि 'वंध्योऽफलोऽवकेशीच' इत्यमरः एतादशः
अशोकः अंगनानां प्रशस्तमंगं यासा ताः अंगनाः 'अंगात्कल्याणे' इत्यनेन नप्र-
त्ययः तासा सुंदरबीणामित्यर्थः रणति शब्दे इति रणन् एतादशः नूपुरो
यस्मिन्कर्मणि इति रणज्ञपुरं 'मंजीरोनूपुरोऽद्वियां' इत्यमरः । पादहननकियाया
इदं विशेषणं अलक्ककेन सहितः सालक्ककः तेनसहेति तुल्ययोगे इति बहुवीहिः
'वोपसर्जनस्य' इति सादेशः । सालक्ककः यः पादश्वरणः तस्य यो धातः ताडनं
द्वंतेर्भवे घञ्च तं लब्ध्वा प्राप्य अतिशयितश्वासौ हर्षः प्रमोदेण तस्मात् नवैः
नूतनैः पुष्पाणामकुराः प्ररोहाः प्रादुर्भावा इत्यर्थः तैः उद्गृहाः उद्गृहाः रोमांचाः
पुलकाः यस्य उद्गृहतरोमांच इव आस अस् गतिर्दीप्यादानेषु इति अस्मालिङ्गे ।
उत्प्रेक्षालंकारः । बीणां पादप्रहरेण अशोको विकसति तथाहि कविर्वर्णनसंप्रदाये
'बीणा स्पर्शान्त्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुं इष्पसेकात् पादाधातादशोकस्तिलक
कुरुषकौ वीक्षणालिंगनाभ्याम् ॥ मंदारो नर्भवाक्यात्पद्मुद्गुहसनाच्चंपको वस्त्रवातात्
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकारः' इति ॥ इदवज्ञावृत्तम् ॥ ७ ॥

महीध्रेति । महीं पृथ्वी धरतीति महीध्रः मूलविभुजादित्वात् । तस्य मूर्धिं

वासन्तिकस्यांशुचयेन भानोहेमन्तमालोक्य हतप्रभावम् ।
सरोरुहामुद्धृतकण्टकेन प्रीत्येव रम्यं जहसे वनेन ॥ ६ ॥
समीरणानन्तिमञ्जरीके चूते निसर्गेण निषक्तभावाः ।
पुष्पावतंसेषु पदं न चक्रुदीप्तिष्विवाशोकवनेषु भृताः ॥ १० ॥

मस्तके शिखरे इत्यर्थः शिखाः संति वेषा ते शिखिनः मयूराः ‘शिखावलः
शिखी केकी’ इत्यमरः । तेषां कंठाः गलाः तद्वर्णलैं नीलवर्णैः ‘कृष्णे नीलासि-
तस्यामेत्यमरः’ । ऋमरा भृंगाः एव इंद्रनीलाः मणिविशेषाः तैः विभक्ता विभागं
प्राप्तिता शोभाः कातिर्थस्य ऋमरैभिन्नवर्णे इत्यर्थः । अतएव भासः संति यस्य
स भास्वान् ‘तदस्यास्त्यहिमनितिमतुप्’ एतादशो यो मुकुटः तस्य अनुकारः
अनुकरणं गृहीतः भास्वन्मुकुटानुकारो येन सः एतादशः नवधासौ नूतनथासो
कणिंकारश्च दुमोत्तलः ‘अथ दुमोत्तले कणिकारः’ इत्यमरः (पोगारा इति भाषाय)
कांति शोभां ततान विस्तारयामास तनुविस्तारे लिङ् । अनुप्रासालंकारः । उपे-
द्रवप्रावृत्तं ‘उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघी सा’ इति लक्षणान् ॥ ८ ॥

वासन्तिकेति । वसंते भवः वासन्तिकः ‘कालाद्रव’ । यद्यपि ‘संधिवेलायत्तुनक्ष-
त्रेत्यदिना’ अणु प्राप्तः तथापि ‘क्वचिदपवादविषयेऽप्युमर्गोभिनिविशते’ इति
न्यायेन ठभ् साधुः एतादशस्य भानोः सूर्यस्य ‘भानूर्दमदिवाकरः’ इत्यमरः ।
अंश्चूनां किरणानां चयः समूहः ‘समवायथयो गणः’ इत्यमरः । तेन हतः
नाशितः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य एतादशं हेमंतं एतन्नामकं क्रतुमालोक्य दृष्ट्यर्थः
उद्गृह्यतः कंठकः क्षुद्रशत्रुः यस्य ‘कंठको न छियां भुद्रशत्रांः मस्यादिर्क्षेष्व-
इति मैदिनी’ । पक्षे उद्धृताः कंठकाः कंठकसदशमूर्क्षाऽवयवा यस्य एतादशेन
सरोरुहां सरसि रोहेति प्रादुर्भवतीति सरोरुहेति सरःशब्दे उपमदे रुद्धीजनन्मनि
प्रादुर्भवे च इत्यस्मात् ‘किप्त्व’ इति क्रिप् । तेषां वनेन अरण्येन
समूहेनेत्यर्थः प्रीत्येव शत्रुनाशपहर्षेणेव ‘मुन्त्रातिः प्रमदो हर्षः’ इत्यमरः ।
रम्यं मनोङ्गं जहसे उपहसितं पक्षे विक्षितं, यथा लोके शत्रुनाशे आनंदेन
हाम्यमुत्पद्यते एवं स्वपीडकेहेमंतस्य वासन्तिकमूर्येण विनाशे कृते कमलसमूहेन
शत्रुनाशजन्याऽनुभवेदेत्तद्वाप्त्वं कृते । हेमंतर्शीतेन कमलानि दग्धानि भवतीति
लोकेऽनुभासेद्दं । उत्प्रेक्षालंकारः समाप्तोक्तिः ॥ ९ ॥

‘समीरणेति । समीरणेन वायुना ‘समीरमालतमहजगत्प्राणसमीरणाः’
इत्यमरः । आनातिंताः ईषत्कंपिताः मंजर्यो यस्य सः समीरणानतिंतमञ्जरीकः
‘नशृतश्चेति’ बहुवीहे: कप् ‘नक्षीति’ निषेधान् ‘केण’ इति नहस्तो न ।
एतादशे चूतस्य पुष्पं चूतं ‘पुष्पमूलेषु बहुलं’ इति लप् ‘लिपि युक्तवद्यक्षित-
वचने’ इति लुप्तवद्वावः तस्मिन् चूतमञ्जर्यामिलर्थः । निसर्गेण स्वमावेन
‘सर्गः स्वभावनिमोक्षनिश्चयाभ्यायमुश्चिष्यु’ इत्यमरः । निषक्तः संब्रह्मः भावः

विनिद्रपुष्पाभरणः पलाशः समुद्धसत्कुन्दलतावनद्धः ।
उद्भूतभस्मा मधुनेव रेजे राशीकृतो मन्मथदाहवह्निः ॥ ११ ॥
वसन्तदीप्तिपत्प्रेदितानां महीरुद्धां वातचलाः प्रवालाः ।
जिह्वा यथा विद्वमभक्ताम्रा निष्कासिता रेजुरतिभ्रमेण ॥ १२ ॥

अभिप्रायः अंतःकरणं येषां ‘भावोऽभिप्रायवस्तुनोः’ इति हैमः । एतादशाः भूंगाः भ्रमराः पुष्पाणि कुम्भमानि अवतंसाः भूषणानि येषां ‘अवतंसो न क्रियो स्यात्कर्णपूरे च शेखरे’ इति मेदिनी । एतादशेषु अतएव दीपेभ्विव प्रदीपेभ्विव अशोकानां वनानि समूहाः तेषु पदं चरणं पक्षे स्थानं न चक्षुः न विदधुः । मंजुलचूतमंजरीषु रमणशीलाः भ्रमराः आरक्तपुष्टैः प्रदीपवद्वासमानेष्वशोकेषु न जग्मुरित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः अनुप्रासश ॥ १० ॥

विनिदेति । विनिद्राणि विकसितानि पुष्पाण्येव आभरणानि अलंकारा वस्य । इदं विशेषणं वन्हिसाधर्म्यपोषकं पुनश्च समुद्धसति विकसति इति समुद्धसती एतादशी या कुंदलता माध्यवल्ली तयाऽवनद्धः युक्त इत्यर्थः । अवपूर्वान्नहवंधने इत्यस्मात्कर्मणि कृतः । इदं विशेषणं भस्मसाम्यपोषकं एतादशाः पलाशाः किञ्चुकः मधुना वसंतेन ‘मधुपुष्परसे क्षीरे मध्ये ना तु मधुद्रुमे । वसंतदैत्यभिच्छैत्रे स्याज्ञवित्यां तु योषिति’ इति मेदिनी । राशीकृतः पुर्जीकृतः राशिशब्दाच्चिवः च्छौ चेति दीर्घः च्यव्यत्त्वाद्विसंज्ञायां ‘कुगर्ताति’ कृतशब्देन समाप्तः । उद्भूतं उद्भूतं भस्म भसितं यस्य एतादशाः मन्मथं मदनं ददहति भस्मीकरोतीति मन्मथदाहः ‘कर्मण्यण्’ स वासी वन्हिश्च मन्मथदाहवन्दिः स इव रेजे दिर्दीपे राजृदीपौ लिट् ‘फणां च सप्तानां’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ । पुष्पितपलाशस्य विकसितकुंदलतावेष्टनेन वसंतेन समूहीकृतभस्मबहुलः मदनदाहवन्हिरिव उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ११ ॥

वसंतेति । वसंतेन पुष्पसमयेन कृतुना दीपः प्रकर्षं प्राप्तः दीपी दीपौ कृतः एतादशाः आतपः दोतः तेज इति यावत् ‘प्रकाशोद्योत आतप’ इत्यमरः तेन खोदितानां पांडितानां मद्यां पृथिव्यां रोहंतीति महीरुद्धः शृक्षाः महीशब्दे उपपदे रुद्धातोः किप् तेषां वृक्षाणां वातेन वायुना चलाः चंचलाः ‘चलं लोलं चलाचलं’ इत्यमरः । प्रवालाः पलवाः ‘प्रवालमंकुरेऽप्यस्त्री’ इत्यमरः । विदु-भाणां प्रवालानां भूंगाः छेदाः तद्रूताम्राः ताम्रवर्णाः अतिशयितः श्रमः आतपञ्च-न्यव्वेदः प्रादिसमाप्तः तेन निष्ठासिताः बहिरानीताः जिह्वा यथा रसना इत्यर्थः । रेजुः शृगुभिरे । यथा कवित्पथिकः अत्यातपर्णाद्वितः सन् बहिर्जिह्वा निष्ठासयति तद्रूतं वसंततीवातपर्णादितानां वृक्षाणां वातचलाः पलवाः शृगुभिरे इत्यर्थः । उपमालकारः ॥ १२ ॥

प्रालेयकालप्रियविप्रयोगग्लानेव रात्रिः क्षयमाससाद् ।
जगाम मन्दं दिवसो वसन्तशूरातपभान्त इव क्रमेण ॥ १३ ॥
ततः स्मरस्याहवधामकदं क्षोणीपतिर्भान्तशिर्लीमुखाद्गम् ।
वद्यानमासेवत रक्तर्दीप्तिसन्तानभास्वत्कर्वीरकीर्णम् ॥ १४ ॥
रम्याणि रामानुगतो विहङ्गपक्षानिलानर्तिपलुचानि ।
उच्चान्तभृक्षाणि लतागृहाणि सम्भावयामास रहोविहारः ॥ १५ ॥

प्रालेयेति । प्रकर्वेण लीयते पदार्था अस्मिन्निति प्रलयः हिमाचलः । प्रपूर्वान्धीधातोरधिकरणे 'एरन्' इति अचप्रत्ययः प्रलयादागतं प्रालेय हिमं 'तत आगत' इत्यर्थं अणि 'केक्यमित्रयुप्रलयानां यादेरिष्य' इत्यनेन इमादेशे आदिवृष्टिः । प्रालेयस्य कालः समयः प्रालेयकालः स एव प्रियः इष्टः नायक इति यावत् तस्य यो विप्रयोगः वियोगः तेन ग्लानेव ग्लानेव रात्रिः रजनिः क्षयं क्षयरोगं अथव श्वीणत्वं स्वल्पत्वमिति यावत् आससाद् प्राप आडपूर्वात्सीदते: कर्तारै लिट् । वसंतस्य संबंधी यः कूरः तीक्ष्णः आतपः प्रकाशः तेन थ्रांत इव अवसम्भ इव दिवसः घस्तः क्रमेण अनुक्रमेण मन्दं शनैः यथास्यात्तथा जगाम समापदित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ १३ ॥

तत इति । एवं त्रयोदशश्छोकः वसंतर्तुं संवर्ष्य तादशे वसंततौं रात्रे दशरथस्य द्वीभिः सह कीडां वर्णयितुं उद्यानप्रवेशमाह तत इति । ततः वसंतप्रादुर्भावानन्तरं क्षोणीपतिः क्षोण्याः पृथ्व्याः पतिः स्वामी दशरथः 'धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्जर्या काशयपी क्षितिः' इत्यमरः । श्रांताः भ्रमणकर्तारः ये शिलीमुखाः भ्रमराः पक्षे बाणाथ थ्रांत इत्यत्र 'गत्यर्थकर्मकेति' कर्तारि रः । ते एव अंकाः चिन्हानि यस्मिन् 'अलिखाणां शिलीमुखां' 'उत्संगचिनहयोरकः' इत्यमरी । पुनश्च रक्षा आरक्षा या दीप्तिः कांतिः तस्याः संतानः संततिः परंपरेति यावत् 'संतानः संततौ गोत्रे स्यादपत्ये मुरदुमे' इति मेर्दिनी । तेन भास्वन्ति यानि करवांराणि करवीरपुष्पाणि 'पुष्पमूलेषु बहुलं' इति विकारप्रत्ययस्य छप्य युक्तवद्वावथ । तैः कीर्णं व्याप्तं पक्षे रक्षस्य असृजः यो दांपिसंतानः शोभापरंपरा तेन भास्वन्तः देदीप्यमानाः कराः येषां एतादशा ये वीराः भट्टाः तैः कीर्णं व्याप्तं अतएव स्मरस्य मदनस्य आहवस्य संप्रामस्य यद्वाम गृह 'संप्रामाभ्यागमाहवाः' 'गृहदेहत्विद्प्रभावा धामानि' इत्यमरः । ईषदूते आहवधाम इत्याहवधामकदं 'ईषदसमार्ता कल्पपदेश्यदेशीत्यमरः' इति कल्पप्रत्यवः । एतादशो उद्यानं आकीडं 'पुमानाकीड उद्यानं' इत्यमरः । आयेवत अभजत आडपूर्वान् मेवृ धातोर्लेह । ऐषालंकारः ॥ १४ ॥

रम्याणीति । रामाभिः द्वीभिः अनुगतः अनुयातः अर्पीत् दशरथः विहवसा गच्छतीति विहगाः पक्षिणः विहायसो 'विहव वाचडिद्वा वाच्य' स्युक्ते:

त्वमप्रमादं कुरु नूपुराहौ भर क्षणं काञ्चित् ! नितम्बमारम् ।
इतीव तस्मिन् विहरन्नपर्णीकक्ष्यातुलाकोटिपूर्विनेदे ॥ १६ ॥
चिक्षेप वाला मुहुर्द्दर्शितं पत्थावनक्षतर्यैर्यवृत्तिः ।
दूरस्थपुष्पस्तवकावभक्षव्याजेन सन्दर्शितवाहूमूला ॥ १७ ॥

विहायमृशब्दोपंपदे गम् धातोः खचसचदित् उपपदस्य विहादेशः । ‘खगे
विहंगविहग’ इत्यमरः तेषां पक्षाद्विदाः ‘गस्त्रक्षद्विदः पत्रं’ इत्यमरः ।
तेषां योऽनिलः वायुः तेन आनर्तिताः ईषत्कृपिताः पक्षवाः किमुलवानि येषु
अनेन वायोर्मदत्वं सूचितं उद्ध्राताः इतस्ततो गच्छतः भृंगाः अमरा येषु अनेन
सुमनः समृद्धथा मुर्गधित्वं ध्वनितं अतएव रम्याणि मनोहराणि लतानां वल्लीनां
गृहाणि सदनानि निकुंजानीति यावत् रहसि एकांते ये विहाराः कीडाः तैः
संभावयामास सत्कारयामास । अयमेव तेषां सत्कारः यद्द्वाविहाराः प्रमदाभिः
सह विलासचतुरेण कियंते । इदवज्ञावृत्तं ॥ १५ ॥

त्वमिति । हे नूपुर मंजीरो ‘मंजीरो नूपुरोऽक्षियां’ इत्यमरः त्वं अंग्रौ
चरणे ‘पदंधिश्वरणोऽक्षियां’ इत्यमरः । अप्रमादं प्रमादस्य अनवधानतायाः
अभावः अप्रमादः तं अर्थाभावे नवृत्तपुरुषः यद्यपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वात्
तत्र तत्पुरुषो दुर्लभः तथापि ‘रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनं’ ‘अद्रुतायामसं-
हितं’ इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् उभावपि समासौ तत्रेषाविति स्रष्ट तद्विदाः ।
कुरु विधेहि करोतेविद्यादौ लोद् । तथा हे कांचि मेखले ‘स्त्रीकृत्यां मेखला
कांचीत्यमरः’ क्षणं क्षणमात्रं कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे द्वितीया । नितं योर्भारं
भरं धारय भृत्यनरणे लोद् मध्यमः इतीव पूर्वोक्तप्रकारेण तस्मिन्नरणे विहर-
ति कीडांते इति विहरन्त्यः एतादृशः या नृपत्तियः दशरथपत्न्यः विहरन्नपत्नी
इत्यत्र ‘पुवत्कर्मधारयेति’ पुंवद्रावः । तासां कक्ष्याः कांध्यः तु नाकोटयः नूपुराः
‘कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्कांच्यां मध्यभवंधने’ इति मेदिनी । ‘पादांगदं
तुलाकोटिमंजीरो नूपुरोऽक्षियां’ इत्यमरः । तेषां पुर्वैः कोणैः निनेदे शविदत्
निपूर्वात् नद अव्यक्ते शब्दे अस्मात् भावे लिद् एत्वाभ्यासलोपौ । उत्प्रेक्षा-
लंकारः ॥ १६ ॥

चिक्षेपेति । नास्ति अंगं शरीरं यस्य अनंगो मदनः ‘कंदर्णो दर्णकोऽनंग’
इत्यमरः । तेन क्षता नष्टा धैर्यवृत्तिः गांभीर्यवृत्तिर्यस्याः अतएव द्वे तिष्ठतीति
दूरस्यः मुर्पति योगविभागात्कः । एतादशो यः पुष्पाणां कुमुमानां स्तवकः गु-
च्छकः ‘स्याहुच्छकस्तु स्तवकः’ इत्यमरः । तस्य अवभंगः चयनं छेदनमित्यर्थः
तस्य व्याजेन मियेन संदर्शितं प्रकाशितं वाह्नोः भुजस्य मूलं कक्ष इति यावत्
व्या दर्शितकक्षा इत्यर्थः ‘वाहूमूले उभे कक्षाः’ इत्यमरः । एतादशी वाला
पत्थां कांते दशरथे मुहुः वारंवारं अर्धदर्शिते हृषेः अर्धे अर्धहाषिः तां अथवा समां-

यस्या परस्या तु विधीयमाने विलासवत्याभरणान्तरगे ।
 अन्यत्र युक्तोऽपि वबन्ध रागं लाक्षारसस्तत्प्रतिपक्षनेत्रे ॥ १८ ॥
 पातुं सुदत्या वदनारविन्दमादाय दृष्टो ललनामिरीशः ।
 अपुष्परेणुव्यथितेऽपि तस्याभिक्षेप नेत्रे मुखगन्धवाहम् ॥ १९ ॥
 पुण्यावभञ्जे निजहस्तकान्त्या विन्यस्तरागं कठिनं पलाशम् ।
 प्रवालकृत्ये विनियोजयन्ती भर्त्रा परा सस्मितमालिलिङ्गे ॥ २० ॥

काभावात् कर्मधारय एवेचितः चिक्षेप निदधे क्षिप्रेरणे लिद् । कामवाणीहिता
 श्री पुष्पावचयनिभित्तेन कक्ष्याप्रदर्शने अर्धेदृष्टपावलोक्तं इत्यादि वृंगारचेष्टाश-
 कारेत्यर्थः । इद्रवज्ञा ॥ १७ ॥

पत्येति । परस्याः इतरस्याः प्रशस्ता विलासा यस्याः सा विलासवती ‘तद-
 स्वास्तीतिमतुप्’ ‘उगितथेति डीप्’ । तस्याः चरणयोरतः प्रातभागः तस्य
 रागे लाक्षादिर्क्षमनि पत्या भर्त्रा विधीयते क्रियते इति विधीयमानः तस्मिन्सति
 विष्वर्द्दायः कर्माणं लट् ‘यकि बुमास्थे’तीत्वं अन्यत्र अन्यस्मिन्नित्यन्यत्र इतर
 श्रीपादे इत्यर्थः सप्तम्याख्लू युक्तोऽपि लमोशीत्यर्थः । लाक्षायाः जनुनः रसः
 द्रव तत्प्रतिपक्षनेत्रे तस्याः राजरञ्जितलाक्षारसपादायाः प्रतिपक्षः विहङ्गपक्षः
 तद्विद्वद्वितीत्यर्थः तस्या नेत्रे नयने रागं रक्षमानं वबन्ध उत्पादयामास तु वेति
 असंगत्यलक्ष्यारः । तदुक्तं ‘विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसंगतिः’ इति ॥ १८ ॥

पातुमिति । शोभना दंता यस्याः सा मुदती ‘वयसि दंतस्य दत्’ इति
 दंतशब्दस्य दत् आदेशः, ‘उगितथेति डीप्’ तस्याः वदनमेव मुखमेव अरविदं
 कमलं ‘अरविदं महोत्पलं’ इत्यमरः । तत् आदाय गहीत्वा पातुं प्राशितुं चुंचितु-
 मिति यावत् प्रवृत्त इत्यार्थिकं लब्धं ललनामिः श्रीभि. दृष्टः विलोक्तिः ईशः
 प्रभुः दशरथ इति यावत् पुष्पाणां कुसुमानां रेणुः धूक्तिः तेन व्यथितं व्यथा पीडा
 संजाता यस्य तत् व्यथितं ‘तारकादित्वादितन्’ तादशं न भवतीति अपुष्परेणु-
 व्यथितं तस्मिन् एतादशे अपि तस्याः आभमतस्मियाः नेत्रे नयने मुखस्य
 वक्त्रस्य गंधवाहः वायुः ‘गंधवाहानिलाशुगाः’ इत्यमरः । तं चिक्षेप प्रेरयामास
 क्षिप्रेरणे लिद् । अभिमतश्चिमुखचुंचनप्रवृत्तो राजा इतराभिर्दृष्टः सन् तदन्यथ-
 यितुं पुष्पपरागेण अपीडितेषि नेत्रे मुखवायुं प्रचिक्षेप नेत्रस्थपरागादिशीकरणार्थं
 झूल्कारपूर्वं मुखवायुं प्रक्षिपतीति प्रसिद्धमेतत् तद्वत् नायमेतस्या मुखं चुंचितुं
 शृण्हाति किंतु नेत्रस्थपरागशीकरणार्थं झूल्कारपूर्वं वायुं प्रक्षिपति इति इतर-
 श्रियो नोभयतीत्यर्थः । छेषापन्तुर्तरन्यस्य शंकातस्तथ-
 निन्दयः’ इति लक्षणात् ॥ १९ ॥

पुष्पेति । पुष्पाणामवबन्धः छेदनं तस्मिन् विजः आत्मीयो इस्तः ‘स्वके नित्ये
 निजं त्रिपु’ इत्यमरः । तस्य कांतिः प्रभा तया विन्यस्तः स्थापितः रागः

स्निग्धद्विजालीरुचिरं प्रियडगुश्यामद्युतिश्चारुतमालकान्ता ।
विभर्षि गन्धाहृतभृज्ञचक्रं सन्माधवीमण्डपमेतदास्यम् ॥ २१ ॥
मध्येललाट तिलकस्य वृत्तिरोष्टव्युतिर्भाति च पाटलेयम् ।
पुञ्चागसंयोगविभूषितायाश्वेतश्च ते यातमशोकभावम् ॥ २२ ॥

रक्षिमा यस्मिन् एतादशं कठिनं अमसृणमित्यर्थः पलाशं पत्रं ‘पत्रं पलाशं छेदनं’ इत्यमरः । प्रवालस्य अंकुरस्य ‘प्रवालमंकुरेऽप्यज्ञी’ इत्यमरः । कोमल-पेलवस्येति यावत् यत्कृत्यं नाम कार्यं ‘विभाषा कृत्योः’ इति कृधातोः कर्मणि क्यप् नहस्तस्येति तुक् । तस्मिन् विनियोजयति इति विनियोजयंती विन्युपसर्गपू-वैकान् युज् धातोः णिजंतात् शतुप्रत्यये ‘उगितश्चेति ढंप्’ एतादशी परा अन्या तरुणी विभार्ति धारयति पोषयति वा भर्ता तेन दशरथेन भृधातोस्तच्प्रत्ययः । स्मितेन मंदहायेन सहितं सस्मितं यथास्यात्तथा आलिलिंगे आशिलिंगे आइ-पूर्वांत् लिंगे चित्रीकरणे इत्यस्मात् लिद् । अकोमलमपि पलव्रं निजहस्तकांस्या कोमलमिति मत्वा पलवकार्ये उपयोगं कुर्वती छियं विलोकय केयं ब्रांतिरिति सस्मितं आलिलिंग इत्यर्थः । ब्रांतिमदलंकारः तदुक्तं ‘स्यात्स्मृति ब्रांतिसंदेहै-स्तदंकालंकृतित्रयं’ इति ॥ २० ॥

स्निग्धेति । इति ऊर्ध्वं विशेषकेन कस्याचित् सुंदर्यो श्लेषादिना उद्यानलक्ष्मी-त्वारोपपूर्वकं ललनानां परस्परसंवादमाह । स्निग्धाः मसृणा ये द्विजाः दंताः तेषां आली पंकितः तैः रुचिरं सुंदरं ‘सुंदरं रुचिरं चारु’ इत्यमरः । मंटपपक्षे स्निग्धाः मनोहराः ये द्विजाः पक्षिणः तेषामाली पंकितः तथा रुचिरं गंधेन आहृतं आङ्गृष्टं भृगाणां भ्रमराणां चक्रं समूहो येन इदं विशेषणमुभयत्र समानं एतादशं सती चासौ उक्तकृष्टा चासौ माधवी वासनी लता तस्याः मंडपं जनाश्रयं ‘मंडपोऽत्री जनाश्रयः’ इत्यमरः । एतादशमेतत् पुरोवर्ति आस्यं मुखं प्रियं गुब्रत् इयामा इयामवर्णा द्युतिः क्षांतिर्यस्याः सा माधवीपक्षे प्रियं गुणा हेतुना तत्स्पर्शहेतुनेत्यर्थः इयामा इयामवर्णा द्युतिर्यस्याः सा अतिशयेन चारुः सुंदरः इति चारुतमः ‘अतिशायने तमवि-ष्टुनी’ इति तमप्रत्ययः चारुतमः अलकानां केशानां अंतः मध्यभागो यस्याः सा वासनीपक्षे चारवः सुंदरा ये तमालाः तैः तज्जन्यस्पर्शैरित्यर्थः कांता मनो-हरा एतादशी त्वं विभर्षि धारयसि ‘द्वभृत् धारणपोषणयोः’ अस्मात् लट्ठि मध्यमैकवचनं अभ्यासस्य ‘भृगामित्’ इतीत्वं । इति सखीभिः ललना ऊने इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । अनुप्रासः ॥ २१ ॥

मध्येललाटमिति । ललाटस्य मध्ये इति मध्येललाटं ‘पारे मध्ये वष्टयावेति’ वाक्यीभावः निषातनादेदंतत्वं ललाटमध्यभागे इत्यर्थः ‘ललाटमलिंगं गोधिः’ इत्यमरः । सिलकस्य कुंकुमादिविशेषकस्य पक्षे वृक्षविशेषस्य वृत्तिः वर्तनं ‘तिलकोऽशद्रुमभिदोः पुण्ड्रके तिलकालके’ हैमः । च च समुच्चार्योः इयं पुरोवतिमी

किं कौतुकेन श्रमकारिणा ते सृज त्वमुद्घानविहाररागम ।
 बाले ! त्वमस्योपवनस्य लक्ष्मीरित्येवमूचे ललना सखीभिः २३
 प्रियेण कर्णे विनिवेशितस्य तन्या नवाशोकदलस्य रागः ।
 आनंदिया नेत्रहृचा निरस्तस्तस्या जगामेव विपक्षचक्षुः ॥२४॥

ओष्ठोः रदनच्छदयोः युतिः कःति: ' ओष्ठाधरी तु रदनच्छदौ दशनवाससी ' इत्यमरः पाटला श्रेतरकृता भाति शोभते पक्षे ओष्ठवन्युतिर्यस्याः सा ओष्ठ-युतिः एतादृशी पाटला मोधा (पाढ़की इति भाषायां) भाति शोभते । पुंसा नाग इव पुन्नागः संबंधसामान्यप्रथा समागः अथवा नाग इव पुमान् इति पुन्नागः ' उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ' हस्तिवन्देष्ट इत्यर्थः । तस्य यः संयोगः संबंधः तेन विभूषितायाः शोभितायाः पक्षे पुन्नागः केसराद्यवृक्षविशेषः तस्य यः संयोगः तेन विभूषितायास्ते चेतः अंतःकरणं शोकस्य अभावः अशोकः अशोकस्य भावः सन्ता तं ' भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टः मजन्ममु ' इत्यमरः । पक्षे अशोकानां वृक्षविशेषाणां भावः धर्मः तं अशोकत्वमित्यर्थः यातं प्राप्तं । इलेषालंकारः । इंद्रवप्रावृत्तम् ॥ २२ ॥

किं भिति ते तव धर्मं अवश्यं करोतीति श्रमकारि तेन ' आवश्यकाधमर्ययो-रिति णिनिः ' । कौतुकेन कुतुहलेन ' कौतहलं कौतुकं च कुतुर्कं च कुतहलं ' इत्यमरः । उद्यानलक्ष्मीदर्शनकौतुके सति इतस्तो श्रमणं प्राप्तं ततः सुकुमार्य-स्तव अवश्यं श्रमो भवेत् अतः एतादृशाश्रमकारिकुतुहलेन किं क उपयोग इत्यर्थः । तदेव स्पृश्यति त्वं उद्याने आकीडे यो विहारः कीडा तद्रिपये यो रागः अनुरागः त भूज उत्सृजेत्यर्थः गृजविसर्गे लोदु कुतो वा उद्यानविहारराग-स्त्वक्तव्यः इत्याशंकायां तवैव उपवनस्य लक्ष्मीत्वादित्याहुः । हे बाले अनेन तस्याः तादृशोद्यानलक्ष्मीन्द्रिष्टिनभिज्ञत्वं सूचितं अस्य समीपवर्तिनः उपवनस्य आरामस्य ' आरामः स्यादुपवनं ' इत्यमरः । त्वं लक्ष्मीः शोभा असीति शेषः तत्वं च मिधद्विजादीत्यादिलोकद्रुयेन श्लेषादिभिः प्रतिपादितमेव । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण सखीभिः आलीभिः ' आलिः सखी वयस्याचेत्यमरः ' ललना सुंदरी ली ' ललना च नितांविनीत्यमरः ' ऊचे जगदे वृथातोः कर्मणि लिङ् वृथादेशो संप्रसारणे द्वित्वं । प्रतीपालंकारः । तदुरुङ्कं ' प्रतीपमुपमानस्य केम-र्थमपि मन्वते ' इति ॥ २३ ॥

प्रियेणेति । प्रियेण नायकेन तन्याः उत्तमोग्याः श्रोत्रे विनिवेशिनस्य स्थापितस्य अशोकवृक्षस्य दलं पर्णं नवं नवनिं कोमलमित्यर्थः एतादशं यत् अशोकदलं अशोकपर्णं तस्य रागः रक्षिमा ईषधीला आनीला तया ईषधीलवर्णया इत्यर्थः प्रादिसमाप्तिः नेत्रयोः । नयनयोः रुक्ष कालिः तया निरस्तः नाशितः सन् तस्वाः तन्याः विपक्षं च तत्त्वक्षुधं विपक्षं विहृदं वृक्षधुः तत् कर्म जगामेव

हारिप्रलापोऽथ निधिर्गुणानां निधाय चक्षुर्मदमन्दपातम् ।
एर्यन्तभूमौ निकटोपयातामुवाच वाचं प्रतिहाररक्षीम् ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति लोभेन विलोक्यन्त्यः कुरञ्जनेत्रा विलसत्प्रसूनम् ।
शुभाभिरेन नयनप्रभाभिः शारत्विं पुष्टतरुं तरुण्यः ॥ २६ ॥
विभाति भृङ्गीसरणी सरन्ती गन्धाहृता चम्पककुञ्जलाग्रे ।
अन्तं प्रदीपस्य निषेवमाणा धूमावली कञ्जलरेखिणीव ॥ २७ ॥

प्रापेव । यथा कश्चिद्राजा अपरेण बलाव्येन राजा निर्जितः सन् तत्पक्षे एव
गच्छति तद्वत् नवाशोकदलस्य रक्षिमा नीलया नेत्ररुचा पराभूतः सन् विपक्ष-
भूतं यच्चक्षुः तत्रैव जगामेव । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २४ ॥

हारिप्रलाप इति । अथ उद्यानप्रवेशोत्तरं किञ्चिल्लिलानंतरं अवद्यं मनः
हरनीति हारी प्रलापो अनर्थकं वचो यस्य सः मनोहरविलासचाद्भाषीत्यर्थः
अतएव गुणानां शंगारादिगुणानां निधिः शेवधिः ‘निधिर्ना शेवधिर्मेदा’ इत्य-
मरः । अर्थादशरथो राजा पर्यंते आसमंताद्वागे या भूमिः तस्यां मदेन मदः
पातः पतनं यस्य मदघूर्णमित्यर्थः चक्षुः नेत्रं निधाय स्थापयित्वा निकटभूमौ
भृत्यजनं विलोक्येत्यर्थः निकटं समीपभागं उपयातां प्राप्तां एतादशां प्रतिहारं
द्वारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी रक्षते: कर्मण्येण ठिक्केतिसूत्रेण अण्णंतत्वान्दीप् ‘ब्री
द्वार द्वारं प्रतीहारं त्यमरः । द्वारपालीं वाचं वाणीं उवाच वभाषे वृन्वन्यक्तायां
वाचि लिङ् वच्यादेशः अनुप्रासालंकारः ॥ २५ ॥

प्रतिहाररक्षी वाचमुवाचेत्युक्तं किमुगचेत्यपेक्षायां तदेव स्पष्टयति । कुर्व-
तीति । विलसति शोभंते तादशानि प्रसूनानि कुमुमानि यस्य ‘प्रसूतं कुमुमं
झूमं’ इत्यमरः । एतादशं पुष्टतरुं कुमुमानां वृक्षं लोभेन शोभावलोकनलोकुपतया
देत्यर्थं तृतीया, विलोक्याति इति विलोक्यन्त्यः अवलोक्यन्त्यः विरूपालोकुर्दशने
इत्यस्मात् णिजंताच्छत्रंतान्दीप् शपश्यनोरिति नित्यं तुम् । एतादशाः कुरंगस्य
मृगस्य नेत्राणि नयनानि यासां ताः ‘मृगे कुरंगवातायुरित्यमरः’ एतादशस्त-
रणः युवतयः ‘तरुणी युवतिः समे’ इत्यमरः । एनं पूर्वोक्तं पुष्टतरुं अन्वा-
देशत्वात् ‘द्वितीया टौस्वेनः’ इति एनादेशः । शुभाभिः भद्राभिः स्वच्छा-
भिरिति यावत् ‘शुभो योगे शुभं भद्रे’ इति हैमः नेत्राणां प्रभाभिः कांतिभिः
देतुभिः शारा शबला त्विद् कांतिः यस्य तं शबलकांतिमित्यर्थः । ‘शारः स्या-
च्छबले वाच्यलिंगः पुंसि सर्मारेण’ इति मेदिनी कुर्वति विद्वति । निजनेत्रनी-
लकांतिभिः पुष्टवृक्षं शबलकांतिं कुर्वतीत्यर्थः । तद्वृणालंकारः लक्षणं तूकं
प्राप्त् । अनुप्रासश्च ॥ २६ ॥

विभातीति । गंधेन सुरभिगंधेन भाहृता भाकृष्टा चंपकस्य कुडमलः मुकुलः
‘कुडमलो मुकुलोऽभियां’ इत्यमरः । तस्य अप्ते प्रांतभावे सर्वत गच्छतीति

विलोकयाक्षणोः शितिकान्तिजालैरुदन्यया वारिविगाहितायाः ।
रक्तोत्पलं तन्त्रिकटप्रसूदमिन्दीवरस्त्वं गमितं हरिण्याः ॥ २८ ॥
सञ्चादिते पश्चरजोवितानेः परिभ्रमन् वारिणि राजदंसः ।
स्ववर्त्मरेखाभिरसौ विभज्य प्रयच्छतीवाङ्गवनं सागम्यः ॥ २९ ॥

सरंती सर्तेः शत्रतन्डीप् ‘इथपृथ्यनो’ रिति तुम् । भृगाणां ऋमरीणां सरणी पंक्तिः
सरणीत्यत्र कृदिक्षारादक्षिनः इति ढीप् । प्रदापस्य अंतं प्रातं निषेवतेऽसौ
निषेवमाणा निर्वृत्तस्वैरुद्यस्मान् लटः शानजादेशः । परिनिविभ्यः इथादिना
पत्वं । कञ्जलस्य मध्याः रेखा कञ्जलरेखा सा अस्या अस्तीति कञ्जलरेखनी
‘ब्रीहादित्वादिनः’ ‘कृतेभ्य’ इति ढीप् । एतादृशी धूमस्य आवला धूमा-
वली सा इव विभाति शोभते । दापतुल्यचंपककुडमले ऋमरावलिः कञ्जलरे-
खधूमावलव शोभते इत्यर्थः । चंपकमुकुले ऋमरपक्षेणगमनासंभवादिदं विचार्य ।
अतएव शार्ङ्गधरं ‘ऋमन्वनाते वनमजरीषु न षटपदो गधफलीमजिघ्रत् । सा
किञ्चित्र रम्या स च किन रंता बलायसी केवलमाश्वरेच्छा’ इति । उत्त्रेक्षा-
लकारः ॥ २७ ॥

विलोकयेति । उदन्यया पिपासया ‘उदन्या मु पिपासा तृद्’ इत्यमरः हेत्वर्थं
तृतीया वारि उदकं विगाहितायाः प्रविष्टायाः हरिण्याः मृग्याः हरणशत्रान्
‘आतेरस्त्रीविषयादयोपधात्’ इति ढीप् ‘मृगे कुरंगवातायुर्हरणाजिइत्य-
मरः । अद्योः नत्रयोः ‘ईक्षणं चक्षुरक्षणीत्यमरः शिरिः कृष्णवर्णा या कांतिः
स्तु तस्या जालैः समूहैः ‘जालं समूह आनश्यागवाक्षेत्यमरः’ तस्याः
द्विण्याः निकटे समीपभागे समीपे निकटासत्रेत्यमरः’ प्रसृदं उत्पन्नं ‘साधनं
कृता बहुलं’ इति समाप्तः । रक्तं आरक्तं तच तदुत्पलं कमलं ‘रक्तोत्पलं
कोकनदं’ इत्यमरः । रक्तोत्पलं कर्मभूतं इदीवरस्य नीलकमलस्य भावः इदीव-
रस्य नीलकमलत्वमित्यर्थः । तत् गमितं प्रापितं गमधानानां गिजनानात् कर्मणं कतः
‘गतिबुद्धाति’ सूत्रेण रक्तोत्पलस्य अणि कर्तुष्यते कर्मत्वात् ‘प्रयोउयकर्मण्य-
न्येषां प्यतानां लादयो मताः’ इत्युक्तेः प्रयोज्यकर्मणि रक्तोत्पललहये कतप्रत्ययः
विलोक्य पद्येत्यर्थः । अत्र विलोकनकियाया विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मत्वं पद्य
मृगो धावतीत्वत् । तदुणालङ्कारः ॥ २८ ॥

सञ्चादितेति । पश्चानां रजांसि परागाः तेषां वितानेः उक्तोवैः वितानवत्
सर्वत्रप्रसृतैः परागैरित्यर्थः । अथवा विपूर्वतनुविस्तारे इत्यस्माद्वावे षष्ठे । पश्च-
रजसां विस्तारेरिति यावद् सञ्चादिते आच्छादिते एतादृशो वारिणि उदके ‘आपः
स्त्रीभूत्रि वारित्वारित्यमरः’ परिभ्रमति इतस्ततो गच्छतीति परिभ्रमन्
परिपूर्वान् ऋमुचलने इत्यस्मालटः शत्रादेशः एतादृशः अयो विप्रकृष्टः अदस्तु
विश्रकृष्टमित्युक्तत्वात् । राजदंसः मरातः ‘राजदंसास्तु ते चतुरवैलोहिते

इयत्प्रमाणोऽपि सरः प्रदेशस्तव प्रसादेन ममास्तु भोग्यः ।
इत्येष सन्दर्शयती महुर्द्देशाय शोषाय विसारितांसः ॥ ३० ॥
पद्मः सितोऽयं पवनावधूतैर्निधौर्तिरागो नु तरङ्गलेशः ।
सम्भावितो नु दुहिणेन तावन् कृतादिकर्मापि न यावकेन ॥ ३१ ॥
ततः सलीलं सलिलं विभिन्दम्बेवं वदम्बेव वराङ्गनाभिः ।
वृतो वृषेन्द्रोपमस्तेलगामी स दीर्घिकां दीर्घभुजो जगाहे ॥ ३२ ॥

मिताः । इत्यमरः । स्वस्य वर्त्म गमनमार्गः ‘अयनं वर्त्ममार्गाद्येत्यमरः’ । तत्संबंधिन्यो या रेखाः ताभिः अङ्गयो अजनिषत इति अङ्गानि ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति जनधातोर्ड्वयः । तेषां वनं समूहं विभज्य खगेभ्यः खे गच्छतीति खगाः तेभ्यः पक्षिभ्यः प्रयच्छतीव ददातीव प्रपूर्वाहाणधातोर्लैद् ‘पाप्राधमेति’ यच्छादेशः । परागपरिपूर्णे उद्देष्ये नेमा हंसपादकृता रेखाः किं तर्हि अङ्गवनं रेखाभिषेण विभज्य पक्षयंतरेभ्यः अयं ददाति इति तात्पर्ये । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २९ ॥

इयदिति । शोषाय शोषणाय विसारितौ प्रसृतौ असौ स्कंधौ येन एतादृशः एपः समीपतरवर्ती महुः पानीयकाकिका (पाणकावला इति लोके) ‘महुः पानीयकाकिका’ इति रभसः । इयत् एतावन् प्रमाणं यस्य सः विसारितांसप्रमाण इत्यर्थः । एतादृशोपि अपिना अधिकापेक्षा नास्तीति सूचितं । सरसः सरोवरस्य प्रदेशः भागः तत्र हंसस्य प्रसादेन प्रसन्नतया कृपयेत्यर्थः । मम महोः भोगप्रः भोक्तुं योग्यः भुजधातोः ‘कृहलोर्ण्यत्’ इति प्यन् ‘चजोरिति’ कृत्वं । अस्तु भवतु अस्तेः प्रार्थनायां लोद् । इति एवं प्रकारेण हंसाय मरालाय संदर्शयतीव प्रदर्शयतीव इत्यर्थः । यथा कथन दीनः कस्माच्चिद्दिनिकात् अहमसंतुष्टः नन् स्वनिर्वाहाय स्वल्पमेव याचते तथा महुः शोषाय विसारितांसः सन् अभीष्टं सरः प्रदेशं विसारितांसप्रमाणेन संदर्शयतीवेत्युत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

पद्म इति । दुहिणेन ब्रह्मणा कर्त्री ‘धाताढजयोनिर्दुहिणः’ इत्यमरः । यावः अलक्षकः एव यावकः ‘यावो रक्तो दुमामयः’ इत्यमरः । ‘यावादिभ्यः कन्’ इति स्वार्थं कन्प्रत्ययः यावकेन अलक्षकेन करणेन आदि च तत् कर्म च आदि कर्म कृतं विहितं आदिकर्म रंजनस्तप्रथमकिया यस्य एतादृशोपि अयं पुरोवर्ती पद्मः कमलं ‘वा पुंसि पद्मं नलिनं’ इत्यमरः । सितः शुश्रः अस्तीति शेषः ब्रह्मणा यावकेन कृतादिकर्मापि पद्मः सितोस्ति तत्कारणमुत्प्रेक्षते पवनेत्यादिना । पवनेन वायुना अवधूताः कंपिताः तैः तरंगाणां ऊर्मीणां लेशाः तैः निधौर्णीतः क्षालितः रागो गत्तिमा वस्त्रं एतादृशो नु ननु तरंगलेशीः रागक्षालनेऽपि ब्रह्मणा पुनः रंजनादक्षो भविष्यति अत आह तावदिति तरंगलेशीः रागक्षालनोन्नरं दुहिणेन संभावितः नास्ति नु । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३१ ॥

तत् इति । ततः पूर्वोक्तप्रकारेण प्रतीहारीमुदित्य भाषणाऽनंतरं इत्य

तस्योरसि भवकुलैककेतोस्तरङ्गदोषा कमलाकरेण ।
 न्यस्ता मुहुः पङ्कजरेणुपङ्किः सौवर्णसूत्रधियमाततान् ॥ ३३ ॥
 पश्चाकरो वारि विगाहमानं कामीव रामाजनमूरुदघ्म् ।
 वीचीकराप्रेण नितम्बभागे व्यास्फालयामास शानैःसशब्दम् ॥ ३४ ॥
 तस्यावगाहे वनिताजनस्य दूरीकृतः पीननितम्बचक्रैः ।
 लब्धप्रवेशस्तनुपूर्दरेषु स्तनैरुदासेऽथ सरस्तरङ्गः ॥ ३५ ॥

उपमा यस्य स इदोपमः इदतुल्य इत्यर्थः । ‘एतादशो यः खेलः कीडा लीला वा तेन गच्छतीति इदोपमखेलगामी वृषा सेचकः तरुण इत्यर्थः अतएव दीर्घभुजः दीर्घां आयती भुजी वाहू यस्य वराः श्रेष्ठाः या अंगना लियः ताभिः वृतः एतादशः सः दशरथः । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदतीति वदन् लीलया सहितं सलीलं सलिलं उदकं विभिनति ताडयति इति विभिन्दन् एतादशः सन् दीर्घिकां वार्षीं ‘वापी तु दीर्घिका’ इत्यमरः । जगाहे प्रविवेश गाहू विलोडने लिद् । उपमाऽनुप्रासालंकारी ॥ ३२ ॥

तस्येति । कमलानां पश्चानां आकरः तेन कमलाकरेण कर्त्रा तरंग एव ऊ-
 मिरेव दोः भुजः तेन करणेन ‘भुजवाहू प्रवेष्टो दोः’ इत्यमरः । क्षत्राणां क्षत्रियाणां कुलं समूहः तस्य एककेतोरिव एकध्वजस्येव सकलक्षत्रकुलशेषस्येत्यर्थः । तस्य दशरथस्य उरसि वक्षस्थले मुहुः वारंवारं न्यस्ता स्थापिता निपूर्वात् असुक्षेपणे इत्यस्मान्कृतः । पंकात् कर्दमात् अजनिषत इति पंकजानि कमलानि ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति उप्रश्ययः तेषां रेणवः परागाः तेषां पंक्तिः श्रेणिः सुवर्णस्य दृदं सौवर्णं ‘तस्येदं’ इत्यण् प्रश्ययः । सौवर्णं यस्मृतं गुणः तस्य त्रियं शोभां आततान् वितस्तारेत्यर्थः तनु विस्तारे लिद् । अनुप्रासालंकारः ॥ ३३ ॥

पश्चाकर इति । अतिशयितः कामो यस्य स कामी ‘अत इनि ठनौ’ इतीनिः । स इव पश्चाकरः जलाशयः दीर्घिकेति यावत् ऊरु दम्पत्तिरु सक्रियनी प्रमाणं यस्य तदृढदम्पं ‘प्रमाणे द्रव्यसच् दव्वच्’ इत्यादिनाप्रमाणे दव्वचप्रत्ययः । एतादशं वारि उदकं विगाहतेऽसाँ विगाहमानः ते विपूर्वाहूविलोडने इत्यस्मान् शानच रामाणां ख्लीणां जने समूहः ख्लीसमूहभिःर्थः । नितंबस्य भागः नितंबभागः तास्मन् वीच्य एव कराः वीचीकराः तेषां अग्रं तेन तरंगहपकरायेणेत्यर्थः । शानैः मंदं शब्देन सहितं सशब्दं यथास्यान्तथा व्यास्फालयामास ताडयामासेत्यर्थः । यथा कथितः कामी ख्लीणां नितंबेषु सशब्दं हस्तेन ताडयति तद्रुत् पश्चाकरोऽपि वीची-हपनिजदस्ताप्रेण मंदं मंदं तासां नितंबभागे ताडयामास । उपमालंकारः । इदवज्ञावृत्तं ॥ ३४ ॥

तस्येऽनि । तस्य पूर्वोक्तस्य वनिताना ख्लीणां जनः समूहः तस्य अवगाहे जलप्रवेशे पीनाः पुष्टाः ये नितंबाः कटिपथाङ्गाः तेषां चकाणि समूहाः तैः

क्रीडापरिक्षोभरयेण तासामुत्सारिते पङ्कजरेणुजाले ।
कुसुम्भरक्तादिव कञ्चुकात्तत् कृष्ण वभासेऽम्बुद्हाकराम्भः॥३६॥
रामाभिरुत्कण्टकदण्डमग्रे सम्भावितं न चित्तदया सरोजम् ।
इन्दीवराणामुदहारि पङ्किर्दीप्ता मृदुप्षेव ज्ञनस्य शक्तिः॥ ३७ ॥

दूरीकृतः दूरं क्षिप्तः दूरशब्दादभूततद्वै चित्तः । ‘ऊर्यादिच्चिवडाचथेति’ गतिसंशायां कृतशब्देन कृतीति समाप्तः । एतादशः अतएव तनुषु कृशेषु उदरेषु लघ्वः प्राप्तः प्रवेशो येन एतादशः सरसः सरोवरस्य तरंगः ऊर्मिः ‘भंगस्तरंग ऊर्मिवेत्यमरः’ । अथ तनूदरेषु प्रवेशलाभानंतरं स्तनैः कुचैः उदासे उक्षिप्तः इत्यर्थः उत्पूर्वादिसुक्षेपणे इत्यस्मात्कर्मणि लिद् । जलकीडायां सरोवरसंबंधी तरंगः नितं बानां स्थूलत्वात्पूर्वे दूरं क्षिप्तः ततः सूक्ष्मोदरेषु पुनः कथंचित्प्रविष्टः पुनश्च स्थूलैः स्तनैः उक्षिप्तः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३५ ॥

कीडेति । तासां स्त्रीणां कीडायाः खेलायाः परिक्षोभः परिसंचलनं क्षुभसंचलने भावे धनुं तस्य यो रथः वेगः तेन पंकजानां कमलानां ये रेणवः परागाः तेषां यज्ञजालं समृद्धः ‘जालं समूह आनाय्यगवाक्षेत्यमरः’ । तस्मिन् उत्सारिते दूरीकृते सति तत् पूर्वोक्तं अंतुनि उदके रोहंति प्रादुर्भवंतीति अंतुरुद्धाणि कमलानि ‘मूलविभुजादित्वात्कः’ । तेषां आकरः खनिः कमलव्याप्तउदकाशय इत्यर्थः । पूर्वोक्ता वापीति यावत् । तस्य अंभः उदकं ‘अंभोर्णस्तोयपानीय’ इत्यमरः । कुसुमेन महारजेन रक्तः कुसुम्भरक्तः तस्मात् ‘स्यात्कुसुमं वनिहशिखं महारजनमित्यपि’ इत्यमरः । एतादशात् कंचुकात् कंचुक्याः कृष्णमिव आकृष्टमिव वभासे दिवीपे भासृदीपौ लिद् । स्त्रीणां विलासवेगेन कमलपरागे दूरीभूत सति तत् दीर्घिकोदकं तासां कुसुम्भरक्तकंचुकात् कृष्टमिव अवभासे । उप्रेक्षालंकार ॥ ३६ ॥

रामाभिरिति । रामाभिः । स्त्रीभिः ‘सुंदरी रमणी रामा’ इत्यमरः । उद्रताः कंटकायस्मान् स उत्कंटकः एतादशः दंडो यस्य । पक्षे उद्रताः कंटकायस्मिन् स उत्कंटकः ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोपः’ इति वहुवीर्दिः उत्कंटकः कंटकपीडाकारीति यावत् दंडः दमः यस्य एतादशं अग्रे अग्रभागे विद्यमानमिति शेषः । सरोजं सरसि अजनीति सरोजं ‘तत्पुरुषे कृति वहुलं’ इति वहुलप्रहणात् सप्तम्या लुक ‘सप्तम्यां जनेष्ठः’ इति डप्रत्ययः सरोजं कमलं छिदया छेदनेन छिदिदैधीकरणे इत्यस्मात् ‘पिद्विदादिभ्योऽहं इति भिदादित्वा दद्वप्रत्ययः न संभावितं न सत्कृतं सरोजमित्येकवचनेन एकमणि कमलं न छिन्न इति व्वनिः इन्दीवराणां नीलकमलानां पंक्तिः परंपरा उदहारि अच्छेदिउत्पूर्वात् हनुं हरणे इत्यस्मात् कर्मणि लुहु चिण तनुक् । जनस्य लोकस्य दीपा शक्तिः सामर्थ्ये मृदुप्षेव कोमलेष्वेव पक्षे सौम्येष्वेत्यर्थः । उप्रदंडपानिनो नृपादेः सहसा

बालापरिष्वक्तुसुखाय पत्युरन्तर्जलावारितमूर्ति यातुः ।
 विम्बाय वैमल्यमपां वभूव द्वयर्थः प्रसादो हि जलाशयानाम् ॥३८॥
 भृङ्गा निळीनेन सरोजघण्डे योपिद्वितीयेन नराधिपेन ।
 उत्सारिता वक्तुमिवापरासां कर्णान्तमीयुर्निहितावतंसम् ॥३९॥
 नुपेण केलीकलहेऽपरस्यादित्तुष्ट्रच्युतस्याम्बुजिनीपलाशो ।
 हारस्य वीचीकणिकाः समीपे पूर्वस्थिताः संवरणान्यभूवन् ॥४०॥

शत्रुणामेदो न संभवतीति इनिः । अर्थातरन्यासालंकारः तदुक्तं ‘ उक्तिरथीतरन्यासः । स्मात्सामान्यविशेषणयोः ’ इति अनुप्राप्तश्च । इद्वज्ञात्वत् ॥ ३७ ॥

बालेति । बालानां ख्रीणां यः परिष्वंगः आलिंगनं तत्संबंधि यत्सुखं तस्मै तादध्येण चतुर्थीयं जले इत्यांतर्जलं अव्ययं विमाक्ति इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽद्वययीभावः । अंतर्जलं आवारिता आवरणं प्राप्तिता आच्छन्नेति यावत् आइपूर्वात् वारयते: क्षः एतादशी मूर्तिः देहो यस्मिन्कर्मणि अथवा जलैः उदकैः आवारिता आवरणं प्राप्तिता आच्छन्नेति यावत् मूर्तिः यस्मिन्कर्मणि क्रियाविशेषणमेतत् अंतः मध्ये यातुः यातीति गच्छतीति याता तस्य यातुः याधातोस्तृत्यजलमध्ये प्रच्छुभ्यं गच्छत इत्यर्थः । एतादशस्य पत्युः दशरथस्य विम्बाय अर्थात् बालापरिष्वंगवित्रयेत्यर्थः अपां उदकाना ‘ आपः ख्रीभूमिवारवार्त्तिमरः । ’ विगतः मलो यासां ताः विमलाः तासां भावः वैमल्यं ब्राह्मणादिः जडावे घनं वभूव । हि यस्मात्कारणात् जलस्य आशयाः तेषां पक्षे डलयोर्क्यात् जडाशयानी प्रसादः स्वच्छता सुप्रगतता च द्वयर्थः निरर्थक इत्यर्थः । जलाशयानामित्यत्र जडाशयानामिति डलमोरभेदाध्यवसायमूलकोऽयमर्थातरन्यासः इलेषानुप्राणितः । इद्वज्ञा ॥ ३८ ॥

भृंगा इति । सरोजघण्डे कमलवृद्दे ‘ तालव्योमूर्धन्योऽजादिकदेवे तु पंडशद्वदोयं ’ इत्यूष्माविवेकः निलीनेन निभृतेन गुमेनेत्यर्थः योपात् काचिदित्यर्थः । द्वितीया सहचारिणी यस्य एतादशेन नराधिपेन नराणां मनुष्याणां अधिपेन स्वामिना दशरथेन उत्सारिताः निःसारिताः एतादशाः भृंगाः ऋमराः अपरासां अन्यस्त्रीणां वक्तुमिव अयं राजा युध्यासु मध्ये एकामेव गृहीन्वा पश्यन्दे गुप्तः इति कथयितुमिव निहितः स्थापितः अवतंसः पुष्पालंकारो यस्मिन् ‘ अवतंसो न खियो स्यात् कर्णपूरे च शेखरे ’ इति भैदिनी । कर्णस्य श्रोत्रस्य अंतः समीपभागः तं ईयुः प्रापुः इण् गतौ लिद् ‘ दीर्घ इणः किंतीति अभ्यासदीर्घः । इद्वाप्त ॥ ३९ ॥

नुपेणेति । नून् मानवान् पाति रक्षतीति नृपः तेन दशरथेन ‘ आतोनुपसमेकः ’ इति कप्रतयः । अपरस्याः अन्यस्याः केल्याः कीडायाः संबंधीयः कलहः भेदनं ‘ कलहे भंडने खड्गकोशे समरराठयोः ’ इति हैमः । अंबुजिन्याः कम-

कीडाविमर्दं वलयस्य भिन्नभृष्टस्य चिक्षेप विकृष्य खण्डम् ।
स्वच्छे जले बालमृणालभजशाहृतः शङ्खमयस्य हंसः ॥ ४१ ॥
रोधोलतामण्डपयातकान्तासन्भोगतः सर्पति काञ्चिनादे ।
ररक्ष राजानमथ व्यलीकादुत्रासमुक्तः कलहंसनादः ॥ ४२ ॥

लिन्याः पलाशे दले आदौ चिछन्नः पश्चाच्युतः तस्य हारस्य मुक्तावल्याः समीपे
समीपभागे पूर्वं स्थिताः पूर्वस्थिताः सुभुपेति समासः । एतादशः वीचीकणिकाः
वीचीनां ऊर्मीणां कणिकाः कणाः सृक्षमविद्व इत्यर्थः । संत्रियते आच्छायते यैस्तानि
संवरणानि आच्छादकानीत्यर्थः । अभूवन् । यद्यप्यत्र करणे ल्युडंतः संवरण-
शब्दः कणिकानां विशेषणं तथा च ‘श्रियः कुरुणामधिपस्य पालनीमतिवत्’
संवरण्य इति प्राप्तं तथापि शरदः कृतार्थता कुकुटांडमित्यादिवत् सामान्ये
नयुंसकं इति स्वीकृत्य अयं प्रयोगः सुसाधः । सामान्यालंकारः ‘सामान्यं यदि
सादृश्याद्विशेषो नोपलभ्यत’ इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

काङ्गेति । हंसः मरालः कीडायाः संबंधी विमर्दः मर्दनं तस्मिन् स्वच्छे नि-
र्मले जले उदके आदौ भिन्नं पश्चाद्वृष्टं अधः पतितं तस्य शंखस्य कंबोः विकारः
शंखमयं ‘मयडवैतयोर्भाषायामभक्षाचादनयोः’ इत्यनेन विकारे मयट् अतएव
बालं च तत् मृगालं विसं तस्य भंगः खंडः तस्य शंका आशंका ती आहरति
करोनीति बालमृगालभंगशंकाहन् ‘किप्चेति’ किप् एतादशस्य वलयस्य कंकण-
स्य खंडं छेदं विकृष्य आकृष्य चिक्षेप तत्याजेत्यर्थः । हंसः बालमृगालखंडशंको-
त्पादकशंखमयवलयस्य खंडं मृगालखंडबुध्या गृहीत्वा नेदं मृणालभिति निश्चित्य
तत्याजेत्यर्थः भ्रातिमानलंकारः ‘स्यत्समृतिभ्राति संदेशस्तदंकालंकृतित्रयं ।
इदवज्ञावृत्तम् ॥ ४१ ॥

रोधोलतेति । रोधसि कीडासरस्तारे यो लतामण्डपः कुंज इत्यर्थः । तत्र याता
प्राप्ता या कांता ल्ली तस्याः संभोगतः संभोगेनेत्यर्थः आद्यादित्वान्तृतीयांतात्तसिः
कांच्याः मेखलायाः नादः ध्वनिः ‘ल्लीकव्यां मेखलाकांचिः’ इत्यमरः । सर्पति
प्रसरति इति सर्पन् तस्मिन् सर्पति सति ‘यस्य च भावेन’ इति ज्ञाप्य झापक
सप्तमी अथ कांचिध्वन्युत्पत्यनंतरं उद्रतथासौ त्रासथ उत्रासः अतिशयभीति-
रित्यर्थः । ‘दरक्षासोभीतभीः’ इत्यमरः । तेन मुक्तः उद्दिशतः एतादशः कल-
हंसनादः कलाः शुंदराः ये हंसाः मरालाः तेषां यो नादः ध्वनिः अथवा कलो यो
हंसनादः यः राजानं दशरथं व्यलीकात् विशिष्टं अलीकं कपटं ‘अलीकं त्वप्रि-
येऽनुते’ इत्यमरः । तस्मान् रोधोलतामण्डपे एकल्लीसंभोगेन इतरल्लीवंचनरूपाद-
नृतादित्यर्थः । ररक्ष पालयामास । भीत्या कलहंसनादे उत्पन्ने तस्मिन् कांची-
नादस्य मिश्रितत्वात् एकाकि ल्लीसंभोगरूपराजकपटं इतराभिन् शात् अर्थात्कल-
हंसनाद एव व्यलीकात् राजानं रक्षेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निरुद्धहासस्फुरिताधरोषः सद्यः समाविष्टतरोमहर्षः ।
 जलावमग्रप्रमदोपगृहेष्वासकस्तस्य बभूव गण्डः ॥ ४३ ॥
 कुलं यदीदं कमलं किमेवमत्रैव नीलोत्पलयोर्विकाशः ।
 इत्यात्तशङ्का वदनं सुदत्या हंसः सिंघेवे न सरस्तरन्त्याः ॥ ४४ ॥
 सुगन्धिनिदशासगुणावकुष्ठं मुखे पतन्तं करपलवेन ।
 दुर्वारमन्तःसलिलप्रवेशात् तत्याज काचिद्भ्रमरीसमूदम् ॥ ४५ ॥

निरुद्धेति । हागः हास्यं स्फुरिताधरोषः कंपिताधरोषः निरुद्धौ हासस्फुरिताधरोषौ । यस्मिन्नाः सद्यः सपदि जलावमग्रप्रसादोपगृहिकाले इत्यर्थः । सम्यागाविकृतः प्रकटीकृतः रोमहर्षः रोमांचः यस्मिन् ‘रोमांचो रोमहर्षणमित्यमरः’ एतादशो गंडः कपोलः तस्य दशरथस्य जले अवमप्ना याः प्रमदाः मानिन्यः ‘प्रमदा माननी कांतत्यमरः’ तासां उपगृहैः आलिंगनस्य उपपूर्वकाद्वृहधातोः भाषे किन् ‘तितुवेति’ निषेधादिणभावे ढत्तादानि कार्याणि उद्धासकः उद्धासयनि प्रकाशयति वोधयताति उद्धासकः शापक इत्यर्थः । बभूव । हासस्फुरितादानां निरोधेषि निरोद्धमशक्यस्तत्कालं उत्पन्नरोमांचो गंडः दशरथस्य जलावमग्रप्रमदा लेपस्य शापको बभूव ॥ ४३ ॥

कुलमिति यदि इदं पुरोवर्ति कमलं कुलं विकसितमस्ति अत्रैव एतास्मन्कमले एवेत्यर्थः । नीले नीलयणे उत्पले कमले विकाशः विकरनं अस्तात्यर्थः एवं कुलकमले नीलोत्पलविकाशः किं अदृष्टश्रुतचरइत्यर्थः । इति उक्तप्रकारेण आत्मा गृहीता शंका आशंका येन एतादशः हंसः तरनीति तरंती तस्याः उदके ग्रवमानायाः तरंते शब्देनान्दापि शपदयनोरिति तुम् एतादश्याः शोभना दंता यस्याः सा सुदत्ती ‘वयगिदंतस्यदत्’ इत्यनेन दत्रादेशः उगितश्चेति दीपा तस्याः खियाः वदनं मुखं सिंघेवे भेजे सरः सरोवरं न सिंघेवे अधिकगुणवस्तुसुदत्ता वदनमेव सिंघेवे न सर इत्यर्थः । अतिशयोवत्यलंकारः । इंद्रवज्रावृत्तं ॥ ४४ ॥

सुगंधीति । काचित्क्षी सुषुगंधो यस्य सुगंधिः ‘गंधस्युत्पूतिसुसुरभिभ्यः’ इत्यनेन गंधशब्दस्य इदादेशः एतादशो यो निःशासः तस्य यो गुणः सौगंधं तेन अवकुष्ठं आकुष्ठं अतएव मुखे वक्त्रे पतति गच्छति इति पतन् तं पतनं करः हस्तः पलव इव करपलवः तेन दुःखेन वायंते इति दुर्वारः तं दुर्याप्यभित्यर्थः । ‘ईषदुःमुषु’ इत्यनेन दुःपूर्वकाद्वारयते खल् प्रत्ययः । एतादशं भ्रमरीणां समूहं सलिले उदके इति अंतःसलिलं तत्र प्रवेशः अंतःसलिलप्रवेशः तस्मादेनोः तत्याज जहा । इत्यर्थः । मुखसुगंधिगुणलुच्यं करनरणाशुपायैर्दुर्निवार्यं मुखसमीपे आयांतं भ्रमरीसमूहं कायित उदकमध्यप्रवेशाद्वीचकार । भ्रमरा उदकेन गच्छतीत्यतस्तत्रप्रवेशन तान्दीचकारेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

मत्स्येन चीनांशुकपृष्ठलक्ष्यकाञ्चोमणिग्रासकुतृहलेन ।
आद्राय मुक्तोपनितम्बमेका सन्त्रासभुग्नभु चिरं चकम्पे ॥ ४६ ॥
तत्याज नो सव्यपदेशमन्या व्युदस्तवासाः सलिलं नृपेण ।
स्थानप्रयुक्तः कपटप्रयोगः काचिद्विपत्तेहि जनं विभर्ति ॥ ४७ ॥
हतान्तरीया हृदयेश्वरेण व्रीडोपतसा पयसः प्रसादात् ।
व्यर्थप्रणामाश्रुनिपातवृत्तिः काचिज्जलं सम्भ्रमयाम्बभूव ॥ ४८ ॥

मत्स्येनेति । चीनांशुकं चीनदेशोत्पन्नवलं तत्र यत् पृष्ठं पृष्ठभागः चीनांशुका-
वृत्तपृष्ठमित्यर्थः । तत्र लक्ष्यः हृदयः चीनांशुकानां अतिसूक्ष्मत्वात् तत्र संलक्ष्य-
मित्यर्थः एतादशः यः काचीमणिः मेखलारत्नं ‘रत्नं मणिद्रियोरदम्’ इत्यमरः ।
तस्य यो ग्रासः भक्षणं तद्विषये कौतुकं कुतूहलं यस्य आरक्तत्वसाम्यात् मणै
मांसबुद्ध्या तद्ग्रासलोलुपेनेत्यर्थः । एतादशेन मत्स्येन मानेन उपनितं नितंवस्य
समीपं उपनितं वं ‘अव्ययं विभक्तीत्यादिना सामीयेव्ययीभावः आद्राय अधी-
त्कांचीमणिमित्यर्थः मुक्ता त्यक्ता एकाङ्गी संत्रासेन भुग्ना कुटिला संत्रास-
भुग्ना संत्रासभुग्ना श्रृः भृकुटिर्यस्मिन् कर्मणि तत्संत्रासभुग्नभु यथास्थात्तथा
इदं कंपनक्रियायाविशेषणं चिरं चिरकालं चकंपे विवेपे । इदवज्ञावृत्तं ॥ ४६ ॥

तत्याजेति । अन्या इतरा काचनक्षी नृपेण दशरथेन व्युदस्तं दूरीकृतं वासः
वसनं यस्याः सा ‘वासश्वेलं वसनमंशुकं’ इत्यमरः । व्युदउपसर्गपूर्वकादसुक्षेपणे
इत्यस्मात्कृतप्रत्ययः सव्यपदेशं व्यपदेशः व्याजः ‘व्याजोपदेशो लक्ष्यं
चेत्यमरः’ तेन सहितं सव्यपदेशं तयथा तथा किंचिन्निमित्तं कृत्वा सलिलं
उदकं नोतत्याज न जहावित्यर्थः त्यजहानौ लिद् । नमतया वहिर्गतुमशक्यत्वात्
केनाचिन्निमित्तेन जले एव तस्थावित्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् ‘हिहेताववधारणे’
इत्यमरः । स्थाने योग्यस्थले प्रयुक्तः कृतः कपटस्य मिषस्य प्रयोगः अथ च
कं उदकं तदेव पटः वलं तस्य प्रयोगः करणं विपत्तेः आपदः ‘विपत्यां विपदापदौ’
इत्यमरः । कचित् कदाचित् जनं लोकं विभर्ति पोषयति पालयतीत्यर्थः डभृत्
धारणपोषणयोः लद् । अर्थात् तरन्यासः ॥ ४७ ॥

हतान्तरीयेति । हृदयस्य अंतःकरणस्येश्वरः स्वामी तेन ‘स्थेशभासपिसक्से-
त्यनेन ईश धातोर्वरच् प्रत्ययः दशरथेन हृतं दूरीकृतं अंतरीयं उपसंव्यानं यस्याः
अपहृतपरिधानीयवस्त्रा इत्यर्थः । ‘अंतरीयोपसंव्यानपरिधानेत्यमरः’ अतएव
पयसः उदकस्य ‘पयः क्षीरं पयोऽवुचे’त्यमरः । प्रसादात्रैर्मल्यादेतोः व्रीडया
लज्जया उपतसा पीडिता प्रणामः नमनं अशूर्णा निपातः रोदनजन्यास्पातनं
‘प्रणामाश्रुतिपातयोः’ वृत्तिः वर्तनं करणमित्यर्थः व्यर्था मोघा प्रणामाश्रुनिपा-
तवृत्तिर्यस्याः अनेन वलं न प्रक्षेपव्य इति तस्य दयोत्पादनार्थं कृतापि प्रणामा-
श्रुनिपातवृत्तिः यस्या व्यर्था वभूतेत्यर्थः । एतादशी काचित् खी लज्जारक्षणार्थं जलं

सामि प्रवुद्धस्य कुशेशयस्य कोशे मुखन्यासनिरुद्दीप्तम् ।
 स्पृष्टे प्रयेते कलहंसशावं निःशब्दमुत्खण्डतवीचि काचित् ॥४९॥
 सङ्क्षेपाभितोदामसरस्तरङ्गक्षिपा किलैका नृपतिं कुचाभ्याम् ।
 आहत्य धृष्टत्वकृतापयादव्यपायरम्यं मुहुराललम्बे ॥ ५० ॥
 अन्या पुराणं निजमेव वीचिविक्षालिताङ्गेऽधिपतेः पृथिव्याः ।
 पदं नखस्य स्फुटकुङ्कुमाङ्कं दद्या परं संशयमाललम्बे ॥ ५१ ॥

उदकं संब्रमयांवभूव विलोडयामास । संपूर्वाश्रमेलिंद् आम् भवतेरनुप्रयोगथ ।
 जलस्य आविलत्वे लज्जारक्षणं भवेदित्यभिप्रायणं जलं संक्षेपाभयामासेत्यर्थः ॥४८॥

सामीति । सापि अध्ये 'याभितवर्धे जुगुप्तिसे' इति हैमः । प्रवुद्धस्य विकसितस्य
 कुशे जले शेते इति कुशेशयं कुशशब्देसप्तम्यते उपपदे 'अधिकरणे शेते' इत्यनेन
 अन् 'शयवासवासिष्ठकालात्' इत्यनेन सप्तम्या अङ्गुक् 'कुशं जले' इति हैमः ।
 'शतपत्रं कुशेशयं' इत्यमरथा । तस्य कमलस्य कोशे कुडमले 'कोशोऽस्त्री कुडमले
 खहपिधानेत्यमरः' मुखस्य वक्त्रस्य न्यसः स्थापनं तेन निरुद्धा प्रतिबद्धा हृष्टिः
 ईक्षणं यस्य दृष्टिर्णनेक्षिणदर्शने' इत्यमरः । एतादशं कलहंसस्य शावः शिशुः
 'पोतः पाकोर्भकोऽिभः पृथुकः इयवकः शिशुः' इत्यमरः । तं काचित् ली
 निःशब्दं निर्गतः शब्दो यस्मात्तन्निःशब्दं इदं उत्खंडनक्रियाया विशेषणं उत्खं-
 डिताः भिन्नाः वीचयः ऊर्मयो यस्मिन् इदं यतनक्रियाया विशेषणं उत्खंडित-
 वीचि यथास्यातथा स्पृष्टं स्पर्शं कर्तुं प्रयेते प्रयत्नं कृतवतीं प्रपूर्वाद्यतेलिंद् एताभ्य-
 ासलोपाँ । इयद्विकसितकमले मुखन्यासेन निरुद्धदृष्टिं हंसशावं वीचीशब्दे
 सति स कदाचित् पलायेत अतो निःशब्दं वीचीः भंकत्वा तं स्पृष्टं काचित् ली
 प्रयत्नं चकारेत्यर्थः । इदवज्ञावृत्तं ॥ ४९ ॥

संक्षेपाभितेति । संक्षेपाभितं यत् उदामसरः महत्सरः तस्य यस्तरंगः वीचिः
 अथवा संक्षेपाभितः क्षुब्धत्वं प्राप्तः एतादशः यः उदामसरस्तरंगः महान्सरोवरत-
 रंग इत्यर्थः । तेन क्षिपा प्रेरिता किलेति वार्तायां एका काचित् ली नृपतिं दश-
 रथं कुचाभ्यां स्तनाभ्यां आहन्यं ताडयित्वा धृष्टस्य भावः धृष्टत्वं धाष्टये तेन
 कृतः यो अपवादः निंदा 'अपवादी तु निंदाज्ञे' इत्यमरः । तस्य यो व्यपायः
 नाशः तेन रम्यं मनोङ्गं यथास्यातथा सुहुः वारंवारं 'सुहुः पुनःपुनः शश्वन्'
 इत्यमरः । आललेभे आशिथिये आइपूर्वाङ्गधातोलिंद् । महता सरस्तरंगेण
 क्षिपा काचित् लीनुरंगाधातवेगधीनत्वात् कुचाभ्यां नृपतिं ताडयित्वा कुचाभ्यां
 पतिताडनस्पधाट्यनिदानाशमनोहरं तमेव नृपतिं वारंवारं आशिथिये
 इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्येति । अन्या अपरा काचन ली पृथिव्याः भूम्याः 'गोत्राकुः पृथिवी पृथिवी'-
 त्यमरः अधिपतेः स्वामिनः दशरथस्य वीचिभिः ऊर्मिभिः विक्षालितं धीतं

किं राजहंसस्य शशाङ्कविम्बच्छायामुपश्चच्चुरियं प्रवालैः ।
बद्धा नु गन्धोज्जलकेशराग्रच्छेदेषु दिग्धा नु सरोजकान्त्या ॥५२॥
भृज्ञोऽयमिन्दीवरमध्यपातसञ्चारितैस्तद्दृष्टिरञ्जितो नु ।
निधाय वायं निजपक्षशोभामादत्त नु स्वादुमतः परागम् ॥५३॥
पद्मा पदं पद्मवने विभिन्नवीर्चीकणाद्रद्वत्यावकाङ्क्षम् ।
चक्रे चिरं चारुतया नु लोभादित्यास कासामपि तत्र तर्कः ॥५४॥

एतादशं यदं शरीरं तस्मिन् पुरातनं निजमेव आत्मायमेव ‘स्वके नित्ये निजं त्रिषु’ स्फुटः स्पष्टः कुकुमांकः षुसृणचिन्हं यस्मिन् ‘उत्संगचिन्हयोरंकः’ इत्यमरः । एतादशं नखस्य नखरस्य पदं स्थानं चिन्हमित्यर्थः । दृष्टा विलोक्य परं महांतं संशयं संदेहं परकीयायाः इदं नखत्रणं इति संदेहं आललंबे आशिष्ये ॥५१॥

किमिति । शशः अंको यस्य स शशांकः चंद्रः तस्य विंवं मंडलं तस्य या ढाया शोभा तां मुष्णाति एतादशस्य चंद्रविंवकांतितुल्यकांतोरित्यर्थः । एतादशस्य राजहंसस्य हंसविशेषस्य इयं चंचुः त्रोटिः ‘चंचुख्लोटिष्मेखियै’ इत्यमरः । प्रवालैः विद्रुमैः बद्धा नु नद्धानु नु इति उत्प्रेक्षायां गंधेन उज्ज्वलाः ये केसराः किंजलकाः तेषां अग्राणि तेषां छेदेषु खण्डेषु सरसि अजनिषत इति सरोजानि कमलानि तेषां कांतिः तेजः तया दिग्धा नु लिसा नु सरोजेषु तेषां वासात् आरक्तसरोजानां ताप्रकांत्या लिसा नु इत्युत्प्रेक्षाशयः । उत्प्रेक्षालंकारः । इंद्रवत्रा वृत्तं ॥५२॥

भृंगोयमिति । अयं पुरोवर्ती भृंगः भ्रमरः इंदीवराणां नीलकमलानां यो मध्यः मध्यभागः तत्र यः पातः पतनं तेन मध्यपतेन यानि संचारितानि गमनानि तेषां नीलकमलानां श्रुतिः कांतिः तया रंजितो नु रागविशिष्टः कृतो नु निरंतरं नीलकमलेषु संचारात् तेषां कांत्या रंजितो नु वा अथवा अयं भृंगः निजाः ये पक्षाः छदाः ‘गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं’ इत्यमरः । तेषां शोभां कांतिं इत्यर्थः निधाय स्थापयित्वा अतः ऐतेभ्य इति अतः नीलकमलेभ्यः स्वादु मधुरं परागं कौसुमरेणुं आदत्त नु अगृण्हानु । आइपूर्वाङ्गदात्र दाने इत्यस्मात् लङ् । अत्र विवक्षितस्य परस्परप्रहणस्योत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षालंकारः इति केचित् । तदुपजीविसंदेहालंकार इत्यन्ये । उभयोः संकर इत्यपरे ॥५३॥

पद्मेति । पद्मा लक्ष्मीः ‘लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा’ इत्यमरः । पद्मानां कमलानां वनं समूहः तस्मिन् विभिन्नाः विदीर्णाः स्फुटिता इत्यर्थः । या वीच्यः ऊर्मयः ‘कृदिकारादक्षिन डीप्’ । तासां ये कणाः लेशाः ‘लवलेशकणाणवः’ तुपारा इति यावन् तैः आद्रैः क्लिन्नः अतएव द्रुतः प्रस्तवन् यो यावकः अलक्तकः ‘यावोलक्षोद्गमामयः’ इत्यमरः । तस्य अंकः चिन्हं यस्य एतादशं पदं चिरं बहुकालं चारुणीं सुंदराणां भावः चारुता तया ‘सुंदरं हचिरं चारु’ इत्यमरः । सौदर्य-

यातो नु भृङ्गः पतितः पुरास्मिन् वीजत्वमेवं नु विरिज्जसृष्टिः ।
विपाकनीलशुति पश्चवीजं कोशादुदस्येति क्याचिद्दूचे ॥ ५५ ॥
प्रियोऽपरस्या गलितान्तरीये व्यापारयामास दृशो नितम्बे ।
तद्दस्तयन्त्रच्युतवारिधारा नालं वभूवास्य मुखारविन्दे ॥ ५६ ॥
सायं समादाय निकामपीतसुमाद्विरेफं मुकुलं सरोजम् ।
काचित्करास्फालितदीर्घदण्डा भर्तुर्भुवः कृजयति स्म कर्णे ॥ ५७ ॥

तया हेतुना 'हेती' इति तृतीया । लोभात् चके नु पश्चवने पदं स्थापयामस्य
इत्युत्प्रेक्षा इति पूर्वोक्तप्रकारेण कासां श्लीणां तत्र तेषु इति तत्र कमलेषु तर्कः
वितर्कः आस अपि 'अपि: संभावनाया' इति तर्कः संभाव्यत इत्यर्थः 'गद्दी
समुच्चयप्रशंसका संभावनास्वपि' इत्यमरः । अनुप्रामोत्प्रेक्षालंकारौ । इदं-
वआवृत्तं ॥ ५४ ॥

यात इति । पुरा पूर्वस्मिन्काले अस्मिन् नीलकमले पतितः गतः भृंगः
अमरः वीजस्य भावः वीजत्वं यातो नु प्राप्तो नु । पक्षांतरमाह विपाकनीलशुति-
विपाकेन पक्ततया नीला नीलवर्णा शुतिः कांतिर्थस्य एतादशं पश्चस्य कमलस्य
वीजं कोशात् कुड्मलात् उदस्य निष्कास्य एवं कृष्णवर्णा विरिचे व्रक्षाणः कर्तृरि-
षष्ठी सृष्टिः सर्जने व्रद्धकर्तृकसृष्टिरित्यर्थः । नु वितर्के इति एव प्रकारेण
क्याचित् द्विया ऊचे वभाषे वृज व्यक्तायां वाचि भावे लिद् । भृंगे
कृष्णत्वं विलोक्य एवं कस्याश्चिदुत्प्रेक्षा ॥ ५५ ॥

प्रिय इति । प्रियः दशरथः अपरस्याः द्वियाः गलितं अधः पतितं अन्तरीयं
उपसंब्यानं यस्मात् एतादशे नितंवे तासां कटिपश्चाद्गागे 'पश्चात्रितंवः श्लीकव्याः'
इत्यमरः । दृशी दृष्टी व्यापारयामास स्थापयामासेत्यर्थः । तासां श्लीणां ये हस्ताः
कराः तत्संबंधानि यानि यंत्राणि शृंगारूपानि तेभ्यश्चुता गलिता या वारिधारा
उदकधारा सा अस्य दशरथस्य मुखमेव अरविदं अलं न वभूव पर्यासा न वभूव
‘अलं भूषणपर्यासशक्तिवारणवाचकं’ इत्यमरः । दशरथस्य दृष्टी कस्याश्चि-
द्वलितांतरीये निषेततुः । अतः तस्य विमुखत्वान् इतरस्त्रीहस्तयन्त्रच्युतवारिधारा
दशरथस्य मुखारविदे पर्यासा न वभूव । अथवा यस्या नितंवे एनस्य दृष्टिः आ-
सीन् तस्या विमुखत्वात् तद्दस्तयन्त्रच्युतवारिधारा अस्य मुखारविदे अलं न
वभूव ॥ ५६ ॥

सायमिति । सायं सायंकाले 'सायं प्रागेप्रगेप्रातः' इत्यमरः । पीतमस्ति
येषां ते पीताः पाधातोः भावे ऋप्रत्ययः तस्मादर्शादित्वान्मत्तव्यायोज् ।
निकामं अत्यंतं पीताः निकामपीताः 'निकामेष्टं यथेतिवत्' इत्यमरः । आदौ
निकामपीताः पश्चात् सुप्ताः निकामपीतसुप्ताः 'पीतप्रतिबद्धेतिवत्' 'पूर्वकालेकेति
समासः निकामपीतसुप्ताः द्विरेफः अमरा यमिन् । अमरेषु द्विरेफत्वं तु अमर-

सा पद्मिनी पद्मविलोचनेभ्यो याते पतञ्जे विससर्ज भृङ्गान् ।
समुच्छवसत्कौमुदन्धलुभ्यान् स्थूलानिवोदाञ्जनवाष्पविन्दून् ॥५८॥
नूनं पती वासरजङ्गमानां पर्यायविश्रामपरार्थतन्त्रौ ।
एकत्र मज्जत्याधिवारि सिन्धोरन्यो जहौ तत्कमलाकराम्भः ॥५९॥

पद्मवाच्यत्वेन लक्षितलक्षणया बोधयं एतादशं मुकुलं कुड्मलरूपं सरोजं कमलं
समादाय गृहीत्वा करेण हस्तेन आस्फलितः दीर्घः आयतः दंडो यथा एतादशी
काचिन् स्त्री भुवः पृथ्व्याः भर्तुः विभर्तीति भर्ती पालयिता तस्य दशरथस्येतर्थः ।
दुभूत् धारणपोषणयोः तृच् । करणे कर्णे श्रोत्रे ‘कर्णशब्दप्रहीश्रीता’ इत्यमरः ।
कूजयतिस्म ध्वनयतिस्म कूज् अव्यवते शब्दे ‘लद् स्मे’ इत्यनेन भूते लद् ।
अनुप्रासालंकारः । इदं वज्रावृतं ॥ ५७ ॥

सेति । सा प्रसिद्धा पद्मानि संति यस्याः सा पद्मिनी कमलिनी पतंगे सूर्ये
‘पतंगौ पक्षिसूर्यौ च’ इत्यमरः । याते गते अस्तंगते सतीत्यर्थः पद्मान्येव
विलोचनानि नयनानि तेभ्यः समुच्छृसिते सर्वतः प्रसरते इति समुच्छृसन्
एतादशो यः कुमुदस्य अयं कौमुदः ‘तस्येदमित्यण्’ कौमुदो यो गंधः
कौमुदगंधः समुच्छृसन् यः कौमुदगंधः तस्मिन् लुभ्यान् एतादशान् भृंगान्
स्थूलान् वृहतः ऊढं भृते अंजनं कञ्जलं यैः ते ऊढांजनाः एतादशा ये वाध्याणां
नेत्रोदकानां विद्वः पृष्ठतः तानिव विससर्ज उदस्त्राक्षीदित्यर्थः । उपमालंकार ॥५८॥

नूनमिति । गच्छति तच्छीलं इति जंगमं गमधातोर्यडंतात् अचि ‘यडो-
चिचेति छक् । वासरा दिवसाः जंगमं जगत् ‘क्रीबे दिवसवासरौ’ इत्यमरः ।
तेषां पती स्त्रामिनौ ‘ईश्वरः पतिरीशिता’ इत्यमरः । नूनं निश्चयेन विश्रामः
विश्रामातिः परेषां अर्थः प्रयोजनं परार्थः ‘अर्थोभिव्यर्हर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’
इत्यमरः । विश्रामशब्दविषये प्राग्व्याख्यातं तत एव द्रष्टव्यं पर्यायेण अनुक्रेण
विश्रामपरार्थौ तत्र प्रधानं ययोऽस्त्रौ पर्यायविश्रामपरार्थतन्त्रौ स्त इति शेषः
तदेव दर्शयति । एकत्रेति । एकस्मिन्नित्येकत्र एकशब्दात् ‘सप्तम्याखल्’
इत्यनेन त्रल एकत्र एकस्मिन् सूर्ये इत्यर्थः । सिंधोः समुद्रस्य अधिवारि
वारिणि इत्यविवारि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मज्जतीति मज्जन् तस्मिन् निमज्जति
सतीत्यर्थः । अन्यः जंगमपतिः दशरथः तत् उपकारं कमलाकरस्य अभः उदकं
जहौ तत्याज । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५९ ॥

सरोजिनीति । निद्रया आहृतं आकृष्टं व्याप्तमिति यावत् एतादशं यदंभोजं
कमलं अत्र निद्रापदेन मुकुलितत्वं गृथ्यते । निद्राहृतांभोजमेव निमीलिताक्षि यस्या
सा बहुत्रीहा ‘सकथश्गोः स्वांगादिति पच्प्रत्ययः’ पित्वान्डीप् । पक्षे निद्राहृतांभोज-
मिव निमीलिताक्षि यस्याः सा रुग्णं भुग्नं ‘रुग्णं भुग्ने’ इत्यमरः । मृगालीना
विसानां ‘मृगालं नलदे क्रीबं स्त्रीनपुंसकयोर्बिसे’ इति मेदिनी । वलयं मंडलं । स्त्री

सरोजिनी तत्परिभुक्तमुक्ता मूर्च्छातुरेव स्तिमिता विरेजे ।
 निद्राहृताम्भोजनिमीलिताक्षी रुग्णं मृणालीवलयं दधाना ॥ ६० ॥
 कृतोपकारस्य निधाय जग्मुर्द्धयं द्वयोरम्बुद्धाकरस्य ।
 भृद्वावलीष्वञ्चनमायताक्ष्यः पश्चेषु दन्तच्छदयावक्त्वं ॥ ६१ ॥
 सरः सहसं सह कामिनीभिर्विहाय तुलयो वृपवाहनस्य ।
 विभूषितो लभितभूषजानिरध्यास्त सौधं वसुधाधिनाथः ॥ ६२ ॥

पक्षे मृणालीवलयं विसकंकणं धतेऽसां दधाना दुधाश् धारणपोषणयोः लटः
 शानन् एतादशी तत्परिभुक्तमुक्ता तेन दशरथेन परिभुक्ता उपयुक्ता तत्परिभुक्ता
 पूर्वं तत्परिभुक्ता पश्चान्मुक्ता तत्परिभुक्तमुक्ता अतएव मूर्च्छया मोदेन आनुरा
 ‘मूर्च्छा तु कर्मलं मोह’ इत्यमरः । मूर्च्छातुरक्षीव स्तिमिता निश्चला सरोजिनी
 कमलिनी विरेजे शुशुभे राजृ दीसां लिद् ‘फणां च सप्ताया’ इत्येत्वान्यासलोपो
 नेष्टानुप्राणितोषमालकाराः ॥ ६० ॥

कृतोपकारस्येति आयते विस्तृते अक्षिणी यामी ता आयताक्ष्यः ‘वहुवीहौ
 सवधक्षणो’ रिति पञ्च पित्वान्दीप् ख्रियः कृतोपकारस्य कृतः आर्चारतः उपकारः
 जलकीडेपकृतियेन एतादशस्य अंभोदुहाणां कमलानां आकरः खनिः ‘खनिः
 ख्रियामाकरः स्यात्’ इत्यमरः । भृंगावलीषु ब्रह्मरपंक्षिषु अंजनं कज्जलं च पश्चेषु
 रक्तकमलेषु दंतच्छदायते अनेनेति दंतच्छदः छदधातोर्णिजंतात् ‘पुंसि संहायाः’
 इति घः। छादेष्वरिति नृस्वः। दंतच्छदः ओष्ठाः तत्संबंधि यावकं अलक्षकं इति द्वयो
 ब्रह्मरावली पश्योः द्वयं अंजनदंतच्छदयावकद्वयं निधाय जग्मुः ॥ ६१ ॥

सर इति । वृपवाहनस्य वृपः वृपभः नंदिकेश्वरः सः वाहने यस्य ‘करुचंसी
 वृपवजः’ इत्यमरः । तस्य शंकरस्य तुल्यः सदृशः ‘तुल्यार्थं तुलोपमाभ्याः’
 इति पर्या । एतादशः विभूषितः विशेषणे भूषितः अलंकृतः इति विभूषितः प्रादि-
 समायाः। लभिताः प्रापिताः भूषाः भूषणानि याभिस्ताः लभितभूषाः डुलभप् प्राप्ती
 चप्रत्ययः लभेत्वेति नुमागमः लभितभूषाः जाया यस्य लभितभूषजानिः
 ‘जायायानिद्’ इति निर्दादेशः यलोपः वसुदधातीति वसुधा वसुशवदेषपदे
 धायातोः ‘आतोनुपसर्गं कः’ इति कप्रत्ययः । वसुधायाः पृच्छ्याः अधिनाथः
 अधिष्ठितः दशरथः हृसै मरालैः सहवर्तते इति सहसं ‘तेनसहेति वहुवीहिः’
 योपसर्जनस्येति सादेशः । मरः सरोवरे कामिनीभिः खीभिः सह विहाय लक्ष्मा
 सौधं सुधया चूर्णेन रंजितः सौधः ‘शोषे’ इत्यनेन रंजित इत्यर्थं अण सौधं
 राजसदनं अयास्त अधितष्ठी इत्यर्थः । ‘अधिरीढ़ स्थासां कर्मत्यनेन अधिकर-
 णस्व कर्मसंहायां कर्मणि द्वितीयेन्यनेन द्वितीया । अनुप्रासः ॥ ६२ ॥

आकृष्ट दृष्टिरिति । वासरस्य दिवसस्य संधिः संधानं दिवसरात्रिमध्यभाग
 इत्यर्थः तं भजतीति वासरसंधिभाग ‘भवधानोर्णिः’ एतादशस्य गगनस्य

आकृष्टपृथिवीगनस्य लक्ष्म्या लक्ष्मीभुजा वासरसन्धिभाजः ।
काचित्कुचानन्प्रतनुर्बभाषे बाला सबालव्यजनैकपाणिः ॥ ६३ ॥
सकुंकुमर्खीकुचमण्डलयुतिः प्रवासिनां चेतसि चिन्तयातुरे ।
निधाय तापं तपनः पतत्यसौ विलोलबीचावपरान्तसागरे ॥ ६४ ॥
इयं तनुर्वासरसन्धिचारिणी जगत्सृजो विदुमभङ्गलोहिनी ।
समं विधत्ते मुकुलं सरोरुद्दैर्हिरण्यबाहोरपि हस्तपङ्कजम् ॥ ६५ ॥

आकाशस्य लक्ष्म्या शोभया आकृष्टा खनिकटं प्रापिता वृष्टिः नेत्रं यस्याः कुच-
भ्यां स्तनाभ्यां आनन्दा ईशन्नता ततुः देहो यस्याः बालानां केशानां व्यजनेन
तालवृतेन सहितः सबालव्यजनः सप्रकीर्णिक इत्यर्थः । एकथासौ पाणिः ‘पूर्वकालै-
काति समाप्तः’ सबालव्यजनः एकपाणिर्यस्या सा एतादृशी काचित् बाल छी लक्ष्मी
राज्यलक्ष्मी भुनक्ति पालयतीति लक्ष्मीभुक् लक्ष्मीशब्देपपेद भुजधातोः किप्
तेन लक्ष्मी भुजा दशरथेन बभाषे ऊचे कर्मणि लिद् । अनुप्रासालंकारः ।
इदवज्ञा वृत्तम् ॥ ६३ ॥

पूर्वश्लोके काचित् छी राङ्गा ऊचे इत्युक्तं किमूचे तदाह । सकुंकुमेति कुंकुमेन
भुमृणेन सहितौ सकुंकुमौ एतादृशौ यौ छीकुचौ तयोर्यन्मण्डलं चक्रवालं तद्रश्युतिः
कातिः यस्य एतादृशः असौ पुरोवर्ती तपनः सूर्यः ‘तपनः सवितारविः’
इत्यमरः । प्रवसंति तच्छीलाः प्रवासिनः तेषां प्रोषितानामित्यर्थः । सुप्यजाता-
विति णिनिः चितया प्रियाविरहजन्ययेत्यर्थः । आतुरे दीने चेतसि अंतःकरणे तापं
पीडां ईषदक्तसूर्यदर्शनेन तत्संदर्शकुंकुमांकितनायिकाकुचस्मरणेन प्रवासिना-
नायकानां तापो भवतीति कविसंप्रदायसिद्धमिदं । निधाय स्थापयित्वा विलोलाः
चंचलाः वीचयः ऊर्मयो यस्मिन् एतादृशे अपरस्याः पश्चिमस्याः अवसानं तत्सं-
चंधी यः सागरः समुद्रः तस्मिन् पतति अस्तं गच्छतीत्यर्थः । कथन दुर्जनः
सञ्चनहदयानि तापयन्नेव स्वयं प्रियते तद्रदयमिति ध्वनिः । अनुप्रासालं-
कारः ॥ ६४ ॥

इयमिति । वासरसंधिचारिणी वासरस्य दिवसस्य ‘क्षीवे दिवसवासरौ’
इत्यमरः । यः संधिः अर्थाद्वात्रेः दिवसस्य च संधिः इत्यर्थः । तत्र चरति
गच्छतीति वासरसंधिचारिणी ‘सुप्यजाताविति णिनिः’ विदुमाणां प्रवालानां
यो भंगः छेदः तद्रश्लोहिनी रक्ता लोहिनीत्यत्र ‘वर्णादनुदातादित्यनेन डीवि’
तकारस्य नकारः । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समाप्तः । पक्षे विदुमभंगैः
प्रवालच्छेदैः हेतुभिः लोहिनी आरक्ता अतिसंप्रत्वात् सर्वांगेषु प्रवालधारिणी-
त्यर्थः । एतादृशी जगन् सृजतीति जगत्सृज् तस्य जगत्सृजः परमात्मनः
ततुः मूर्तिः सूर्यरूपा इत्यर्थः कर्त्रा सूर्यस्य परमात्ममूर्तिं तु ‘य एषोऽतरा-
दित्ये हिरण्यमयः पुरुषः’ इति श्रुतेः । जगत्सृज इत्यन्न ‘किप् चेति किप् ।

अयं प्रमाणं पयसः पयोनिधौ निमज्य सन्दर्शयतीव भानुमान् ।
करेण वीचीवलयस्य मस्तके विभाव्यमानस्फुरिताप्रकोटिना ॥६६
विकीर्णसन्ध्यारुणितं शतकतोर्दिशः प्रदेशादभिनिष्पतत्तमः ।
पतञ्जतेजःपरितापलोहितं जगत्कमेण वज्रतीव निर्वृतिम् ॥ ६७ ॥

सरसि रोहतीति सरोशहाणि मूलविभुजादित्वात्कः कमलानि तैः समं सह 'सहयु-
क्तेऽप्रधाने' इति तृतीया हिरण्यवाहोरपि 'नमोहिरण्यवाहवे' इति मंत्रलिङ्गात्
शिवस्यापि पक्षे हिरण्यं सुवर्णं बाहोः भुजयोर्यस्य एतादशस्य धनिष्ठस्यापीरयर्थः ।
हस्तपञ्चजं हस्तावेष पञ्चजं कमलं जातित्वादेकवचनं मुकुलं कुडमलं विष्णु
करोति । विष्वादधातेन्द्र शयः श्लौ द्वित्यं । अस्तकाले सर्यस्य आरक्तवर्णंत्वं
स्पष्टमेव । सूर्यास्तसमयं यथा सरोशहाणि मुकुलीभवति । एवं शिवादीनामपि
हस्ता उपस्थानार्थं मुकुलीभवतीत्यर्थः । अथ च अंगेषु प्रवालधारणकर्त्री
हिरण्यधारणकर्तुः हस्तौ मुकुलीकरोतात्यपि ध्वन्यते । सहाकृत्यलंकारोऽनुप्राप्तम् ।
वंशस्य वृत्तम् ॥ ६५ ॥

अयमिति । अयं पुरोवर्ती भानवः किरणाः नित्यं संति यस्य स भानुमान्
नित्ययोगे मतुप 'भानुः करो मरीचीः खी' इत्यमरः । पयसा उदकानां निधिः
देवाधिः तस्मिन् समुद्रे निमज्य विलीनो भूत्वा वीचीनां ऊर्मीणां वलयं कंकणं तस्य
विचीमूहस्येत्यर्थः । मस्तके उपरिभागे विभाव्यमानं संदर्शयमानं स्फुरितं स्फुरणं
यस्यां विभाव्यमानस्फुरिता अप्रकोटिः अप्राधिर्यस्य 'खियः पाल्याधिकोटयः'
इत्यमरः । एतादशेन करेण किरणेन जातित्वादेकवचनं अथ च हस्तेन पयसः
उदकस्य प्रमाणं इयत्तां यद्यपि 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः' । आया-
मस्तु प्रमाणं स्थात्संख्या बाह्या तु सर्वतः' इत्युक्तेः । प्रमाणशब्दः आयामवाच्ये-
व प्रसिद्धः तथापि 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतो मम' इति प्रमाणे द्वयस-
जिति सूत्रस्थभाष्यप्रमाणेन ऊर्ध्वमानेऽपि प्रमाणशब्दो वर्तत एव इति द्वेयं ।
संदर्शयतीव बोधयतीव । यथा जलप्रमाणं दिदर्शयिषुः कृश्चित्पुरुषः जले निमज्ज्य
उपरि करं कृत्वा प्रमाणं प्रदर्शयते तद्वस्त्रैऽपि जले निमज्य वीच्युपरी स्फुरत-
किरणेन जलप्रमाणं दर्शयतीव इति श्लेषानुप्राणितो उत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्य
वृत्तम् ॥ ६६ ॥

विकीर्ण इति । शतं कतवो यहाः यस्य स शतकरुः इदः तस्य शतसंह्याक-
वक्षकर्ता इद्वा भवति 'शतमन्युर्दिवस्पतिः' इत्यमरः । दिशः काषायाः प्रदेशात्
प्रांतभागान् अभितः निष्पततीति अभिनिष्पतत् अभिनिष्पतत् तमः अधारो
वस्त्र एतादशं विकीर्णं सर्वतः प्रमृता या संध्या पितृप्रमृः 'सायंसंध्या पितृप्रमृः'
इत्यमरः । तया अशणितं आरक्षाकृतं ततः पतंगस्य सूर्यस्य यत्तेजः तस्य यः
परितापः तेन लोहातं रक्ष यज्ञगत् विष्टपं तत् कमेण अनुकमेण निर्वृति सौस्ख्यं

हिमांशुविम्बे पुरुहृतदिङ्गमुखस्मिताश्रियं विभ्रति कोमलयुतौ ।
विसृज्यमानं तमसा नभस्तलं जहाति निर्मोक्षिवाञ्छन्तिविषया॥६८॥
अथैवमस्यावसरे वचःश्रियः समीक्ष्य निष्ठामुपनीतमास्थया ।
अपाययन्त प्रमदा मदालसाः स्खलद्विरास्तं मधु लभ्मितादराः ६९
प्रियोपनीतं पिवतोऽधिवासितं नृपस्य गण्डूपमधु प्रकामतः ।
बभूव दन्तच्छदपल्लवस्तदा निर्पीतपानावसरोपदंशकः ॥ ७० ॥

अथ निर्वृतिः । मोक्षे पुर्णे सुखे सौस्थ्ये' इति हैमः । व्रजतीव गच्छतीव ।
जगतः तमसा यत् यौस्थ्यं प्राप्तं तत् संध्यासुणिमा सूर्यतेजसा च सुस्थृत्वं प्रा-
प्नोतीवेत्युप्रेक्षालंकारः । वंशस्थ वृत्तं ॥ ६७ ॥

हिमांश्विति । कोमला मृदुला युतिः कार्तिर्यस्य एतादृशे हिमाः शीतला अंशवः
किरणा यस्य 'हिमांशुश्रंदमाश्रंद' इत्यमरः । तस्य यो विंबः मंडलं 'विंबोऽखी
मंडलं त्रिपु' इत्यमरः । तस्मिन् पुरुहृतस्य या दिक् दिशा पूर्वा 'पुरुहृतः
पुरंदरः' इत्यमरः । तस्याः मुखं वक्त्रं तत्संबंधि यत् स्मितं मंदहासः तस्य
श्रीः शोभा तां विभर्तीति विभ्रत् विभर्तेः लटः शत्रादेशः शपः श्लौ द्वित्वं
विभ्रति धारयति सति अंजनं कज्जलं तद्वत् त्विद् कार्तिर्यस्य एतादृशेन तमसा
अंधकारेण विसृज्यते तत् विसृज्यमानं एतादृशं नभसः आकाशस्य तलं
नभस्तलं तत् निर्मोक्षिव सर्पकंचुकमिव 'निर्मोक्षो व्योग्नि संश्लेषो मोक्षके
सर्पकंचुके' इति हैमः । जहाति त्यजति । अत्र अर्थात् तम इति कर्म ह्येण ।
चंद्रोदये सति नभस्तलं निर्मोक्षिव अंधकारं जहातीत्यर्थः । उपमालंकारः
वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अथेति । चंद्रोदये सतीत्यर्थः । अस्य दशरथस्य वचसः भाषणस्य श्रीः संपत्तिः
तस्याः अवस्तुते प्रस्तावे 'प्रस्तावः स्यादवसरः' इत्यमरः । दशरथे भाषणाणे
सतीत्यर्थः । आस्थया यन्नेन 'आस्थानीयत्नयोरास्था' इत्यमरः । निष्ठां निष्पत्तिं
'निष्ठा निष्पत्तिनाशांता' इत्यमरः । उपनीतं प्रापितं भूत्यादिभिरिति शेषः ।
एतादृशी मधु मये 'मधुमये पुष्परसे' इत्यमरः । समीक्ष्य मदेन मधुमदेन अलसाः
अत एव स्खलद्विराः स्खलतीति स्खलत्यः संचलत्यः गिराः वाण्यो यासां ता,
गिरशब्दान् वाचा निशा दिशा इतिवत् भागुरिमतेन टाप् लंभितः कृतः आदरः
सत्कारो यामिः एतादृशः प्रमदाः वियः तं दशरथं अपाययन्त । अत्र पाधातोः
भक्षणार्थत्वात् गतिबुद्धीति सृत्रेण द्विकर्मकत्वं निगरणचरणेति प्राप्तं परस्मैपदं
'नपादम्येति निषेधात्र भवति' । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ६९ ॥

प्रियोपनीतमिति । प्रियया पत्न्या उपनीतं समीपमानीतं अधिअधिकं वासिते
मुग्धितं एतादृशं गंदूपस्य मुखनुलकस्य संबंधि मधु मये प्रकृष्टथासौ कामथ
प्रकामः प्रादिसमासः प्रकामेण इति प्रकामतः आद्यादित्वान्तीयांतातसिः ।

प्रियेण वध्वा मधु लासितोत्पलं विपक्षगोत्रेण निगद्य लम्भनम् ।
अपीतमप्यक्षि विद्याय रागवत्ततान सद्यः श्रमवारि गण्डयोः ॥७१॥
त्विषा मुखेन्दोर्मुकुलत्वमम्बुजे करेण नीते सति शर्वरीकृतः ।
प्रियेक्षणस्य प्रतिविम्बमाचरत् सरोजकृत्यं मधुभाजि भाजने ॥७२॥
यिषासुना पद्मजगर्भेसौरमं मुखं तदीय प्रतिविम्बमूर्तिना ।
समन्मधेनेव तरक्षितासवे मुदुधकम्पे चयके हिमांशुना ॥ ७३ ॥

पितृतीति पिवन् पापाने लटः शश्रादेशः पाप्राघ्नेति पिवादेशः तस्य दशरथस्य
तदा तस्मिन् काले प्रियांगद्यमयपानावसरे दंतच्छद एव ओष्ठ एव पङ्कवः किंस-
लयं निर्णीतं अर्थात् खिया प्राशितं तस्य यत्पानं प्राशनं तस्य अवसरः प्रस्तावः
तस्य उपदंशकः अवदेशः ‘उपदंशोवदंशः स्यान्मेहनामययोरपि’ इति हैमः ।
भोजनकाले रुच्युत्पादनार्थं यत्संदश्यते स उपदेशः (तोडी लावणे) बभूव आसे-
त्यर्थः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७० ॥

प्रियेणोति । प्रियेण दशरथेन विपक्षस्य शत्रोः गोत्रं नाम तेन ‘द्विद्विपक्षाहिते’
इत्यमरः ‘गोत्रं कुलाध्ययोः’ इति मेर्मादनी । सपत्नीनाम्रा इत्यर्थः प्रकृत्यादित्वात्-
तीया । निगद्य भाषित्वा लंभितं प्रापितं लासितं नर्तितं उत्पलं कमलं यस्मिन्
एताहशी मधु मद्यं श्रमात् कौतुकाद्वा सपत्नीनाम्रा आहूय समर्पितं कमलमुराभितं
भद्यं कर्तुं अर्पातमपि अप्राशितमपि अर्थात्नाथिक्या सद्यः वध्वा: खियाः अक्षि
नेत्रे रागः रक्तिमा अस्ति यस्मिन् तदागवत् रक्तमित्यर्थः । विद्याय कृत्वा गंडयोः
कपोलयोः श्रमस्य खेदस्य संबंधि वारि उदकं ततान विस्तारायामास । ततु विस्तारे
लिद । सपत्नीनामकथनपूर्वकं अपितं मद्यं अतः कोधवशाश्वेत्रं आरक्षं जातं तथा
गंडस्थलयोः खेदात् घर्मादकमुत्पन्नमित्यर्थः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७१ ॥

त्विषेति । शर्वरी रात्रीं करोतीति शर्वरीकृत् तस्य शर्वरीकृतः शर्वरीशब्दोपपदे
कृतः किंपचेति किंप उपपदसमाप्तः । मुखेदोः मुखचंद्रस्य अत्र मुखचंद्रस्य शर्वरी-
कर्तुं चंद्रत्वारोपेण बोध्यं त्विषा कात्या कांतिम्बूपेणत्यर्थः । करेण किरणेन
अंडुनः अजनीति अंडुजं कमलं तस्मिन् मुकुलस्य भावः मुकुलं तत् नीते
प्रापिते सति मुखचंद्रस्य कांतिम्बूपकरेण कमले मुकुलीकृते सतीत्यर्थः । मधु
भजतीति मधुभाकृ तस्मिन् मधुभाजि मधुशब्दे उपपदे भजधातोः ‘भजेष्विः’
इति ष्विप्रत्ययः । मययुक्ते इत्यर्थः । भाजने पात्रे ‘पात्रामत्रं च भाजने-
त्यमरः’ । प्रियायाः ईक्षणे नेत्रे प्रियेक्षणं तस्य प्रतिविम्बं कर्तुं सरोजस्य रुमलस्य
कृत्यं कार्यं ‘विभाषाकृवृषोः’ इति क्यप्रत्ययः । आचरत् अकरोदित्यर्थः । आह-
पूर्वाचरतेर्लङ् । प्रियामुखचंद्रेण अंडुजानां मुकुलीभावे कृतेषि तथेत्रप्रतिविम्बं मधुय-
रुपात्रे कमलकार्यं चकारत्यर्थः । रूपकालकारः एतेन लोकोत्तरसौदर्यं दर्शितं ।
वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७२ ॥

यिषासुनेति । पंकजस्य कमलस्य गर्भः मध्यभागः कर्णिका इत्यर्थः तदृत्

विलासवत्यो मदघूर्णलोचना निरूपयन्त्यः शुचिरूप्यभाजने ।
स्थितस्य मुग्धा मधुनो न ज़िहिरे स्वरूपमिन्दुप्रतिरूपगोपितम् ॥७४
विधूय मानादपि पूर्वमासवः प्रवृद्धवामत्वमनन्यसाधितम् ।
स्मरं नु तासां हृदये विलोचने ववन्ध रागं नु मुखे नु सौरभम् ॥७५

सुरभेः भावः सौरभं इगंताच लघुपूर्वादित्यनेन भावे अण् पंकजगर्भवत् सौरभं
सुगंधो यस्य एतादशः । तस्याः नायिकायाः इदं तदीयं ‘त्वदादीनि च’ इति
वृद्धसंज्ञायां वृद्धच्छः’ तदि छप्रत्ययः । मुखं वक्त्रं यियासुना यातुमिच्छुः
यियासुः यातेः सनंतात् ‘सनासंसभिक्षउः’ इति उप्रत्ययः । तेन प्रतिबिंबं
मूर्तिः स्वरूपं यस्य एतादेशेन मन्मथेन मदनेन सहितः समन्मथः तेन सम-
दनेनेव हिमांशुना चंद्रेण ‘हेमांशुशंदमाशंद’ इत्यमरः । तरंगाः संजाता अस्य
तरंगितः तारकादित्वादितच् तरंगितः आसवो मयं यस्मिन् एतादेशे चषके
पानपात्रे ‘चषको छीपानपात्रं’ इत्यमरः । मुहुः वारेवार चक्षेव विवेपे इत्यर्थः ।
कंपधातोः भावे लिट् । यथा कश्चित्कामी नायिकामुखसौरभं जिघृक्षुः प्रति-
विष्वरूपेण भाजनगतमध्यतरंगेषु कंपते इत्यर्थः । मये प्रवेशे सति तत्पानद्वारा
मुखसौरभसुलभ इति तात्पर्ये । उत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७३ ॥

विलासवत्य इति । मदेन घूर्णनि ग्रांतानि लोचनानि नयनानि यासां ताः
एतादश्यः शुचिरूप्यभाजने शुचि निर्भलं एतादशं यत् रूप्यस्य रजतस्य भाजनं
पात्रं तस्मिन् निरूपयंति पश्यन्ति इति निरूपयंत्यः मुग्धाः मूर्खाः विचाराकुशला
इत्यर्थः । एतादश्यः विलासः क्रीडा अस्ति यासां ता विलासवत्यः छ्रियः स्थित-
स्य मधुनः मयस्य ईदोः चंद्रस्य यत्प्रतिरूपं प्रतिबिंबं तेन गोपितं आच्छन्ने
स्वरूपं निरूपयंति पश्यन्ति इति निरूपयंत्यः सत्यः न ज़िहिरे न ज्ञातवंत्यः । अनु-
पसर्गाङ्गः’ इत्यात्मनेपदं रूप्यभाजनस्य मयस्य चंद्रप्रतिबिंबस्य च अवदातत्वात्
मयस्वरूपं न ज्ञातवन्य इत्यर्थः । सामान्यालंकारः ‘सामान्यं यदि सादश्याद्विशेषो
नोपलक्ष्यते’ इति । वंशस्थ वृत्तम् ॥ ७४ ॥

विधूयेति । आसवः मैरेय ‘मेरेयमासवः शीधु’ इत्यमरः । अन्येन इतरेण
हेतुना साधितं निष्पादितं अन्यसाधितं न भवतीति अनन्यसाधितं स्वतःसिद्ध-
मित्यर्थः । मानात् परिमाणात् ‘पंचमी विभक्ते’ इत्यनेन पंचमी वामस्य प्रतीपस्य
भावः वामत्वं ‘वामं वल्लुप्रतीषी द्वी’ इत्यमरः । प्रवृद्धं वृद्धिगतं यद्वामत्वं तत्
पूर्वं वक्ष्यमाणस्मरवंधनादिक्यापेक्षया पूर्वं विधूय प्रकृत्य दूरीकृत्येत्यर्थः प्रमाणा-
पेक्षया अधिकं जातं यत् प्रतीपत्वं तत् पूर्वं विधूयेत्यर्थः । तासां छीणां हृदये
छिते ‘चितं तु चेतो हृदय’ इत्यमरः । स्मरं मदनं ववन्ध नु ननाह नु । विलो-
चने नेत्रे रागं रक्षिमानं ववन्ध नु मुखे वक्त्रे सुरभेः भावः सौरभं सुगंधित्वं

इति प्रबन्धादितपानकातरं प्रियाङ्कुतले शयितं निशात्यये ।
व्यबोधयन्मङ्गलवन्ति वन्दिनो विधाय वाक्यानि विधातृतेजसम्
जहिहि शयनमुद्रमस्य कालः समुपनमत्यनुरक्तमण्डलस्य ।
ज्ञुवनशिरसि कीर्णपादधान्नो भवत इव क्षततामसस्य भानोः ७७

विरामः शर्वर्या हिमरुचिरवासोऽस्तशिखरं
किमद्यापि स्वापस्तव मुकुलिताम्भोरुहृष्टः ।
इतीवायं भानुः प्रमदवनपर्यन्तसरसीं
करेणाताम्ब्रेण प्रहरति विवोधाय तरुणः ॥ ७८ ॥

व्यबंध तु । मणपानं स्वाभाविकं कौटिल्यं दूरीकृत्य तासां हृदये मदनं नेत्रे रागं
मुखे सौरभं उत्पादयामास किमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । वंशस्यवृत्तम् ॥७५॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्रबंधेन सातत्येन आहितं कृतं यत्पानं आस-
वादि प्राशनं तेन यः कातरः आकुलः ‘अधीरे कातरः’ इत्यमरः । अतएव
प्रियाया अंकः उत्संगः ‘उत्संगचिन्हयोरंकः’ इत्यमरः । स एव तल्यं शय्या
‘तल्यं शय्यादारेत्यमरः’ । तस्मिन् शयितं सुपं विधातृतेजसं विधाता ब्रह्मा
स एव तेजो यस्य एतादशं स्वामिनं इति शेषः वंदिनः स्तुतिपाठकाः ‘वंदिन-
स्तुतिपाठकाः’ इत्यमरः । निशायाः रात्र्याः अत्ययः नाशः उपसीत्यर्थः मंगलानि
भद्राणि संति येषु तानि मंगलवंति एतादशानि वाक्यानि सुप् तिइतचयान्
‘सुपतिइतचयो वाक्यं’ इत्यमरः । विधाय कृत्वा मंगलवाक्यानि प्रयुजेत्यर्थः
व्यबोधयन् जागरयांवभूदुरित्यर्थः । उपमालंकारो रूपकं च वंशस्यवृत्तम् ॥७६॥

पूर्वश्लोके वंदिनः मंगलवाक्यान्युच्चार्य दशरथं व्यबोधयन् इत्युक्तं कानि तानि
मंगलवाक्यानि इत्यपेक्षायामाह । जहिहीति । हे राजन् इति संबोधनं अर्थात्-
भ्यते शयनं स्वापं ‘स्यान्निद्राशयनं स्वाप’ इत्यमरः । जहिहि त्यजेत्यर्थः ओहाकृ
त्यागे लोद् शपः श्लौ द्वित्वे जहातेश्च इति इत्वं अनुरक्तं निर्गथं मंडलं रात्रूं यस्य
‘स्यान्मंडलं द्वादशराजके च देशे च विदे च कदंवके च’ इति विश्वः । सूर्ये-
पक्षे आरक्षिवस्य भुवनस्य विष्टपस्य शिरसि मस्तके कीर्णं पाद इव धाम प्रभावो
येन पक्षे कीर्णं पादानां रद्मीनां धाम तेजो येन ‘पादारम्दयं ग्रिनुर्याशाः’ इत्यमरः ।
गृहदेहत्विद् स्वभावा धामानि’ इत्यमरः । क्षता नाशिताः तामसाः तमोगुण-
विशिष्टा पुरुषा येन पक्षे नाशितांधिकारसमूहस्य एतादशस्य भवत इव भानोः
सूर्यस्य ‘भानुहैसः सहस्रांशुः’ इत्यमरः । उद्दमस्य उदयस्य कालः समयः
समुपनमति प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इत्यनेन वर्तमानस-
मीपे भूते लट् । सगीतत्वाद्विमं वृत्तं पुष्पिताग्राह्यं तदुक्तं ‘अयुजिनयुगेरफतो
वस्त्रो युचि च नजी जरगाथ पुष्पिताप्रा’ इति ॥ ७७ ॥

विराम इति । शर्वर्याः रात्र्याः ‘त्रिसंभ्यमणशर्वरी’ इत्यमरः । विरामः समाप्तिः

समुचिष्टन्त्येते निगडकृतझडारमपरं
शनैराकर्वन्तः करटटलीनालिविततीः ।

निरस्यन्तो हेलाविभुतपृथुकर्णान्तपवनै-

द्विपास्ते दन्ताग्रस्थितकरमुदस्याननतटम् ॥ ७९ ॥

पादेनकेन तिष्ठन् पदुपटहरवैर्बोधितस्ते मयूरः

पश्चात्पक्षेण सार्द्धं चिरशयनगुरुं पादमन्यं वितत्य ।

उत्फुल्लोद्भूतपक्षच्युतिहिमकणिकावृष्टिरावासयष्टयां

दण्डा मार्तण्डधांमोदयमुदितमुदोद्भूमभते ताण्डवार्थी ॥ ८० ॥

जात इति शेषः हिमा तुहिना रुचिः तेजो यस्यं स हिमरुचिः चंद्रः अस्तस्य
अस्ताचलस्य शिखरं सानु अवासः प्रासः चंद्रः अस्तंगत इत्यर्थः । मुकुलाः कु-
हमलाः संजाता येषां तानि मुकुलितानि तारकादित्वादितच् प्रत्ययः मुकुलितानि
यानि अंभोष्टहाणि कमलानि तान्येव दशः दृष्टयो यस्याः पक्षे मुकुलितकमलवत्
एतादृश्यास्तव अद्यापि रात्र्यवसानेपीत्यर्थः । इति एवंप्रकारेण अयं पुरोवर्तीं तरुणः
नूतनोरितः अथच युवा पक्षे तरुणः भानुः सूर्यः प्रमदवनं राजांतः पुरवनं
'एतदेवप्रमदवनमंतः पुरोदितं' इत्यमरः । तस्य यः पर्यंतः प्रांतभागः तत्संबंधी
सरसीं सरोवरं ईषत्ताम्रः आताम्रः तेन प्रादिसमासः ईषदक्षेत्यर्थः करेण कि-
रेण येषां इत्येन प्रहरति इव सृष्टशति इव पक्षे प्रहारं करोतीवेत्यर्थः । समासोत्कु-
त्रेक्षालंकारौ । शिखरिणीवृत्तं 'रसैषदैश्छन्ना यमनसभलागः शिखरिणी' इति
लक्षणात् ॥ ८० ॥

समुत्तिष्ठतीति । एते पुरोवर्तिनः दंतयोरप्रे दंताग्रे तयोः स्थितः विद्यमानः
करः शुंडा यस्य एतादृशं आननस्य मुखस्य तटं प्रांतं उदस्य उत्किष्प्य ऊर्ध्वं
कृत्वेत्यर्थः निगडेन बंधनेन कृतः शंकारो येन एतादृशं अपरं पश्चिमं अर्थोत्पादं
शनैः मंदं यथास्यात्तथा आकर्षेतः आकर्षेतीति आकर्षेतः हेलया लीलया
विभुताः कंपिताः ये पृथुकर्णा विस्तीर्णकर्णाः तेषां ये अंताः प्रांतभागाः तत्संबंधिनो
ये पवना वायवः तैः करणभूतैः करटानां गंडस्थलानां त्वरेषु लीनाः स्थिता
इत्यर्थः । ये अलयः भ्रमराः तेषां विततीः पंक्तीः निरस्यांति क्षिपंति इति निरस्यांतः
निरपूर्वादसुक्षेपणे इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः एतादृशः ते तव द्विपाः द्वाभ्यां
शुंडातुंडाभ्यां पिवतीति द्विपाः इस्तिनः 'सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः' समु-
त्तिष्ठति अत्र ऊर्ध्वकर्मत्वात् 'उदोनूर्ध्वकर्मणि' इत्यात्मनेपदं न स्वभावोक्त्यलंकारः
'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जत्यादिस्पस्यवर्णनं' इति लक्षणात् । शिखरिणी० ॥ ८१ ॥

पादेनेति । ते पटवः मधुराः ये पटहरवाः आनकरवाः 'आनकः पटहो
खीस्यात्' इत्यमरः । तैः बोधितः जागरितः अतएव एकेन पादेन चरणेन
तिष्ठतीति तिष्ठन् स्थाधातोः लटः शत्रादेशः तिष्ठादेशश्च पश्चात् पश्चाद्गास्थेने-

पूर्वाद्रौ सूर्यपादे चरति विषजता चन्द्रपादाववातं
तल्पं तेनानुचक्रे मलयतदरसामोदितांसद्वयेन।
उश्मिद्रश्वेतपम्प्रकरपरिकरच्छश्वीचीविताना-
दुधन्मन्दं सरस्तः सछिलगुरुदृष्टपक्षतिर्मुद्दिकाक्षः ॥ ८१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
उद्यानकीडावर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

त्वर्थः पक्षेण गहना ‘गरुत्पक्षच्छदाः पक्षेत्यमरः’ सर्वं सह चिरं यच्छयनं
तेन गुरुं जडं अन्यं इतरं पादं चरणं वितत्य विस्तीर्णं उत्फुलः विकासितः अतएव
तद्वतः यः पक्षः तस्माश्युता गलिता हिमस्य तुषारस्य या कणिकाः स्वल्प-
कणाः तासां दृष्टिः वर्षणं यस्य एतादशः मयूरः शिखी आवस्त्यस्या इति
आवासा अधिकरणे घम्सा चासी यष्टिश्च पुंवत्कर्मधारपजातीयदेशीयेति पुंवद्रावः
तस्यां तांडवं नृत्यमेव अर्थः सोऽस्यास्तीति अथवा तांडवं अर्थयति इति णिनि-
प्रत्ययः एतादशः सन् मार्त्तिदस्य सूर्यस्य यदाम तेजः मंडलं वातस्य उद्दं
आविर्भावं दृश्या विलोक्य उदिता उत्पन्ना या मुत् हर्षः ‘मुन्त्रीतिः प्रमदो
हर्ष’ इत्यमरः । तया उज्जृमेते गात्रविनामं करोतीत्यर्थः जभी जृभिं गात्रविनामे
लद् । स्वभावोक्त्यलंकारः । अत्र मार्त्तिदधामोदयं दृश्या इत्यनेन अप्रिमसर्गस्य-
वृत्तांतस्य संक्षेपेण सूचनं तथाहि मार्त्तिः सूर्यः तस्य धाम देहः ‘गृहदेहत्विद्-
स्वभावाधामानि’ इत्युक्तेः । तस्य उदयः उद्गमनं भंशेन पुत्रपौत्रादिसंतत्या
गमनं एवं च दशरथपर्यंतं समाप्तस्य सूर्यवंशस्य रामादिरुपेण अग्रेगमनायति
यावत् । रामादि पुत्राणामुत्पत्तिरिति तु निष्ठुर्योर्थः पुत्रादिद्वारा अप्रिमसं-
ततौ पितामहशरीराशगमनं सापिञ्चप्रकरणे धर्मशास्त्रप्रयेषु प्रसिद्धं तत एव
इष्टव्यं इति दिक् । सम्भरावृतं ‘म्रान्नायानां न्रयेण त्रिमुनियतियुता सम्भरा
कीर्तितेयं ॥ ८० ॥

पूर्वाद्राविति । सूर्यस्य पादः किरणः तस्मिन् जात्याह्यायामित्येकवचनं
पूर्वः पूर्वदिक्स्थः यः अद्विः पर्वतः उदयाचल इत्यर्थः । तस्मिन् चरति गच्छतीति
चरन् तस्मिन् गत्यर्थाचरतेर्लेटः शत्रादेशः सूर्यकिरणे उदयाचले प्राप्ते सतीत्यर्थः
सूर्योदये यतीति यावत् चंद्रस्य शशिनः ये पादाः किरणाः तद्वत् अवदातं
सितं ‘अवदातः सितो गौरो’ इत्यमरः एतादशं यत् तत्पं शश्या विमृजति त्यजती-
ति विमृजन् तेन उश्मता मलयसंबंधी यस्तहः वृक्षः तस्य यो रसः तेन लामो-
दितं संब्रातामोदं गंधयुक्तमित्यर्थः एतादशं अंसयोः दूयं द्वितयं यस्य द्वित्रिन्वा

तयस्या यज्वा इति तयपोयजादेशः एतादशेन तेन दशरथेन उन्निद्राणि विकसि-
तानि यानि श्वेतपद्मानि शुभ्रकमलानि तेषां प्रकराः कीर्णाः व्यासा इत्यर्थः
‘प्रकरः कीर्णे पुष्पादी संहतौ’ इति हैमः । ये पारेकराः समूहाः ‘भवेत्परि-
करो व्राते पर्यक्षपरिवारयोः’ इति विश्वः । तैः छन्नं अपवारितं वीचीनां उर्मीणां
वितानं उल्लोचो यस्मिन् ‘अङ्गी वितानमुलोचो’ इत्यमरः । एतादशात् सरसः
इति सरस्तः आद्यादित्वात्पञ्चम्यंतात्तसिः मं दं शनैः यथास्यात्तथा उदेति इति
उद्यन् उत्पूर्वकात् इण्धातोः लटः शत्रादेशः ‘इणो यण्’ इति यण् सुलिलेन उदकेन
गुर्वा जडा वृहती पक्षतिः पक्षमूलं यस्य ‘पुंवद्रावः’ ‘पक्षात्तिः’ इति मूल्यर्थेति
प्रत्ययः ‘स्त्रीपक्षतिः पक्षमूलं’ इत्यमरः । एतादशः मलिकाक्षः हंसविशेषः
‘मलिनैर्भलिकाक्षास्ते’ इत्यमरः । अनुचके अनुकृतः । आर्थी उपमा ।
स्मग्धरावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्री ६ युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपाध्यायपदब्यलंकृतपंडित-
प्रकांडश्रीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्भोपालाचार्योत्तेवासिना निगुडकरो-
पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचितायां महोत्साहाख्यजानकी-
दरणकाव्यटीकायां तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ स प्रविजूम्भिते शुचौ विधुरश्चेतसि पुत्रकाम्यया ।
सुबहुद्विजसाल्कुताख्यलद्रविणः स्तोममयष्ट भूपतिः ॥ १ ॥
बहुशो विफले तदध्वरे सति पुत्रीयमनन्तरं क्रतुम् ।
निरवत्संयदप्यशृङ्ग इत्यभिधानप्रथितस्तपोनिधिः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णायनमः । पूर्वस्मिन् सर्गे राजो दशरथस्य निजस्त्रीपरिवृत्तस्य वसंतर्तु-
वर्णनपूर्वकं जलस्थलकीडा वर्णिता । एवं सततं हयनुरक्तेऽपि न पुत्रसुखमुप-
लब्धं एवं च ‘नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ती’ति श्रुत्यपितृकृणापाकरणार्थं अवद्यं
पुत्रोत्पत्तिरपेक्षिता तत्साधनार्थं राजो दशरथस्य तावत् यज्ञमाह । अथेति । अथ
जलस्थलकीडावर्णनानंतरं शुचौ आषाढे ‘शुचिस्त्वयं आपाद’ इत्यमरः । प्रवि-
जूम्भिते सति विकसिते सति प्राप्ते सर्ताति यावन् ‘यस्य च भावेन भावलक्षणं’
इति सप्तमी । चेतसि अंतःकरणे ‘चित्तं तु चेतो हृदयं’ इत्यमरः । विधुरः
विकलः पुत्राभावेन खित्र इत्यर्थः ‘विधुरं स्यात्परिश्लेषे नद्रयोर्धिकले त्रिषु’ इति
मेदिनी । पुत्रकाम्यया पुत्रेच्छया पुत्रशब्दात् काम्यत् प्रत्ययातान् ‘अप्रत्यया-
दित्यनेन भावे अप्रत्ययः’ शोभनाः उत्तमा ये बहवः द्विजाः ‘दंतविप्रांडजाद्विजा’
इत्यमरः । सुबहुद्विजानामधीनीकृतं सुबहुद्विजसाल्कुतं ‘देयेत्राचेति’ साति प्रत्ययः ।
सातिप्रत्ययतेन कृतशब्दस्य सुप्तुपेति समाप्तः । सुबहुद्विजसाल्कुतं अखिलं द्रविणं
द्रव्यं येन ‘हिरण्यं द्रविणं द्रव्यं’ इत्यमरः । एतादृशः सः पूर्वोक्तः भुवः पृथ्व्याः
पातिः स्वामी दशरथः स्तोमं यज्ञं ‘स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृदे’ इत्यमरः । अथष्ट
इष्टवान् यज्ञं कृतवान् इति यावत् । तदुक्तं ‘प्रसवार्थं ततो यष्टुं हयमेधेन
वीर्यवान् । अव्रवीत् प्रथितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमं । यज्ञो मे क्रियतां व्रद्धन्
यथोक्तं मुनिपुंगव । तथेति च स राजानमव्रवीद्विजसत्तमः । करिष्ये सर्वमेवतत्
भवता यत्समर्थितं । ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वं एवद्विजोत्तमाः । कृष्णशृंगं पुर-
स्कृत्य यज्ञकर्मारभस्तदा । यज्ञवाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधिः । श्रीमांश्च
सहपल्नीभीराजादीक्षामुपाविशदिति’ । वाल्मीकीये । अनुप्राप्तालंकारः । आस्मिन्
सर्गे अतिमश्योक्त चतुष्टयं विना वैतालीयं छंदः ‘वहविप्रमेऽर्थासमे कलास्ताथ
समे स्युनों निरंतराः । न समात्रं पराथिता कला वैतालीयेऽते रलौ गुरुः’ इति
लक्षणात् ॥ १ ॥

बहुश इति । वहौ इत्यर्थः बहुशब्दात्सम्यंतात् स्वार्थं शम । नव स्वार्थं यः शम
स आकरण्याशाकगम्यते इति वाच्यं । ‘एहां कपिलामेर्कक्षः सहस्रक्षोदला’
इति भाष्यात् शसंतस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानात् स्वार्थिकस्त्रापि
शसोऽवगम्यमानत्वात् । एतादृशे तस्य दशरथस्य अध्वरः यज्ञः ‘यज्ञः सर्वो-

उदियाय ततोऽस्य कश्चन श्रितचामीकरभाजनं चरुम् ।
परिगृह्ण रुचा परिज्वलन् ज्वलतो रोहितवाजिनः पुमान् ॥३॥
प्रविवेश विशांपतिश्चरुं चतुरंशीकृततेजसात्मना ।
प्रविधातुमरातितापितत्रिदशाश्रम्बववृष्ट्यवग्रहम् ॥४॥

‘वरोयागः’ इत्यमरः । तस्मिन् विगतं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं यस्मात् स विफलः
तस्मिन् निष्कले सति ‘यस्य च भावेनेति शाप्यशाप्यकभावे सममी । अनंतरं यज्ञ-
वैफल्यानंतरमित्यर्थः । क्रुद्यशृणु इति यत् ‘अभिधानं नाम आख्यावे अभिधानं च
नामधेयं चेत्यमरः’ । तेन प्रथितः रुद्यातः ‘प्रतीते प्रथितरुद्यातवित्विज्ञातविश्रुतः’
इत्यमरः । तपसां निधिः शेवधिः पुत्रायहितः पुत्रीयः तस्य निमित्तं संयोगो-
त्पातौ’ इत्यधिकारे ‘पुत्राच्छ्व’ इत्यनेन छप्रत्ययः । ननु अत्र कर्यं
अनेन प्रत्ययः नहि कतुः संयोगो नाऽप्युत्पातः इति चेत् । अत्र आह इरदत्तः
संयुज्यते अनेन इति व्युत्पत्या क्रुद्यपि संयोग एव । यागकरणेन हि पुरुषः
फलेन संयुज्यते अतो यागादिरपि संयोगः । न केवलं संबंध एव इत्याप्रह इति ।
तं क्रतुं यज्ञं निरर्वात्यरु निष्पादितवान् । निःपूर्वकात् वर्ततेर्णिंजंतालङ् । क्रुद्य-
शृणु इति नाम निरुक्तिस्तु क्रुद्यो मृगस्तस्येव शृंगमस्यास्तीति क्रुद्यशृणुः इति
भारतेपि युधिष्ठिरं प्रति लोमशोक्षिः ‘तस्यर्थः शृंगं शिरसि राजनासीन्महा-
त्मनः । तेनर्थशृणु इत्येवं तदास प्रथितोऽभवत्’ इति यद्यपि ‘क्रुद्यशृणु इत्य-
भिधानं’ इत्यत्र यतिभंगदोषः प्राप्तः स च ‘व्यवायोग्राम्य धर्मो भै’ इत्यादिषु
मान्यप्रयोगेषु दृष्ट्वात् क्वचिदनित्य इति कल्प्यते । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ॥२॥

उदियायेति । ततः पुत्रकामेष्यनंतरं अस्य दशरथस्य अस्येति संबंधसा-
मान्ये पष्ठी ज्वलतीति ज्वलन् तस्मात् ज्वलतः प्रदीप्यमानात् रोहिताः रक्ताः
‘लोहितो रोहितो रक्तः’ इत्यमरः । वाजिनः अश्वा यस्य स रोहितवाजी अभिः
‘वाजिवाहार्वगंधर्वः’ इत्यमरः । ‘रोहिताश्वो वायुसखः’ इत्यमरः । तस्मात्
श्रितं आश्रितं चामीकरस्य सुवर्णस्य भाजनं पात्रं येन ‘पात्रामत्रं च भाजनं’
इत्यमरः । एतादशां चरुं चराति भक्षयेति देवता अमुं इति चरुः । तं चरधातोर्भ-
क्षणार्थात् ‘भृमृशीतृचरीत्यायुणादिसूत्रेण उप्रत्ययः परिगृह्य आदाय रुचा तेजसा
‘स्युः प्रभाहकृविस्त्वद्भा’ इत्यमरः । परिज्वलतीति परिज्वलन् दीप्यमान इत्यर्थः ।
कथन आनर्वचनीयः पुमान् पुरुषः उदियाय प्रादुर्बभूव उत्पूर्वादिष्ये लिट् ॥३॥

प्रविवेशेति । विशां प्रजानां पतिः स्वामी विष्णुः अरातिभिः शत्रुभिः तापिताः
वे त्रिदशाः देवाः ‘त्रिदशाविष्णुधाः सुराः’ इत्यमरः । तेषां ये अश्रूणां ने-
प्रोदकानां स्वावाः द्रवाः सैव वृष्टिः वर्षणं तस्या अवप्रहुं ‘वृष्टिर्थं तद्विघातेवप्रा-
तापग्रहांसमाँ’ इत्यमरः । ‘अवेग्रहोवर्षप्रति इति घव्भावे’ ‘प्रहवृदनिक्षिगम-
न्वति’ अप् प्रविधातुं कर्तुं चत्वारः अंशाः यथाभवति तथाकृतं चतुरंशीकृतं

दियिताभिरनन्ततेजसा मुनिनासौ परिकल्प्यलभितः ।
 अशितः प्रविभज्य भूपतेस्ति सृभिर्गर्भमवीभवथरः ॥ ५ ॥
 सुतयोर्भवतः स्म वालिजिद्भरतौ कोशलकेकयेन्द्रयोः ।
 यमजौ यमतुल्यतेजसौ सुषुवाते समये सुमित्रया ॥ ६ ॥
 अथ दिव्यमुनिप्रवर्त्तितप्रसवानन्तरजातकर्मणाम् ।
 रुचे चरुजन्मनां दशा तनुसन्दर्शितदन्तकुहमला ॥ ७ ॥

चतुरंशशब्दात् च्छप्रत्ययः अस्य ‘च्वौः’ इतीत्वं ततः ऊर्यादि’ इति गतिसंशायां
 कुण्ठतीति कृतशब्देन समाप्तः । चतुरशीकृतं तेजो येन एतादशेन आत्मना
 स्वभावेन स्वरूपेणत्यर्थः । ‘आन्मा यत्नो धृतिरुद्दिः स्वभावो ब्रह्मवर्धमन्’
 इत्यमरः । चरु हविर्विशेषं प्रविवेश प्रपूर्वोद्दिशतेर्लिद् । विष्णुधन्तूरुपेण चरो
 चामित्यं चरुत्यर्थः । उर्जं च वाल्मीकीये ‘मानुष्ये चितयामास जन्मभूमि-
 भावात्मनः । ततः पद्यपलाशाक्षः कृत्वात्मानं चतुर्विधं । पितरं रोचयामास
 तदा दशरथं नृपं’ इति । अनुप्रासालंकारः ॥ ४ ॥

दियिताभिरिति । नास्ति अंतः अवधिर्यस्य तत् अनंतं एतादशं तेजः स्वभावः
 यस्य ‘तेजः प्रभावे दीप्तौ च’ इत्यमरः । एतादशेन मुनिना इत्यगुणेष
 वसिष्ठेन वा परिकल्प्य प्रविभज्य लभितः प्रापितः डुलभष् प्राप्तौ णिजंतात्
 चः लभेश्वेति नुमागमः भूपतेः दशरथस्य तिसृभिः त्रिसंख्याभिः दियिताभिः
 प्रियाभिः अशितः भक्षितः असौ पूर्वोक्तः चरुः गर्भं श्रूणं ‘गर्भो श्रूण इमौ समौ’
 इत्यमरः । अवीभवत् उत्पादयामासेत्यर्थः । भवतेर्णिजंतात् डुलिच्छि
 द्वित्वं ॥ ५ ॥

सुतयोरिति । समये गर्भप्रसवकाले इत्यर्थः । कोशला केरुयाथ देशविशेषाः
 तेषां इद्वौ अधिपती द्वंद्वात् श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संबद्धयते’ इति न्यायेन इदं-
 द्वस्य प्रत्येकं संबंधः कोशलेद्वकेक्येद्योरित्यर्थः । सुतयोः कन्ययोः संबंधसामान्ये
 पष्ठी । इत्यनेन पष्ठी वालिनं एतमामकवानरेद्रं जयति इति वालिजित् ‘सत्तु-
 द्विषदिव्यादिना जयते: किप् वालिजित् भरतवं वालिजिद्भरतौ रामभरता-
 विन्यर्थः भवतस्म वभूतुः इत्यर्थः लट् स्मे इति सूत्रेण लिहविषये लट् । यमेन
 अंतकेन तुल्यं सदृशं तेजः प्रतापो ययोस्तौ एतादृशौ यमजौ यमलौ लक्षण-
 शत्रुघ्नौ सुमित्रया एतमाम्न्या दशरथपत्न्या कःर्या सुषुवाते प्रसूताविन्यर्थः ।
 युधातोः कर्मणि लिद् । अनुप्रासालंकारः ॥ ६ ॥

अयेति । अथ चतुर्णा पुत्राणां उत्पत्यनंतरं दिविभवः दिव्यः एतादशो वो
 मुनिः वसिष्ठः तेन प्रवतीतं कृतं प्रसवात् प्रसूतेः अनंतरं जाताना उत्पन्नाना
 संबंधि कर्म किया येषां ‘कुमारं जातं पुरान्यरालंभात्’ इत्याशाखसामनोर्ज-
 संस्कारविशेषो जातकर्म ‘सत्रेहजाता वित्यादिमन्त्रलिङ्गात् वासिष्ठस्य मित्राचर-

न स राम इह क यात इत्यनुयुक्तो वनिताभिरप्रतः ।
 निजहस्तपुटावृताननो विदधेऽलीकनिलीनमर्भकः ॥ ८ ॥
 मुखमाहृतधूलि गण्डयोः करघृष्टाञ्चनदानमस्य तत् ।
 विवभौ सुरदन्तिनो यथा वदनं दन्तचतुष्टयोऽवलम् ॥ ९ ॥
 कतरस्तव तात उच्यतामिति धात्रीवचनप्रचोदितः ।
 रुचिरेण करेण निर्दिशन् जगदीशं प्रमदेन सन्दधौ ॥ १० ॥

गोत्पन्नत्वात् दिव्यत्वं एतादशानां चरोः हविर्विशेषात् जन्म उत्पत्तिर्येषां ते चहज-
 न्मानः तेषां पुत्राणां तनवः सूक्ष्माः ‘इलक्षणं दत्रं कृशं ततु’ इत्यमरः । संद-
 धिताः दंता एव रदना एव कुब्लाः मुकुला यया एतादशा दशा अवस्था
 ‘दशावस्थानेकविधा’ इत्यमरः । रुचे शुशुभे । रुच दीसौ अभिप्रीतौ च अस्मा-
 क्षिद् । यस्यामवस्थायां दंता उत्पद्यते सा अवस्था तेषां प्राप्ता इत्यर्थः ।
 अनुप्राप्तः ॥ ७ ॥

नेति । सः रामः इह नास्ति क यातः कुत्र गतः इति एवंप्रकारेण वनिताभिः
 अप्रे इत्यप्रतः अप्रभागे इत्यर्थः । अनुयुक्तः पृष्ठः अर्भकः रामचंद्रः निजं स्वीयं
 यदस्तपुटं हस्तांजलिरित्यर्थः । ‘स्वके नित्ये निजं त्रिषु’ इत्यमरः । तेन आवृतं
 आच्छलं आननं मुखं येन एतादशः सन् अलीकं अनृतं मिथ्येत्यर्थः । एतादशं
 वर्णलीनं गुप्तस्थितिः तत् विदधे चकार । विपूर्वाद्वायः लिद् । मातृणामप्रतः
 कास्ति रामः इति ताभिः पृष्ठः निजहस्तांजल्याच्छन्मुखः सन् अलीकमेव
 निलीनं चकार । अनुप्राप्तालंकारः ॥ ८ ॥

मुखमिति । आहता स्वीकृता धूलिः पांसुः येन धूल्यावृतमित्यर्थः । पुनर्थ
 गंडयोः गङ्गयोः कराभ्यां धृष्टं यत् अंजनं कज्जलं तदेव दानं मदो वस्मिन्
 ‘गंडः कटो मदो दानं’ इत्यमरः । एतादशं अस्य रामचंद्रस्य तद् प्रसिद्धं मुखं
 वक्तं यथा येन प्रकारेण प्रशस्ता दंता अस्य स दंती मुराणां देवानां दंती ऐरावत
 इत्यर्थः । तस्य दंतानां रदनानां चतुष्टयं तेन उज्ज्वलं एतादशं वदनं मुखं तद्वत्
 विवभौ शुशुभे इत्यर्थः । विपूर्वात् भा दीसौ अस्माक्षिद् सुरदन्तिनः चतुर्दत्तते
 प्रमाणं तु ‘ऐरावणोऽभ्रमातंगश्चतुर्दत्तोऽर्कसोदरः’ इति हेमचंद्रः ॥ ९ ॥

क्षतर इति । तव तातः जनकः क्षतरः क इत्यर्थः । किं शब्दात् उत्तरच् प्रत्ययः ।
 यद्यपि ‘किं यतदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच्’ इत्यनेन उत्तरच् द्वयोरेकस्य नि-
 र्धारणे विहितः तथापि किं शब्दात् उत्तरच् बहूनां निर्धारणेवि भवति इति स्पष्टं सिद्धा-
 तकौमुद्यां । उच्यतां कथ्यतां इति एवंप्रकारेण धात्र्याः उपमातायाः यद्वचनं भाषणं
 ‘धात्रीस्यादुपमातापि’ इत्यमरः । तेन प्रचोदितः प्रेरितः रुचिरेण सुंदरेण ‘सुंदरं
 रुचिरं चाह’ इत्यमरः । करेण हस्तेन निर्दिशति दर्शयति इति निर्दिशन् एतादशः
 श्रीरामचंद्रः इत्यध्यादारलघुं जगतः विष्टपस्य ईशः स्वामी तं दशरथं प्रमदेन

अयि दर्शय तत्कमुन्दुराद्भवतोपात्तमिति प्रचोदितः ।
 प्रविदर्शयति स्म शिक्षया नवकं दन्तचतुष्टयं शिशुः ॥ ११ ॥
 इतरेऽपि सरोजशीतलैमृदुभिः साञ्चनराजिभिः कर्तः ।
 शयने समवाहयन् पितुश्चरणौ मातृजनेन चोदिताः ॥ १२ ॥
 शयनीयगतस्य भूपतेः शिशवः क्रोडानिवेशवाङ्छया ।
 निशि वर्णितमातृसम्पदं कलहं कोमलजलिपतं दधुः ॥ १३ ॥

इवेण 'मुन्त्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः । संदधौ संयुयोज संपूर्वाधातोर्लिंद ।
 धात्री शिक्षितकरणेन राजानं आनन्दयामासेत्यर्थः । अनुप्रासालकारः ॥ १० ॥

अयीति । अयीति अनुनये संबोधने वा 'अथिप्रश्नानुनययोहस्तथा संबोधनेयि च' इति मेदिनी । भवता त्वया उंदुरात् मूषकात् 'उंदुरमूषकोप्याख्यः' इत्यमरः । किं वस्तु उपातं गृहीतं तत् दर्शय अस्माकं इति शेषः । इति एवं प्रकारेण प्रचोदितः प्रेरितः शिशुः बालः अर्थात् रामचन्द्रः शिक्षया शिक्षणेन । त्वया उंदुरात् किमुपात्तमिति केनचित् पृष्ठे इदं दंतचतुष्टयं दर्शय इत्याकारक धातृशिक्षणेनत्यर्थः । नवमेव नवकं स्वार्थं कः चत्वारः अवयवा यस्य तचतुष्टयं दंतानां रदनानां चतुष्टयं दंतचतुष्टयं प्रविदर्शयतिस्म दर्शयामासेत्यर्थः । अनुप्रासः ॥ ११ ॥

इतरेणीति । इतरे रामादन्ये त्रयः 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यमरः । अपि शब्दाद्वामेषि मानूणां जननीनां जनः लोकः 'जनयित्री प्रसूर्माता जननी' इत्यर्थः । चैर्दिता प्रेरिताः सतः सरोजानि कमलानि तद्वच्छीतलाः शीताः तैः 'तुपारः शी-तलः शीतः' इत्यमरः । मृदुभिः कोमलैः अंजनं कञ्जलं दस्य राजयः पंक्षयः ताभिः सह वर्तते इति संजनराजयः तैः 'तेन सहेति बहुवीदिः' 'वोपस-र्जनस्येति' सादेशः बालस्वभावात् संपृष्ठनेत्रापितकञ्जलसाहितैरित्यर्थः । एतादृशैः करैः शयने पर्यके 'शयनं भंचपर्यक' इत्यमरः । पितुः दशरथस्य चरणी पादौ समवाहयन् संवाहयांचकुरित्यर्थः । संपूर्वाद्वहतेर्जिजंताद्द ॥ १२ ॥

शयनीयेति । शिशवः बालः शयनीयं शयनं गतः प्राप्तः तस्य 'शय्यायां शयनीयवत् शयनं' इत्यमरः । द्वितीयाश्रितेति समाप्तः । एतादशस्य भूपतेः दशरथस्य कोडे भुजांतरे यो निवेशः स्थितिः 'नना कोडं भुजांतरं' इत्यमरः । तस्य या वाञ्छा इच्छा निशि रात्रौ निशाशब्दस्य 'पदमेति' सृत्रेण निशि आदेशः वर्धिता वृद्धिप्रापिता मातृणां जननीनां संपन्नं संपत्तिर्यस्मिन् एतादशं मन्मातृष राहः प्रिया अतस्तपुत्रोऽहमत्र उपविशामि इत्येवं रक्षसमात्रन्कर्षवर्णनं दस्मिन् कोमलानि मृदुलानि 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । एतादशानि जलिपतानि भावणानि यस्मिन् जप जल्प व्यक्तायां वाचि इत्यस्मामपुंसके भावे कतः इति वतप्रत्ययः एतादशं कलहं दधुः चकुरित्यर्थः । धाम् धातोः सिद् ॥ १३ ॥

क्रमशश्चरुजन्मनो वपुः परिवृद्धिर्महिता महीयसः ।
 प्रतिवासरमायुषः क्षयखिदशोररपि तुल्यमासतुः ॥ १४ ॥
 धनुषि प्रतिलब्धपाटवे नृपतेरन्यतरेनुरात्मजे ।
 भवनं भुवनस्य शासितुः प्रतिपेदे मुषितक्रतुमुनिः ॥ १५ ॥
 स्वकिरीटमणिप्रभाम्बुमिः प्रथमं क्षालितपादपङ्कजम् ।
 नृपतिः समर्वीभवन्मुनिम्पुनरुक्तैरिव पाद्यवारिमिः ॥ १६ ॥

क्रमशः इति । चरुजन्मनः चरोः जन्म यस्य एतादृशस्य महिता पूज्या क्रमशः क्रमेण ‘एकैकश’ इति भाष्यप्रयोगात् क्रमशब्दातृतीयांतात्स्वार्थे शस् एतच्च प्राग्ब्याख्यातं । वपुषः शरीरस्य परिवृद्धिः वर्धनं तथा अतिशयेन महान् इति महीयान् तस्य महीयसः महत्तरस्येत्यर्थः । महच्छब्दादीयसुन् टे: इति टिलोपः । एतादृशस्य त्रिदशानां देवानां अरिः शत्रुः तस्यापि रावणस्यापीत्यर्थः । आयुषः आयुष्यस्य क्षयः नाशः प्रतिवासरे वासरे इति प्रतिवासरं प्रतिदिन मित्यर्थः । अव्ययमिति सूत्रेण वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । तुल्यं सदृशं यथास्यात्तथा आसतुः वभूवतुः । असधातोर्लिङ् । सहोक्त्यलंकारः ‘सहोक्तिः सहभावश्चेत् भासते जनरंजन’ इति लक्षणात् ॥ १४ ॥

धनुषीति नृपते: दशरथस्य आत्मजे पुत्रे धनुषि धनुर्विद्यायां धनुष्ये पाटवाऽ- संभवात् धनुःशब्देन धनुर्विद्योपलक्ष्यते पटोः कुशलस्यभावः पाटवं ‘इंगताचल- शुपूर्वादित्यण प्रतिलब्धं प्राप्तं पाटवं कौशलं येन ‘लब्धं प्राप्तं विनं’ इत्यमरः । एतादृशे सति अन्यतरस्मिन्हनि इत्यन्यतरेयुः ‘सद्यः परुपरेत्यादिना अन्य- तरशब्दात् सप्तम्यंतात् एद्युप्रत्ययः’ । भुवनस्य विष्टपस्य कर्तृकर्मणोरिति कर्मणि वष्टी । शास्ति दुष्टनिग्रहस्यालने करोति इति शासिता तस्य शासितुः दशरथस्य भवने गृहं ‘भवनागारमंदिरं’ इत्यमरः । मुषितः स्तोनितः चेरित इत्यर्थः । क्रतुः यज्ञः यस्य रक्षोभिर्नाशित यज्ञ इति यावत् मुनिः क्रुषिः अर्था- द्विशामित्रः प्रतिपेदे प्रापेत्यर्थः । प्रतिपूर्वात् पदधातोः लिङ् एतं अभ्या- सलोपथ । अनुप्रासः ॥ १५ ॥

स्वकिरीटेति । नृपतिः दशरथः स्वस्य किरीटं मुकुटं ‘मुकुटकिरीटं पुनपुंसकं’ इत्यमरः । तन्संबंधिनो मणयः रन्नानि तेषां प्रभा कांतिः सैव अंवूनि उदकानि तैः प्रथमं पूर्वं समस्तपाटे तु प्रथमं क्षालिते इति मुष्पुषेति समाप्तः । एतादृशे पादावेव पंकजे कमले यस्य एतादृशं मुनिं विश्वामित्रं पुनरुक्तैरिव द्रिष्टैरिव द्विः करणे लाक्षणिकोयं शब्दः पादाभ्यां उपज्ञारकाणि इति पादानि उदकानि ‘पादार्थाभ्यां चेति’ तादृथ्येण यत् । तैः समर्वीभवन् संभावयामासेत्यर्थः । रूपकोत्रे- क्षालंकारौ ॥ १६ ॥

कुशलं परिपृच्छय सर्वगं मुनिरथ्यासितरत्नविप्रुरः ॥
 उपविष्टमसौ भुवस्तले विरतं राजमुनिं जगौ गिरम् ॥ १७ ॥
 स्वजनादपि लब्धवेशसे नृपतित्वे शठभृत्यसम्पदिः ।
 प्रियवादिरिपावपि स्थितो नृप दिष्टया कुशलेन वर्त्तसे ॥ १८ ॥
 द्विषतो भवत्वन्धभेदिना दहतधेतसि योगवह्निना ।
 न जहाति विपत्तिरथ नः परसम्पत्तिषु निस्पृहानपि ॥ १९ ॥
 अनुयान्ति समन्ततो मखे निषतच्छाणितवृष्टयो दिशः ।
 पवनादहतवृन्तविच्युतप्रसवाः किञ्चुककाननश्रियः ॥ २० ॥

कुशलमिति । रत्नानीं हीरकादीनां विष्टरः आसनं ‘विष्टरो विटपोदर्भमुष्टिः पी-
 ठायमासनं’ इत्यमरः । अथ्यासितः अधिष्ठितः रन्नविष्टरो येन एतादशः असौ पूर्वो-
 र्कः मुनिः कृषिः विश्वामित्रः भुवः पृथ्व्याः तले उपविष्टं कृतोपवेशनं विरतं उपरतं
 ‘आरथ्यवरतिविरतय उपरामे’ इत्यमरः । राजमु राजा वा मुनिः राजमुनिः
 तं राजविभित्यर्थः । सर्वत्र गच्छतीति सर्वगं सर्वसंबधीत्यर्थः । कुशलं क्षेम
 पारिपृच्छय पृथ्वा गिरं वार्णीं जगौ बभाषे इत्यर्थः कैरेशब्दे लिद ॥ १७ ॥

स्वजनादिति । स्वस्य जनः लोकः स्वजनः तस्मादपि आत्मीयजनादपीत्यर्थः ।
 लब्धं वैशसं नाशः यस्मिन् तस्मिन् भृत्यानां संपत् संपत्तिः शठा भृत्यसंपत्
 यस्मिन् तस्मिन् । प्रियं वदांति तच्छीलाः प्रियवादिनः रिपवो यस्मिन् तत्प्रियवा-
 दिरिपु ‘तृतीयादिभाषितपुंस्कं पुंवत्’ इत्यादिना पुंवत्भावः तस्मिन् प्रियवादि-
 रिपौ एतादशे नृपतित्वे राजत्वे स्थितोऽपि विद्यमानोऽपि हे नृप हे दशरथ त्वं
 कुशलेन भव्येन वर्त्तसे एतत् दिष्टया आनंदकारकमित्यर्थः । यत्र राज्ये स्वजना
 अपि पुत्रादयः पित्रादीन् निन्मति शठा अपि यत्र भृत्या भवति भृत्या वा यत्र
 शठामाचरंति, रिपवोपि यत्र प्रियवादिनः स्युः, अथ प्रियवादिनोऽपि पृष्ठतो
 रिपुवद्विशद्माचरंति, तत्र तथाविष्टे राज्ये वर्तमानस्त्वं कुशलेन वर्त्तसे एतत्
 आनंदकारकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

द्विषत इति । भवस्य बंधः बंधनं तं भिनति तच्छीलः भववंधभेदी तेन
 एतादशेन योग एव वन्दिः अपि तेन वेतसि अंतःकरणे द्विवंतीतिः द्विवंतः
 तान् द्विषतः कामकोधादिशश्रुत्वर्गान् दहतः दहतीति दहतः तान् दहतः नाशका-
 नित्यर्थः नः अस्मान् परेषां इतरेषां संपत्तयः समृद्धयः तामु निर्गता स्पृहा इच्छा
 वेषां ते निस्पृहाः तान् अद्यापि विपत्तिः सासारेकदुःखं न जहाति न त्वजति ।
 आथ्यात्मिकदुःखे निवृतेषि आधिभौतिकं दुखं अद्याप्यनुवर्तते एव राक्षसोपद्वत-
 त्वात् अतएव शंके राज्यस्थो भवान् कुशस्यस्ति न वेति तात्पर्यं अवसेयं ॥ १९ ॥

अनुयातीति । अस्माकं विपत्तिरथापि न गतेन्युक्तं तामेव विपत्ति इर्शयति ।
 मखे यहे ‘समतंतुर्मखः क्रनुः’ इत्यमरः । समन्ततः परितः ‘समन्ततस्तुपरितः

मिष्टामपि नस्तपस्यतां धृतवैकक्षतसाधनमूचाम् ।
स्फुरदर्चिपि देवतामुखे हुतमयश्व उदस्यतेऽरिभिः ॥ २१ ॥
सदसः समयेषु वृत्तये विधिनाऽऽहुतहुतांशभाजिनः ।
युधि तं जाहि पश्यतोहरं गुरुणा रामशरणं राक्षसम् ॥ २२ ॥
क्षमते न जनं त्वदर्पितं यमिनामिन्द्र रिपुस्तु हिंसितुम् ।
शशिनं मृगशब्दुराश्रितं न मृगं प्रार्थयते हि जातुचित् ॥ २३ ॥

सर्वतो विष्वगित्यपि 'इत्यमरः । निपतंतीति निपतंत्यः निपतंत्यः शोणितशृष्ट्यः
रक्तवर्षणानि यासु एतादश्यः दिशः कर्त्त्यः पवनेन वायुना आहतानि ताडितानि
यानि वृत्तानि प्रसवबंधनानि तेभ्यः विच्युताः गलिताः प्रसवाः पुष्पाणि यासां
ताः 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । एतादशाः किंशुकानां
पलाशानां काननानि अरप्यानि तेषां श्रियः अनुयांति अनुकुर्वतीत्यर्थः । सर्वतः
राक्षसप्रक्षिप्तसहिराक्षा दिशः पवनताडितवृत्तपतितपुष्पाः किंशुकाऽरण्यश्रियः
अनुकुर्वतीति तात्पर्य ॥ २० ॥

मिष्टामिति । विक्षेपतस्य विकाराः वैकक्षतसाधन्यः करणभूताश्च ताः घुचः
हविः प्रक्षेपसाधनभूतपात्रविशेषाः 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना पुंवद्वावः धृताः
वैकक्षतसाधनमूचो यैः एतादशानां तपस्यतां तपश्चरंति तपस्यांति तेषां तपस्यतां
'कर्भणो रोमंथतपोभ्यां बर्तिन्चरोः' इति क्यङ् । 'तपसः परस्मैपदं वेति' परस्मै-
पदं एतादशानां नः अस्माकं मिष्टामपि पश्यतां सतामपीत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे'
इत्यनेन षष्ठी स्फुरंतीति स्फुरंति एतादशानि अर्चापि यस्य एतादशे देवतामुखे
वन्द्वौ हुतं वषट्कृतं प्रक्षिप्तसमित्यर्थः । 'हुतं त्रिषु वषट्कृतं' इत्यमरः । अद्यश्वः
लोकोवितरियं अरिभिः शत्रुभिः राक्षसैः उदस्यते उत्क्षिप्तयते अपहियते
इति यावत् ॥ २१ ॥

सदस इति । समयेषु तत्कालेषु विधिना विधानेन हुतांशं हविर्द्रव्यांशं
भजंतीति हुतांशभाजिनः आहृताः हुतांशभाजिनः देवा येन एतादशस्य सदसः
ऋषिसभायाः वृत्तये पश्यतोहरं चोरं 'वाग्दिक्पश्यद्वयोयुक्तिदंडहरेषु' इत्यनेन
अलुकृतं राक्षसं गुरुणा तीव्रेण रामशरणं रामवाणेन तद्वारा इत्यर्थः । धातय
नाशय । हंतेणिं जंतालोद् घत्वतत्वे उपधावृदि हेञ्चकृ ॥ २२ ॥

नन्वेतादृक् दुर्धर्षत्वेदाक्षसः स कथं मुकुमारस्य रामस्य वाणेन वध्यः इति मा
शक्तिष्ठत्याह क्षमत इति । यमिनां वमः संयमः प्रशस्तः आस्ति येषां ते यमिनः ।
यमशब्दादिनिप्रत्ययः तेषां जितेनामध्ये इदं श्रेष्ठ है दशरथ रिपुः शत्रुः त्वया
अपितः दत्तः त्वदर्पितः तं एतादशं जनं तु हिंसितुं नाशितुं न क्षमते न समर्थो
भवति क्षमूष् सहने लद् । हि यस्मात्कारणात् मृगाणां हरिणानां शत्रुः रिपुः
सिंहः 'कंठीरवो मृगरिपुः' इत्यमरः । शशिनं चंद्रं आश्रितं मृगं जातुचित्
कृदाचित् न प्रार्थयते । काव्यलिंगमलंकारः ॥ २३ ॥

उरगा इव घर्मपीडिताः क्रतुशब्दव्यथितास्तपस्विनः ।
उपयान्त्युपतापनाशनं विपुलं त्वद्गुजचन्दनद्रमम् ॥ २४ ॥

वयमर्क्कुलं ककाभ्रया न परं भूपतिमाश्रयामहे ।

| न हि जातु पतन्ति पल्लवे जलदा वारिधिपानलम्पटाः ॥ २५ ॥

त्वदणुप्रियमाश्रयामहे न परस्मादितिविस्तराण्यपि ।

पयसः कणमेव चातको जलदादति वहनि नान्यतः ॥ २६ ॥

नृपताधिति वंदितापदा मुनिना जोपमभूयत क्षणम् ।

| महतां न कदाचिदर्दशना गुहनिर्वन्धयिनष्टसौष्ठुवा ॥ २७ ॥

उरगा इति । घर्मेण पीडिताः उरगा सर्पा इव कृत्वा यज्ञानां शत्रवः रिपवः
' दस्युशात्रवशत्रवः ' इत्यमरः । राक्षसा इत्यर्थः तैः पीडिताः एतादशाः
तपस्विनः ' तपःसद्व्याख्यां विनीतिं ' विनिप्रत्ययः नाश्यते अनेनेति नाशनः नश
धातोः गिजंतात्करणे ल्युद उपतापस्य पीडायाः नाशनः एतादशं तं अन्यत्र
उपसमीपवर्ती यः सूर्यादितापः तश्चाशनं एतादशं विपुलं विशालं पक्षे विस्तीर्णे
तवभुजः वाहुः स एव चंदनद्रुमः चंदनवृक्षः तु प्रति उपयाति समीपं प्राप्नवति ।
या प्रापणे लद् ज्ञातः । इलेषप्राणितउपमालंकारः ॥ २४ ॥

नन्वन्यो राजा शरणीकरणीय इति मा वोचः इत्याह । वयमेति । वयं ऋषयः
अर्कस्य सूर्यस्य यत्कुलं वंशः ' कुलान्यभिजनान्वयौ ' इत्यमरः । स एव
एककः केवलः आश्रयो येषां ते एकशब्दात् स्वार्थे कन् परं द्वितीयं सूर्यवंशीय-
भिन्नमित्यर्थः । भूगति राजानं न आश्रयामहे न शरणीकुर्मः आहृपूर्वाच्छ्रयतेर्लद ।
तदेव अर्थातरन्यासेन द्रढयति । वारीणि धीयते अस्मिन् इति वारिधिः ' कर्मण्य-
धिकरणे ' च इति किः वारिधेः समुद्रस्य यत्पानं प्राशनं तस्मिन् लंपटा लुभ्धाः
जलदा जलानि ददतीति जलदाः मेघाः पल्लवे वेशंते जातु कदाचित् नहि
पतंति न प्राप्नुवंतीत्यर्थः । अर्थातरन्यासालंकारः ॥ २५ ॥

त्वदिति । त्वत् त्वत्सः सकाशान् अणुस्वल्पं ' लवलेशकणाणवः ' इत्यमरः । प्रियं
इष्टं आश्रयामहे स्वीकुर्म इत्यर्थः । आहृपूर्वाच्छ्रयते गिजंतात् आननेपदं पर-
स्मात् त्वत्तः अन्यस्मादित्यर्थः । अति विस्तराणि प्रभूतार्नाति यावत् एतादशा-
न्यपि प्रियाणीति शेषः । न नआश्रयामहे इत्यर्थः । चातकः सारंगः ' अथ सारंग-
स्तोककक्षातकः समाः ' इत्यर्थः । पयसः जलस्य कणमेव लेशमेव जलदात् मेघान्
अति भक्षयति अद्भक्षणे लद् । जलदादिति पंचमी गम्यमानपतनकियानि-
खपितापादाने अन्यस्मादित्यन्यतः पंचम्यास्तसिल् इति तसिल् प्रत्ययः । वहनि
प्रभूतानि ' प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदत्रिवहुलं बहु ' इत्यमरः । जलार्नाति शेषः
नाति न भक्षयति । अर्थातरन्यासालंकारः ॥ २६ ॥

नृपताधिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण नृणां पतिः स्वामी तस्मिन् राहि वेदिता

परिपूततनुद्रिंजाशिषा शुभया त्वत्प्रियताऽऽवृतः स्वयम् ।
 पृथुकः पृथुकीर्तिर्पितो भवति इवः समराय यास्यति ॥ २८ ॥
 इति वस्तुमवस्तुकाङ्क्षणे स मुदाऽस्मै समुदाहृतप्रियः ।
 शरणं शरणार्थिने ददावृष्टये विश्वभुजो नरेश्वरः ॥ २९ ॥
 चलिते च सुतं तपस्यति प्रथमाहृतमृपेनमस्यया ।
 उपनीय चिराय वर्जितं स्वयमङ्कं प्रियमाददे वचः ॥ ३० ॥

कथिता आपत् आपत्तिर्येन ‘विपत्त्यां विपदापदौ’ इत्यमरः । एतादशेन मुनिना विश्वामित्रेण क्षणं क्षणमात्रं ‘कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे’ इति द्वितीया । जोषं तृष्णां ‘तृष्णमिर्थं मुखं जोषं’ अभूयत भवतेर्भावे लङ् ननु बहुप्रार्थनां विना कथं विश्वामित्रस्य कार्यं भवेदित्यत आह—महतामिति । महतां पुरुषाणां अभ्यर्थना प्रार्थना कदाचित् कस्मिथित्काले गुरुः यो निर्बधः आग्रहः तेन विनष्टं नाशं गतं मुष्टु भावः सौष्ठुवं यस्याः एतादशी न भवति । अर्थातरन्यासालंकारः ॥ २७ ॥

परिपूतेति । भवति त्वयि अर्पितः दत्तः ‘सममज्ञानेदानमितिवत्’ संप्रदानस्याधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । पृथुकः बालकः ‘पृथुकः शावकः शिशुः’ इत्यमरः । शुभया मंगलया द्रिजानां ब्राह्मणानां आशीः आशीर्वादः तया परितः पूता परिपूता तनुः देहो यस्य स्वयं तव प्रियता अभीष्टता तयाः आवृतः व्यापः युक्त इति यावत् अतएव पृथ्वी बिपुला कीर्तिः यशो यस्य सः एतादशः सन् श्वः उत्तरेण्युः समराय युद्धं कर्तुं तादर्थे चतुर्थी अधवा कियार्थोपदेति चतुर्थी यास्यति गमिष्यति । अत्र यथापि श्वः शब्दप्रयोगे यास्यतीति लटः प्रयोगोऽनुचितः छुटा बाधात् वासरूपविधेलदेशेषु विकल्पवाधस्याऽभावात् तथापि लादेशेषु वासरूपविधिर्निस्तीत्यस्य प्रायिक्त्वाभिप्रायेणेत्यमुक्तिः । अनुप्रासालंकारः ॥ २८ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण सः पूर्वोक्तः समुदाहृतं प्रियं इष्टं येन एतादशः नराणां ईश्वरः दशरथ इत्यर्थः । विश्वं सर्वे भुनक्ति अभ्यवहरतीति विश्वभुक् अग्निः क्विप्चेति क्विप् तस्य अग्नेः शरणं गृहं ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । वन्दिशालाभित्यर्थः । वस्तुं निवासाय वसेः ‘तुमुञ्जुलैँ’ इत्यादिना तुमुन् अवस्तु ‘अकारो वासुदेवः स्यात्’ इति कोशात् विष्ववताररामचंद्ररूपवस्तु कांक्षति इच्छतीति अवस्तुकांक्षी तस्मै अधवा कांक्षणे इति पृथगेव पदं इच्छते इत्यर्थः । कांक्षधातोः गिनिः एतादशाय अस्मै शरणं रक्षकं अर्पयते इति शरणार्थी तस्मै मुष्यजाताविति गिनिः एतादशाय क्रृपये विश्वामित्राय अकारो विष्णुः तदूपं यद्वस्तु रामचंद्र इत्यर्थः । मुदा आनंदेन ददौ यच्छति स्म अनुप्रासः ॥ २९ ॥

चलित इति । तपश्चरतीति तपस्यन् तस्मिन् तपस्यति तपःशब्दात् क्यद् चलिते गंदुं प्रवृत्ते सर्तःत्यर्थः । क्रृपये विश्वामित्रस्य नमस्यया नमस्कारदेवुना

समवेदि यतस्त्वदर्थिणा कथितं युरतिकमं त्वया ।
 अवधूय ततस्तदापदं चिनु बाणेन कुलोचितं यशः ॥ ३१ ॥
 अविजित्य जयैषिणां सदा न भुवः शक्यतयाऽनुरक्षितुम् ।
 ननु दिग्जयसंभृतो महाविमवोऽयं भवतः प्रसङ्गतः ॥ ३२ ॥
 भुवनानि विभर्ति कश्चन स्वजनानेव परः प्रयत्नतः ।
 इतरस्तनुभेदं केवलं प्रभुरन्यो भरणेऽपि नात्मनः ॥ ३३ ॥
 इति पक्षचतुष्टये स्थिते रघवः पूर्वमुदस्य मानिनः ।
 क्षपयन्ति यशः क्रमागतं न हि पक्षान्तरसम्पारिग्रहात् ॥ ३४ ॥

देत्त्वये तृतीया । प्रथमं आहूतः आकारितः । तै मुतं पुत्रं चिराय विरकालपर्यंतं
 वर्जितं अंकं उत्संगं स्वयं उपनीय आरोप्य प्रियं वचः आददे गृहीतवान् ।
 विश्वामित्रप्रस्थानसमये दशरथो रामं उत्संगमारोप्य मधुरभावया किंचिदुपदि-
 देश इति भावः ॥ ३० ॥

प्रियं वचः आददे इत्युक्तं किंतत् इत्यपेक्षायामाद् । समवेदीति । यतः त्वा
 अर्थयते याचते इति त्वदर्थी तेन युधमच्छब्दे उपपदे अर्थउपयाच्चार्या इत्यस्मा-
 णिनिः ‘प्रत्ययोत्तरपदयोथ’ इति मपर्यंतभागस्यत्वादेशः विश्वामित्रेण दुःखेन
 अतिक्रम्यते इति दुरतिकमं दुरुलघनीयमित्यर्थः । ईषदुरिति खल् यत् कथितं
 तत् त्वया समवेदिङ्गातं संपूर्वकात् विदधातोः कर्मणि छुट् चिण् ततः तस्मात्कार-
 णान् तस्य आपत् तदापत् तां अवधूय नाशयित्वा कुलस्य उचितं योग्यं कुलेन
 उचितं अभ्यस्तमिति वा यशः कीर्ति बाणेन शरेण चिनु लभस्वेत्यर्थः । चिभ्यने
 लोद् उत्थ प्रत्ययादिति हेर्लुक् ॥ ३१ ॥

अविजित्येति । जयं अभीक्षणं इच्छतीति जर्येषिणः तेषां जर्येषिणां ‘बहुल-
 माभीक्षण्ये’ इत्याभीक्षणे णिनिः । अत्र संबंधमामान्ये पष्ठी । अविजित्य सदा
 सर्वास्मिन्काले सदा सर्वकालं भुवः पृथिव्याः अनुरक्षितुं अनुपालयितुं न शक्या
 नशक्या नशन्देन सह सुरासुपेति समाप्तः । नशक्यायाः भावः नशक्यता तया
 अशक्यत्वादेतोः ‘हेतौ’ इति तृतीया । अयं साप्रतिकः दिशां जयः दिग्जयः तेन
 संभृतः संपादितः महाश्वासौ विभवद्य महाविमवः भवतः तत्र प्रसंगात् इति
 प्रसंगतः ननु निश्चयेन ॥ ३२ ॥

परोपकारे महत्पुण्यमिति दर्शयति युग्मेन । भुवनानीत्वादिना । कश्चन पुरुषः
 भुवनानि विष्णानि विभर्ति पुण्याति द्विभृत् धारणपोषणयोः लद् शपः इलः द्विन्वं
 भृमामिदिति अभ्यासस्येत्वं । परः इतर इत्यर्थः प्रयत्नात् इति प्रयत्नतः आशा-
 दिव्यात्तस्यिः स्वस्य आत्मनः जनाः लोकाः तान् आत्मीयानित्यर्थः । विभर्तीति
 संबंधः इतरः पूर्वोक्ताभ्यां भिसः तनुभेदं देहभेदं केवलं इति भरणकियाविशेषं
 विभर्ति । अन्यः उर्क्षात्रितयाऽन्यः आत्मनः अपि सास्यापि भरने पोषणे प्रभुः

जनमन्यहितप्रवर्तनं स्वयमेवाभिसरन्ति सम्पदः ।
 नियतं निजकृत्यलम्पटः पुरुषः स्वार्थत एव हीयते ॥ ३५ ॥
 पुरुषस्य कृतं भुजद्वयं प्रविधातुं द्वयमेव वेधसा ।
 सुदृदामुदयञ्च विद्विषामवलेपप्रतिधातमेव च ॥ ३६ ॥
 शरणोपगतं न पाति यो न भिनत्ति द्विषतां समुच्चातिम् ।
 न स वाहुरसाधनक्षमो नरवृक्षप्रभवः ग्ररोहकः ॥ ३७ ॥

समर्थो न इति पूर्वोक्तप्रकारेण पक्षचतुष्टये पुक्षाणां परिप्रहाणां चतुष्टयं तस्मिन् स्थिते विद्यमाने सतीत्यर्थः । माजः क्षत्रियकुलाभिमानः अस्ति येषां ते मानिनः एतादृशा रथवः रघुकुलोत्पन्नाः रघुशब्दस्य तत्कुलोत्पन्ने लक्षणा पूर्वं पूर्वकर्त्त्वं भुवनपालनह्यं पक्षं उदस्य त्यक्त्वा अन्यः पक्षः पक्षांतरं मयूरव्यंसकादित्वात् समाप्तः । तस्य संपरिप्रहः स्वीकारः प्रथमपक्षेतरपक्षपरिप्रह इत्यर्थः । तस्मात् कमेण कुलपरंपरया आगतं प्राप्तं यशः कीर्ते नहि क्षपयन्ति भोजमते क्षप् धातोर्घटादित्वात् मित्वेन नहस्वत्वं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

जनाभिति । संपदः संपत्तयः अन्येषां इतरेषां यद्दितं तद्विषये प्रवर्तते इति अन्यहितप्रवर्तनः तं वृत्तवर्तने ‘अनुदात्तेतश्च हलादेरिति’ युच् प्रत्ययः । साधनं कृता बहुलं इति सप्तमीसमाप्तः । एतादृशं जनं लोकं स्वयमेव आत्मनैव अन्य-प्रवृत्ति विनैवेत्यर्थः अभिसरन्ति । अभिपूर्वात्सर्वेऽलिंद् नियतं नियमेनैव यथास्यात्तथा निपूर्वीयमेः नपुंसके भावे क्तः इत्यनेन क्तः अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादिना अनुनासिकलोपः । निजं आत्मीयं ‘स्वके नित्ये निजं त्रिषु’ इत्यमरः । यत् कृत्यं कार्यं ‘विभाषा कृत्वोः’ इत्यनेन क्यप्रत्ययः तुगागमश्च तद्विषये लंपटः लुब्धः तदेकपर इति यावत् एतादृशः पुरुषः जनः स्वार्थात् इति स्वार्थतः आशादित्वात्पञ्चम्यन्तात्तसिः एव स्वार्थादेव हीयते ग्रश्यतीत्यर्थः । ‘अपादाने चाहीयरूद्धोः’ इति झापकात् जहातेयोगे अपादानत्वं । अर्थातरन्यासः ॥ ३५ ॥

पुरुषस्येति । वेधसा ब्रह्मणा ‘स्वष्टा प्रजापतिवेद्धा’ इत्यमरः । सुषु हृदयं येषां ते मुहूर्दः तेषां मित्राणामित्यर्थः । ‘सुहुदुर्हैदौ मित्रामित्रयोः’ इति निपातनात्साधुः । उदयं उत्कर्षं चकारः समुच्चये विद्विषेतीति विद्विषः तेषां ‘सत्सूद्विष-दित्यादिना’ द्विषेः किप् ‘द्विद्विषक्षाहितेत्यमरः’ । शश्रूणां अवलेपस्य गर्वस्य प्रतिधातं नाशं ‘दर्पोऽवलेपोऽवष्टंभः’ इत्यमरः । प्रतिधात इत्यत्र बहुलप्रहणात् उपसर्गस्य घज्यमनुष्ट्ये बहुलं इति दीधों न भवति एकशकारः पादपूरणार्थः । इति द्वयमेव कार्यद्वितयमेव प्रविधातुं कर्तुं पुरुषस्य मनुष्ट्यस्य भुजयोः द्वयं भुज-द्वयं तत् कृतं उत्पादितं ॥ ३६ ॥

शरणोपगतभिति । यः वाहुः शरणं रक्षितारं उपगतः प्राप्तः द्वितीयाश्रितेति समाप्तः । ‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । तं न पाति न रक्षति । पारक्षणे लद्

परकृत्यजडो यशोऽर्जने जठरैकगवणो निरुत्सुकः ।
 पशुरेव त्रुधैर्निगद्यते यवसप्रासनिवृत्तमानसः ॥ ३८ ॥
 न पशुः पुरुषाकृतिर्थतो नृगुणभ्रष्टतया न पूरुषः ।
 विरतव्रतपौरुषस्पृहः किमु कोऽपि द्विहिणेन निर्मितः ॥ ३९ ॥
 अकृतद्विषदुन्नतिच्छ्रुदः श्रितसंरक्षणवन्ध्यकर्मणः ।
 पुरुषस्य निरर्थकः करः किल कण्डूयनमात्रसार्थकः ॥ ४० ॥

द्विषतां शत्रूणां 'द्विषद्वेषणदुर्हदः' इत्यमरः । समुन्नाते समुक्तर्थं न भिनति न
 विदारयति । भिदिर विदारणे लद् । न नाशयतीत्यर्थः । साधने कार्यसाधने क्षमः
 शक्तः 'क्षमं शक्ते हिते त्रिषु' इत्यमरः । साधनक्षमो न भवतीति असाधन-
 क्षमः बाहुः भुजः न । किं तहि तत् इत्यपेक्षायामाह । नरवृक्षेति । सः अकार्य-
 कारी नर एव वृक्षः शास्त्री तस्मात् प्रभवः उत्पत्तिर्थस्य 'सप्तमीविशेषणेति' हाप-
 कात् व्यधिकरणो बहुत्रीहिः प्रोहक अंकुरः अस्तीति शेषः । शुद्धापन्हुत्यल-
 कारः रूपकं च 'शुद्धापन्हुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिन्हव' इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

परोपकारहीनं पुरुषं पुनश्च निदति । परकृत्येति । परस्य इतरस्य यत् कृत्यं
 कार्यं तद्विषये जडः अङ्गः 'जडोङ्ग एडमुकस्तु' इत्यमरः । जठरं उदरं तस्मि-
 न्नेकप्रवणः केवलासक्तः तदेकपर इति यावत् यशसः कीर्तेः अर्जनं संपादनं
 तस्मिन् निरुत्सुकः अनुत्कंठः एतादशः पुरुषः इति विशेष्यं अर्थलब्धं । यवसप्त्य
 तृणस्य प्रासो भक्षणं प्रसु ग्लसु भक्षणे धूम् 'यवसं तृणमर्जुनं' इत्यमरः ।
 यवसप्रासादिवृत्तं परावृत्तं मानसं अंतःकरणं यस्य एतादशः पशुरेव इति त्रुधैः
 पंडितैः निगद्यने उच्यते निष्पूर्वात् गदव्यक्तायां वाचि अस्मात्कर्मणि लद् ॥ ३८ ॥

नेति । व्रतं नियमः इदमुपलक्षणं तपसः पुरुषस्य कर्म पौरुषं पुरुषवद्वात्
 युवादित्वादण् प्रत्ययः । व्रतं च पौरुषं च व्रतपौरुषे तयोः स्पृहा इच्छा विरता
 नष्टा व्रतपौरुष स्पृहा यस्य एतादशः कोपि अनिर्वचनीयः प्राणी द्विहिणेन
 ब्रह्मणा 'धाताचञ्जयोनिदुर्दिष्णो' इत्यमरः । निर्मितः किमु उत्पादितः किमु ।
 ननु व्रतपौरुषाभावे पशुरिति वक्तव्ये कथं सामान्यतः कोपि प्राणीत्युक्त इत्यत
 आह । नेति । पूर्वोक्तः अयं प्राणी पशुः न यतः यस्मात् कारणात् पुरुषाकृतिः
 पुरुषस्य आकृतिः आकारो यस्य स तथा । तहि पुरुषो वक्तव्यः इत्यत आह ।
 निरुणं इति । नुः मनुष्यस्य गुणाः नृगुणाः तैः भ्रष्टः रहितः तस्य भावः
 नृगुणभ्रष्टता तया पूरुषः मनुष्यः न भवति अतः कोपीन्युक्तमिति भावः । अत्रे-
 त्थमनुमानं विमतः पशुर्न पुरुषाकृतिमन्वात् देवदत्तवत् । विमतः पुरुषो न नृगुण-
 भ्रष्टत्वात् मादिपवत् इति । अनुप्रासालकारः ॥ ३९ ॥

अकृतेति । द्विषतां शत्रूणां उभ्रतिः उत्कर्थः तस्य या छिद छेदः संपदादि-
 त्वाद्वावे किप् । नकृता अकृता अकृता द्विषदुन्नतिच्छ्रुदेन एतादशस्य शत्रूत्कर्थ-

अशने रसनानि देहिनां कृतयोगानि मुखेषु भूरिशः ।
न न सन्ति तदेषु दुर्लभं प्रभु यत्स्यादभयं प्रजलिपतुम् ॥ ४१ ॥
तव जीवितसंशयेष्वपि न परित्याज्यमिदं कुलब्रतम् ।
सुलभं प्रतिज्ञन्म जीवितं हृदयं धर्मरतं हि दुर्लभम् ॥ ४२ ॥
विरतः शवतामभिवजत्यभिषेकोत्सवदुन्दुभिः क्षणात् । ४३
इतिपातिनि जीविते कथं सुखमालम्ब्य सृजन्ति सत्पथम् ॥ ४३ ॥

विधातमकुर्वत इत्यर्थः । अथितानां आश्रितानां यत्संरक्षणं पालनं तेन वंध्यं विफलं एतादशं कर्म किया यस्य आश्रितपालनमप्यकुर्वत इत्यर्थः । एतादशस्य पुष्पस्य नरस्य कंडूयनं स्वर्जनं तदेव कंडूयनमात्रं तेन हेतुना सार्थकः सफलः कंडूयन-मात्रोपयोगीत्यर्थः । एतादशः करः निर्गतः अर्थः प्रयोजनं यस्मात्स निरर्थकः किल ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्येति समाप्तः’ । अस्तीति शेषः ॥ ४० ॥

अशन इति । देहाः संति येषां ते देहिनः ‘अत इनि ठनौ’ इतीनिः अशने भोजने कृतः विहितः योगः संन्धूनं युक्तिर्वा येषां तानि भोजनैकतत्पराणीत्यर्थः । एतादशानि रसनानि रसज्ञाः ‘रसनं ध्वनिते स्वादे रसज्ञाराम्योरपि’ इति हैमः । मुखेषु वक्त्रेषु ‘आननं लपनं मुखं’ इत्यमरः । भूरीणि इति भूरिशः ‘बहुल्पार्थान्छस्कारकादिति । भूरिशन्दात् अस्तिकियानिरूपितकर्तृवाचकात् शस् प्रत्ययः न संतीति न अवदयं संत्येवेत्यर्थः । नाप्रासेतिवत् नवद्वयस्य प्रकृतार्थ-दार्ढ्यबोधकत्वं यत् अभयं अभयवचनं प्रजलिपतुं भाषितुं प्रभु शक्तं स्यात् तत् रसनं एषु पूर्वांकसकलरसनेषु दुःखेन लभ्यते इति दुर्लभं ‘ईषदुःसुषुक-च्छ्रेति’ खल् ॥ ४१ ॥

तवेति । जीवितस्य जीवनस्य संशयाः संदेहाः तेष्वपि तव इति कर्तारे षष्ठी इदं अभयप्रदानरूपं कुलस्य वंशस्य व्रतं नियमः न परित्याज्यं न परिहेयमित्यर्थः । हियस्मात्कारणात् प्रतिज्ञन्म जन्मनि इति प्रतिज्ञन्म वीप्सायामव्ययीभावे नपुंसका-दन्यतरस्यामिति टचो वैकलिपक्त्वादभावः जीवितं जीवनं सुलभं अत्रापि पूर्ववत् खल्प्रत्ययः । धर्मे रतं एतादशं हृदयं अंतःकरणं दुर्लभं दुष्प्रापं पूर्ववत् खल-प्रत्ययः । काव्यलिंगमलंकारः ॥ ४२ ॥

विरत इति । अभिषेकस्य भानस्य संबंधी य उत्सवः महः तत्र दुदुभिः वाद्य-विदोषःयस्य । यस्य ब्रानोत्सवकाले वाद्यानि ध्वनतीत्यर्थः । इदमुपलक्षणं सर्वैश्वर्यस्य । स अभिषेकोत्सवदुन्दुभिः एतादशः राजादिः विरतः विरामं प्राप्तः सन् क्षणात् क्षणमात्रेण शवतां शवस्य प्रेतस्य भावः शवता तां अभिवजति प्राप्नोति । अनेन देहादे सर्वस्यैश्वर्यस्य अनित्यत्वं सूचितं तदेवाह । इतीति । इति एवंप्रकारेण पातिनि पातः अस्यास्तीति पाति तस्मिन् ‘अत इनि ठनावितीनिः’ एतादशे जीविते जीवने मुखं शर्म आलंब्य आश्रित्य संशासौ पंधाथ सत्पथः तं ‘सन्म-

यशसि वज्ज् यत्नमुज्जितस्वसुखप्रीतिरूपैहि वा तपः ।
 अधिगम्यमसारमस्थिरं विषयास्वादसुखं पशोरपि ॥ ४४ ॥
 यशसा सुकृतेन संप्रहो नियतं धर्ममुपार्जतो यशः ।
 अनुगच्छ तदेकसङ्गप्रहादुभयं लभ्यमितीह सत्पथम् ॥ ४५ ॥
 ननु तावदिहैव सञ्जनप्रतिरक्षाविधिगम्यमक्षयम् ।
 फलमिन्दुकरोपरज्ञितप्रहसत्कामुदकोमलं यशः ॥ ४६ ॥

हहिति समाप्तः ' ' कृपूरेति' समाप्तांतः कथं सृजन्ति उत्सज्जतीति यावत् सृज-
 विसर्गे लिद् ॥ ४३ ॥

यशसीति । उक्षिता त्यक्ता 'त्यक्तं हीनं विधुतं समुक्षितं धूतमुत्सृष्टे' इत्यमरः । स्वमुखे आत्मीयमुखे प्रीतिः प्रेमा येन एतादशः त्वं इदं अध्याहार-
 लब्धं यशसि कीर्तीं विषये यत्नं प्रयत्नं वज्ज् गच्छ, वा अथवा तपः तपश्चर्यो
 उपैहि प्राप्नुहि 'एत्येधन्यूद्युम्' इति वृद्धिः । अत्र उपेहीति पाठो योग्यः पुरस्ताद-
 पवादन्यायेन एत्येधन्यूद्युम् इति वृद्धिः 'एहि परस्परमित्यस्यैव' वाधिका ननु ओ-
 माढोथेत्येतस्य तेन ओमाढोथेति परस्परमेव भवति इति स्पष्टं कौमुदी । अस्थिरं
 चंचलं असारं नास्ति सारो यस्मिन् तत् असारं एतादशं विषयाणां आस्वादः
 अनुभवः तत्संबंधि यत्सुखं तत् पशोरपि अधिगम्यते प्राप्यते इत्यधिगम्यं प्राप्य-
 मित्यर्थः । काव्यलिंगमलंकारः ॥ ४४ ॥

यशसेति । सुषु कृतिः सुकृतिः तस्याः पुण्यस्य यशसा कीर्तीं साधनेन 'यशः
 कीर्तिः समझाचेत्यमरः' संप्रहः लाभ इत्यर्थः । 'प्रहवृदनिविगमश्चेति' अप् ।
 न भवति धर्मं पुण्यं उपार्जतीति उपार्जन् तस्य यशः कीर्तिः नियतं नियमेन
 अस्तीति शेषः । यशसा पुण्यं न जायते पुण्यमुपार्जतस्तु नियमेन यशो जायते इति
 तात्पर्यं । तत् तस्मात्कारणात् एकस्य धर्मस्य संप्रहात् लाभादित्यर्थः । उभयं
 उमौ पुण्ययशसी अवयवीं यस्य तदुभयं 'उभादुदातो नित्यमित्ययत्' । लब्धुं
 योग्यं लभ्यं 'पोरदुपधात्' इति यत् । इति देतोः इह अस्मिन् लोके संधासी
 पंथाथ सत्पथं 'कृपूरव्यूपथामित्यनेन' समाप्तातः अप्रत्ययः सन्मार्गे अनुगच्छ
 प्राप्नुहि इत्यर्थः । अनुपूर्वाद्मेलंद मध्यमपुरुषः ॥ ४५ ॥

नन्विति । तावत् पूर्व इहैव अत्रैवेत्यर्थः । संतः ये जनाः लोकाः तेषां यः
 प्रतिरक्षाविधिः पालनकृत्यं तेन गम्यं प्राप्य अक्षयं क्षये नाशः तदहितं ईदोः
 चांदस्य करा: क्षिरणाः तैः उपरंजितं मिश्रितमित्यर्थः । अतएव प्रहसत् हास्यचरं
 विकसितमिति यावत् एतादशं यन्कामुदं कमलं प्रज्ञादित्वान्स्वार्थेभ्यः तद्वक्त्रमलं
 मृदुलं 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । एतादशं यशः कीर्तिः फलं अस्तीति
 शेषः । सज्जनरक्षणात् कीर्तिस्पृष्टं फलं प्राप्नुयमवसर इति भावः ॥ ४६ ॥

प्रयतः प्रतिपद्य तत्पोवनमुग्रं त्वमुद्ग्रविक्रमः ।

सहसा सह कौशिकेन तं यमिनां कृन्त निवर्हकं युधि ॥ ४७ ॥

पितुरित्थमनाकुलं वचस्तदुपश्रुत्य ननाम पादयोः ।

सह सिद्धवनं यियासुना समरायावरजेन राघवः ॥ ४८ ॥

तमसि स्फुरदंशुमद्दृश्यतिप्रहते संसदि सौखरात्रिकः ।

यतये निरर्थीयतसुतौ नृपतिर्मन्त्रपवित्रदंशितौ ॥ ४९ ॥

अनुजग्मतुरध्वर्षिणो हृदयैः पौरजनस्य राघवौ ।

मुनिमेनमनाकुलातुरनुयातावशिवैकचिन्तया ॥ ५० ॥

प्रयत इति । तत् तस्मात् कारणात् परोपकारस्य अस्मकुलवतत्वादेतोः उदग्रः उच्चः महानिति यावत् विक्रमः पराक्रमो यस्य ‘उच्चप्राशूलतोदप्रोच्छ्रुताः’ इत्यमरः । प्रयतः पवित्रः ‘पवित्रः प्रयतः पूतः’ इत्यमरः । एतादशः त्वं कौशिकेन कृशिकस्य अपत्यं पुमान् कौशिकाः ‘कृष्णधकवृष्णिकुरुभ्य-धेन्यण्’ विश्वामित्रेण सह उग्रं भयानकं तपोवनं तपसः तपथर्थ्यायाः वनं अरण्यं प्रतिपद्य प्राप्य सहसा अकस्मात् ‘अतकिंते तु सहसा’ इत्यमर । अथवा सहसा बलेन ‘सहो बलं सहामार्ग’ इत्यमरः । युधि आजौ ‘संमित्यादि समियुधः’ इत्यमरः । यमिनां मुनीनां निवर्हयति नाशयति इति निवर्हकः तं निपूर्वादवृहतेर्षुल् एतादशं तं राक्षसं कृत छिपि । कृती छेदने लोद् हेलंक् । अनुप्रासः ॥ ४७ ॥

पितुरिति । राघवः रघोः गोत्रापत्यं राघवः ‘तस्यापत्यमित्यण्’ पितुः दशरथस्य अनेन प्रकारेण इत्थं ‘इदमस्थमुः एतेतौरथोः’ इति इदादेशः पूर्वोक्तप्रकारेण न आकुलं अनाकुलं असंकीर्णं यथास्यात्थेन्यर्थः । तत् पूर्वोक्तं वचः भावणं उपश्रुत्य आकर्ष्य समराय युद्धाय तादर्थ्ये चतुर्थी सिद्धानां वनं सिद्धवनं यातुमिच्छुः यियासुः नेन यियासुना जिगमिषुणा अवरजेन अवरस्मिन्काले जातः अवरजः नेन लक्ष्मणेन सह पादयोः ननाम नमति चक्रे अनुप्रासः ॥ ४८ ॥

मर्सीति । तमसि अंधकारे स्फुरतः अंशवः स्फुरदंशाः ते संति यस्य स्फुरदंशुमान् सृष्टिः तस्य या युतिः कांतिः तया प्रहृते सति नाशिते सति सूर्योदये सतीत्यर्थः । संसदि सभायां यतये मुनये विश्वामित्रायेति भावः । सुखा रात्रिः सुखरात्रिः तां पृच्छतीति सौखरात्रिकः । ‘पृच्छतीं सुम्रातादिभ्य’ इत्यनेन ठक्प्रत्ययः । एतादशः [नुणां पतिः नृपतिः] आदौ मंत्रेण पवित्रौ पश्चादशितौ पूर्वकालेकति समाप्तः । मंत्रेण कृतशरीररक्षी कवचधारिणी चेत्यर्थः । एतादशी सुतां निरर्थीयतन् निरपूर्वात् यतीप्रयत्ने इत्यस्माण्णिजंताल्लुद् चडि द्वितं । अनुप्रासः ॥ ४९ ॥

अन्विति । राघवौ रामलक्ष्मणौ अधूणि नेत्रोदकानि अभीक्षणं वर्षतीति अभु-

यमिनः पथि चेतिहासिकादुपश्चिमन् विविधाश्रयाः कथाः ।
 क्लमधं न विवेद राग्नो बलयाऽनीतबलः स विद्यया ॥ ५१ ॥
 अथ वज्रभूतः सुहद्गुहो विषयो यः स्वपनेन विश्रुतः ।
 नृवरो निजगाद तत्पुरं पिशिताशीनिहतं निरीक्ष्य सः ॥ ५२ ॥

वर्षी तस्य अश्रुवर्णिणः पुरे नगरे भवः पौरः तत्र भव इत्यण् । एतादृशो यो जनः
 स्तोकः तस्य अशिवं अकल्याणं स्वस्य रामलक्ष्मणयोर्वा तत्संबंधिनी एका केवला
 चिता तया अनाकुलानि अव्यप्राणि एतादृशानि यानि आतुराणि दीनानि आशि-
 वचितास्पैकविषयासक्तवात् एकाप्लवेन अनाकुलत्वं अव्यप्रत्यं दीनत्वकारणं तु
 स्पष्टमेव । एतादृशैः हृदयैः अंतःकरणैः सह एनं पूर्वोक्तं मुनि विश्वामित्रं अनुज-
 गमनुः अनुययतुः । अनुप्राससहोक्त्यलंकारौ ॥ ५० ॥

यमिन इति । चः समुच्चये । पथि मार्गं ऐतिहासिकात् इतिहासं वेद इति ऐति-
 हासिकः ‘आस्यानास्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च’ इति ठक् । तस्मात् यमिनः
 विश्वामित्रात् ‘आस्यातोपयोगे’ इत्यपादानत्वं । विविधाः अनेकप्रकाराः अर्थात्
 विषयाः आश्रया यासां एतादृशाः कथाः गोष्ठीः उपश्टणोत्ताति उपश्चिमन् थ्रवण-
 कर्ता बलया एतन्नाम्न्या विद्यया मन्त्रविशेषरूपाक्षेण आनीतं प्रापितं बलं सामर्थ्य-
 यस्य एतादृशः राघवः रामचंद्रः क्लमधं क्रुशं ग्लानिं वा न विवेद न जानाति
 स्म । उक्तं च वाल्मीकीये ‘रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । गृहाण
 वत्स सलिलं माभूत्कालस्य पर्ययः । मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा । न
 थ्रमो च ज्वरो वाते न रूपस्य विषययः । नच सुप्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्कृताः ।
 क्षुलिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलां चैव पठतस्तात राघव । ततो
 रामो जलं स्पृश्य ग्रहष्टवदनः शुचिः । प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्येभावितात्मनः ।
 विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भीमविक्रमः’ इत्यादि ॥ ५१ ॥

अयेति । अथ रामस्य विश्वामित्रात् विद्याप्राप्त्यनंतरं सः प्रसिद्धः नृषु वरः थेषु:
 विश्वामित्रः सुहद्गुहः सुहदे मित्राय द्रूष्ट्यति जिधासतीति सुहभूद अत्र सुहस्पदेन
 वृत्रो गृष्यते । तस्य दैत्यत्वेन इदं धुन्वान् अथवा वृत्रस्य चित्रकेतोरवतारन्वेन
 विष्णुभक्त्वादिदसुहस्तं तस्य । वज्रं कुलिशं विभर्ताति धारयतीति वज्रभूत इदः तस्य
 स्वपनेन अभिषेचने भाधातोर्जिजंता हुः । ‘ग्लान्नावनुवमां च’ इति मिन्वात् ‘मिना
 हस्त’ इति नहस्तः । यः विश्रुतः प्रसिद्धः एतादृशः विषयः देशः मलदक्षरूपास्यनामा
 आसीत् इति शेषः । तत्पुरं तस्य देशस्य पुरं पिशिताशीनिहतं पिशितं मांसं
 अध्नाति भक्षयति इति पिशिताशी राक्षसी ताडकेत्यर्थः । पिशितशब्दोपपदे
 अश्च धातोः कर्मप्यण अण्णंतत्वान्वीप । तथा निहतं धस्तमित्यर्थः । एतादृशं
 निरीक्ष्य विलोक्य निजगाद उवाच निपूर्वाद्रद् व्यक्तायां वाचि अस्माकिंद् ।
 इदस्याभिषेचनकथा वाल्मीकीये ‘पुरा वृत्रवधेराम मलेन समभिष्टुतं । क्षुधा चैव

न भुनक्ति पुरा पुरश्चियं परितः कीर्णकरङ्गसङ्करा ।
अवमग्नशिरः कपालद्वग्निवरप्रोद्द्रतशाद्वला मही ॥ ५३ ॥

फणिभिः प्रतिविम्बमातरः शितिभिर्मान्ति शिरोऽवलम्बिभिः ।
रचितैरिव वेणिवन्धनैर्विरहादस्य पुरस्य शासितुः ॥ ५४ ॥

सहस्राक्षं ब्रह्मदत्यासमाविशत् । तमिंद्रं मलिनं देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कलैः
मापयामासुभूलं चास्य प्रमोचयन् । इह भूम्यां भूलं दत्वा देवाः काल्पमेव च ।
शरीरजं महेदस्य ततो दृष्टे प्रवेदिरे । निर्मलो निष्कर्षयश्च शुद्ध इद्रो यथाभवत् ।
ततो देशस्य भुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमं । इमौ जनपदौ स्फीतौ ह्याति लोके
गमिष्यतः । मलदाश्च करूषयश्च ममांगमलधारिणौ । इत्यादि ॥ ५२ ॥

नेति । परितः समंततः ‘समंतस्तुपरितः सर्वतोविष्वगित्यपि’ इत्यमरः ।
कीर्णाः इतस्ततो विक्षिपाः ये करंकाः अस्थीनि ‘करंको मस्तके शस्यनालिके-
फलास्थिनि’ इति मेदिनी । स एव संकरः अवकरो यस्यां अवमग्नानि मृत्तिकांतः
प्रविश्नानि यानि शिरः कपालानि शिरोस्थीनि तत्संबंधीनि यानि दृग्विवराणि
दृष्टिच्छिद्राणि तेभ्यः प्रोद्रताः ऊर्च्चे प्राप्ताः शाद्वलाः कोमलतृणहरितभूभागा
यस्यां ‘नडशादाड्वलच्’ इति ड्वलच् प्रत्ययः । एतादशी मही पृथ्वी पुरस्य नग-
रस्य या श्रीः शोभा तां पुरा न भुनक्ति नैव भुनक्ति नैव पालयतीत्यर्थः । भुज-
पालनाभ्यवहारयोः लट् । पूर्ववत् एतस्याः पुरः शोभा नास्तीति तात्पर्ये । पुरा-
शब्दस्य निश्चयार्थत्वं ‘यावत्पुरा निपातयोर्लट्’ इत्यत्रदृष्टं ‘भुजोनवने’ इत्यत्र
अनवने इति पर्युदासात् आत्मनेपदं न । अत्र वर्तमाने लट् अनेनैव लट्प्रत्ययः
ननु यावत्पुरेति सूत्रेण । तत्र भविष्यतीत्यस्यानुवृत्तेः । प्रकृते भविष्यत्कालस्य
असंभवात् ॥ ५३ ॥

फणिभिरिति । प्रतिविबानि प्रतिकृतयः ‘प्रतिमानं प्रतिविंबं प्रतिमा प्रति-
यातना प्रतिच्छाया’ इत्यमरः । एतादस्यः या मातरः गौर्यादयः ताः शिरो-
वलविभिः शिरःसु मस्तकेषु अवलंबते अवस्थासंते इति शिरोवलविनः तैः
‘मुञ्च्यजाताविति णिनिः’ । शितिभिः कृष्णवर्णैः ‘शिती धवलमेचकौ’ इत्यमरः ।
एतादृशैः फणाः पटाः संति येषां ते फणिनः ‘व्रीह्यादिभ्यश्वेति’ इनिः अथवा
पुंक्रिंगादपि अस्मात् ‘अत इनि ठनौ’ इति इनिः । अस्य पुरोवर्तिनः पुरस्य नगरस्य
कर्मणि पर्णी । शास्तीति शासिता तस्य शासितुः पालयतुरित्यर्थः । विरहात्
वियोगात् रचितैः कृतैः वेणीनां प्रवेणीनां वंधनानि तैरिव भाति शोभते ।
प्रियविरहितानां खीणां एकवेणीधारणं शास्त्रसिद्धं । उक्तं च याङ्गवलकेन ‘कीडां
शरीरसंक्षारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोपित्तमर्तृका’
इति ॥ ५४ ॥

भुवि भोगिनिमं विलोकयंस्तुदुमो हारमहार्यवेपथुः ।
 हरिहस्तहतस्य दन्तिनः कररन्ध्रे निभृतं निलीयते ॥ ५५ ॥
 प्रतिमा विशदेन लूतिकापटलेनावृतद्विरीक्ष्यते ।
 खीदतैरिव पुष्पितेक्षणा विपुलत्रासकृतैरनेकशः ॥ ५६ ॥
 क्षयभित्तिविरुद्भूरुहस्तिरमूलाग्रविनिर्गमक्षतम् ।
 स्फुटतीव भृशं शुचातुरं हृदयं तद्वहचित्रयोविताम् ॥ ५७ ॥

भुवाति । भुवि भूतले भोगः अस्यास्तीति भोगी सर्वः तेन निभः सहशः ‘निभसंकाशनीकाश’ इत्यमरः । तं हारं मुकावली विलोकयन् अतएव हतु दूरीकर्तुं योग्यः हार्यः ‘ऋहलोप्तं’ इति प्यत् । न हार्यः अहार्यः एतादशः वेपथुः कंपो यस्य ‘अथ वेपथुः कंपः’ इत्यमरः । एतादशः तुदुमः उंदुरः ‘उंदु-रस्तुदुमोरंध्रवत्रु’ इति त्रिकाडवेषः । हरे: सिंहस्य यो हस्तः । चपेटा तेन हतस्य एतादशस्य दन्तिनः हस्तिनः करस्य हस्तस्य रंग्रं छिद्रं तस्मिन् निभृतं गुमं यथास्यात्था निलीयते लीनोभवति । अनुप्रासः ॥ ५५ ॥

प्रतिमेति । विशदेन पांडुरेण ‘विशदद्वेतपांडुराः’ इत्यमरः । लूतिकानां ऊर्णनाभानां ‘लूताळी तंतुवायोर्णनाभर्मर्कटकाः समाः’ इत्यमरः । पटलेन समृ-हेन ‘समृहे पटलं न ना’ इत्वमरः । तंतुवायसूत्रजालेनेऽर्थः आवृता वेषिता वृजवरणे कर्मणि त्तः दर्शियस्याः सा एतादशी प्रतिमा प्रतिकृतिः आलेह्यमिति वादत् जात्येकवचनं । विपुलः अतिशयितः यज्ञासः हुःखं तेन कृतानि अनेकशः अनेकानीति यावत् एकैकश इति भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थं शस् इत्यावेदितं प्राक् । यानि रुदितानि रोदनानि तैः पुष्पाणि संजितानि येषां तानि पुष्पितानि तारकादि-त्वादितच् प्रत्ययः तानि ईक्षितानि नेत्राणि वस्याः सा ‘ईक्षणं चक्षुरक्षिणीन्यमरः’ एतादशीव ईक्ष्यते अवलोक्यते जनैरिति शेषः । ईक्षतेः कर्मणि लट् । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५६ ॥

श्लोकः शिखिला या भित्तयः कुञ्ज्यानि ‘भित्ति लीकुञ्ज्यमेहकं’ इत्यमरः । तामु विहृदाः प्रादुर्भूताः एतादशा ये भूरुहः वृक्षाः रुधातोः ‘इगुप-धङ्गा प्रीकिरः कः’ इति क प्रत्ययः । भूशब्देन वष्ट्रीसमासः । तेषां वृक्षाणां यानि स्थिराणि मूलानि दुध्राः ‘मूलं दुध्रोऽपि’ इत्याद्यमरः । तेषां अग्राणि प्रांतभागाः तस्य यो विनिर्गमः बहिर्गमनं तेन क्षतं विद्धीर्णं भृशं अत्यंतं शुचा शोकेन ‘मन्यु-शोकी तु शुक् लिया’ इत्यमरः । आतुरं अभ्यमितं पीडितमित्यर्थः । एतादशं तस्याः नगरीः संबंधीनि यानि गृहाणि सदनानि तसंबंधिन्यः यथित्रयोवितः आलेह्यरूपस्त्रियः ‘आलेह्यार्थर्थयं यथित्रमित्यमरः’ तासां हृदयं स्फुटतीव द्विधा भवतीवेष्यर्थः । वर्षादिना भित्तीनां शैथिल्यात् तदुत्प्रभवृक्षमूलवहिर्नीमनेन भित्तिलिखितचित्रलीहदयाना द्वैषीभावात् । शोकेन तानि हृदयानि विद्धीर्णनी-केति उत्प्रेक्ष्यते । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ५७ ॥

नकुलः परिजीर्णवैदुधप्रतिविम्याननमध्यरन्ध्रतः ।
परिकर्षयति कुधा यथा स्फुरितं तद्रसनं सरीसृपम् ॥ ५८ ॥
इति जल्पति तत्र राक्षसी पुरतः प्रादुरभूत्तिलिमा ।
मकराकरपायिधामभिः क्षतयक्षाकृतिरुप्रविगहा ॥ ५९ ॥

नकुल इति । नकुलः सर्पधातकः प्राणिविशेषः (मुंगसू इति भाषार्या)
' नकुलस्तु पांडवप्राणिभेदयोः ' इति हैमः । विदुधानां देवानां इमानि वैदुधानि
तस्येदमित्यण । ' विदशा विदुधाः सुराः ' इत्यमरः । एतादशानि यानि
प्रतिविवानि प्रतिकृतयः ' प्रतिमानं प्रतिविवं ' इत्यमरः । परिजीर्णानि
पूजायभावाजीर्णतां प्राप्तानि यानि वैदुधप्रतिविवानि तेषां यानि आननानि
मुखानि तन्मन्दंधीनि यानि मध्यरंगाणि मध्यच्छिद्राणि मध्यरंग्राणीत्यत्र ' विशे-
षणं विशेष्येण ' बहुलमिति समाप्तः तेभ्य इति मध्यरंध्रतः आद्यादि-
त्वात्सिः अपादाने पञ्चमी । ' कुधा कोधेन कुधू कोधे ' संपदादित्वाद्वै क्रिप
कोधेनेत्यर्थः । स्फुरितं चकासितं तेषां प्रतिविवानां रसनं जिवहां जातिविवक्षा-
यामेकवचनं । अथवा पूर्वत्र एकवचनांतेनैव विप्रहः कार्यः ' रसनं धनिते स्वादे
रसझारास्त्वयोरपि ' इति हैमः । सरीसृपं कुटिलं सर्पतीति सरीसृपः ' नित्यं कौटिल्ये
गतीं ' इति सर्पतेः यडंतात् पचायनि ' यहोनिनेति लुक् ' ' रीगृधुपधस्यचेति रीगा-
गमः ' नधात्विति गुणनिषेधः । सरीसृपं यथा सर्पमिवेत्यर्थः । ' ववायथा
तर्थवैवं ' इत्यमरः । चक्रीव्यालः सरीसृप ' इत्यमरः । परिकर्षयति आकर्षयती-
त्यर्थः पारपूर्वात्कृपविलेखने इत्यस्मात् णिजंताळ्लद् । देवप्रतिमानामपि दुर्दशा
द्वाकष्टमिति भावः ॥ ५८ ॥

इतीति । तत्र तस्मिन् नृवरे विश्वामित्रे इति पूर्वांकप्रकारेण जल्पति भाषते
इति जल्पन् तस्मिन् जल्पति भाषमाणे सतीत्यर्थः । जप जल्प व्यक्तायां वाचि
वानुप्रत्ययः । यस्य च भावेनेति सप्तमी । पुरतः अप्रतः दिशबदेभ्य इत्यधिकारे
अस्तीत्यर्थं बाहुलकान् अतसुन् ' स्यात्पुरःपुरतेप्रतः ' इत्यमरः । भिद्यते इति
भिदेलिमा भिदरविदारणे इत्यस्मात् ' अहार्थं केलिमरप्रत्ययः ' । मकराणां प्राद्याणां
आकरः खनिः समुद्र इत्यर्थः तं पितृतीति मकराकरपायी अगस्त्यः ' सुप्त्यजाता-
विति णिनिः ' तस्य यनि धामानि तेजांसि तैः क्षता नष्टा यक्षाकृतिः यक्षदेहो
यस्याः अगस्त्यशापेन नष्टयक्षदेहा इत्यर्थः । अतएव उप्रः भयंकरः विप्रहः देहो
यस्याः सा एतादशी राक्षसी ताटका रक्षस् शब्दात् स्वार्थेऽण् क्वचित्स्वार्थिकाः
प्रकृतितोलिंगवचनेत्यादिना रक्षस् शब्दस्य नपुंसकत्वेषि अर्णतत्वात् ढीप् श्रीन्द्रं
न । प्रादुरभूत् आविर्बभूव । उक्तं च रामायणे ' सुदे तु निहते राम अगस्त्यमृ-
शिसत्तमं । ताटका सहपुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति । भक्ष्यार्थं जातसंरंभा गर्जती
साभ्यधावत । आपतंती तु तां दृष्टा अगस्त्यो भगवान् ऋषिः । राक्षसन्वं

नवकृत्तविलासिनकिप्रसवोत्तंसविभूषितानना ।
नृशिरस्ततिमेस्तलागुणस्फुरणकूरकदुक्षण्टकटिः ॥ ६० ॥
परितः स्फुरदन्वपाश्यया परिणद्धाकुलकेशसन्ततिः ।
घनशोणितपद्मकुम्भप्रविलिप्तस्तनकुम्भभीषणा ॥ ६१ ॥

भजस्तेति मारीचं व्याजहार सः । अगस्यः परमार्थस्ताटकामपि शप्तवान् ।
पुष्पशब्दी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं हयं विहायाशु दारुणं हृषमस्तु ते ।
सैषा शापकृतामर्पा ताटका कोधमूर्छिता । देशमुन्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभं ।
इत्यादि ॥ ५९ ॥

तां राक्षसी वर्णयति । नवेति । नवाः नूतनः ‘नवीनो नूतनो नवः’ इत्य-
मरः । कृताः छिन्नाः कृती छेदने कर्मणि रुक्षः ‘श्रीदितीण निषेधः’ एतादशाः
ये विलसन्ति तच्छीला विलासिन्यः खियः विपूर्वाङ्गसेः ‘मुप्यजाताविति णिनिः’
अथवा प्रशस्ता विलासाः संति यासां ता विलासिन्यः विपूर्वाङ्गसते भर्त्ये घमंतान्
‘अत इनि ठनाविति’ इनिः ‘क्लेभ्य’ इति ढीप । तासां कराः हस्ताः त एव प्रसवो
तंसाः पुष्पभूषणानि ‘फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने’ इत्यमरः । तैः विभूषितं
अलंकृतं व्यावरं मुखं यस्याः एतादशी अथवा नवकृतविलासिनीकरसवधिनः
ये प्रसवोत्तंसाः पुष्पभूषणानि तैः विभूषितं शोभितं आननं मुखं यस्याः सा
नृणा मनुष्याणां शिरांसि मस्तकानि तेषां ततिः पंक्तिः येषु एतादशा ये मेस्तला
गुणाः कांचीतंतवः ‘खीकव्या मेस्तला कांचिः’ इत्यमरः । तेषां यत्स्फुरणं
तेन कूरं कदुकर्णकठोरं च यथास्यातथा रण्टी शब्दायमाना कटिः श्रोणिः
यस्याः सा रणशब्दे शतृप्रत्ययः । खियाः पुंवदिति पुंवद्वावः ॥ ६० ॥

परितः समंततः ‘समंततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि’ इत्यमरः ।
स्फुरंती शोभमाना या अंत्राणां पुरीततां पाश्या पाशसमूहः ‘पाशादिन्यो यः’
इति समूहार्थे यप्रत्ययः समूहेः इत्यनुवर्तमाने ‘पाश्या गव्येत्यमरः’ । अर्था-
द्वातितप्राणिनामित्यर्थः तया करणेन परिणद्धा बद्धा नह वंधने कप्रत्ययः ।
आकुलाना विकीर्णानां केशानां कचानां ‘कचः केशः शिरोहः’ इत्यमरः ।
संततिः समूहो यस्याः सा घनं निषिद्धं यच्छोणितं रक्षं तस्य यः पंक्तः कर्दमः
तदेव कुंकुमं केशरं तेन प्रविलिस्ती यौ स्तनकुम्भौ स्तनपटौ ताम्ब्यां भीषणा भयदा
भीधातोर्णजंतात् ‘प्यासश्रेणीं युच’ इति युच ‘भियो हेतुभये युकृ’ इति
युगागमः । एतादशी राक्षसी प्रादुरभूत इति पूर्वाङ्गोकस्थकियापदेनान्वयः । अत्र
वीभत्सरसः । राक्षसी आलंबनविभावः । रक्षांत्रमालादि उहीपविभावः इति
यथायपमुग्रेयं । तदुक्षं ‘विभावं रनुभावं व्य सात्विकं व्याभिचारिभिः’ ॥ आनीयमा-
नस्वादुत्स्यायिभावो रसःस्मृतः’ इति ॥ ६१ ॥

इति तामतिभीमदर्शनामभिर्वीक्ष्योभयतस्तपोधनम् ।
धनुषोरवनीभुजः सुतौ सपदि न्यस्तशरावतिष्ठुताम् ॥ ६२ ॥
स वशिष्ठतनुजपातितक्षितिपस्वर्वसतिप्रदो मुनिः ।
घृणिनो नृपतेः कृतस्मयस्तनयं वीक्ष्य जगाविदं वचः ॥ ६३ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण अतिशवितं भीमं भयंकरं ‘घोरं भीमं भयानकं’ इत्यमरः । दर्शनं अवलोकनं यस्याः एतादशौ तां राक्षसीं अभिवीक्ष्य अवलोकय अवनों पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इत्यवनीभुक् ‘स्मावनिमेदिनी मही’ ‘भुञ्जपालनाभ्यवहारयोः’ इत्यस्मात् किप्चेति किप् । तस्य दशरथस्य सुतौ पुत्रौ रामलक्ष्मणौ तप एव धनं यस्य स तपोधनः विश्वामित्रः तं उभयतः उभयोर्भागयोरित्यर्थः । उभशब्दात्सप्तम्यंतः इतरेभ्योपि दृश्यते इति तस्मिल् । ‘उभसर्वतसोः कार्या’ इत्यनेन द्वितीया । सपदि तदर्थनक्षणे ‘सद्यः सपदि तत्क्षणे’ इत्यमरः । धनुषोः कार्मुकयोः ‘धनुश्चापो धनवशरासन’ इत्यमरः । न्यस्तौ नियुक्तौ शरौ वाणौ याभ्यां एतादशौ अतिष्ठतां आस्तामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

* स इति । वसिष्ठस्य ये तनूजाः तन्वाः देहान् अजनिषत इति तनूजाः ‘पंचम्यामजातौ’ इति जनेऽप्रत्ययः । डित्वसामर्थ्यादभस्त्रापिटेलोपः तैः पातितः शापेन चंडालतां प्रापितः एतादशः यः क्षितिपः राजा त्रिशंकुरिति यावत् ‘आतोनुपसर्गे’ कः इति कप्रत्ययः । तस्य स्वर्वसतिः स्वर्गवासः तां प्रददाति इति स्वर्वसतिप्रदः ‘प्रेदाङ्गः’ इति कः एतादशः मुनिः विश्वामित्रः । वसिष्ठपुत्रशापेन चंडालतां प्राप्तः त्रिशंकुः विश्वामित्रं गतः तेन च तपःसामर्थ्येन स्वर्गं प्रापितः इति कथा वाल्मीकीये बालकांडे प्रसिद्धा । कृतः स्मयः ईषद्वास्यं येन एतादशः सन् एतादश्यामपि दुष्टायां राक्षस्यां दया न युक्ता तथाप्ययं तद्विषये घृणी इति स्मयकारणं तदाह घृणिन इति । पितृगुणा पुत्रे आयांति इत्यभिप्रायेणेद् विशेषणं । घृणा करुणा अस्यास्तीति घृणी त्रीश्यादित्वादिनिः ‘जुगुप्सा करुणा घृणेत्यमरः’ । एतादशस्य नृपतेः दशरथस्य तनयं पुत्र रामचंद्रमित्यर्थः । वीक्ष्य विलोक्य इदं वक्ष्यमाणं वचः भाषणं जगौ उवाचेत्यर्थः । कैगंशब्दे लिद् । अनुप्रासालंकारः । ‘ततविशंकोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितं । ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमन्वीत् । प्रत्यादश्यातोसिदुर्भेदो गुहणा सत्यवादिना । तं कथं समतिकम्य शाखांतरमुपेयिवान् । इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमागतिः । न चातिकमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः । अवमानं कथं कर्तुं तस्य शक्यमहे वयं । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरं । स राजा पुनरेवैतान् इदं वचनमन्वीत् । प्रत्यादश्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्तिवोस्तु तपोधनाः । ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितं । शेषुः परमसंकुदाशंडालतां गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वस्तमा-

इति सार्वजनीनसम्पदः प्रलयं देशवरस्य कुर्वतीम् ।
न निहत्य शरेण सूरिमिस्त्वमधर्मा ध्रुवमेष गीयसे ॥ ६४ ॥

अथं । अथ राज्यां व्यतीतायां राजा चंडालतां गतः । नीडवलधरो नीलः पुरुषो व्यस्तमूर्खजः । चित्यमाल्यांगरागथ आयसाभरणोऽभवत् । इत्यादि । ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । नाभ्याग-मंस्तदा तत्र भागार्थं सर्वदेवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । सुचमुदम्य सकोष्ठिशंकुमिदमत्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर । स्वार्जितं किं चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलं । राजस्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं ब्रज । उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दश्ट्वा त्रिशंकुं पाह-शासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमत्रवीत् । त्रिशंको गच्छ भूयस्त्वं नामि-स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाक्यिराः । एवमुखो महेदेण त्रिशं-कुरपतन् पुनः । विकोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनं । तच्छत्वा वचनं तस्य कोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयतीत्रं तिष्ठतिष्ठेति चावर्वान् । अन्य-मिन्द्रं कारिष्यामि लोकोवास्यादानिद्रकः । दंवतान्यपि सक्रोधात् खण्डं समुपचक्रमे । ततः परमसंभ्रांताः सर्विसंघाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानं ऊनुः धानुनयं वचः । अयं राजाः महाभाग गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातु नार्हन्वेष तपोधन । अवर्वान् सुमहद्राक्षयं कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वस्त्र-शंकोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिहातं नानृतं कर्तुमुन्सहे । स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशंकोरस्य शाश्रतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाप्यथ । यावलोका-धरिष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वेषाः । अवाक्षिरात्रिशंकुथं तिष्ठत्वमरसंनिभः । अनुयास्याति चैतानि ज्योतीषिः नृपसत्तमं । कृतार्थं कीर्तिमतं च स्वर्गलो-कगतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिषृतः । कृषिमध्ये महातेजा वाढमित्येव देवताः । इदि च वालकांडे प्रसिद्धं ॥ ६३ ॥

इतीति । इति पृथ्वीकप्रकारेण सर्वजनेषु साधवः इति सार्वजनीनाः ‘प्रतिज्ञ-नादिभ्यः खब्’ इति सार्वज्ञं साक्षात्प्रत्ययः सार्वजनीनाः लंपदः बस्य सर्वलोकोप-कारकसंपन्निमानित्यर्थः । एतादशस्य देशवरस्य देशोत्तमस्य प्रलयं नाशं करो-तीति कुर्वती तां कृधातोः लटः शत्र्वादेशः उगितश्चेति इपि एतादशी राक्षसी इत्यर्थः । शरेण वाणेन निहत्य नाशयित्वा सूरिभिः विद्वद्दिः ‘धीमान् सूरः’ इत्यमरः । त्वं एषः रामचंद्रः अधर्मः अस्यास्तीति अधर्मां ‘अत इन ठनाविति’ इनिः । इति ध्रुवं निधयेन न गीयसे न वर्ण्यसे । अत्र निहन्येति त्वोपपत्तर्य स्थित इत्यध्याहारः कर्तव्यः निहत्य स्थितस्त्वमित्यन्वयः अन्यथा निहत्य गीयसे इति

शतमन्युरवर्णवृत्तये न वधः स्त्रैण इति प्रचिन्तयन् ।
निजघान विरांचनात्मजां कुलिशेन त्रिदिवस्य शान्तये ॥ ६५ ॥
वनितावपुषि द्विषज्जने पुरुषाकारविशेषितेऽपि वा ।
नहि भद्रकरं शरीरिणां प्रहताहें करुणावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
युवतेरपि साधवः सुखे जगतो लोपयितुं चिरस्थितिम् ।
तुलयन्ति न राम ! विक्रमं द्विषतीतापमगुण्यवृत्तिभिः ॥ ६७ ॥

क्रियोः भिन्नकर्तृकत्वात् कत्वानुपपतिः । ऋवधेन अधर्मा स्यामिति माशं
किष्टाः ॥ ६४ ॥

एतादृशः ऋवधः पापदुष्कीर्तिजनको न भवतीति द्रढयितुं इदचरितं दृष्टं-
तयति । शतमन्युरिति शतं मन्यवो यज्ञा यस्य स तथा 'मन्युदैन्येकतौकृतित्यमरः'
शतसंख्याकयश्चकर्ता इद्दो भवति इति पुराणादिषु प्रसिद्धं (त्रिदिवस्य स्वर्गस्य
'त्रिदिवत्रिदशालया' इत्यमरः । शांतये स्वास्थ्याय) ख्रियाः अयं ख्रैणः ।
'र्णांपुंसाभ्यां' इत्यादिना इदमये लक्ष्यप्रत्ययः । वर्णः स्तुतिः 'वर्णोद्विजादौ
शुक्रादौ स्तुतौ' इत्यमरः । तद्विशुद्धः अर्वाणः न जो विरोधोर्थः अमुरादिवत् ।
तथा च अवर्णस्य निदायाः वृत्तये वर्तनाय उत्पत्तये इत्यर्थः । न न भवति
त्यर्थः । इति प्रचिन्तयति विचारयति प्रचिन्तयन् विचारयन् सन् विरोचनस्य
दैत्यविशेषस्य आत्मजां कन्यां मंथरानामिकां कुलिशेन वज्रेण 'कुलिशं
मिदुरं पविः' इत्यमरः । निजघान नाशयामास निष्पूर्वाद्वतेलिंद् द्वित्वं होर्हते-
रिति कुलं । 'श्रूयतां हि पुरा शको विरोचनसुतां तृप । पृथिवीं हंतुमिच्छन्तीं
मंथरामभ्यसूदयत्' इति वाल्मीकीये वालकांडे ॥ ६५ ॥

वनितायाः ख्रियाः वपुः शरीरं 'यस्य वनिता महिला तथेत्यमरः' ।
वनितारूपे इत्यर्थः । एतादृशे प्रहताहें प्रहरणं प्रहतं तत् अर्हतीति प्रह-
ताहें कर्मण्यण् द्विषज्जने द्विषोऽभित्रे इति शतप्रत्ययः । द्विषन् एतादृशो यो
जनः लोकः तद्विषये लीरूपशत्रुजने इत्यर्थः । वा अथवा पुरुषस्य नरस्य आकारः
आकृतिः तेज विशेषिते युक्ते इत्यर्थः । पुरुषेऽपीत्यर्थः एतादृशद्विषज्जने
विषयसप्तमीयं शरीरिणां देहिनां करुणावाः दयायाः अवलंबनं आश्रयणं भद्रं
कल्याणं करोतीति भद्रकरं 'किञ्चोहेतु ताच्छील्यानु' इत्यादिनाटप्रत्ययः ।
कल्याणकरं नहि अस्तीति शेषः ॥ ६६ ॥

युवतेरपीति । साधवः हे राम जगतः विष्पस्य 'विष्पं भुवनं जगत्'
इत्यमरः । सुखे सुखविषये विषयसप्तमीयं सुखार्थमिति यावत् युवतेरपि ख्रिया
अपि चिरं स्थितिः चिरस्थितिः तां बहुकालपर्यंतं वासमित्यर्थः । लोपयितुं
नाशयितुमित्यर्थः । द्विषतीतापमित्यर्थः तं कर्मण्यण् द्विषपत्रयोरिति
खच् तु न भवति उपपदविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् द्विषच्छब्देन

अपि वित्थ इदं धनुभृतोर्भवतोः पौरुषरोपविज्ञयोः ।
न भजन्ति यशः श्रियं रणेऽभ्युदिते हन्त तपोधनद्विषः ॥ ६८ ॥
न विरोचनजन्मनोरिदं युवयोरायुधयुद्धतन्त्रयोः ।
द्विजवृद्धनिषेवणक्षमं महतोः श्रौतमलं विराजते ॥ ६९ ॥

इति मुनिचोदितो हृदि सुकेतुसुतामिषुणा
रथुपतिरक्षिणोदशनिपातपदुभ्यनिना ।

स्फुटितकुचान्तरस्त्रवद सृक्षुतिनः करणात्

प्रथममपाययुस्तदसवो नु शरो नु वहिः ॥ ७० ॥

द्विषतीशब्दस्याग्रहणात् । एतादशं विक्रमं पराक्रमं ‘विक्रमस्त्वतिशक्तिता’ इत्यमरः । प्रशस्ता गुणा येषां ते गुण्याः ‘रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्’ इति सृत्रे अन्येभ्योपि इत्यते इति वार्तिकेन गुणशब्दात् यप् प्रत्ययः न गुण्याः अगुण्याः दुर्वृत्ता इत्यर्थः । तेषां या वृत्तयः वर्तनानि ‘वृत्तिर्वर्तनजीवने’ इत्यमरः । ताभिः सह न तुलयन्ति तुलनां न कुर्वतीत्यर्थः । दुर्वृत्तं लियास्तापकरं पराक्रमं दुर्जनं वृत्तेन तुल्यं न गणयन्ति अपि तु सत्कृत्यमेव वर्णयतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

दुर्जनेषु निर्धृत्यत्वेन पराक्रम एव श्रेयान् इत्याह । अपीति । धनुषो विभृतः इति धनुभृतौ क्रिप् धनुर्धारिणौ इति यावत् पुरुषस्य कर्म पौरुषं युवादिलादण् प्रत्ययः । पराक्रमः रोषः क्रोधः तौ वित्ते द्रव्ये ययोस्तयोः भवतोः रामलक्षणयोः रणे युद्धे अभ्युदिते उत्पन्ने इत्यर्थः । तपोधनद्विषः तप एव धनं येषां ते तपोधनाः तपस्विनः तान् द्विषंतीति तथा ‘सत्सूद्विषेत्यादिनाक्रिप्’ उपपदसमासः । वशसः कीर्तेः शोभा तां जयमिति यावत् हृत इति हर्षेण । न भजन्ति न प्राप्नुवन्ति । वर्तमानसामीप्ये लद् । न प्राप्त्यंतीति यावत् । इदं अपि वित्थः । वेत्तर्लद् अपि: प्रश्ने संभावनायां वा ॥ ६८ ॥

नेति । विरोचनात् सूर्यात् जन्म उत्पत्तिर्ययोस्तौ तयोः सूर्यवंशोत्पन्नयोरित्यर्थः । अतएव आयुधं शब्दं युद्धं रणः ते तंत्रं प्रधानं ययोस्तौ ‘तंत्रं प्रधाने सिद्धाते’ इत्यमरः । शब्दयुद्धनिषुणयोरिति यावत् अतएव महतोः श्रेष्ठयोः युवयोः रामलक्षणयोः द्विजात्मत वृद्धात्म द्विजवृद्धाः द्विजेषु वृद्धावा कडारादित्वात् द्विजशब्दस्य पूर्वनिपातः तेषां यत्रिषेवणक्षमं सेवनयोग्यं वृद्धद्विजैकाचरणीयं श्रोत्रियस्य कर्म श्रीत्रं ‘श्रोत्रियस्य यलोपवेन्यनेन अणप्रन्ययः’ । यलोपश्च श्रोत्रियत्वमिति यावत् । अलं न विराजते अत्यंतं न शोभते इति यावत् अलं शब्दः पर्याप्त्यर्थः ॥ ६९ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण मुनिना विश्वामित्रेण चोदितः प्रेरितः रथूणा रथपत्याना पतिः स्वामी । रथुशब्दस्य रथपत्ये लक्षणा । रामचंद्रः अशनेः वज्रस्य पातः पतनं तद्वृपदुः गंभीरः घनिः रथो यस्य एताद्वेषेन इषुणा बाणेन मुकेतोः दैत्यविशेषस्य मुता कन्या ती ताटकामित्यर्थः । हृदि हृदये ‘स्वातं

ऋषिरिति विघ्नधातविधिसञ्चितसद्यशसं
तनुजमयोजयहशरथस्य सुरास्मगणैः ।
असुरनिशाचरक्षतजपानपैर्विकस-
लसितहुताशनद्युतिपिशङ्गितदिग्वदनैः ॥ ७१ ॥
वदनविनिर्गतज्वलितवह्निशाखावितते-
रूपगतवन्ति राममथ तानि ततानि रुचा ।
शाशधरखण्डकोणकुटिलस्फुटकोटिखरं
दशनचतुष्टयं पृथु दधन्ति वाहिः प्रसृतम् ॥ ७२ ॥

हन्मानसं मनः । इत्यमरः । अक्षिणोत् अविध्यदित्यर्थः क्षिणु हिंसायां इति
तानादिकालद् उप्रत्ययथ । स्फुटितं विदीर्णं यन् कुचयोः स्तनयोः अंतरं मध्य-
भागः तस्मात् सबंती असुजः रक्तस्य द्युतिः प्रस्ववणं निर्जरो यस्मात् एतादशात्
करणात् शरीरात् ‘करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेऽदियेष्वपि’ इत्यमरः । प्रथमं पूर्वं
कियाविशेषणमिदं तस्याः ताटिकायाः असवः प्राणाः सर्वनामोवृत्तिमात्रे पुंवद्वावः
वाहिः वहिंदेशं अपाययुर्नु जग्मुर्नु तु इति वितर्के । शरः बाणः प्रथमं अपाययौ
तु इति वचनविपरिणामेन अन्वयः । रामबाणपातेन मृतायास्ताटिकायाः विद्व-
शाणस्य पूर्वं वहिंदेशं प्राणानां वा पूर्वगमनं इति वितर्कः । एतेन मरणस्य
शीघ्रता दर्शिता । अतिशयोक्त्यलंकारः । इत आरभ्य श्लोकत्रयस्य नर्दटकं
वृत्तम् । तदुक्तं ‘यदि भवतो न ज्ञानं भजजला गुरु नर्दटकम्’ इति ॥ ७० ॥

ऋषिरिति । ऋषिः विश्वामित्रः इति पूर्वोक्तप्रकारेण विघ्नानां अंतरायाणां
नाशः धातः ‘विम्नोऽतरायः प्रत्यूहः’ इत्यमरः । तस्य यो विधिः विधानं वि-
घ्नभूतरक्षोविधातकरणमित्यर्थः । तेन संचितं संपादितं सत् यशः सत्कार्तिर्येन
एतादशं दशरथस्य तनोः अजनीति तनुजः पुत्रः तं राममित्यर्थः । असुरा दैत्याः
‘असुरा दैत्यदैतेया’ इत्यमरः । निशायां चरंतीति निशाचराः राक्षसाः ‘चरेष्ट’
इत्यादिना टप्रत्ययः । तेषां यत्क्षतजं रक्तं ‘रक्तक्षतजशोणितं’ इत्यमरः । तस्य
यत्पानं प्राशनं तत् परं प्रथानं येषां तादृशैः लसितः देवीप्यमानो यो हुताशनः
अभिः तस्येव या द्युतिः कांतिः विकसंती सर्वतः प्रसृता या लसितहुताशनद्युतिः
‘पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्वावः’ तया पिशंगितानि पिंगलीकृतानि दिशां काष्ठानां
वदनानि मुखानि यैः एतादृशैः सुराणां देवानां अस्त्राणां गणाः समुदायाः तैः
अयोजयत् संयोजितवान् । युज्धातोणिंजंताद्वह ॥ ७१ ॥

वदनेति । अथ वदनान् मुखात् अर्थाद्विश्वामित्रस्य विनिर्गता एतादशी या
ज्वलिता दीपा एतादशी वान्हशिखाविततिः वन्हिंज्वालापंक्तिः तस्याः सकाशात्
वहिंगतानांति अर्थाक्षिमं । रुचा कांत्या ततानि विसृतानि तानि अस्त्राणि शशस्य
थरः धारकः चंद्रमाः तस्य खंडः छेदः तस्य कोणः प्रांतः तद्वक्तुटिला वका

रक्षोहव्यहविर्भुजं स हि तथा सन्धूप्य शखेन्धनैः
 प्रत्युद्रम्य सुदूरमेव हरिणैरन्वीयमानो बहिः ।
 छेदाय प्रसृतैरसेकिमलताजालप्रवालधियः
 कृजत्कोकिलमाथमस्य निकटं सायम्प्रपेदे मुनिः ॥ ७३ ॥
 इति कुमारदासस्य कृतीं जानकीहरणे महाकाव्ये
 रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

या स्फुटा स्पष्टा या कोटिः अग्रं तद्वन्धरं तीक्ष्णं बहिः प्रसृतं बहिरागतं पृथु
 महत् यदशनचतुष्टयं दंतचतुष्टयं अर्धाक्षामस्य दधंति धारयंति । वा नपुंसकस्येति
 विकल्पेन नुमागमः । एतादशानि संति रामं उपगतवंति प्राप्नानीत्यर्थः । वि-
 शामिन्नमुखविनिर्गतवन्दिशिखासमुदायात् बहिर्विनिर्गत्य चंद्रसंडकोणकृतिल-
 कोटिस्वरं रामचंद्रस्य बहिर्गतं दशनचतुष्टयं स्पृशांति रामं प्रति प्राप्नानीत्यर्थः ।
 अनुप्रापालंकारः ॥ ७२ ॥

रक्ष इति । सः पूर्वोक्तः मुनिः विश्वामित्रः हीति प्रभिदौ रक्षास्त्वेव हव्यानि
 हविर्दव्याणि यस्य एतादशो यो हविर्भुक् अभिः तं शशाप्येव इंधनानि काषाणि
 तैः तथा तेन प्रकारेण श्रीरामचंद्रद्वारा इत्यर्थः । संधूप्य संताप्त्यर्थः सेकेन
 सेचनेन निवृत्ता निष्पत्ता: सेकिमाः ‘भाकप्रत्ययातादिमप् बज्ज्वः’ इत्यनेन
 सेक शब्दात् इमप् निर्वृत्तेऽर्थं । न सेकिमाः असेकिमाः जलसेकं विना स्वत एव
 चृद्दिगता इत्यर्थः । एतादशः या लताः वद्धर्यः तासां जालानि समूहाः तेषां या
 प्रवालश्रीः अंकुरशोभा ‘प्रवालमंकुरेष्यस्त्री’ इत्यमरः । तस्याद्वच्छेदाय बहिः
 बहिर्भागे प्रसृतैः एतादशैः हरिणैः सुग्रीः सुदूरं आतिदूरं प्रत्युद्रम्य अन्वीयमानः
 अनुगम्यमानः अनुपूर्वादिणधातोः कर्मणि लद् । एतादशः सन् सायं साय-
 काले कृजंतः शब्दायमानाः कोकिलाः पिकाः यस्मिन् एतादशं आथमस्य नि-
 कटं समीपभागं प्रपेदे प्राप प्रपूर्वात्पदधातोः लिद् । स्पष्टालंकारः । शार्दूलवि-
 कीडितं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

इतिथी युतपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपाध्यायपदब्यतंकृतपंडित-
 प्रकांडधीकरहाटकरोपनामकश्रीमद्भौगालाकार्यतेवासिना निगुडकरो-
 पाभिधेन नारायणशर्मणा विरचिताया महोत्साहाह्यजानकी-
 हरणकाव्यटीकाया रामोत्पत्तिर्नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पंचम सर्गः ।

—२०४—

ततस्ततं तापसकन्यकाजनप्रसिकसंवर्द्धितवृक्षमण्डलैः ।
सहस्रशस्तानितसामनिस्वनप्रवर्चिताखण्डशिखाण्डताण्डघम् १
विहङ्गपानाय महीरुहां तले निवेशिताम्भः परिपूर्णभाजनम् ।
विशोषणार्थाहितपुण्यवल्कलप्रताननभ्रीकृतवृक्षमस्तकम् ॥ २ ॥

श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥ अथ पूर्वसर्गे ताटिकावधमंतुष्ठे विश्वामित्रः श्रीराम-
भद्राय अखगणं वितीर्य सायं स्वाश्रमनिकटे प्रपेदे इत्युक्तं । अयस्मिन्सर्गे तस्य
स्वाश्रमप्रवेशं विवक्षुः आदौ तावत् तत्पोवनं दशभिः श्लेषैर्वर्णयति । तत
इति । ततः आश्रमसमीपप्राप्यनंतरं कौशिकः कुमारयुग्मेन तपोवनं विवेश इति
दशमश्लोकस्थक्रियया अन्वय । तावत्पर्यंतं द्वितीयांतानि तपोवनविशेषणानि ।
प्रशस्तं तपः अस्ति येषां ते तापसाः ‘तपः सहस्राभ्यां विनीनीति’ सूत्रात्
तपः शब्देऽनुवर्तमाने अण् चेति सूत्रेण मत्वयेऽण् प्रत्ययः । तापसाः तपस्विनः
‘तपस्वी तापसः पारिकांक्षीत्यमरः’ । तेषां कन्यकाः अल्पाः कन्याः कन्यकाः
‘अल्पे’ इत्यनेन कप्रत्ययः ‘केण’ इति न्दस्तः । तासां जनः समूहः
तस्य यत् प्रसिक्तं सेचनं प्रपूर्वात् सिंचते: नपुंसके भावे चाः इति चप्रत्ययः ।
‘नपुंसके भावे चस्य योगे पष्ठया उपसंहश्यानं’ इति पष्ठी । तेन संवर्द्धितानि
यानि वृक्षाणां तस्मां मंडलानि समूहाः तैस्ततं विस्तृतं व्याप्तमिति यावत् पुनः
कथंभूतं तपोवनं सहस्रशः तानितानि विस्तारितानि तनु विस्तारे णिङ-
तान् चः यानि सामानि कृषिकुमारः पठनार्थं उदीर्णानि सामानीत्यर्थः । तेषां यो
निस्तनः धनिः तेन प्रवर्तितं उत्पादितं अखंडं अनवच्छिन्नं शिखंडिनां मयूराणां
ताङ्गवं नृत्यं यस्मिन् मयूरा मेघनादानुलासित्वात् कृषिकुमारोदीरितसामवृत्तिं
गांभीर्यान् भेघवनिमिव मत्वा यस्मिन्नृत्यति एतादशमित्यर्थः । अनेन सुच्छायत्वं
मधुरध्वन्यादि सौदर्यं तपोवनस्य व्यञ्यते ‘ताङ्गवं नटनं नाथं’ इत्यमरः अनुप्रासा-
लंकारः अत्र मिथत्वात् पांचाली रीतिः तदुक्तं ‘पांचालिरीतिवैदर्भा गौडीरित्युभया-
त्मिका’ इति । बंधपारुष्यरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमाप्ता च
वैदर्भा रीतिरिष्यते’ इति । ‘ओजः कांतिगुणोपेता गौडी या रीतिरिष्यते’ इति
च । रीतिस्वरूपं तु ‘रीतिनामणुणाभिष्टपदसंघटनामता’ इति । एवंविषेषु पूर्व-
त्रगतेषु पवेषु यथायथं रीतिलक्षणं त्रुयैः संघटनीयं । प्रकरणाते लेखस्तु सर्वोप-
कारकत्वात् । पूर्वस्मिन्सर्गे ‘रक्षो हव्यहविर्भुजं स हि तथा संधूप्य शब्देष्वैः’ इत्य-
नेन पंचमसर्गस्थं रक्षोवधकृपं वृत्तं सूचितं । अस्मिन् सर्गे चतुःपंचाशतमश्लोक-
पर्यंतं वंशस्थं वृत्तम् । उक्तं च ‘जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ’ इति ॥ १ ॥

विहंगोति । महीरुहा॑ महीशान्दे उपपदे रहभातोः किप् चेति किप् उपपदस-

कृतासु नीवारविभागवृत्तिषु स्वकीयमंशं मृदुहस्तसम्पुटैः ।
हरन्द्रिरालोहितगण्डमण्डलैः पूर्वज्ञमैः सेवितश्शलकन्दरम् ॥ ३ ॥
स्वमङ्गमारुण्यं सुखं परिप्वपन् कुरुक्षशावप्रतिबोधशकुया ।
चिरोपवेशव्यथितेऽपि विग्रहे सुनिश्चलासीनजरन्तपोधनम् ॥ ४ ॥

मासः । महीरहा वृक्षाणां तते मूले 'अथः स्वरूपयोरस्मी ततं स्थान्' इत्यमरः ।
विहायसा गच्छतीति विद्वाः विहायः शब्दे उपपदे गमधातोः खत् सर्वादित्
विहायसशब्दस्य विहादेशब्द । तेषां पक्षिणां पानं प्राशनं ततर्कर्तृकं पानमित्यर्थः ।
तस्मै तादर्थे चतुर्थां निवेशितानि स्थापितानि अंभः परिपूर्णानि उदकपरिपूर्णानि
भाजनानि पात्राणि यस्मिन् 'पात्रामत्रं च भाजनेत्यमरः' । पुनः कथंभूतं
विशेषणाम् शुष्ककरणाय इति विशेषणार्थं आहितानि स्थापितानि यानि पुण्य-
वल्कलानां प्रतानानिसमूहाः प्रपूर्वात्मनिविस्तारे इत्यस्माद्वावे षष्ठ्यते: नप्रीकृ-
तानि प्रबृहीकृतानि नम्रशब्दात् अभूततद्वावे चिदः टेलोंपे अस्य चक्रवितीतं
व्यंतत्वात् गतिसंज्ञायां कृतशब्देन कुरुतिप्रादय इति समाप्तः । वृक्षाणां भस्त-
कानि अप्रभागा यस्मिन् एतादृशं तपोवनम् ॥ ३ ॥

कृतास्त्विति । पुनः कथंभूतं नीवाराणां तृणधान्यानां 'तृणधान्यानि
नीवाराः' इत्यमरः । ये विभागाः अंशाः ते एव शृतयः जीवनसाधनानि 'शृति-
वर्तनजीवने' इत्यमरः । तासु कृतासु रचितासु सतीषु मृदवः मृदुलः ये
हस्तसंपुटाः करसंपुटाः 'कोमलं मृदुलं मृदु' इत्यमरः । ते: स्वस्य अयं
स्वकीयः । 'कुकु' इत्यनुवर्तमाने 'स्वस्य च' ति वार्तिकेन छप्रत्ययः कुरुतीति
अंशां भागं हरतीति हरतः तैः हरते: शतृप्रत्ययः इंप्रोहितं आलोहितं कुरुतीति
समाप्तः । आलोहितं गंडानां कपोलानां मंडलं चकवालं येषां एतादृशः शुरुंगमैः
वानरैः 'कपिभेदौ शुरुंगमौ' इत्यमरः । सेवितानि हैलानां पर्वतानां कंदराणि
गुहा यस्मिन् 'चलशैल शिलेषया दरी तु कंदरी वा स्मी' इत्यमरौ ॥ ४ ॥

स्वमिति । स्वमात्रमीयं 'स्वो ज्ञातावाहमनेसं त्रिष्वान्मीये स्वः त्रियां धने'
इत्यमरः । अंकं उत्संगं 'उत्संगाचेनहयोरंकः' इत्यमरः । आरुण्यं प्राप्येत्यर्थः ।
शुखं यथास्यात्तथा परिस्वप्नतः परिशयानाः अत्र परिस्वपदित्येव पाठः साधुः
षत्वस्याप्राप्तेः । ये कुरुंगशावाः मृगपोताः 'मृगे कुरुंगवातायु' 'पोतः पाकोर्भक्षे-
दिभः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरौ । तेषां प्रतिबोधशंकया आगृतिशंडया
विग्रहे देहे 'शरीरं वर्धमविप्रहः' इत्यमरः । चिरं चिराकालं उपवेशः उपवेशनं
तेन व्यथितेपि पीडिते सत्यगीत्यर्थः । सुनिश्चलं यथास्यात्तथा आसीना उपविष्टा:
जरंतः शृदाः तपोधनाः तपस्विनः यस्मिन् एतेन तत्रत्वशुशीणो दयालुन
व्यञ्जयते ॥ ५ ॥

हिरण्यरेतः शरणानि सर्वतः प्रवृत्तपुण्याहुतिधूमधूसरम् ।
 वृहल्लतातानभृतः फलेप्रहेरधस्तरोरासितशायितातिथि ॥ ५ ॥
 तपस्विवर्गस्य वधूषु वहये वितन्वतीषु प्रकृतां बलिक्रियाम् ।
 मृगाङ्गनाभिः परिलिख जिह्वया विनोदितत्याजितरोदितच्छिगु द
 बलिक्रियातानितलाजकर्षणे समेतकीटप्रतिघातशङ्क्या ।
 प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्विभिः कुशस्य मुष्ट्याऽनलमन्दिरोदरम् ॥

हिरण्यरेत इति । हिरण्यरेतसां अमीनां शरणानि स्थानानि ‘हिरण्यरेता
 हुतभुग्’ शरणं गृहरक्षित्रोः । इत्यमरै । सर्वतः सर्ववेत्यर्थः । ‘इतराभ्योपि
 दृश्यते’ इति सर्वशब्दात् तसिलप्रत्ययः । ‘उभसर्वतसोः कार्य’ इत्यादिना
 हिरण्यरेतः शरणानीत्यत्र द्वितीया अमिगृहाणा आसमंतात् भागे सर्वत इत्यर्थः
 प्रवृत्तः उत्पन्नः यः पुण्याहृतिधूमः पुण्यार्थं पुण्यकारिका वा या पयादिद्विद-
 व्याहुतयः तासां धूमः तेन धूसरं मलिनं पुनश्च वृहन् महान् यो लतानां वक्षीनां
 तानः विस्तारः ततु विस्तारे भावे घन् तं विभार्ति धारयति इति तथा ‘किप् चेति’
 भृधातोः किप् ‘हस्तस्येति’ तुक् फलानि गृणहतीति फलेप्रहिः ‘फलेप्रहिरात्मं भरिष्वे’-
 ति निपातनात्साधुः एतादशस्य तरोः अधः अधोभागे आसिताः उपविष्टाः
 शायिताथ सुप्राप्तं अतिथयः प्राघूर्णिका यस्मिन् एतादशां तपोवनं । आशित इति
 पाठे पूर्वं आशिताः भोजिताः पश्चाच्छायिताः स्वापिताः अतिथयः यस्मिन्
 एतादशां तपोवनं आशितशायिता इत्यत्र पूर्वकालैकेति समाप्तः । एतेन तस्य
 पावित्र्यं विविक्तत्वं च गूचितं ॥ ५ ॥

तपस्वीति । प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्त्रिनः ‘तपः सहस्राभ्यां विननीति’
 तपः शब्दात् विनिप्रत्ययः । ऋषयः तेषां वर्गः समूहः तस्य वधूषु खीषु वनहये
 अप्रये प्रकृतां उपकांतां आरब्धामिति यावत् बलेः उपहारस्य क्रिया करणं
 ‘बलिदैत्योपहारयोः’ इति हैमः । वितन्वतीति वितन्वत्यः तासुः विपूर्वात्
 तन्धातोर्लटः शत्रादेशः उग्रतश्चेति डीप् । कुर्वतीषु सतीषु मृगांगनाभिः मृगाणां
 अंगनाः खियः हरिण्य इत्यर्थः । ताभिः कर्त्राभिः जिह्वया रसनया परिलिख
 आस्वाद्य आदौ विनोदिताः पश्चात्याजिताः विनोदितत्याजिताः पूर्वकालैकेति
 समाप्तः । अतएव रोदिनः विनोदितत्याजितरोदिनः आवश्यकाधमण्डेति रुद-
 धातोः णिनिप्रन्ययः तासां तपस्विवर्गवधूनां शिशावः अर्भकाः यस्मिन् ॥ ६ ॥

बलीति । बलेः पूजोपहारादेः या क्रिया करणं तपस्मिन् तानिताः विस्तारिताः
 ये लाजाः तेषां कर्षणे आकर्षणे आकृद्य अन्यत्र नयने इति यावत् समेताः
 मिलिताः ये कीटाः तेषां प्रतिघातः नाशः प्रतिघात इत्यत्र उपसर्गस्येति
 दीर्घो न बहुलप्रहणात् । तस्य शंकया आशंकया तपस्विभिः मुनिभिः शनकैः
 मंदं मंदं यथाद्यात्तथा कुशस्य दर्भस्य जात्येकवचनं कुशानामित्यर्थः । मुष्ट्या

महीरुद्भविहङ्गपोतिकासुखोपवेशाय तपस्त्वसूनुभिः ।
 इषीकनुलेन विधाय मार्दवं कचित्स्तमासउजितनीइपञ्चरम् ॥ ८ ॥
 सवारिमृत्खापरिपूर्णज्ञातकप्रजन्यमानाकुरवीजमेकतः ।
 प्रहृष्टसारङ्गकिशोरवलिगतप्रकीर्णपुञ्जीकृतशुभ्यदिङ्गदि ॥ ९ ॥
 समीरणैरादुतिगन्धयावनैर्वितानितोहामशिखण्डनिस्वनम् ।
 तपोवनं तत्तपसामधिष्ठयः कुमारसुगमेन विवेश कौशिकः ॥ १० ॥

प्रमृज्यते तत्प्रमृज्यमानं प्रपूर्वान्मार्णः कर्मणि लद् शानन् अनलाना गाहैपन्याय-
 मीना बन्मंदिरं गृहं अमिशाला तस्या उदरं भध्यभागो यस्मिन् एतादशं
 तपोधनं । यदायत्र 'प्रमृज्यमानं शनकैस्तपस्त्वाभिः' इति पाठो दद्यते । तथापि
 तादशपाठे अन्यपदार्थः तपोवनं न लभ्यते । अतः कुशस्य मुष्ट्या शनकैस्तप-
 स्त्वाभिः प्रमृज्यमानानलमंदिरोदरं इत्येवं पाठः साधुः इति भाति ॥ ७ ॥

महीरुद्देति । महीरुद्देभ्यः वृक्षेभ्यः ब्रह्माः अधः पतिताः महीशब्दे उपपदे रुद्धधातोः
 मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः महीरुद्देभ्यः ब्रह्मा इति धाधनं कृतेति समाप्तः । या
 विद्वंगपोतिकाः विद्वंगानां या पोतिकाः शावाः तासां मुखेन उपवेशाय उपवेशनाय
 उपपूर्वात् विशेषभावे वश् तादर्थे चतुर्थी । तपस्त्विनां कुर्वीणां सूनवः पुत्राः तै
 कर्तृभिः इषीकाणां तूलं कार्पासं इषीकतूलं 'इष्टकेषीकामालाना चितनुलेति'
 न्हस्वः तेन मार्दवं मृदोभीवः मार्दवं मृदुत्वमिति यावत् इगंताचलपुर्वादिति
 अण्प्रत्ययः । विधाय कृत्वा क्वचित् कुत्रचित् तपोवनप्राप्ते किमशब्दात् 'किमोत्
 अत् कातीति' कादेशः 'असाकल्ये तु चिच्चनेत्यमरः' । समासाज्जितानि नीडानि
 कुलाया येषु 'कुलायो नीडमधियां' इत्यमरः । एतादशाः पंजरा यस्मिन्
 एतादशं तपोवनं तस्मिन् ॥ ८ ॥

सवारीति । एकतः एकस्मिन् भागे वारिणा उदकेन सहिता सवारैः 'तेन
 सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ वोपसर्जनस्येति सादेशः एतादशी प्रशस्ता मृत्
 मृत्खा 'मृदस्तिकन्' इत्यतः मृद इत्यनुवर्तमाने 'सम्भी प्रशंसायाभिति' ऋग्रत्ययः
 तथा परिपूर्णा ये खाताः तेभ्यः प्रजन्यमाना अकुरा येभ्यः एतादशानि बीजानि
 यस्मिन् । प्रहृष्टाः ये सारंगकिशोराः हरिणशावाः तेषां यद्वन्नितं इतस्ततो
 अभ्यं तेन प्रकीर्णानि इतस्ततो विक्षिसानि एतादशानि पुंजीकृतानि शुभ्यंति
 इगुदीनि इगुदिफलानि यस्मिन् इगुदीत्यत्र विकारप्रत्ययस्य फले लुप् इत्यनेन
 लुप् 'लुपियुक्तवद्वयक्तिवचने' इति युक्तवद्वावः ॥ ९ ॥

समीरणरिति । तपसां तपश्चर्याणां आधिष्ठयः आथयः कौशिकः कुशिकस्य
 अपत्यं 'तस्येदमित्यन्' 'ऋष्यंधकेति वाण्' विश्वामित्रः आदुतीनां गंधः सुगंधः तेन
 पावनैः पर्वतैः एतादशाः समीरणैः कायुभिः विनानितः विस्तृतः उदामः महान्
 शिखण्डिना मयूराणां निःस्वनः ष्वनिः यस्मिन् एतादशं तत् पूर्वोक्तं तपोवनं

विधित्सुरिष्टं नृपतेरतन्द्रितं सुतं ततो वैवुधलौकिकीमृषिः ।
समादिदेश प्रकृताय कर्मणे चिराय तद्रक्षणरूप्यमाहतः ॥ ११ ॥
तमस्मिमिन्धन्तमधिकतु भ्रमन् रिरक्षिषुः सन् परितो रिपोरसौ ।
क्षमाभुजः सज्यशरासनः सुतो हृतो जगादावरजं वनश्रिया ॥ १२ ॥

कर्म कुमारयोः रामलक्ष्मणयोः यशुगमं युग्मं ‘ सहयुक्ते प्रधाने ’ इति तृतीया ।
तेन सहेत्यर्थः विवेश प्रविवेशेत्यर्थः । विश्वातोर्लिंद ॥ १० ॥

विधित्सुरिति । ततः तपोवनप्रवेशानंतरं आहतः सादरः रामविषयकादरवानित्यर्थः । आर्चितो वा पूजित इति यावत् “ आहतौ सादरार्चितौ ” इत्यमरः । विवुधलोकानां देवलोकानां इयं वैवुधलौकिकी तस्येदमित्यण् अण्णतान्डीप् ‘ त्रिदशा विवुधाः सुराः 」 इत्यमरः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः एतादर्शी इष्टं यज्ञं विधित्सुः विधातुमिन्छुः विपूर्वात्दधातेः सनि सनिमीमेति इसादेशे अभ्यासलोपः ‘ सनाशांसभिक्षउः 」 इति उप्रत्ययः । एतादशः कृषिः विश्वामित्रः अतंद्रितं तद्रा आलस्यं संजाता अस्य तंद्रितः तारकादित्वादितच् तादशो न भवतीति अतंद्रितः तं अनलसमित्यर्थः । अतएव चिराय चिरकालं ‘ चिराय चिररात्राय 」 इत्यमरः । तद्रक्षणरूप्यं तस्य यज्ञस्य रक्षणं पालनं ततः आगतं तद्रक्षणरूप्यं फलस्यापिहेतुत्वं अध्ययनेन वसतिरितिवत् ‘ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः 」 इति रूप्यप्रत्ययः । एतादशं नृपतेः दशरथस्य सुतं पुत्रं श्रीरामभद्रं प्रकृताय कर्मणे यज्ञरक्षणरूपकर्मणे इत्यर्थः । समादिदेश आज्ञापयामास समाङ्गपूर्वादिशतैर्लिंद ॥ ११ ॥

तमिति । असौ पूर्वोक्तः जयया मौर्व्या सहितं सज्यं अस्यांते अनेनेति असनं असुक्षेपणे करणे ल्युट् शराणां बाणानो असनं शरासनं धनुष्यं सज्यं मौर्व्याविशिष्टं शरासनं यस्य ‘ धनुश्चापौ धन्वशरा 」 इत्यमरः । एतादशः क्रतौ इत्यधिकतु सप्तम्यर्थऽव्ययीभावः यज्ञे इत्यर्थः । अमिं गार्हपत्याद्यमीनित्यर्थः । जात्यपेक्षया एकवचनं ईंघंतं दीपयंतं इंधीदीसौ लटः शत्रादेशः श्रसोरल्लोपः अनुदात्तेत्वलक्षणात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदं । तं विश्वामित्रं परितः समंततः ‘ अभितः परितः समयेत्यादिना 」 परितयोगे द्वितीया । किमर्थं परित्रमणमित्यपेक्षायामाह रिपोरिति । रिपेः शत्रोः सकाशात् भीत्रार्थानामित्यपादानत्वं रक्षितु इन्छुः रिरक्षिषुः रक्षपालने सन्नन्दादुप्रत्ययः । अर्थात्मिति कर्मात्रं संबध्यते एतादशः क्षमाभुजः क्षमां पृथ्वीं भुनक्ति पालयति इति क्षमाभुक् तस्य दशरथस्य सुतः श्रीरामभद्रः वनस्य अरप्यस्य श्रीः लक्ष्मीः तया हतः आकृष्टः सन् अवरजं अनुजं लक्ष्मणमित्यर्थः । जगाद् उवाचेत्यर्थः गदव्यक्तायां वाचि लिंद । अनुप्रासालंकारः ॥ १२ ॥

विभर्ति नीवारवदम्बुजाकरभिया परीतं सततं तपोजुषाम् ।
अखातमाहावमनुविमं परं सदाफलं शस्यमिदं तपोचनम् ॥१३॥
सवेदवेदाङ्गविदो यमच्ययं विदन्ति यज्ञेन पदं तपस्विनः ।
सलोककृत्यानि विचिन्त्य कानिचित् तपस्यति स्मेह पुमान् पुरातनः

पूर्वोक्ते क्षमाभुजः सुतः अवरजं जगादेत्युक्तं कि जगादेत्यत आद-विभ-
र्त्तिः । नीवारा तृणधन्यानि संति यस्मिन् तशीवारवत् ‘तदस्यास्त्यर्थमिनि-
ति’ मतुप् मादुपधायाथेतिवत्वं अंबुजानां कमलानां आकरः खनिः तस्य या श्रीः
शोभा तया परीतं युक्तं तपः जुषते सेवते इति तपोजुषः जुषी प्रीतिसेवनयोः
किए तपस्विनामित्यर्थः । इदं पुरोद्दश्यमानं तपसः वनं अरण्यं सततं निरंतरं
‘सततेऽनारताथात्संतताविरतानिशं’ इत्यमरः । अखातं देवखातकं ‘अखातं
देवखातक’ इत्यमरः । आहावं निपानं ‘आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये’
इत्यमरः । वापेन क्षेत्रविकरणेन निर्वृतं उविमं तथा न भवतीति अनुविमं
‘दुवप् वीजसंताने’ इत्यस्मात् द्वितः खिः यजादित्वात्संप्रसारणं कत्रमेभित्यमिति
स्वार्थं मप्प्रत्ययः । वापं विना स्वतएवेत्पत्रमित्यर्थः । अतएव परं श्रेष्ठं सदा
सततं फलं यस्य एतादृशं सस्यं धान्यं विभर्ति धारयति । दुभृत् धारणपोषणयोः
लद् तिप् शपः श्लो द्वित्वं अभ्यासस्येत्वं च । अखातं आहावं सस्य मित्यत्र
चकारं विनापि समुच्चयः ‘यस्यां हिरण्यं विदेयं गामधं पुरुषानहं’ इतिवत्
द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

सेति । इह अस्मिन् वने ‘इदमोह’ इति हप्रत्यये ‘इदमश्श’ इति इशादेशः ।
वेदाः कृगादयः तैः सद्विदानि सवेदानि यानि वेदांगानि शिक्षादीनि पद-
तानि च ‘शिक्षाकल्पो व्याकरणं नैरुक्तं छंदोज्योतिषमित्यंगानि’ इति चरणव्यूहे
स्पष्टानि तेषां विशिष्य पादाद्यंगत्वं शिक्षायामुक्तं तथाहि ‘छंदः पादौ तु वेदस्य
हस्ती कल्पोऽथ पत्यते । उयोतिषामयनं चक्षुनिरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १३ ॥ शिक्षाग्राणं तु
वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीन्येव ब्रह्मलोके मदीयत’ इति । तानि
विदान्ति जानन्ति ते सवेदवेदांगविदः विद्वाने सुयुपपदे किप् चेति किप् उपप-
दमातिइ इति समाप्तः । एतादशाः तपस्विनः नित्यं तपोयुक्ताः भूमनिदाप्रशंसासु
इत्यनेन नित्ययोगे ‘तपः सहस्राभ्यां विनीनीति’ विनिप्रन्थयः यं पुराणपुरुषं
अव्ययं नास्ति व्ययः पदभावविकारा यस्य एतादृशं पदभाववर्जितमित्यर्थः । ते च
यास्केन दर्शिताः ‘जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्धतेऽपक्षीयनेविनश्यतीति’ । अतएव
काठके उक्तं ‘न जायते भ्रियते वा विपाधित् नायं कृतविषमवभूतरूपित् ।
अजो नित्यः शीश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे’ इति । एतादृशं पदं
वस्तुहर्यं ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांश्चिवस्तुपु’ इत्यमरः । यन्नेन उपनि-
पदर्थविचारादिहपप्रयत्नेन विदान्ति जानन्ति विद्वाने लद् । सः पूर्वोक्तः पुरातनः

सुदर्शनचिछन्नसमाहृतेन्धनं द्विजेन पक्षव्यजनेन वीजितम् ।
त्रिनेत्रमूर्त्यन्तरमादिपूरुषो जुहाव हव्यैरिह हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥
तपस्यति स्वामिनि शत्रुशातने समित्कुशच्छेदनमात्रतत्परः ।
सुसंयतो नाभिननन्द नन्दकः सुरारिवक्षः क्षतजासंवंतदा ॥ १६ ॥
गदा रणद्वन्दुभि मैरवं रणं तदा समभ्येत्य भयं वितन्वति ।
शिरस्यपञ्चस्तशिरस्त्रजालके निमज्ज्य मज्जां न जघास विद्विषाम्

पुराणः पुमान् पुरुषः कानिचित् लोकानां कृत्यानि कार्याणि ‘विभाषाकृत्योरिति’
कृधातोः क्यप् लोककार्याणीत्यर्थः । विचित्य विचार्य लोककार्याण्युद्दिश्येत्यर्थः ।
तपस्यति स्म लद्दस्मे इति स्मयोगे भूतार्थे लद् ॥ १४ ॥

तस्य आयुधान्यपि तपसा अनुकूलतां यातानीति क्रमेण दर्शयति । सुदर्श-
नेति । इह अरण्ये अदिपूरुषः विष्णुः त्रीणि नेत्राणि यस्य सः त्रिनेत्रः
शंकरः ‘विष्णुक्षत्रिलोचनः’ इत्यमरः । अन्या मूर्तिः मूर्त्यतरं मयूरव्यंसका-
दिलात्समासः । त्रिनेत्रस्य शंकरस्य मूर्त्यतरं देहांतरं अन्यदेहं इति यावत्
शंकरस्य अष्टमूर्तित्वात् अष्टासु मूर्तिषु अन्यतमा वनिर्भवति तथाचोक्तं ‘पृथिवी
सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचंद्रमसौ सोमयाजीचेत्यष्टमूर्तयः’ इति ।
पूर्वसुदर्शनेन चक्रेण छिन्नानि पश्चात्समाहृतानि सुदर्शनसमाहृतानि ‘पूर्वकालैकेति
समासः’ । एताद्वानि इधनानि काष्ठानि यस्य द्विजेन गद्देन ‘दत्तविप्रांडजाद्विजाः’
इत्यमरः । पक्षः गद्दन् सएव व्यजनं तेन वीजितं ध्मातं एतादृशं हव्यवाहनं
आप्नि ‘हुतभुक् दहनो हव्यवाहन’ इत्यमरः । हृयंते इति इव्यानि हुधातोः
कर्मणि यद् हीवर्द्वयैरित्यर्थः जुहाव हुधातोः कर्मणि लिद् । रूपकालकारः ॥ १५ ॥

इदानीं खद्गोपयोगं दर्शयति । तपस्यतीति नन्दकः एतन्नामकः विष्णोः खद्गः
शातयति नाशयति इति शातनः शद्धातोः णिजंतात् कर्तरि नंद्यादित्वात्
ल्युः शदेरगतौ तः इति शदेस्तादेशः । शत्रूणां रिपूणां शातके घातके स्वामिनि
प्रभौ श्राविष्णौ ‘स्वामिनैश्वर्ये’ इति निपातनात्साधुः तपस्यति तपश्चरति सती-
त्यर्थः । तपश्चन्द्रात् ‘कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोः’ इति क्यद् तपसः
परस्मैपदं चेति परस्मैपदं । समिधः इध्मानि कुशाः दर्भाः तेषां छेदनं द्वेधीकरणं
समिन् कुशच्छेदनमेव सामेत्कुशच्छेदनमात्रं तस्मिन् तत्परः आसक्तः ‘तत्प्रे-
सितासक्तेत्यमरः’ अतएव मुसंयतः नियतः सन् सुराणामरयः शत्रवः दैत्याः
तेषां वक्षांसि ‘उरांसि उरोवत्सं च वक्षश्चेत्यमरः’ । तत्संबंधि क्षतजं रक्तं तदेव
आसवः भयं ‘मैरेयमासवः सीधु’ इत्यमरः । तं तदा तपःकाले न अभिननंद-
न मानयामासेत्यर्थः स्वामिनि शत्रुहिंसां त्यक्त्वा तपस्यति सति तदाशुवं नंदकोपि
समित्कुशच्छेदनतत्परः सन् दैत्यवक्षोरक्षणं तत्प्राजेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं गदयापि हिंसा त्यक्तेत्याह । तदा तपःकाले गदा कौमोदकी

नवं स्वकोशाङ्कुतवारिधारया वनं तद्गणामनुगृह्णता रणे ।
न पाञ्चजन्येन जनस्य तेनिरे भियो विशुष्काशनिभैरवैरवैः ॥ १८ ॥
सलीलमुदण्डसरोजविष्ट्रे निषद्य पादेन पुरोऽवलम्बिना ।
परिस्पृशन्त्या चलवीचिमस्तकं तदा किलागायि कलं न पश्या १९

नाम्नी रणतः दुङ्दुभयो यस्मिन् स रणहुदुभिः अतएव भैरवः भवंकरः एतादशो
यो रणः युद्धं तंसमेभ्येत्य प्राप्य भयं भीतिं वित्तनोति वित्तन्बन् तस्मिन् अप्यच-
स्तानि धिङ्कृतानि शिरस्त्राणां जालानि येन एतादशे भयाभावात् त्यक्षिरस्त्राणके
इत्यर्थः । एतादशे विद्रिषां शत्रुणां शिरसि मस्तके मस्तकेषु इत्यर्थः । जात्येक-
वचनं निमज्य पतिन्वेति यावत् मन्मां धातुविशेषं न जघास न भक्षयामास
अद्भुमक्षणे लिट्यन्यतरस्यां इत्यनेन घसादेशः । अनुप्रासालंकारः । विष्णौ तप-
स्यति शब्दप्रदाराभावात् गदायाः शत्रुमज्जाभक्षणं न जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥

इदानी पांचजन्योपयोगं दर्शयति । नवमिति । स्वस्य यः कोशः कुड्मलः
तेन आहता आनीता या वारिधारा उदकधारा तया तरुणां वृक्षाणां वनं अनुगृ-
ण्हता अनुगृण्हातीत्यनुगृण्हन् तेन स्वकोशानीतवारेणा वनं सेचयतेत्यर्थः । एता-
दशेन पांचजन्येन पंचजने देत्यविशेषे भवः पांचजन्यः तेन विष्णोः शंखेन
‘गंभीराऽव्यः’ इति सूत्रे पंचजनादितिवार्तिकेन व्यप्रत्ययः रणे युद्धे विशुष्कः
जलरहितः यः अशनिः वियुत् ‘अशनिः लीपुंसयोः स्याच्चवलायां पवावपी’ ति
मेदिनी तद्रूप रवैः शब्दैः अशनिपातवत् शब्दैरित्यर्थः जनस्य लोकस्य भियः
भीतयः न तेनिरे न विस्तारिताः तनु विस्तारे कर्मणि लिट् एत्वाभ्यासलोपी
अनुप्रासः ॥ १८ ॥

‘क्रीडां शरीरसंस्कारं समाजोत्सवदर्शनं । हास्यं परगृहे यानं त्यजेत् प्रोपित-
भर्तृका’ इति याङ्कवलक्योक्तेः प्रोपितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणां क्रीडादिनिवेधात्
स्वपतौ विष्णौ तपस्यति लक्ष्मयापि क्रीडादि त्यक्षमित्याह—सलीलमिति ।
तदा पुरुषतपःकाले उत्कृष्टः दंडः नालं यस्य तदुद्देशं एतादशं यन् सरोजं कमलं
तदेव विष्टरः आसनं ‘विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठायमासन’ मित्यमरः ।
तस्मिन् सलीलं लीलया सदितं सलीलं ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति उमासः ।
निषदनकियाया विशेषणमेतत् सलीलं यथास्यातथा निषद्य उपविश्य वदलृष्टि-
शारणगत्यवसादनेषु अस्मात् कृत्वा ल्यवादेशश्व । पुरु अप्रभागे अवलंबते
तच्छीलः अवलंबीतेन ‘मुप्यजाताविति’ ताच्छील्ये जिनिः एतादशेन पादेन चर-
णेन चलाः चंचलाः या वीचयः ऊर्मयः ‘लिंगा वीचिरधोर्मिषु’ इत्यमरः ।
तासां मस्तकं दिरः अप्रमिति यावत् तत् परिस्पृशन्त्या परिस्पृशति इति परि-
स्पृशती तया परिपूर्वात् स्पृशते लटः शत्रादेशे उग्रितव्येति दीप् आच्छीनयो-
र्म् । एतादश्या पद्यया लक्ष्म्या ‘लक्ष्मीः पद्मालया पञ्चत्यमरः’ कःर्या कलं

फणावतामुद्भरणेषु वारिधिप्रवाहसिकाद्याचलस्थितः ।
वितत्य पक्षावधिपः पतनिणां व्यशोषयन्न प्रतिसूर्यमायतम् ॥२०
विहारमारण्यकमिष्टवस्तुदं विहाय वलकेन समं वितृस्तयन् ।
इतः किल कोधपराहतो हरिः पुरा प्रतस्थे बलिवन्धसिद्धये ॥२१
ततः प्रहृत्येव गुणस्य सम्पदा हिरण्यगर्भस्य विधूतहिंसया ।
निषेव्यते श्वापदसम्पदा पदं तपस्विनामृद्धमिदं शमावद्दम् ॥२२॥

मधुरं यथास्यात्तथा न अगायि किल गानं न कृतमेवेत्यर्थः । कैगैशब्दे कर्मणि
छड्चिण् तलोपः ॥ १९ ॥

फणावतामिति । पतनिणां पतनाणि पक्षाः संति येषां तानि पतनिणः पक्षिणः
‘अत इति ठानाविति’ इनिः ‘पतत्रं च तनुरुदं’ इत्यमरः । तेषां अधिपः प्रभुः
गरुड इति यावत् फणाः फटाः संति येषां ते फणावंतः सर्पाः तेषां
उद्भरणेषु उत्कर्षणेषु इत्यर्थः । वारीणि धीयते यस्मिन् वारिधिः समुद्रः
कर्मप्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः तस्य प्रवाहः तेन सिक्षिः सेचनं तस्यां
सत्या ‘यस्य च भावेनेति’ सप्तमी । सर्वेद्भरणकाले समुद्रोदकेन आद्रेत्वे सती
त्यर्थः । उदयानले स्थितः विद्यमानः सन् प्रतिसूर्यं सुर्यस्य भामिमुख्यं
प्रतिसूर्यं ‘लक्षणेनाभिप्रतीत्यनेन’ अव्ययीभावः । आयतं विस्तृतं यथास्यात्तथा
पक्षां पत्रे ‘गरुणपक्षश्छदाः पत्रं’ इत्यमरः । वितत्य विस्तार्य न व्यशोषयत्
न विशेषितवान् । भगवतस्तपसि स्थितत्वात् तत्रैव गरुडस्याव्यागमनात् समु-
द्रस्यसर्पाणां प्रहणाभावात् आद्रेभावाभावेन पक्षशोषणं नासीदित्यर्थः ।
अनुप्रासालंकारः ॥ २० ॥

विहारमिति । पुरा कदाचित् पूर्वस्मिन्काले इत्यर्थः इष्टवस्तुदं अभीष्टं वस्तु
ददातीति अभीष्टवस्तुदः तं अभीष्टप्रापकमित्यर्थः आरण्यकं अरण्ये भवः आरण्यकः
‘अरण्यान्मनुष्ये’ इति सूत्रस्थेन ‘पथ्यध्यव्यापविहारमनुष्यहस्तिष्ठितिवाच्यं’ इति
वार्तिकेन दुष्प्रत्ययः तं । विहारं तपोरुपकीडां विहाय त्यक्त्वा कोधेन
कोपेन अर्थाद्विलिपिषयकेण इत्यर्थः । पराहतः ताडितः व्याप्त इति यावत्
एताङ्गाः हरिः वामनरूपः वल्केन समं वल्कलेन सार्धमित्यर्थः । तूस्तानि जटी-
भूतकेशान् विहंति इति वितृस्तयन् जटाभावं परित्याज्य मृदूकूर्वन् इत्यर्थः ।
‘मुण्डभिश्वश्लक्षणेत्यादिना’ वितृस्तशब्दात् णिच् । अत्र तपःकरणाभावात् जटा-
भावत्यागपूर्वकं मृदूकरणमिति भाति । बले: एतानान्नो दैत्यस्य यो वंधः वंधनं
तस्य सिद्धिः निष्पत्तिः बलिबंधनार्थमित्यर्थः । इतः एतस्मात् प्रदेशात् प्रतस्थे
किल जगामेत्यर्थः । समवप्रविभ्यस्थः इति कर्तर्यात्मनेपदं ॥ २१ ॥

ततद्विति । ततः वामनप्रस्थानानंतरं हिरण्यं सौवर्णं ब्रह्मांडं गर्भे यस्य स
हिरण्यगर्भः अत्र हिरण्यगर्भपदेन विष्णुरुच्यते ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे’ इति

प्रगृह्य पुच्छे शिशवस्तपस्तिवनां मसीपयः सेककृतानिवासितान् ।
यदद्विन्दून् गणयन्ति चापलाद्विलोकयद्वापिनमेनमग्रतः ॥ २३ ॥

ध्रुती । हिरण्यगर्भपदेन 'आत्मा या इदमेकमैवाप्र आसीत्' इत्यादि श्रुतिसमाख्यया योग्यतया च विष्णोरेव निर्णीतत्वात् । तथा च हिरण्यगर्भस्य विष्णोः गुणस्य अर्थात्सत्त्वगुणस्य संपदा संपन्न्या अत्र संपदः इति पाठः समीचीनः प्रहरयेति कृयोगेन कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरिपष्टया न्यायत्वात् यथाभृतनृतीयांतपाठे तु अंतर्धौ येनादर्शनभिच्छतीति निर्देशेन कर्तृकर्मणोरित्यस्य अनित्यत्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इत्यनेन तृतीया बोध्या । प्रहृत्येव प्रहारेणैव विधूता उत्सृष्टा हिंसाया 'समुक्षितं धूतमुक्ष्ये' इत्यमरः । एतादृश्या शापदसंपदाशापदमित्यत्र 'शुनोदंतदंश्च' इति वार्तिकेन पदशब्दे परे पूर्वपदस्य खन् इत्यस्य दीर्घः रथंतरादिवन् वनचरेषु पशुषु रुद्धोयं तेषां सिंहव्याघ्रादिवनचरपश्चनां या संपन् संपत्तिः तया प्रभूतश्चापदैरित्यर्थः । शमावहं आवहतीत्यावहं वहप्रापणे पचाद्यन् शमस्य शांतेः आवहं शमावहं अत्रत्यानां मनः शांतिकारीति यावत् एतादृशं तपस्तिवना प्रशस्तं तपो येषां ते तपस्तिवनः 'तपः सहस्रेति विनिः' तेषां कुदं समृद्धं इदं पुरोवर्तिपदं स्थानं 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांग्रिवस्तुपु' इत्यमरः । निषेद्यते निपूर्वात् सेव॑धातोः कर्मणि लट् । अत्र विष्णोः सत्त्वगुणत्वेन तत्सहवासेन नैं रजोगुणं हित्वा सहजवैराण्यपि शापदानि हिंसावर्जे मुखेन वर्तते इति तात्पर्ये । उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २२ ॥

पूर्वस्मिन् श्लोके विधूतहिसतेति सहजवैरापिश्चापदैः घातुकत्वं त्वरमित्युक्तं तदेव दर्शयति द्वाभ्यां । प्रगृह्यते । तपस्तिवनां तापसाना 'तपस्वी तापसः पारिकांक्षी वाचयमो मुनिः' इत्यमरः । शिशवः शावकाः 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । पुच्छे प्रगृह्य पुच्छे धृत्येत्यर्थः । अप्रे वृक्षः कृपि-संयोगीतिवत् अवच्छेदावच्छेदकभावः संबंधः सप्तम्यर्थः पुच्छावच्छेदेन गृहीत्वेति यावत् भस्याः कृजलसंबंधियत्वयः उदकं मेला इत्यर्थः (शाई इति भाषायां) तस्य यः सेकः सेचनं तेन कृतानिव उत्पादितानिव असितान् कृष्णवर्णान् 'कृष्णे नीलासितश्यामे' त्यमरः । एतादशान् यदेगविंदून् यस्य द्वापिनः अंगं शरीरं तत्संबंधिनः ये विंदवः पृष्ठाः 'पृष्ठति विदुपृष्ठता' इत्यमरः । तान् चापलान् चपलाना चंचलानां भावः चापलं चांचल्यं तस्मात् गणयन्ति संहयान यंति एतादृशं अप्रतः अप्रभागे इत्यर्थः । आशादित्वात्सप्तम्यंतात्सिः एनं पूर्वांकं अन्वादेशत्वात् 'द्वितीया टौस्वेनः' इत्येनादेशः । एतादृशं द्वापिनं शार्दूलं 'शार्दूलद्वापिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । विलोक्य पश्य लोकदर्शने णिजंताष्टोद । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ २३ ॥

इमौ हरी संहतरोषशक्तिर्गतौ नितान्ततस्तौ तपनस्य दीसिभिः ।
तलं गजस्य सुतगण्डसम्पदः फणातपत्रं फणिनश्च वाञ्छतः ॥२४
तथा गिरं व्याहरतैव रोदसी वितत्य यातं पवनेन रंहसः ।
विधूनयन्त्रद्विपिनं द्विषद्वलं ध्वजैरुपालक्ष्यत काकलाञ्छनैः ॥२५॥
सरोषरक्षः प्रतिविम्बविग्रहं कृपाणपत्रे शरदम्बरत्विषि ।
विगृहतां जीवितपानलिप्सया स्थितः समास्थाप्य यमो यथा वभौ

इमाविति । संहतरोषशक्तिर्गतौ रोषः क्रोधः शक्तिं आशंका भावे कः संहते
रोषशक्तिर्गते याभ्यां एतादृशौ इमौ पुरोवर्तिनौ हरी सिंहभेदौ ‘यमानिलेद्रचं-
द्राकेविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेदेषु हरैः’ इत्यमरः । द्वंद्वादौ संहत-
पदस्य संयोगात् त्यक्तकोपशंकावित्यर्थः । सिंहः त्यक्तकोपः भेदः त्यक्तशंक
इति यावत् । तपनस्य सूर्यस्य दीसिभिः तेजोभिः नितांतं अत्यंतं यथास्यातथा
तस्तौ तीव्रैर्कांतनितांतानि’ इत्यमरः । एतादृशौ संतौ सुतगंडसंपदः सुता
गंडसंपत् कटसंपत्तिर्यस्य मदस्ताविणिइत्यर्थः । एतादृशस्य गजस्य इस्तिनः तलं
उदराधोभागं च फणिनः सर्पस्य ‘चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी’ इत्यमरः ।
फणाएव फट्टैव आतपत्रं छत्रं ‘फटायां तु फणा द्रव्योः ‘हैमं छत्रं त्वातपत्रं’
इत्युभयत्राप्यमरः । वाञ्छतः इच्छतः वाञ्छिइच्छायांलद् उत्प्रेक्षानुप्रासौ ॥ २४ ॥

तथेति । तेन प्रकारेण तथा पूर्वोक्तप्रकारेण गिरं वाणी ‘गीर्वांगवाणी सरस्वती
त्यमरः’ । व्याहरतीति व्याहरत् व्याहरै ब्रूते इति तथा ‘व्याहारउक्तिर्लिपि
तं’ मित्यमरः । तेन एव त्रुवतैव श्रीरामचंद्रेण कर्त्रा रंहसः वेगस्य ‘रंहसारसी
तुरयः स्यदः’ इत्यमरः । पवनेन वायुना रोदसी यावापृथिव्यौ ‘यावापृथिव्यौ
रौद्रस्यौ यावाभूमी च रोदसी’ इत्यमरात् । वितत्य विस्तीर्य व्याप्येति यावत्
यातं गतं तत् स्वाधिष्ठितं विपिनं अरण्यं विधूनयति कंपयतीति विधूनयत्
अथवा रंहसा पवनेन तद्विपिनं विधूनयत् रोदसी वितत्य यातं इति अन्वयः
एतादृशं द्विषतां शब्दाणां बलं सैन्यं काकाः वायसाः लाञ्छनानि चिन्हानि येषां
ते एतादृशैः ध्वजैः केतनैः हेतुभिः उपालक्ष्यत प्राङ्मायत ॥ २५ ॥

सरोष इति । रोषेण क्रोधेन सहितं सरोषं तथ तत् रक्षः राक्षसः विगृहतां
विगृहंति द्वेषं कुर्वति इति विगृहंतः शत्रव इत्यर्थः । तेषां जीवितस्य जीवनस्य
यन् पानं तस्य लिप्सा लाभेच्छा लभ् घातोः सञ्चतात् अप्रत्ययः इत्यनेन अप्रत्ययः
इसादेशः अभ्यासलोपश्च तथा शरदः संबंधि यत् अंदरं आकाशं तद्रत् त्विद्
कांतिर्यस्य एतादृशे कृपाणपत्रे कृपाणः तरवारिः स एव पत्रं दलं तास्मिन् प्रति-
विमेव विप्रहः देहः तं समास्थाप्य स्थितः यथा यमः अंतकः तथा वभौ
शुश्रुमे ॥ २६ ॥

असंख्यगृहा अपि तत्र सैनिकाः पिशाचरक्षस्ततिभिर्जिरन्तरम् ।
कृतान्धकार रथचक्रेणुभिर्जगुर्जगत्सत्वरजस्तमोमयम् ॥ २७ ॥
चकार लक्ष्यं प्रथमो बलोत्तरो नमः अति तत् पदिको बलं द्विपाम् ।
तति क्षितिस्थामनुजो जघान च द्रव्यगुरजामतिदन्तयद्विभुम् ॥ २८ ॥

असंख्यगृहा इति । नास्ति संख्या येषां ते असंख्याः ते च ते गृहाः क्षेवाः
गृहप्रदृगे 'ग्रुपधाचाकृपिन्तुते' इति क्यप् । विशेषणं विशेष्येनेति समाप्तः ।
अथवा संख्याया आभावः असंख्यं तत् गृहाः असंख्यगृहाः संख्या परिच्छेतु-
मशक्या इत्यर्थः । एताहाशाः तत्र राक्षससेनार्था सैनिकाः सेनायां समवेताः
सैनिकाः समवायान् समवैति इति अधिकारे सेनायावेति ठक्प्रत्ययः । 'सेनार्था'
समवेता मे सैन्यास्ते सैनिकार्थ ते' इत्यमरः । पिशाचार्थ रक्षांसि च तेषां तत्यः
पंक्तयः ताभिः हेतुभिः निरंतरं अंतरं अवकाशो वस्मात् तत् आप्नाम-
मित्यर्थः । रथानां स्यंदनानां चक्राणि तेषां रेणुभिः रजोभिः 'रेणु द्रव्योः क्षियां
धूलिः पांसुर्ना न क्षिया रजः' इत्यमरः । तैः हेतुभिः कृतः उत्पादितः अंधकारः
च्छांतं यस्मिन् 'अंधकारोऽक्षियां च्छांतं' इत्यमरः । एतादृशं जगत् विष्टपं
सत्त्वं च रजस्त तमव्य सत्वरजस्तमासि सत्वरजस्तमःप्रवुरे चत्वरजस्तमोमयं
तत्प्रकृतष्वन्ने मयद् इति मयद् । अपि संभावनायां 'गर्हासमुच्चयप्रश्वसंख्यासंभा-
वनास्वपीत्यमरः' । सत्वरजस्तमोगुणात्मकमिति संभावितमिति यावद् तथा जगुः
वर्णयामासु कैर्गेशान्दे लिद् । पिशाचादिप्राणिसत्वात् सत्वमयं रेणुभिः रजोमयं
अंधकारात्मोमयमिति इत्येवं ॥ २७ ॥

नकारेति । बलोत्तरः बलेन वीर्येण उत्तरः धेष्ठः तृतीया तत्कृतार्थेति समाप्तः
एतादृशः पदिकः पादाभ्यां चरतीति पदिकः 'चरतीति ठक्' इकेचरताऽपुरुख्यान-
मिति पद्मावः एतादृशः प्रथमः पूर्वोत्पमः भीरामभद्र इत्यर्थः । नमः आकाशं
‘नमोतरिक्षं गगनं’मित्यमरः । तत् अतिं आत्रितं तत्पूर्वोक्तं द्विषां शत्रूणां
‘द्विद्विपक्षाहितमित्रे’त्यात्यमरः । बलं सैन्यं लक्ष्यं शरस्यं ‘लक्षं लक्षं शरस्यं
येत्यमरः’ । नकार अनु अजनीत्यनुजः यवीयान् ‘अन्येष्वपि इत्यते इति
जनेर्दः’ लक्षणः इत्यर्थः । क्षितौ पृथ्यां तिष्ठतीति क्षितिस्था । मुपीति बोग-
विभागेन स्थापातोः कः प्रत्ययः तो द्रवतुरंगां द्रवतः गच्छतः तुरंगा अभ्या-
यस्यां सा तथा तां द्वगतौ शत्रूप्रत्ययः । पुनः लद्प्रदृणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधि-
करप्येषि कवित् शतुप्रत्ययः । 'पोटकेवाति तुरंग तुरंगावेत्यमरः' । अतिदंतवद्विभुं
इतिवक्तारपटितः पाठः साधुः प्रशस्ता दत्ता येषां ते दंतवतः दंतिनेत्यर्थः वय-
प्यत्र 'अत इनि ठनाविति' इनिना मतुपूर्वाधो युजः तथापि शाहुलक्ष्यत् समाप्तेवं
इति चिदस्य गतिरियं वस्तुतस्य प्रमाद एवायमिति भाति इत्स्तिनि दंतवच्छप्तस्य
क्षापि कोशादावगुप्तमात् । अगतिक्षणतिवाहुलकाधयने प्रमाणाभावाच क्षपि-

युधि द्विपा रामशरेण दारिताः कृतत्वराधोरणमुक्तकन्धराः ।
यतो धरण्यामनुकृष्टवारिदं दिवः पतन्तो रुहजुः स्वसैनिकान् २९
शारासने वर्त्मनि लक्ष्यमेदने परैरुपालक्ष्यत नेषु सन्ततिः ।
ऋतेऽपि हेतोरिव दीर्घवक्षसो निषेतुरस्य प्रधने सुरद्विषः ॥ ३० ॥
यथा गुणस्य च्वनयः समुद्ययुर्निपातशब्देन समं युधि द्विपाम् ।
तथाऽस्य योद्युर्घनुषो विनिर्गता जवे विशेषं विदधुः शिलीमुखाः ३१

प्रयोगाणामशुदानामुपलंभातेत्यास्तां तावत् अतिदंतवत् इति वथास्थितपादो
वा अर्थबोधको भवेत् आदरणीयः । अतिशयिता ये दंतवतः तैः विभुः
व्यापिना एतादृशी तति वक्ति अर्थात् द्विपामिति संबन्धते जघान च नाशया-
मात् । इन् हिंसागतयोः लिंद् द्वित्वभव्यासाचेति कुत्वं ॥ २८ ॥

युधीति । युधि आज्ञा 'समित्याजि समिद्युधः' इत्यमरः । रामस्य रामभद्र-
स्य शरः बाणः तेन दारिताः भेदिताः 'दारिते भिन्नभेदिती' इत्यमरः । अत-
एव कृता त्वरा यैः एतादृशा ये आधोरणाः इस्तिपकाः 'आधोरणा इस्तिपका'
इत्यमरः । तैः मुक्ता त्यक्ता कंधरा ग्रीवा येषां ते 'शिरोधिः कंधरेत्यपी'-
त्यमरः । स्वपातभिया आधोरणैस्त्यकंधरा इत्यर्थः । वारीणि उदकानि ददतीति
वारिदाः 'आतोनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । अनुकृष्टा अनुकृताः वारिदाः भेदाः
यस्मिन् कर्मणि तत् अनुकृष्टवारिदं पतनक्रियायाविशेषणमिदं 'वारिदोऽवभृत्'
इत्यमरः । दिवः आकाशात् पतंतः पत् गतौ शतृप्रत्ययः । द्विपाः द्वाभ्यां शुंडा
तुङ्डाभ्यां पिबंतीति द्विपा; । इस्तिनः सुषीति भोगविभागात् कः धरण्या पृथिव्या-
यतः गच्छतः इन् धातोः शतृप्रत्ययांतस्य द्वितीयांतमिदं रूपं एतादृशान् स्वसै-
निकान् स्वस्य सैनिकाः तान् रुहजुः वभंजुः ॥ २९ ॥

शारासन इति । शारासने धनुषि 'शारासनकोदंडकार्मुकं' इत्यमरः । वर्त्मनि मार्गे
लक्ष्यस्य शरव्यस्य भेदनं विदारणं तस्मिन् इयूणां बाणानां संततिः परंपरा परैः
शशुभिः नोपालक्ष्यत न प्राज्ञायतेत्यर्थः । एतेन श्रीरामभद्रस्य इस्तलाघवं दर्शितं ।
अतएव हेतोर्कृतेऽपीव हेतुं विनापीवेत्यर्थः । 'अन्यारादितरतेति' ऋते शब्दयोगे
पञ्चमी । दीर्घं विदीर्घं वक्षः उरो येषां ते दीर्घवक्षसः एतादृशाः सुरद्विषः सुरान्
द्विषंतीति तथा असुराः युध्युपदे क्रिप् अस्य श्रीरामभद्रस्य प्रधने युद्दे 'प्रधनं
प्रविदारणमित्यमरः' । निषेतुः निषूर्वात्पत् इत्यस्मात् लिंद् एत्वान्यासलैपौ ।
उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ३० ॥

यथेति । युधि युद्दे यथा गुणस्य धनुर्घणस्य च्वनयः शब्दाः द्विषां शत्रूणां
निपातस्य पतनस्य शब्दः भवनिः तेन समं सह 'साकं सत्रा समं सहेत्यमरः' ।
समुद्ययुः समुद्यगमुरित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण योधुः युद्धतीति योद्धा तस्य
योधुः युधसंप्रदारे तृन् एतादृशस्य अस्य रामभद्रस्य धनुषः शारासनात् विनि-
र्गता विनिष्ठाताः शिलीमुखाः बाणाः जवे वेगे 'रंहस्तरसी तु रथः स्यदः जवः'

मुरारिदस्तच्युतशस्त्रजालकान्यलघ्वलक्ष्याणि चिरं नभस्तले ।
 विशुष्कपश्चप्रतिमानि तच्छ्रुप्रतानवातोपहतानि बभ्रमुः ॥ ३२ ॥
 अभञ्जनेनाहितपक्षतिध्वनि प्रसर्पतां राजसुतस्य पत्रिणाम् ।
 अभुद्विषस्ते प्रतिलोममाहतैः शर्निन्जेरेव ददं निजग्निरे ॥ ३३ ॥
 क्षतं पृष्ठत्केन पतक्षिणां पथः पतद्वलं तत्तनयस्य भूभृतः ।
 निपातखेदादशिवे भुवस्तले भियेव तूर्णं जाहुरन्तराऽसवः ॥ ३४ ॥
 इत्यमरः । विशेषं आधिक्यं विदधुः चकुः । विपूर्वाधातः कृष्णेवर्तमानात् लिद् ।
 सहोक्त्यलंकारः ॥ ३१ ॥

मुरारीति । विशुष्काणि यानि पत्राणि पर्णानि तानि प्रतिमा उपमा येषां तानि 'प्रतिमानं प्रतिविवं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया' इत्यमरः । अतएव तस्य रामचंद्रस्य ये शरा वाणाः तेषां ये प्रतानाः समूहाः ततुविस्तारेभावे घम । यातेन वायुना उपहतानि ताडितानि अतएव वाय्वधीनत्वेन इतस्ततो गमनात् न लब्धं प्राप्तं लक्ष्यं शरव्यं यैः एतादशानि मुराणां अरयः शत्रुवः दैत्याः तेषां इस्तेभ्यः च्युतानि यानि अक्षणां जालकानि समूहाः नभस्तले आकाशमार्गे चिरं चिरकालं बभ्रमुः बभ्रमुचलने लिद् ॥ ३२ ॥

प्रभंजनेनेति । अभून् देवान् द्विषंति ते क्षुद्विषः दैत्याः 'आदित्या अभवः' इति कोशः । सत्सूद्विषेति किप् । आहितः पक्षतीनां पक्षमूलानां ध्वनिः शब्दो यस्मिन् तत् आहितपक्षतिध्वनि यथास्यात्तथा प्रसर्पणकियाया विशेषणमिदं । 'पक्षात्तिरेतिसूत्रेण' तिप्रत्ययः 'ली पक्षतिः पक्षमूलं' इत्यमरः प्रसर्पति गच्छ-तीति प्रसर्पतः तेषां सशब्दं गच्छतामित्यर्थः । राहः दशरथस्य सुतः पुत्रः तस्य रामचंद्रस्य पतत्राणि पक्षाः संति येषां ते पतक्षिणः वाणाः तेषां 'अत इनि ठनौ' इति इनिः । 'पत्रीरोद्युर्दयोः' इत्यमरः प्रभंजनेन वायुना 'पव-मानप्रभंजनौ' इत्यमरः । प्रतिलोमं विलोमं 'अच्चप्रत्यनुपूर्वात्सामलोम्नः' इत्यच्चप्रत्ययः । आहरणीक्षिणीविशेषणं चैतत् । आहतैः आनीतैः निजेरेव आनी-येरेव 'स्वके नित्ये निजं त्रिषु' इत्यमर । शरैः वाणैः ददं यथास्यात्तथा निजग्निरे ताडिताः निपूर्वादंते: कर्मणि लिद् । अनुश्रापः ॥ ३३ ॥

क्षतमिति । भुवं विभर्तीति पालयतीति भूभृत सुप्युपपदे किप् वेति भूषातोः किप् । तस्य दशरथस्य तनयस्य पुत्रस्य श्रीरामभद्रस्य पृष्ठत्केण वाणेन 'पृष्ठत्क-वाणविशिखा' इत्यमरः । क्षतं प्रहतं पतक्षिणां पक्षिणां 'पतत्रिपक्षिपतगपतन् पत्ररथाडजा' इत्यमरः । पथः मार्गात् आकाशादित्यर्थः । पततीति पतन् एतादेवं तत्पूर्वोक्तं बलं राक्षससंन्यं कर्म असवः प्राणाः अपांत्सैन्यस्य 'पुंसिभूम्न्य-सवः प्राणा' इत्यमरः । अशिषे अमंसले पूर्वमृतराक्षसशाश्वाधिष्ठितत्वात् भशुवि-नीति वावत् तदुक्तं निर्णयसिध्मि ब्रह्मिष्टुः—'माममध्यगतो वावत् वावस्तिष्ठति कस्यचित् । प्रामस्य तावदाशी च निर्गते शुचितामिवात्' इति । एतादेवे भुवः

शितां^{३५} कुशन्यासविधूतमस्तकाः शिरः समीपे विनिविष्टवाहवः ।
ध्रुवं नदन्तो युधितं प्रहारिणं भयादयाचन्त यथा^{३६} अरिदन्तिनः ॥३५
द्विपं करीरीयुगमूलखण्डतप्रशीर्णदन्तं समदेन पद्यता ।
मृधावतारव्यथितेन चेतसि क्षणं विचके निकटेन दन्तिना ॥३६॥
करी करं यात मुदग्रविग्रहः परं प्रहर्तुं प्रतिहृत्य रंहसा ।
शरेण भित्वा निखिले निकीलिते शशाक मोक्षुन् भुजस्य मण्डले ॥३७

पृथिव्याः तले निपातस्य पतनस्य खेदः दुःखं तस्मात् भिर्यैव 'भीत्रा-
र्थानां भयहेतु' रित्यपादानतं अंतरा मध्ये तूर्णं सत्वरं 'सत्वरं चपलं तूर्णमविल-
वितामित्यमरः' जहुः तत्यजुः ओहाक् त्यागे लिट् । उत्प्रेक्षानुप्रासौ अलंकारौ ॥३८॥

शितेति । शिताः तीक्ष्णाः ये अंकुशाः सृणयः 'अंकुशोऽस्त्रीसृणिः खियां
इत्यमरः । तेषां ये न्यासाः आरोपणानि तैः विधूतानि कंपितानि मस्तकानि यैः
अतएव शिरः समीपे शिरसां मस्तकानां समीपे समीपभागे विनिविष्टाः स्थिताः
बाहवो येषां ते युधि समरे नदंतः अव्यक्तशब्दं कुर्वतः नदभव्यक्ते शब्दे लटः
शत्रादेशः एतादशः अरिदन्तिनः शत्रुहस्तिनः प्रहरति तच्छीलः प्रहारी प्रपूर्वाद्वरते:
मुख्यजाताविति णिनिः तं रामचंद्रं भयात् ध्रुवं अयाचन्त यथा प्रार्थयंत इवेत्यर्थः ।
यथा कश्चिद्धूर्वलः हस्तौ मस्तके परिधृत्वा शिरः कंपयन् सन् प्रवलं शरणं याति
तद्वत् हस्तिनः रामभद्रं शरणं ययुः किमित्युप्रेक्षा । उत्प्रेक्षानुप्रासावलंकारौ ॥३९॥

द्विपमिति । करीयोः दंतमूलयोः युग्मं युग्मं 'करीरी वीचिकायां स्थात् दंत-
मूले च दंतिनां' इति मेदिनी । 'युग्मं युग्मे कृतादिषु' इत्यमरः । तेन यत् मूले
मूलनागे खंडितं भेदः खंडिभेदने अस्मात् नपुंसके भावे क्षः तेन प्रशीर्णौ दंतौ
रदनौ यस्य एतादशं द्विपं हस्तिनं 'द्विरदोऽनैकपो द्विपः' इत्यमरः । पश्यति
अवलोकयति इति पश्यन् तेन मदेन दानेन साहितः समदः । तेन अनेन गर्वितत्वं
सूचितं एवंभ्रेतनापि मृष्ठे युद्धे योऽवतारः आगमनभित्यर्थः । 'मृधमास्कंदनं
संहयं' इत्यमरः । तेन व्यथितेन पीडितेन पूर्वं सगर्वत्वेषि भग्नदंतद्विपावलोकनात्
युद्धप्राप्तिसंजातदुःखेनेत्यर्थः एतादशेन निकटेन समीपस्थेन 'समीपे निकटासन्ने-
त्यायमरः' । दंतिना हस्तिना चेतसि अंतः करणे क्षणं क्षणमात्रं कियाविशेषण-
मिदं विचके विकृतामित्यर्थः । विकारो लब्ध इति यावत् । वैः शब्दकर्मणः
इत्युतो वेरित्य नुर्वत्माने अकर्मकाचेति सूत्रेण वैः किंवोऽकर्मकल्पयुक्तात्मने-
पदविधानेन छात्रा विकृवते इत्युदाहरणदानेन च विकारार्थकस्य किंवोऽकर्मक-
त्वं स्पष्टमेव । अतएवात्र भावे लिट् । अनुग्रासः ॥ ३६ ॥

करीति । उदग्रः उच्चः विग्रहः देहो यस्य 'उच्चप्रांश्च तोदग्रोच्छ्रात्सुगे
च वामने' । 'शरीरं वर्धमिग्रहः' इत्युभयत्रायमरः । एतादशः करी हस्ती
रेहसा वेगेन 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः' परं शत्रुं प्रहर्तुं प्रतिहृत्य समाहत्य यांतं
गतं करं शुद्धां शरेण वाणेन अर्धात् शत्रोः भित्वा निखिले संपूर्णे भुजस्य मंडले

निकीलिते रामशरेण वेगिना हृदं विभिद्योरुयुगे तुरङ्गमे ।
 कृतेऽपि दोषे भयमूढवृत्तिना हयेन कश्चिद्विचचाल नासनात् ॥ ३८
 रियोरपूर्णेन्दुमुखेन कञ्चन स्थिरासनः पत्रियुगेन राक्षसः ।
 निकृत्योरप्यधिजानु पादयोः पपात वेगेन यतो न वाजिनः ॥ ३९
 वधाय धावन्नभिशश्व विद्रिपः शरेण कृत्तच्युतमस्तकोऽपरः ।
 हतायुरप्यादिकृतेन कानिचित्पदानि वेगेन जगाम राक्षसः ॥ ४० ॥
 जवेन कश्चिज्जवनाम्नुदोपमं क्षणं सिताम्बैः कृतकर्णचामरम् ।
 निपत्य कुमे तरसा द्विधा गतैर्विहायसा वाहयति स्म दन्तिनम् ॥ ४१

चक्रवाले निकीलिते खिलीकृते सति, मोक्तुं न शशाक समयों नाभूदित्यर्थः ।
 मोक्तुमित्यत्र शक्धृष्टेत्यादिना तुमन् । अनुप्रासः ॥ ३७ ॥

निकीलित इति । कथियोदा वेगः रंहः अस्यास्तीति तथा एतादशेन रामस्य
 रामभद्रस्य बाणः तेन उरुयुगे सवप्नोः युगलं हृदं यथास्यात्यथा विभिद्य निकी-
 लिते संयते 'ददे कालितसंयते' इत्यमरः । एतादशे कुरंगमे मृगे दोषे निकी-
 लितदोषे कृतेऽपि आचरितेऽपि भयेन भीत्या मूढा विवेकरहिता शृतिः यस्य
 एतादशेन हयेन अश्वेन आसनात् न विचचाल । मृगबद्धं स्वस्यापि कीजितत्वं
 जातमिति भ्रात्या न चक्रालेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ३८ ॥

रिपोरिति । कञ्चन स्थिरं हृदं आसनं यस्य स स्थिरासनः । एतादशः राक्षसः
 रिपोः शत्रोः अपूर्णः अर्धं इत्यर्थः एतादशो यः हृदुः चंद्रमाः तदृतं मुखं यस्य
 एतादशेन अर्धचंद्राकारेणत्यर्थः । एतादशेन पत्रिणोः बाणयोः युगं युगमं तेन
 जानुनोरित्यधिजानु 'विमक्त्यर्थेऽव्ययीभावः' । पादयोः निकृत्योरपि छिन्नयोरपि
 वेगेन एतीति यन् तस्मात् यतः गच्छतः इण्धातोः शत्रंतस्येदं रूपं एतादशात्
 वाजिनः अश्वात् न । पपात् पन्दू गतौ लिद् ॥ ३९ ॥

वधायेति । शत्रोः समुखं अभिशश्व 'लक्षणेनाभिप्रति आभिमुख्ये' इत्यनेन
 अव्ययीभावः । शत्रोः समुखमिति यावत् वधाय नाशाय तादर्थं चतुर्थांयं
 धावतीति धावन् गच्छमित्यर्थः । तावत् विद्रिपः शत्रोः रामभद्रस्थेत्यर्थः ।
 शरेण बाणेन आदौ कृतं छिन्नं पक्षात् च्युतं गलितं कृतच्युतं 'पूर्वकालेक्षेति-
 समासः' । एतादशं मस्तकं उत्तमांगं यस्य अतएव हतं अपहतं आयुर्यस्य एताद-
 शोऽपि अपरः अन्यः राक्षसः आदौ छेदनापूर्वं कृतः आदिकृतः तेन वेगेन
 जवेन कानिचित्पदानि जगाम । मस्तके छिन्नेऽपि पूर्ववेगानुकृत्या कानिचित्पदानि
 जगामेति यावत् ॥ ४० ॥

जवेनेति । कश्चिद्राक्षसः जवनः तरसी 'तरसी त्वरितो वेगी प्रजाती जवनो जवः
 'जुचंकम्येति मुच्च' एतादशः यः अंडुदः मेषः सः उपमा यस्य । कुमे गंडस्थले
 निपत्य पतित्वा तरसा वेगेन इस्तिनः सिताभ्राणां या द्विधा द्विप्रकारेण
 'अधिकरणविचाले चेति धाप्रत्ययः' गतैः सितानि शुश्राणि यानि अश्राणि मेषाः

पृष्ठकमिन्नोदररन्धनिर्गतं स्वमन्त्रमुक्त्य खुराग्रपातनैः ।
दिशि क्षिप्तं युधि वेगधारयाऽपरो भुवं वाहयति स्म वप्तिनम् ४२
निकृत्य सौमित्ररथङ्गधारयाऽपवर्णितं स्वं तरसा भपाचरः ।
कुधा युधीकृत्य भुजं महीभुजः सुतं जघान ध्वनिकम्पितस्थलः ४३
न्यमज्जदद्देन रथाङ्गमीरितं परेण शत्रोरूपदण्डमस्तकम् ।
तमेव दण्डं परशुं विद्याय तं शिरस्यरातिर्निजधाम सस्वनः ॥ ४४

‘अत्रं मेधो वारिवाहः’ इत्यमरः । तैः करणैः कृते कर्णयोथामरे प्रकीर्णके
यस्य ‘चामरं तु प्रकीर्णक’ मित्यमरः । कुंभभिन्नस्थिताभ्राणि यस्य कर्णयोः चाम-
रवत् प्रतिभातः एतादशं दंतिनं हस्तिनं विहायसा आकाशमार्गेण ‘पुंस्याकाशवि-
हायसी’ इत्यमरः । वाहयति स्म प्रापयति स्मेत्यर्थः । लद् स्मै इति स्मयोगे लद्
अनुप्रासालंकारः ॥ ४१ ॥

पृष्ठक्तेति । युधि युद्धे अपरः राक्षसः पृष्ठकैः बाणैः ‘पृष्ठकबाणविशिखा’
इत्यमरः । भिन्नं विदीर्णं यदुदरं तस्य यदंत्रं छिदं तस्मान्निर्गतं बहिर्गतं एता-
दशं स्वं निजं ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वः त्रियां धने’ अंत्रं पुरीतन्
उकृत्य खुराणां अग्राणि प्रातभागाः तेषां यानि पातनानि तैः कृत्वा दिशि
हरिति ‘दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः’ इत्यमरः । क्षिपति प्रे-
रयति इति क्षिप्तं तं वाजिनं घोटकं ‘वाजिवाहवर्गंधवै’ त्यमरः । भुवं पृथिवीं
वाहयति स्म प्रापयति स्म । अत्र गतिबुद्धीति सूत्रेण अणि कर्तुः गौ कमेत्वं ॥ ४२ ॥

निकृत्येति । ध्वनिना शब्देन कंपितं चलितं स्थलं येन एतादशः क्षपाचरः
राक्षसः क्षपायां रात्र्यां चरतीति तथा ‘त्रियामा क्षणदा क्षपेत्यमरः’ । चरेष्ट
इति षष्ठ्यन्त्यः । सुमित्राया अपत्यं पुमान् सौमित्रः लक्षणः स्त्रीभ्योढगीति
दकं वाधित्वा ‘अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इत्वण्प्रत्ययः’ । तस्य यत् रथांगं
चकं ‘चकं रथांगं’ इत्यमरः । तस्य धारया निकृत्य कृतीछेदने इत्यस्य
निष्पूर्वस्य ल्यवंतस्य रूपं । अपवर्जितं त्यक्तं अपवाणितमिति पाठोऽसाधुरिति
भाति लेखकप्रमादो वा स इति ज्ञेयं । स्वमात्मीयं भुजं तरसा वेगेन कुधा
कोपेन कुर्याते: संपदादित्वात् भावे क्षिप् आयुधीकृत्य प्रहरणीकृत्य ‘आयुधं
तु प्रहरणं’ इत्यमरः । आयुधशब्दाच्चिप्रत्यये च्यांतत्वादूर्ध्यादित्यनेन गतिसङ्गायां
कृत्वेत्यनेन गतिसमासे ल्यवादेशः महां पृथिवीं भुक्ते हति महीभुक् दशरथः
तस्य सुतं पुत्रं लक्षणं जघान प्रजहारेत्यर्थः । लक्षणचक्रेण छिमं स्वभुजमेव
आयुधन्वेन प्रजहारेत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः ॥ ४३ ॥

न्यमज्जयेति । परेण शत्रुणा ईरितं प्रेरितं रथांगं चकं शत्रोः उपदण्डमस्तकं
‘दण्डस्य मस्तकं शिरः’ तस्य समीपं इति तथा ‘अव्ययं विभक्ती’ त्यादिना
सामीप्येऽव्ययीभावः दण्डामे इत्यर्थः । अधेन अर्धभागेन शत्रुणा अर्धस्य छंडित-
त्वात् अवशिष्याधेनेत्यर्थः । न्यमज्जत् पपातेति यावत् । अरातिः शत्रुः स्वनेन

स्वपाणियन्त्रच्युतशखसादितं विधाय चृन्दं बहुधा सुरद्विषयम् ।
रणाय कोशादसिमीशितुः सुतश्चकर्ष कृष्ण विवरादिवोरगम् ॥४५
परस्य सौमित्रिकृष्णपाणपाटितद्विधाभवदेहभूतो निकीलयन् ।
शरेण पाश्वे नृहरिः समग्रतां व्यथत्त रोपेण तु लीलया तु सः ॥४६
करं रणाय प्रतिहत्य धावति द्विष्ये निजघ्ने तनयेन भूभुजः ।
वहनि खण्डानि विधित्सुनाऽसिना समेत्य सम्पिण्डित एव तत्करः

सहितः तथा सशब्दः सन् इत्यर्थः । तपूर्वोङ्गमेव दंडं परशुं परश्वं ‘परशुश्च परश्वश्च’ इत्यमरः । विधाय कृत्वा तं पूर्वोङ्गं शत्रुं शिरसि शिरोकच्छेदेन निजघान ताढ्यामास । अयं भावः एकेन शत्रुणा तावत् चक्रं प्रहतं । अपरेण तत् प्रहतं । अतस्तस्यार्थं यस्मिन् तत् प्रहतं तस्य दंडे पतितं अतः स परशुः संपन्नः । चक्रार्थं दंडस्य शिरसि संलग्नं चेत् परश्वधाकारो भवति । अतः सः तमेव परशुं गृहीत्वा प्रहर्तिर निजघानेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वपाणीति । ईशितुः ईश्वरस्य ईशेश्वर्ये अस्मात् ताञ्छील्ये तृन्प्रत्ययः । दशरथस्य पुत्रः रामो वा लक्ष्मणो वा सुरान् द्विष्यतीति सुरद्विष्यः ‘सत्सुद्विषेति किप्’ तेषां दैत्यानां इदं समूहं ‘लियां तु संहतिः वृद्धं’ इत्यमरः । बहुधा बहुप्रकारेण ‘संख्याया विधार्थं धा’ इति धाप्रत्ययः । स्वस्य यः पाणिः हस्तः तदेवयत्रं तस्मान् च्युतानि गलितानि ‘स्तक्षं पञ्चं च्युतं गलितं’ इत्यमरः । यानि शब्दाणि आयुधानि तेः साधितं नाशितं विधाय कृत्वा रणाय युद्धाय तादर्थ्ये चतुर्थां । विवरात् विलात् विवरं चिलं इत्यमरः । कृष्णं कृष्णवर्णं उरगं उरसा गच्छतीति उरगः तं ‘उरसो लोपयेति’ उरःशब्दे उपपदे गमधातोः ढः प्रत्ययः इव सर्पमिवेत्यर्थः । कोशादस्त्रापि धानात् ‘कोशोऽस्त्री कुड्मले स्वाहपिधाने’ इत्यमरः । असि खड्गं चक्रं उज्ज्वारेत्यर्थः । उपमानुप्रासादवलंकारौ ॥ ४५ ॥

परस्येति । मुमित्रायाः अपत्यं पुमान् सौमित्रिः लक्ष्मणः ‘ब्रीम्यो ढक्’ इति ढकं बाधित्वा बाह्यादित्वादित् । तस्य यः कृपाणः खड्गः ‘करवालः कृपाणवत्’ इत्यमरः । तेन पाटितः विदीर्णः अतएव द्विधाभवन् शकलीभवन् यो देहः कावः तं विभूतीति देहभूतं तस्य परस्य शत्रोः इदं समग्रतामित्यनेन अन्वेति । पाइवं पार्वत्यभागे शरेण बाणेन निकीलयतीति निकीलयन् संदधत् सः पूर्वोङ्गः नृहरिः ना मनुष्यः हरिरिव सिंह इव नृहरिः ‘उपमितं व्याघ्रादिभिरिति’ समासः । रोपेण तु कोधेन तु लीलया तु हैलया तु समग्रस्य संपूर्णस्य भावः समग्रता ती व्यथत अकुरुत विपूर्वाद्धातेलह शप रुद्धः द्विलं । अत्र तुद्यं उत्प्रेक्षाद्यसूचनार्थः । उत्प्रेक्षालंकारः ॥ ४६ ॥

करमिति । रणाय युद्धाय करं शुद्धां प्रतिहन्य विस्तीर्णेत्यर्थः । उर्ध्वाकृत्वेति वा धावति अतिवेगेन गच्छति द्विष्ये हस्तिनि भूभुजः दशरथस्य तनयेन पुत्रेण निजघ्ने प्रहतमित्यर्थः । अविवाक्षितकर्मत्वेन अकर्मकत्वात् भावे लिद् । तदुक्तं

कृपाणकुत्सस्य दद्वोरुद्यन्त्रितं न पञ्चमार्द्दं निपात त्तादिनः ।
तुरक्कवल्लाद्वकष्टुष्टिना परेष मागेन च लम्बितं पुरः ॥ ४८ ॥
परेष स्वद्वेऽनुपपात पातिते सुरारिहत्तानविस्तृष्टविग्रहः ।
अपि व्यपाये सति सत्त्वमानयोऽद्विषे न दिन्सन्निव पृष्ठमाहवे ॥ ४९ ॥
निमग्नस्त्वे जठरे सुरद्विषः परिक्षरच्छोणितसिक्तमूर्तयः ।
परस्परस्य प्रसन्नं समुच्छसत्प्रहारवातेन पुनर्विशोषितः ॥ ५० ॥

‘ घातोर्याते वृनेवान्वये नोपसंप्रहात् । प्रसिद्धेराविवक्षाते कर्मणोऽहमिका किंवा ।’
श्रृति । वद्वनि प्रभूतानि खंडानि शक्तानि विविन्मुना विवातुमिच्छुना विपूर्वाद्याते:
मन् सनिमामेति इतादेशोऽन्यासलोपश्च सन्ततात् ‘ सतांशस भिक्षउः ।’ इति
उपल्यवः । एताद्वेन असिना खड्डेन समेत्वं संगत्य तस्य द्विपत्य करः शुद्धा
सार्पादित एव एक्षेष्व एव अव च मंडलोकृतएवेत्यर्थः । वहुखंडचिर्णायंवा
प्रवृत्तेन असिना करस्य संयमे तस्य पिण्डीकरणं विरोधः असिन्योगे हस्ति-
ना करः सङ्कृतित इति पारिहारः । विषमालंकारः ॥ ४९ ॥

कृपाणेति । कृपाणेन असिना कृनस्य छिन्नस्य सादिनः अशारोहस्तु
सादिनः । इत्यमरः । दद्वोरुद्यन्त्रितं दद्वां वो ऊह सक्षियनी ताम्यां यंत्रितं संबद्धं
पञ्चमार्द्दं पञ्चिमं च तद् अर्व च पञ्चमार्द्दं अत्र समांशाभावात् अर्व नपुरुषं इति
समाप्तो न किंतु कर्मधारयः एव । न निपात तुरंगस्य अशस्य या वल्ला
(उग्राम इति भाषायां) ‘ वल्लादेतावल्यवनं ’ इति त्रिकांडशेषः । तत्त्वं दद्वं वथास्या-
तया कृष्टः सुप्त्युगेति समाप्तः । मुष्टिः वस्य एताद्वेन परेष मागेष उपरिभागेनेति
वाचत् पुरः अप्रभाये ‘ स्वानपुरः पुरतोप्रतः ।’ इत्यमरः । लंबितं च । मध्यमागे
सार्वदीनिविश्वेऽपि दद्वसंलग्नमत्तात् अघोभागोऽभान्नपपात उपरित्तमागेषि वल्ला-
संलग्नमुष्टिनात् नैववपणात किंतु केवलं लट्टं इत्यर्थः ॥ ५० ॥

परेषेति । परेष शत्रुषा दद्वमणेनेत्यर्थः । खद्गे असौ पातिते सति त्वचे
साति उत्तानं यथास्यानया विनृष्टः त्वचः विमहः देहो यस्य एतादेशः सुराणां
देवानां अरिः शत्रुः दैत्यः अनुपपात शत्रुखद्वपातानंतरं दक्षविशेषणविशिष्टः
पपातेत्यर्थः । उत्तानं देहपतनं उत्त्रेष्टते अर्पाति । मत्त्वमानयोः श्राणमिमानयोः
‘ इव्यामुव्यवक्षाय ।’ त्वमरः । व्यपाये नाशे सन्यापि आहवे समेर द्विषे
शत्रुं पृष्ठं पृष्ठमायं न दिन्सन्निव न प्रदातुमिच्छन्निव उत्तानविमृष्टविग्रहः इति
पृष्ठेणान्वयः । उप्रेष्टालंकारः ॥ ५१ ॥

निमसेति । सुरद्विषः दैत्याः ‘ पूर्वदेवाः सुरद्विषः ’ इत्यमरः । जठरे उद्दरे निमसः
वंतर्गतः खद्गे ऽसिर्वन्ध्य एताद्वेन सति यस्व च भावेनेति सप्तमी । परितः लब्धत्
यत् शोणितं रुद्धं ‘ रुद्धक्षतज्ञशोणितं ’ इत्यमरः । तेन सिक्ता आद्रा मूर्तिः
देहो येषां ते एतादेशा अभवन् पुनः प्रसन्नं वल्लालंकारेष परस्परस्य अन्योन्यस्य
गाहुल्यम् अन्यपर्वयो न समाप्तवद् इति असुमासवद्वावः ‘ असुमासवद्वावः

ततस्ततास्त्रकुलवलोहिताम्बरः श्रियं जयस्थामुपयन्तुमुद्यतः ।
यथेष्प्सपानाशनतृपत्वेतसञ्चकार राजन्यवरश्चिरं द्विजान् ॥ ५२ ॥
ततो मरुत्पावकशखनिर्धुतप्रवग्धमारीचसुबाहुविग्रहः ।
बलं बलीयानबलीकृतं भिया ततं दिगन्तं स निनाय नायकः ॥ ५२
रणे दधानो हृदयं दयाऽहृतं सलीलमायम्य धनुर्धनुर्धरः ।
पराङ्मुखानां शनकैः शिलीमुखान् द्विपद्विपानां जघने जघान सः

पूर्वपदस्य मुपः मुर्वेक्ष्य 'इति । समुच्छुसन् लङ्घिं प्राप्नुवन् यः प्रहारवातः
प्रहारसंबंधी वातः वायुः तेन विशेषिताः शुष्काकृताः आसाभिति शेषः ॥ ५० ॥

तत इति । ततः युद्धप्रवृत्त्यनंतरं ततं विस्तृतं यत् अमुक् तस्य यः स्वः
सुतिरित्यर्थः । कुदोरप् इति सृधातोर्भावे अप्रत्ययः । तेन लोहितं रक्तं 'लोहितो
रोहितो रक्त' इत्यमरः । अंबरं बलं यस्य एतादशः । ये विजये तिष्ठति
इति जयस्था तां शनुजयप्राप्तमित्यर्थः । शुष्पीति योगविभागान् स्थावातोः
कप्रत्ययः एतादर्शा श्रियं लक्ष्मीं जयलक्ष्मीमिति यावत् उपर्यन्तुं उद्वौढं उद्यतः
प्रवृत्तः राजन्यवरः । राजन्येषु क्षत्रियेषु वरः श्रेष्ठः मुपसुपेति समाप्तः । रामचन्द्रः
लक्ष्मणो वा 'मूर्धाभियिको राजन्य' इत्यमरः । चिरं चिरकालं द्विजान्
ब्राह्मणान् पक्षिणश्च 'दंतविप्रांडजा द्विजाः' इत्यमरः । तत्र ब्राह्मणानां जन्मना
साविष्यपुदेशेन च द्विर्जातित्वात् द्विजत्वं 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्विजउच्यते'
इत्युक्तेः । पक्षिणा द्विजत्वं तु अङ्गरूपेण स्वरूपेण च । तान् ईप्सां इच्छां अनतिकम्य
वर्तते इति यथेष्पं । आप्नोते: समंतात् अप्रस्थयः द्वित्वे ईत्वे अभ्यासलोपः पदार्था-
नतिवृत्ती अव्ययीभावः । यथेष्पं ये पानाशने प्राशनभक्षणे पानकपकाशानां रक्त-
मांसानां च यथायोग्यं झेयं । ताभ्यां तृप्तं चेतः अंतःकरणं येषां ते एतादशान्
चकार । यथा विवाहादौ यथेच्छपानाशनादिभि ब्राह्मणाः तप्यते एवं जयश्रीविवा-
हेपि मांसादिभिः तेन पक्षिणः तीर्पिता इत्यर्थः । श्लेषानुप्राप्तावलंकारी ॥ ५१ ॥

तत इति । ततः जयश्रीप्राप्त्यनंतरं मरुत् वायुः पावकः अभिः तयोः शस्त्रे
वाय्वाय्वेष्टे इत्यर्थः । ताभ्यां पूर्वं निर्धुती कंपितौ पथात् प्रदग्धी पूर्वकालेकति
समाप्तः । निर्धुतप्रदग्धौ मारीचसुबाहुः एतमामकयो दैत्यविशेषयोः विश्री
देही येन यदप्यत्र सुबाहु मारीचेति भवितव्यं द्वेदेष्वेति सूत्रात् तथापि 'समुद्धा-
आदः' इति निर्देशेन पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् समाधेवं । बलीयान् अति-
शयेन बल्वान् इति तथा विन्मतोर्द्वागति ईयसुनि मनुषो लुक एतादशः सः
पूर्वोर्जः नायकः रामचन्द्रः ततं विस्तृतं भिया भीत्या अबलीकृतं अवलेय शीवत्
कृतं अवलाशान्दान् चिप्रत्ययः अस्य च्छावितीस्वं अबलीकृतमित्यन्न कुगतीति
समाप्तः । बलं सैन्यं दिगंतं दिशा अंतः तं निनाय प्राप्तवामास । अक्षित
नेत्रनेन द्विर्भवत्वं अनुप्राप्तावलंकारः ॥ ५२ ॥

रण इति । रणे युद्धे दयाहृतं दयाहृता येन दयार्द्धमित्यर्थः । पूर्वनिपातप्रकरण-

भृशं न सेहे युधि राममाशुग्रतानशुष्काशनिपातभीषणम् ।
युगान्ततिगमद्युतितेजसं द्विषो बलीयसो भ्रातृबलान्वितं बलम् ॥४॥
स्थित्वा गुणे महति तत्क्षणलघ्वमोक्षः
मुक्तिष्टुयुक्तिसफलाननसम्पदस्ते ।
शाक्या इवास्य विशिखा रिपुसैनिकेभ्य-
भकुत्तिविष्टपसभागमनोपदेशम् ॥ ५५ ॥

स्थानित्यत्वात् निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति । अथवा दयया आहृतं आकृष्टं
तृतीयासमासो वा एतादृशं हृदयं अंतःकरणं 'चित्तं तु चेतो हृदयं' इत्यमरः ।
धर्तेऽसौ दधानः एतादृशः धरतीति धरः पचायच् धनुषः धरः धनुर्धरः सः रामः
धनुः चापं लीलया सहितं सलीलं यथास्यात्तथा ज्ञायूम्य आकृष्य पराङ्मुखानां
विमुखानां द्विषतां शश्रूणां ये द्विपाः तेषां जघने कटिर्वभागे शिलीमुखान्
वाणान् 'अलिवाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । शनकैः मंदं यथास्यात्तथा शनैः
शब्दस्याकच् जघान प्रजहार हंतेलिंद । अनुप्राप्तः ॥ ५३ ॥

भृशामिति । बलीयसः अतिबलयुक्तस्य द्विषः शत्रोः बलं सैन्यं कर्तुं युधि युद्धे
आशुगानां वाणानां 'अजिह्वगखगाशुकाः' इत्यमरः । तेषां प्रतानः विस्तारः
प्रपूर्वात्तनोतेर्भावे धन् सं एव शुष्काशनिपातः जलरहितवज्रपातः अशनिपातेहि
श्रायः जलं अनुवर्तते प्रकृतवाणेषु जलासंभवात् शुष्केति विशेषणं । तेन भीषणं
भयंकरं अतएव युगांते प्रलयति तिगमद्युतिः तीक्ष्णकांतिः सूर्य इत्यर्थः । तद्वत्
तेजो यस्य भातृबलान्वितं भ्राता लक्ष्मणः तस्य यत् बलं सामर्थ्यं तेन अन्वितं
अनुकूलितमित्यर्थः । एतादृशं रमं भृशं अत्यंतं न सेहे न ममृषे इत्यर्थः । सह-
धातोलिंद् एत्वाभ्यासलोपां अनुप्राप्तः ॥ ५४ ॥

सर्गोते भिन्नवृत्तेन वर्णयति । स्थित्वेति । महति उत्कृष्टे गुणे सत्त्वशांत्यादिके
स्थित्वा तत्क्षणे गुणस्थितिक्षणे लघ्वः प्राप्तः मोक्षः निर्वाणं यैः 'अत्र्यो निः-
ध्रेयसामृतं मोक्षो' इत्यमरः । मुशिलष्टाः मुतरां विद्यमानाः युक्त्यः योगाः
शुभकर्मप्रयोगा वा तैः सफलाः आननानां मुखानां संपदो येषां एतादृशाः उत्त-
मयुक्तिवर्णनेन उत्तमयोगवर्णनेन वा सफलमुखा इत्यर्थः । एतादृशाः शाक्याः
युद्धविशेषा इव अस्य रामभद्रस्य महति विशाले 'विशालं पृथुलं गहत्'
इत्यमरः । गुणे मौव्यी 'रज्जुत्रिषुवीगुणः' इत्यमरः । स्थित्वा तत्क्षणे धनु-
गुणस्थितिक्षणे लघ्वः प्राप्तः मोक्षः धनुर्विभागो यैः एतादृशाः मुशिलष्टा युक्तिः
आननसंपदः अप्रभागसंपदो येषां मुशिलष्टाप्रशल्यसंपदइत्यर्थः । ते पूर्वोक्ताः
विशिखा वाणाः रिपोः सैनिकाः सेनासमवेता लोकाः 'सेनायावेति' ठक्
तेभ्यः तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं अत्र वृत्तौ त्रिशब्दः पूरणप्रत्ययांतः 'त्रिया क्लीवे
त्रिविष्टपं' इति कोशाः । त्रिविष्टपं स्वर्गः तस्य या सभा मुधर्माल्या तस्यां
गमनस्य वानस्य उपदेशं चक्रः विदधुः । युद्धमरणेन स्वर्गप्राप्तेरित्यर्थः । शेषा-

हुतभुजि निधनार्थ्ये शब्दव्यानि हुत्वा
परिणयति जयश्रीवीरकल्प्यां नृवीरे ।
समरपटहघोषे तत्र नृत्तं कथन्धै-
वैहलहधिरपद्मस्फारिसिन्दूरलेपैः ॥ ५६ ॥
मध्येनिकृत्तरजनीचरपूर्वकाया-
श्छेदैः स्थिता भुवि निपत्य भयं वितेनुः
रक्षःसु युद्धविमुखेषु विभिद्य भूमी-
मद्धोत्थिता इव पुनः समराय दैत्याः ॥ ५७ ॥

नुप्राणितोपमालंकारः । वसंततिलका वृत्तम् ‘झेयं वसंततिलकं तमजा जगौ गः’
इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

हुतभुजीति । नृषु वीरः तस्मिन् रामभद्रे निधनं मरणं आस्या यस्य ‘मरणं
निधनोऽवियां ‘आस्यावहे अभिधानं चेत्यमर्हा’ । हुतभुजि अमौ ‘दिरप्यरेता
हुतभुग्’ इत्यमरः । शब्दवः रिपवः एव हव्यानि हविद्रव्याणि तानि हुत्वा जय-
श्रीरेव वीरकल्प्या तां परिणयति उद्दृश्यति सति सुमरस्य युद्धस्य यः पटहः ठका
तस्य यो घोषः ध्वनिः तस्मिन् अत्र कोषे इति पाठः प्रामादिक इति भाति । तत्र
रणभूमौ वहलः य रुधिरप्यकः रक्तकर्दमः तेन स्फारिणः स्फूरदृपाः स्फुर
स्फुरणे गिजंतात्प्रव्यजाताविति गिनिः ‘चिस्फुरोणी’ इति वात्वं सिंदूरलेपा येषां
तैः कवचैः मूर्खविरहितक्रियायुक्तशरीरैः कर्तृभिः ‘कवचोऽव्याक्रियायुक्त’ इत्यमरः ।
नृतं नर्तनं कृतमित्यर्थः । नृतीग्रात्रविक्षेपे भावे च्चः विवाहे हि वरेण अमौ
हविर्हुत्वा कल्प्या उद्दृश्यते नटनर्तकाश्च अनेकवेषयुक्ताश्च वायघोषानुरोधेन नृत्यं
तीति सार्वजनीनमेवेतत् । रूपकालंकारः । मालिनीवृत्तं उक्तं च ‘ननमययु-
तेयं मालिनी भोगिलोकैः’ इति ॥ ५६ ॥

मध्ये मध्यमागे छेदैः भुवि भूतले निपत्य पतित्वा स्थिताः
निकृतानां छिन्नानां रजनीचराणां राक्षसानां ये पूर्वकायाः कायानां देहानां
पूर्वाणि पूर्वकायाः कर्तारः ‘पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशानैकाधिकरणे’ इति समाप्तः ।
रक्षःसु राक्षसेषु युद्धस्य रणस्य विमुखाः पराङ्मुखाः तेषु युद्धपराङ्मुखेषु
स्थित्वल्यर्थः । भूमि पृथ्वी भूमीमिति पाठे ‘कृदिकारादक्षिन न’ इति ढीप् । पुनः
समराय युद्धाय अधोत्थिताः अर्धं यथास्यात्तथा उत्थिताः सुषुपेति समाप्तः ।
दितेः अपत्यानि पुमांसो दैत्याः ‘दित्यदित्यादित्यनेन’ दिति शब्दात् यप्रत्ययः ।
असुरा इव भयं भाति ‘भितिर्भीः साश्वसं भयं’ इत्यमरः । वितेनुः विस्ता-
रयामासुः । तजु विस्तारे लिद् । दैत्यानां रसात्लनिवासिन्वान् उत्प्रेक्षेयं ।
तदुक्तं श्रीमद्रागवते ‘ततोऽधस्ताद्वासात्ले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातक-
वनाः कालकेया हिरण्यपुरवासिन् इति विमुखप्रत्यनीका उत्पत्या महोजसो महासाह-
सिनो भगवतः सकललोकमहानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रतिहतावलेपा विलेशया
एव निवसन्ति’ इत्यादि । उत्प्रेक्षालंकारः । वसंततिलकावृतं लक्षणं तूर्णं ॥ ५७ ॥

रामायुधव्यथितराक्षसरक्षारा-
स्पर्शेन लोहितरुचो मुहुरम्बुबाहुः ।
गौरीपतिप्रणितिसम्भमलाभवन्ध्यां
सन्ध्यामकालघटितां गगने वितेनुः ॥ ५८ ॥

संक्षीडद्रथतुरगद्विपाञ्चवृन्द-
व्युत्कान्तौ विरतपृष्ठत्कपातवृष्टि ।
निर्खिशस्फुरिततडिद्वियुक्तमाप
व्यक्तार्कयुति शरदीव तन्नभः श्रीः ॥ ५९ ॥

रक्षोवसापिशितपूरितंकुक्षिरन्धः
काकुत्स्थवाणहतहस्तमुखाधिकृदः ।
पर्यन्तलग्नरुधिराणि मृदुप्रणाद-
स्तुण्डानि वायसगणो रदने ममार्ज ॥ ६० ॥

रामेति । रामस्य रामभद्रस्य यानि आयुधानि प्रहरणानि 'आयुधं दु प्रहरणं' इत्यमरः । तैः व्यथिताः भीताः तादिता इति यावत् एतादशा ये राक्षसाः तेषां रक्तस्य या धारा प्रवाहः तस्याः स्पर्शेन संबंधेन लोहिता भारकता रुक्तकांति-येषां 'त्युः प्रभारुक्तिस्त्विडभा' इत्यमरः । एतादशाः अंबूनि उदकानि वाहयतीति अंबुवाहाः मेघाः अंबुशन्दे उपपदे वाहे: कर्मण्येण 'अत्रं मेघो वारिवाहः' इति कोशः । गगने आकाशे मुहुः पुनःपुनः यदा यदा रक्षोरक्त संबंधो भवति तदातदेत्यर्थः गौर्योः पार्वत्याः पतिः स्वामी शंकरः तस्य या प्रणतिः नमस्कारः तत्संबंधी यः संध्रमः त्वरा 'आरंभः संध्रमस्त्वरेति' कोशः तस्य यो लाभः प्राप्तिः तेन वंध्यां रहितामित्यर्थः । एतादशी अकालघटितां अकाले घटिता निर्मिता इति तथा संध्यां पितृप्रसूं 'सायंसंध्या पितृप्रसूरित्यमरः' वितेनुः विस्तारयामाशुः । अतिशयोक्त्यलंकारः । वसंततिलकावृतम् ॥ ५८ ॥

संक्षीडतीति । रथतुरगद्विपं रथाः स्यंदनः तुरगाः अश्वाः द्विपाः हस्तिनः एतेषां समाहारः रथतुरगद्विपं सेनांगत्वात् 'द्वंदव्य प्राणितूर्यसेनांगानाभित्येकव-द्वावः' संक्षीडत् विहरत् यत् रथतुरगद्विपं तदेव अत्रवृन्दं मेघसमूहः तस्य व्युक्तातौ अपसृतौ सत्यां विरतौ सत्यामिति यावत् विरता शांता पृष्ठत्काना वाणानां विद्वान् च पातः पतनं स एव वृष्टिः वर्षणं यस्मिन् निर्गतः त्रिशद्रथः अंगुलिभ्यः इति निर्खिशः खद्गः संख्यायास्तपुरुषस्य वाच्यः इत्यनेन ढच्समा-सांतः । तस्य एकरितं स्फुरणं तदेव तडित् विश्वृत् तथा वियुक्त विरहितं अतएव भव्ये व्यवधानामावात् व्यक्ता स्पष्टा अर्कस्य सूर्यस्य कांतिः यस्मिन् एतादशं तत्पूर्वोक्तं नभः कर्म शरदीव शरत्काले इव श्रीः शोभा कर्त्री आप प्राप । उप-मानुप्रासावलंकारौ । प्रहर्षिणी वृत्तम् । उक्तं च 'त्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयं' इति ॥ ५९ ॥

रक्ष इति । रक्षसां राक्षसानां वसा हन्मेदः पिशितं मासं च ताम्भ्या

राजात्मजौ मुनिसुताभूमिराहितार्थ्यै
प्रत्युद्रतौ मृगकुलैरुटजानि गत्वा ।
आवजिते विदधतुः शिरसी सुवाहो
र्बाणवजेन गुरुणी गुरुपादमूले ॥ ६१ ॥

इति कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये
मारीचसुवाहुवधो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

पूरितं पूर्णं कुक्षेः उदरस्य रंध्रं विलं यस्य ककुत्स्थस्य राजविशेषस्य गोत्रापत्यं
पुमान् काकुत्स्थः रामः विवादित्वादण् तस्य ये वाणाः शराः तैः हताः ना-
शिताः ये हस्तिनः दंतिनः तेषां मुखेषु अधिरूढः आरूढः मृदुः मृदुलः प्रणादः
ध्वनिः यस्य आकंठं उदरपूर्तैः आक्रांशे शक्त्यभावात् मृदुप्रणादत्वं । एताहशाः
वायसानां काकानां गणः समूहः पर्यंते प्रांतभागे लग्नानि संलग्नानि रक्षानि येषां
एताहशानि तुंडानि मुखानि चंचूरित्यर्थः । रदने हस्तिदंते ममार्ज शोषयति स्म
मृजशूद्धौ लिद् । अत्र काकजातेः स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्त्यलंकारः । तदुक्तं
'स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति' अनेन रक्षसी वसामांसरक्षा-
दीनां संमर्दो वर्णितः तेन च बहुनां राक्षसानां हननं ध्वनितं । वसंततिलका ॥ ६० ॥

राजात्मजाविति । मुनीनां सुताः पुत्राः तेषां अथूणि तैः आहितार्घ्या अर्घाय
पूजाविधये इदं अर्थ्य 'मूल्ये पूजाविभावर्धः' इत्यमरः । आदितं कृतं अर्थ्य
यान्यां तौ सथोक्तौ कृषिकुमारैः तयोर्दर्शनान्देन प्रेमांशूणि पातितानि तानि
अर्धत्वेन कल्प्यते मुनिसुताक्षिभिः इति पाठे तु अक्षणा तेजोक्त्यत्वेन अक्षिस्पंद
रहितदर्शनात् आर्तिक्यत्वेन पूजा देया । मृगानां हरिणानां कुलानि समूहाः तैः
प्रत्युदत्ताः राहः दशरथस्य आत्मजौ पुत्री रामलक्ष्मणौ उटजानि पर्णशालाः 'पर्ण-
शालोउत्तिर्णियाः' इत्यमरः । सुवाहोः मारीचस्य सुवाहोरेत्यर्थः । सुवाहुरिति
यहच्छाशन्देन यौगिकसुवाहुशब्दस्वैकशेषात् द्विवचनं यदा प्रथमयोः
पूर्वसर्वयोरित्यत्र यथा प्रथमांसहचरितद्वितीयायाप्रहणं तद्वत् सुवाहोरिति
द्विवचनसामर्थ्याद् सुवाहुसहचरितस्य मारीचस्यापि प्रहणं वाणवजेन
वाणसमूहेन आवजिते अपहते कृते इत्यर्थः । गुरुणी गुरुत्वती शिरसी
मस्तके गुरोः विश्वामित्रस्य पादमूले चरणसमीपे विदधतुः स्थापयामासदुरित्यर्थः ।
विपूर्वार्थातेः लिद् अनुस् । वसंततिलकावृत्तम् ॥ ६१ ॥

इतिर्थीयुतपदवाक्यप्रमाणपारायारीणमहोपाध्यायपदम्बलंकृतपंडित-

प्रकांडधीकरहाटकरोपनामकधीमद्रोपालाचार्योतेषामिना निगुडकरो-

पाभिषेन नारायणशमर्मणा विरचितायां महोस्साहाह्यजानकी-

हरणकाव्यटीकायां पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

TRANSLATION

OF

JANAKIHARANA.

—:0:—

Stanza 1. The city of *Ayodhā* was, as it were, the celestial city (*Anurādi*) come down from heaven on this world in consequence of an excess of the weight of enjoyable objects ; it was the (special) abode of the *Kshatriyas* just as the *Shami* plant is that of fire, and it stood foremost among cities by its wealth.

2. The moon being covered by the rays issuing from the rubies studded in the topmost balustrades [of palaces], appeared to have assumed a reddish hue through irritation on account of being, as it were, slighted by the beautiful faces of the ladies belonging to the city.

3. This city, though it gave satisfaction to all (its inhabitants) by its affluence, did not become a source of delight to the women seeking secret meetings with (their) lovers at night, since the thick darkness [here] was dispelled by the radiance of the jewels fixed in the golden arches.

4. By the China-cloths spread from the uppermost parts of the cloud-touching mansions, this city appeared as if adorned by costly clothes of Indra's creation hanging from the edges of the dove-cots [under the eaves].

5. Here, the swan in the moat, eager to have a view of the insile-lake on beholding the insurmountable rampart (must have) thought of the arrow of *Bhirava* which pierced through the *Kuru* (i.e.) mountain thickly covered with vegetation.

6. The elephants in whose streets, on beholding their images cast on the mirror-(like) walls of houses, gave a series of futile attacks : it was their pride and self complaisance which made them see hostile elephants (in their own images).

7. Where a cloud as white as a young lotus-stalk performs the function of a banner since it has one extremity (of it) attached to the summit of a white-washed mansion and being stretched out by a light breeze becomes elongated.

8. Whose young damsels, having their heads covered with masses of hair, a splendid glow on the face, and the various parts of their bodies free from disease, were, as it were, created by Brahma out of jewels since they had coral heads, golden faces, and pearly-limbs.

9. Having clasped the eiges of the dove-cots on the topmost parts of the houses and having relinquished their rumblings to the *Pushkara*-drums the white autumnal masses of clouds acquired part of the splendour of the palaces themselves.

10. In which the delight of the peacocks was heightened by the continuous waving to-and-fro, of the golden flags like flashes of lightening in close proximity with banks of clouds.

11. Where the arches constructed of red and blue stones had their brilliance alternately dispelled and by deepened darkness, and thereby created an alternation of vexation and delight, in the hearts of crowds of women, rambling at night.

12. There was the lord of the world by name Dasha-ratha, resembling the sun by his grandeur, gifted with success, respect, and a valour which was unsurpassable by scions of Kshatriyas, and which always brought under subjection the territories of others.

13. The ruler—the possessor of an ever-untarnished glory, respected by all kings and a discriminator of worth—covered the quarters [of the world] with a silvery whiteness by his merit-born and charming fame which was as white as the autumnal cloud.

14. The son of Aja, who was eager to be a conqueror, and who had curbed the speed (restlessness) of his steed-like senses by the knowledge acquired by the study of all Shástras first overcame the six internal enemies [of the heart] which were inconquerable in open war.

15. That first among men—who was gifted with the power of allaying the effects of pain, caused by his dues (share in the shape of revenue) and whose agreeable presence could not be avoided in the three worlds—did not fall a victim to idleness although he had innumerable enjoyments at his command.

16. That sway—which made every one tremble [with fear], which thrashed out strength (resistance) from the bodies [of opponents], which was the only cause of excitement everywhere and which belonged to him who was desirous of conquering the whole world over-spread the eastern regions, like a fever producing a trembling sensation, and a languor in the limbs—and which is the sole cause of the heat of the body.

17. The huge heap of fire, known as his brilliant valour, having completely overpowered the eastern regions now passed across the sea and caused the king in Katáha to perspire.

18. That pre-eminent man enjoyed the southern territory,—whose agreeable outskirts were resorted to by serpents, to which hosts of traders were attracted by the special peculiarities of the town of Kanchi, and which could be kept under control by strong measures—like a courtezan whose convenient hour of enjoyment is solicited by gallants, who drags, as it were, hosts of admirers by her girdle-string and who can only be enjoyed by vigorous efforts.

19. The proud leader of the Yavanas, considered himself unequalled in [point of] honour although he was overcome in battle by this King and wounded by the arrow of him whose weapon was the devourer of the lives of demons.

20. Consuming a rich Turkish monarch [who was attractive by being the abode of wealth] by his prowess which resembled scorch-

ing fire [this King] by his fame made the extremities of the quarters sweet-smelling as if by fragrant incense wafted about.

21. Fire under the appellation of the fury of this [King], increased by the gust of wind in the form of volleys of hostile arrows in battle was cooled down, by the flow of tears running down from the reddened eyes of the ladies of the enemy.

22. The pair of lotus feet of him who had crushed his enemies by a single bow, received in the audience hall, the decorations of lac-dye in the form of the radiance from the jewels in the crests of the [assembled] Kings.

23. Even on the spreading of his sheet of fame, white like a pearl necklace over the world the people found the Kumud a [moon-lotus] unopened and consequently abandoned the idea of moon-rise.

24. His fiery vigour of a high course, having established itself on the heads of all the feudatory princes blazed forth, in the form of tremulous flashes of beams of rays from the rubies in their crests.

25. Here extended over the whole world the moonlight, in the form of a canopy of fame, which was the cause of the oozing of the moon-stones [in the shape] of the eyes of the women of the enemies, of him who was the moon among Kings and the ornament of this globe.

26. Fixing upon an appropriate hour, that modest Princess, [destined] to be the mother of him, who resembled *Bhava* in grandeur and who was [to be] the vanquisher of the sire of the enemy of Indra, was taken up by him (*i. e.* by King) as wife according to prescribed rules, in the presence of fire.

27. The sparkling-rayed line of nails [of the feet] of the Queen of him, who was a second Indra shone like a string of pearls placed for the purpose of worship, on the extremities of her feet which surpassed lotus-buds [in beauty].

28. Here the dalliance of her gait was natural ; neither the infatuated elephant nor the swan had been robbed by her for it.

As if with a view to prove this, the pair of the calves of her legs—which rose as it were from a pair of ankle-ornaments submitted to the ordeal of weighment.

29. How were the thighs of this beauty shaped out by the Creator, is a puzzle to the intelligent : because, if they were seen [during formation] he would be smitten by the arrows of Cupid, and to form and mould them with closed eyes was an impossibility.

30. Her hips robbed her waist of its fullness, in such a manner as to leave it extremely thin, as if with the object of preventing its growth anew, the hip was tied up by the band of the girdle.

31. The three folds, on the belly of her who had a set of pretty teeth, were as if they were the three lines marked out by the Creator [one after another] to show that he found no semblance [of the belly of the Princess] in any of the three worlds.

32. My conjecture is that the waist of her, whose large eyes were like lotuses, became extremely slender on account of the exertion of bearing the pair of breasts developing [in size] with the progress of years.

33. The line of newly growing hair [on the belly] appeared as if it were the track-line of a drop of black pigment fallen from the tip of the moving paint-brush during the penciling out of hair of the ringlet-haired-one by the Creator.

34. ‘ This is not the moon but something else resembling it since it does not separate us ’ ; with this idea, as it were, those two breasts—Chakrvakas—of hers, kept gazing at her moon-face.

35. The redness of the lotus standing in the pond of the garden belonging to the house, was quite in the hand of her who had taken possession even of the splendid lustre imprinted on an evening cloud by means of her lip.

36. What wonder if the delicate lady’s arms which have neatly attached joints and pretty form should have asserted superiority

over [*i. e.*, conquered] a young lotus stalk with long fibres, canulae and a cylindrical form [procrastinating, and whose course was full of blemishes.]

37. This has been the difference between the moon and the bright moon-face of hers :—the first has an entire black antelope [on it]; the second has only its [of the antelope] two eyes.

38. Two objects alone, surpassing the ruby on account of beautiful lustre and having a refreshing fragrance were praised ; [they were the newly blown lotus on the water and her lotus-like face on dry land.]

39. This is the difference between the Indeevara lotus and the lotus-like eye of this [beauty]—the one cannot even bear the lustre of the moon while the other occupies that moon which goes by the name of her face and exists.

40. The pair of eyebrows of this dark-eyed one stood with the central portion raised up [with a desire] to stand aloof [for fear] of the contact of the arched unsteady [roguish] eyelashes : such is my conjecture.

41. The [fact of the] residence in the forest of the peacock whose plumage was put into shade by the mass of her hair, created a doubt among people that perhaps a sense of shame smote the hearts even of the lower animals.

42. Another maiden surpassing the *Siddha* damsels and possessing qualities similar [to Kausalyá] became his queen : even the fault of this [maiden] became the means of destruction of terror from the demons to the three worlds.

43. On the acquisition of the hand of him, who had *Sumantra* as his charioteer, in the presence of fire through [the mediation of] a Bráhma, by Sumitra, she gained the sacred personality of *Bhava*; with her lotus-hand joined with that of *Bhava*.

44. The King [the Lord of his subjects] eager to have issue had his eyesight fruitless on account of not beholding the face of a son born to any one of the queens come of families of noble conduct, passed his time with a heart drowned in anxiety.

45. On one occasion the keeper of the forest reported to that Monarch that the forest of the snowy mountain having tracts of dense wood, which was in his charge had been scoured by packs of hounds going about.

46. The next day he, to whose mind injustice was repugnant, who had the majestic gait   Monarch of beasts and who appeared like the plough-armed one, and who had set his heart upon aiming at objects in motion [moving animals] went out a-hunting with all ardour.

47. The young trees attractive on account of being decked with variegated flowers and which had been adopted by *Parvati* as [if they were] her sons were long borne with all fondness by this mountain on his slopes as if they were his grandsons.

48. On the covering of clouds being dragged away by wind, the layer of mineral substances of the mountain which came to view created a notion in the minds of the guileless Gandharva girls about the peeling of his skin.

49. When beasts were drawn in by serpents, with half their bodies issuing from the mouths of the caverns, it looked as if the mountain itself with gaping mouth, and lolling tongue was swallowing the beasts.

50. They make out the division of night from day, by the collections of lotuses in the ponds situated in dense woods, where the thick darkness is dispelled by beams of rays [issuing] from the jewels worn by *Naga* women.

51. With its two sides reddened by the lustre of metallic lodges, its charming plateau having beautiful caves, and studded with bril-

liant moon-stones, this mountain aspires the glorious splendour of the heavenly peacock whose plumage has a bright metallic radiance and who is honoured by being ridden by the great Kartikeya.

52. The King, possessing the grandeur of Kubera, with his strung bow, roamed about in the glades of the sire of Mainaka, the aloe-trees on whose out-skirts were being rocked to and fro by winds surcharged with the spray of the waters of roaring mountain torrents.

53. The archer, whose mind was other than fickle (firm) and who had a fleet horse suddenly drew out an arrow from the quiver and putting it to the bow quickly obstructed the path of the wild beasts in [his] front.

54. The King put to flight by [sending] a light shaft [amongst] a herd of young beasts which were pointed out [to him] by a bull sent among them, and [who] pricked [their] ears, straightened out [their] tails and had beaming eyes.

55. 'Thou art endowed with superhuman strength [but] do not [therefore] forcibly torture my middle part'—desirous as it were of saying this the highly strung bow, bent before the banner [the first] of Manu's race.

56. The leader of the herd of the *Ena*-deer though pricked down by the King bounded up in the air, in consequence of inertia being anxious as it were through devotion, to be a follower of the heart [soul] proceeding to the heavens.

57. The [sight of a] pair of spotted deer engaged in giving mouthfuls of tender foliage to each other completely dispelled the ardour of hunting from the mind of the brave man, who was used to humouring his beloved by constant agreeable acts.

58. The row of deer ever and anon formed in a line, appeared as if strung together, by the arrow let fly at the mouth of the foremost, and seen in a straight line in the intervals between the other antelopes.

59. The arrow, whose velocity was not impaired by the piercing into the hard body of a running buffalo, assumed the condition of the tail.

60. That (Monarch) who had the gait of a mighty elephant and whose arms were hardly discernible, struck the body of the tiger, which had crouched (so as to) pounce on the horse to kill it with shafts in every (dark) spot on his body.

61. Through uneasiness, the mountain sent out a loud braying as it were in the form of the echo of the roar of the formidable rhinoceros, ripped by the weapon of the King, like a big abcess opened by the surgeon with his bistoury.

62. He, who resembled the reed-born-one and who had bent his bow-stalk into a circular form, made the butt of his arrow that boar which had turned to bay from the herd and which through anger repeatedly sent out a grunt.

63. The hero, who had thus indulged in the exercise of the chase left [got down from] his horse and with the intention of resting himself, graced the margin of the lake where the tops of the canes were being waved by light breezes.

64. The breeze on the lake, with a delightful smell of the fragrant blue-lotus by the wafting of [prolonging] the sweet notes of the *Sarisa*-birds imparted a tawny brown [colour] to the King's person by the coatings of pollen from the [calyx of] blue lotuses shaken by it.

65. The hot bright orb of the sun, resting on the peak of the western mountain, throwing out dazzling rays and covered with a [bit of] cloud appeared like a highly heated piece of iron struck on the anvil by the hammer, glowing red, and dazzling by hot scintillations.

66. The solar disc seen by the King in the western sky arrested his sight as if by a golden fan hung against a deep blue wall.

67. There [on the margin of the lake] during the night the King, seating [himself] on a stone slab, becooled by the rays of the moon, dispelled his fatigue by the zephyrs laden with the cool sprays of the mountain streams.

68. Since the lord of the world, out of a desire for hunting passed th enight in wakefulness, the deer-marked-one [the moon through fear, withdrew somewhere with her deer.

69. The glorious bright sun ascended the summit of the eastern mountain and with his quickening rays as if like a throbbing hand arranged the wild beasts, for the purpose of [giving] enjoyment of the chase to the King.

70. Now the King who resembled Indra in glory, whose fame was sung by the good, and who had girded on his weapons, vaulted upon [his] horse which stood ready caparisoned in a handsome linked armour.

71. This [King] who was the glory of his race who had bent the broad bow stalk, at the full stretch [of his arm] on beholding a wild beast within the range of his arrow pursued it with an eagerness to let fly at him, a forcible shaft as swift as the Sharabha.

72. Having gone beyond the range of the arrows of the King and leaving its trail in the form of a line in the air, the foremost among the beasts went into the forest on the banks of the Tamasa which was the residence of ascetics.

73. The hero equipped with a bow, left [got down from] his horse in consequence of the ground being stony, and at once went on foot into the dense wood with his sight fixed on the track of its foot-prints.

74. He, who was the banner of the race of Manu heard, on the bank of the river, the sound of a vessel in the process of filling, and suspecting it to be that of a scream of an elephant, let fly an arrow at the young son of a sage, though he himself [Dasharatha] was the shelter of the distressed,

75. The sage's son whose vitals had been pierced by a feathered shaft, struck in return the heart of the King, who was approaching along the course of his shaft with an arrow named 'lamentation smeared with lacrymal water.'

76. Why has been broken by thee this single supporting staff in the forest, of the pair of elders which is helpless, blind, decrepit on account of age and emaciated in body by penances.

77. By the hitting at a single mark, three innocent individuals have been brought to destruction by thee *viz.* my two old parents to whom the function of seeing was imparted by my eyes and myself too.

78. Residence with wild animals, the duty of feeding (my) old blind parents, and wild fruits the means of subsistence : in these what fault was perceived in me as the cause for destruction (by you).

79. I was a votary, supportless, free from fault and a blind-man's staff to a parent whose sight is (now) an event of recollection alone. In such circumstances was not even a single one of these, considered by you—uncompassionate as you are—as a reason for not destroying me.

80. In the woods this individual, clothing himself with hard bark of trees, whose vigour has been consumed by heat and cold and whose strength has gone down by eating tasteless wild grown things and who has fallen a victim (to your weapon), deserved your compassion.

81. An old jar with its hole stopped by laying on lac, the Munja grass girdle, and clothing of the bark of trees, are my only wealth; from amongst these take whatever thou list by killing me and be happy.

82. A good man casts on an enemy (his) eye tremulous through kindness, and closed with a feeling of affection ; while a bad

hearted man though it be the first occasion of his seeing another becomes hostile without cause towards him.

83. Why dost thou, priding upon the force of thy weapons sully (the name of) thy very nobly conducted family by stigmas by stooping down to the position of a villain in action.

84. "Pray do not thus rebuke this Dasharatha, naturally not wicked and of uninterruptedly virtuous conduct :" in this way did the vital airs choking the throat, as it were, stop the words of the son of the great sage.

85. The son of the Bhoja princess, whose power was like that of Yama and who had encompassed the destruction of his enemies, held the jar, in both of his well-formed hands and with tears presented himself before the ascetics who were revered by the self-controlled.

86. The leader of the good, though he had sinned against him who equalled the very Creator spoke the truth : hence the sage did not at once consume with the fire of his anger the body of him who had killed the youth.

87. On learning the death of his son, that self-restraining great sage was seized with such grief that being moved by compassion at the time of entering the fire, he hurled a sharp curse at him whose virtue was sang in every country.

88. The King having long enjoyed the hunting forest—which was full of wild flowers, was such as could not be easily passed across and where the thin blossoms were torn by the nails of the lions—like the goddess of wealth holding the water lilies, and such as could not be approached and whose fall cheeks bore deep nail marks of *Hari*, now turned his face towards his palace.

89. Now the King left the mountain—whose treasures were held in concealment by rugged mounds at its base, whose metal

bearing lodes could not be brought into use by the world and which was harmful on account of plentiful heavy falls of snow—like a bad poet's composition, whose meaning is obscured by irregular quarters, where there is a profusion of roots not in common use, and which is vitiated by the fault of a superabundant use of indeclinables such as *tu, hi, na*.

90. The King soon reached his capital—every corner of which was full of the continuous din of citizens, wherein there were numbers of highly trained elephants, and which was charming on account of the display of numerous jewels—like the ocean which has a booming roar, from where numbers of beautiful serpents are taken away by celestial birds and which is charming by being ornamented with heaps of precious gems.

—:o:—

CANTO II

1. The Gods overthrown on the battle-field by *Rávana* who had a scorching power like that of the forest-fire, went forth under the leadership of *Indra* to see the Lord of the universe,

2. who was on the surface of the bottom of the neither-world [situated] below the ocean whose waters moved backward and forward by the force of the breathings of the serpent pressed under the [superincumbent] weight of his [Vishnu's] body,

3. who in consequence of the trouble resulting from a break in his sleep at that time had his big eyes reddened, was seated on the serpent and whose garland decorations had slipped off from his head,

4. who was witnessing in a regal fashion the fight between elephants and marine monsters ridden by young serpents,

5. who was waited upon by with his *Garuda*, body bent, out of respect, from a good distance that there should be no rustling of the throne [of his lord] formed out of the body of the serpent,

6. who had betaken himself to the nether-world, as if out of a horror for the rays of the sun, and who had through affection fixed his gaze on the moon in the form of *Laxmi's* face,

7. who was touching the circle of the navel of *Laxmi* with his lotus feet the heels of which were placed in the lap of her whose eye sight was fixed on his own face,

8. who had the *Panchajanya* and the *Sudarshana* on his right and left and who, therefore, resembled the high *Vindya* mountain with the sun and the moon on both its sides.

9. Bowing to him who was the Eternal Being the whole assemblage of the gods whose power was paralysed, with *Puruhsuta* (Indra) at their head addressed a speech full of praise to him :—

10. (Thou art the one) the tips of whose glittering armlets being broken and thrown out by the revolving *Mandara* at the time of the churning of the ocean were, as if they were so many stars bespangling the sky ;

11. by whose irrepressible power was raised up the conch shell which was to the ocean what the moon is to the sky and which was, as it were, the concentrated ball of the fame of the guardian deities of the lower regions.

12. The gods bowed down to him-of-the-three-steps who had on his breast the imprint of the starry strings and who had the beauty imparted by the decoration of the armlets in the form of the sun and the moon stuck close to both his shoulders.

13. By whom, in ancient times, even the firmament, with its clouds and oscillations, and the sun, was along with the ocean violently stirred by the gyratory current of the wind produced by the churning,

14. the powerful (demons) *Madhu* and *Kaitabha*, who touched the lotus issuing from the navel, were crushed like insects by the hands by (thee) who was dozing under [the influence of] *Maya*,

15. who stretched to sleep after having destroyed the three worlds and looked like an iceberg in the waters of the ocean

16. Salutation to thee by whose mere remembrance Tama (the quantity of darkness) is dispelled and who preservest all the three worlds by the help of Satwa (the quality of purity)

17. Separated by the distinctiveness of 'existence,' 'creation' and 'destruction' thy Yoga has become threefold concurrent with the qualities of 'goodness' 'virtue' and 'darkness.'

18. Having searched for a long time Vishampati the best among the wise found the universe in the inside of thy abdomen and came to the conclusion that thou art the [only] one who can bear the burden of the three worlds.

19. Hari, the controller of the universe, and the annihilator of calamities being thus praised with devotion by the joyer [dwellers] of Heaven gave expression to a speech which was agreeable and at the same time beneficial.

20. How is it that the gods, who possess weapons having for their purpose the destruction of the lives of powerful armies of enemies have become devoid of their efficacy as if striken by destiny?

21. Why has the line of the eyes of Indra, reddened by reflection and drooping through grief assumed the appearance of collection of withered red-lotuses.

22. By whom has the brave Viruna, holding a noose in his hand possessing the power of assuming various forms, and having the watery region for his sphere, been troubled like a wretched fowler holding a net in his hand whose avocation is that of catching birds and who roams about in a forest?

23. How does it come to pass that the wind though emaciated has, as it were, increased in bulk by heavy breathings consequent upon the torment of grief?

24. Such is the inevitable turning back of fortune dependent upon fate that [even] fire, though himself the consumer, is being consumed by the fire of grief.

25. The sun has become dull, the moon has become hot with great grief: how is it that these deities display an inversion in their respective energies;

26. "Here am I with gada [pain] through grief; what use then of holding this Gāla [mace]." With this thought was the mace thrown aside by Kubera the friend of Shankara.

27. By whom was slight given to Keenasha [Yama] who possesses a weapon and a vehicle, who is the master of a buffalo and who holds a rod in his hand, as if he were a cowherd-boy with his staff.

28. All powerful Sanya the driver of the peacock and the feller of the demon Tāraka is irresistible like the storm of final destruction which is the exciter of all consuming fire, and which hurls down the stars. How has he come into such a miserable plight?

29. By whom has Chandi, being beaten and wrested of all her missiles, been made the possessor only of her eyebrow-bow and no other arrows but her glances.

30. Why doest the pride of the lord of the *Pramathis* who is the destroyer of the demons, though always unchangeable assume the condition of change in the form of destruction.

31. The *Garudi* whose mouth is besmeared with the blood of serpents and who has his neck encircled by the *Karkota* whose body has become reddish brown by the fire of the breathings from his (*Garudás*) mouth behave like a royal parrot.

32. And why does the fine of hoods of this Vasuki containing tongues like flashes of lightening become pale at the end of the monsoon like a bank of clouds engirt by meshes of lightening resembling flames of fire,

33. With folded hands did *Brihaspati*, the sagacious leader of the gods address the Eternal Lord of the Universe who was perceptible only by the intellect and who thus enquired after every divinity.

34. Oh thou all-knowing one, this (all that I have to say) is undoubtedly understood by thee: however it is being expressed by me again; for, there is always a want of satisfaction in regard to the complaints about their distress among servants before their Lord-master.

35. There is the ten-mouthed one who born of the son of *Pulasti* is the chief of the demons and is the foremost among the proud; he has upset through arrogance the system of the preservation of the Universe.

36. That mighty one being unexcited and clothed in rags garments devoted (himself) to great penance for a long time having fixed the goal of securing the destruction of the Universe.

37. Religious penance, wherein taking of food had been abandoned through a vow, was being practised in the ocean by him whose breast was scratched by the sharp tusks of elephants and the teeth of alligators.

38. The four-mouthed ruler of the Universe gratified by his penance conferred the boon of conquering the two worlds on that shrewd hero.

39. Once upon a time he,—the enemy of the dwellers in heaven—uprooted with a terrible noise the mountain white like a pearl necklace, which was the abode of *Hara* and on which there lived roaring elephants,

40. when the sun, touched by torrents of large roaring rivers flowing down from the summit of the shining mountain, suddenly gave out a prolonged rumbling noise,

41. when the charioteer of the sun out of a fear of the fall of the mountain was driving to one side the horses whose necks were slightly arched on account of the bits being pulled up by the drawing in of the reins ;
42. when the mountain-spring thrown down from the slopes of the huge reeling mountain was leaving its appropriate place like the upper garment of an intoxicated man ;
43. when the highly felicitous moment of delight secured by the touch received from an embrace of the frightened *Gaur* was opposed to the wrath of *Dhurjati*,
44. when the hooded serpent entwined round the matted hair (of *Dhurjati*) being excited by fright was with contracted hood entering the socket of the eye on the forehead ;
45. when the terrified peacock-bannered one, (*Kartikeya*) fond of lying in his mother's lap was endeavouring to protect his ram of burnished gold ;
46. when the bull excited by smothered wrath was waiting for a long time for the appearance of the master's knitting of his eyebrows,
47. uprooted that mountain which had as it were roots formed by the white serpents stuck at the base and had full developed flowers in the shape of the discs of the stars glittering on its top,
48. That mountain, the mouths of whose caverns were occupied by numerous roaring lions and whose streams were gurgling in the clusters of trees, was pressed down by the consort of *Gauri*.
49. On his arm being pained by the pressure of the weight of the mountain, *Kārṇa* gave out with his several mouths a loud cry which was re-echoed in a prolonged manner in the different regions.

50. He [Rāvana] worshipped that god [Shaukara] with circle [marks] resulting from the cutting off of his heads [placed before the divinity] as if by circles formed of saffron painted on a blue pavement.

51. With [a view to (enable the demon to) issue orders to the ten quarters his ten mouths were recreated by the trident-ceptered god.

52. Oh thou infinite one! the thunderbolt of *Indra* which was thwarted in battle on coming in contact with that foolish demon who was the abode of the quality of darkness, gave up its natural energy.

53. *Indra* with a view to cool down his (the demon's) enmity even now personally adores by offerings of untarnished wealth him who is invincible and unrivalled.

54. *Paulomi* from whom every sense of respect has disappeared makes an offering to *Vajra* (derisive) smiles with and thereby makes *Shakra* hang his head with shame.

55. The lord of the Yakshas having given away all wealth to him is now only Dhanada 'Bestower of riches' ; while *Rāvana* pleased at having seized everything belonging to him, has become Dhaneshvara i. e. 'Master of wealth.'

56. Even the King of the dead leaving aside his work which was in consonance with duty gratifies that demon fond of flesh by giving him select food.

57. The sun afraid of burning the doors of his palace by the striking of his own heat (on them) renders a service to the demon from a distance from the arches of the sun-gems.

58. The moon who has been compelled to forego such of her lustre as would cause the closing (*lit.* putting to sleep) of the sun-lotuses of his lakes, keeps up fully opened the entire collection of night-lotuses.

55. The fire-god who (here) performs the office of lamps is enjoined to burn in such a way as to leave no chance of soiling the pictures by a touch of his soot.

60. The wind-god existing in the interior of waves having got a chance of performing service waits on him whose body was fatigued from indulging in pleasures.

61. The ocean takes out the ruby lodged in the recesses of the nether-world—that ruby which is, as it were, the best portion of flesh deep-seated near the heart—and hands it to the flesh-eater.

62. Even during the season when there are banks of dark clouds the sobered down rivers such as *Narmada* and others, always (endeavour to) please the enemy of the deity armed with a thunderbolt, by [offering] precious stones.

63. The cold season having divined his mind waits on him at night with the view of making his love, resulting from the embraces of his lady-love, a continuous one.

64. His entire garden-land was now decorated during all seasons by the spring which was made to leave Heaven.

65. The summer entertaining a desire to serve him who has a disposition difficult to please continuously awaits the day fixed (by him) for sporting in the water.

66. The clouds make a deep rumbling noise even out of season in *Lanka* when he wishes proud lovers to be in the ardent embraces of their frightened beloveds.

67. He wishes to make *Chandi* his Chauri-bearer inasmuch as she would fan [him] untiringly (on account of her) possessing the facility of using all her eight hands.

68. Fearing lest he should commit the offence of deranging the flowers laid on the ground for ornamental purposes by the currents of wind generated by the flappings (of his ears) the leader of the *Ganas* salutes him with stiffened ears.

69. The God of love whose entry is hard to bear comes into his assembly (being announced) by the female door-keeper with her garment dropped down and making amorous gestures mixed with smiles.

70. Under the commands of that demon the God of Love intent upon giving instructions in the art of sporting enters the female apartments of the demon with a pure mind.

71. How is it that trouble is given by the demon to the Heaven in spite of thy being the protector of the gods.

72. How is it that they lying down on the body of the serpent continues for a long time when the strength of *Bidaujas*, thy brother, is broken down by the arms of the enemy ?

73. By a sight of thee we feel destiny to be favourable to us : thou art certainly not to be easily seen by an unfortunate person,

74. When *Vāshaspati* after having made his speech as above, remained silent for a moment and the gods too stood motionless with the desire of a reply to his utterances,

75. (the Lord of the Universe said)—although I am the bearer of the burden of all the three worlds existing in my belly still with the object of destroying your troubles I shall take a residence in a human womb,

76. (and) becoming known as *Rama* will encompass the defeat, of the lord of the enemies of the gods by lopping off all his heads by a single arrow,

77. After uttering these magnanimous words the younger brother of *Indra*—indescribable by words (but) knowable by those conversant in the *Vedas*—left his watery couch.

78. The lord of the serpents slowly stretched out with difficulty the mass of his body rendered heavy by a long sleep and stood agitating the boundless ocean by his long breathings issuing from the line of his liberated hoods.

79. Hari threw on his shoulder his garment, the one end of which was loosely dangling down and which was held up for fear of its touching the ground by her hand by Laxmi who promptly went near (him): and then he whose both eyes were dull and red through sleep and who surpassed the lord of elephants in gait started for some spot with a pace in which the steps were put forward in a playful manner.

CANTO III.

Then came in Vasanta, like a harbinger, as if knowing the desire entertained by the personage dear to Laxmi as her very life, of entering upon a mortal career, and carefully covered the earth with abundance of flowers.

2. Then the radiant sun having wandered everywhere and reached the southern point started from there for the abode of *Kubera*, like a penniless Sacrificer who having wandered everywhere with out-stretched hand with a desire to get alms (Dakshana) starts for the house of a 'bestower of riches' to gain wealth.

3. The trees called Champaka laden with fresh buds, assumed a charming splendour as if they were so many chandalibras with thousands of lamps, placed on the earth, by the woods during Vasanta.

4. New lotuses with (their) various parts contracted and with their stalks covered with bristles sprang up, as if actuated with an eagerness for the heat of the spring in consequence of their being tormented by the cold, on account of their being in water.

5. The young sprout of the Ashoka though tender assumed that splendour which was only to be seen in its fully developed condition in consequence of its being worn on the ears by long-eyed ladies, its redness being thereby mixed with the brilliance of their rolling eyes.

6. The fresh new blossoms of the Karaveera had a glowing brilliance and shone forth, as if they were the sharp blades of Upi's arrows, dyed red with the blood of travellers.

7. The Aloká though barren, on receiving a kick from a young damsel's foot painted with red lac and adorned with jingling anklets, put forth new blossoms and by these appeared as if horripilate through excessive delight.

8. The new Karnilara, with its beauty diversified by the bees as if they were so many apes, blue like the throats of peacocks, spread its splendour on the top of the mountain, as if it was a brilliant crown (on it).

9. A pleasant smile was given by the collection of the lotuses on which stood up fine thistles (which uprooted their enemies) through satisfaction on beholding the winter's rigour, dispelled by the rays o' the summer sun.

10. The bees, naturally fond of the mango tree whose sprouts were being waved to and fro by the wind, did not put their foot in the Ashoka forest, which had blossoms whereby they appeared as if they were on fire.

11. The *Palasha* tree covered with ornaments in the shape of full blown flowers and intertwined with bright kunda creepers shone, as if it was the cupid-consuming fire leaped up by the spring and covered with ashes.

12. The new sprouts of the trees, which had been withered by the scorching heat of summer and waved by the wind appeared as if they were tongues, red like broken coral, and thrown out on account of excessive fatigue.

13. The night as if dejected by the separation of her beloved namely the cold season, was struck with consumption (became short) while the day troubled by the intense summer-heat gradually slackened its speed (became long).

14. Then, the lord of the world enjoyed the garden covered with wandering bees and studded with karavira trees possessing a rich bright red glow, as if it were cupid's battle-field characterised by flying arrows, and occupied by warriors, who have their hands red w.th the glow of blood.

15. The king accompanied by young ladies graced those delightful bowers, where-in the tender foliage (of trees) was moved by the wind, set up by the flapping of the wings of birds, and which swarmed with wandering bees, by (indulging in) secret sports.

16. Oh! you anklet on the foot, be vigilant. Oh! you girdle, bear for a while the weight of the hip. As if to express this, the tips of the joints of the girdles and the anklets of the sporting wives of the king, jingle.

17. A youthful girl, whose calmness was destroyed by the bodiless one (Cupid) and who showed her armpit, under the pretext of plucking a bunch of flowers situated at a height, repeatedly threw half-stolen glances at her husband.

18. The red-lac dye which was painted by the husband on the extremities of the feet of a certain sportive woman though applied there, imparted a redness to the eyes of her rival.

19. The king, seen by other women in the act of holding the lotus-face of the pretty-teethed one, with the object of snatching a kiss, blew sweet breath in the eyes of the damsel, although they were not troubled with flower-pollen.

20. Another young woman, who held a hard leaf which was coloured with the redness of her hand at the time of plucking a flower, in order to use it in place of a young sprout, was with smiles, embraced by her husband.

21. You who have excellent hair (are graced by a beautiful *Tamil* tree), have a charming Priyangu-like complexion (have dark shining Priyangu creepers), have a face charming on account of a pretty set of teeth and attracting by its fragrance a number of bees—like a beautiful Madhavi-creeper bower, charming on account of beautiful rows of birds and attracting a number of bees by its fragrance.

22. "Here is a *tilak* on the centre of thy forehead (a *Tilak* tree on the central prominence), here is a red lustre on thy lip (a *Patala* creeper red like a [woman's] lip), and the heart of you, who have been honored by the company of the best of men, (by the presence of the Punniga tree) has shaken off all dejection (has the existence of the Asoka tree).

23. Thou art the presiding deity of this garden, oh ! young damsel, why then this fatiguing and yearning eagerness for garden sports ! Leave it off." Thus was the sportive maiden addressed by her female companions.

24. The redness of the tender Asoka leaf, put by the lover on the ear of the slender lady, being as it were expelled by the bluish lustre of her eyes, passed on to the eye, of the rival.

25. Now the sweet-speaker (the king) who was a repository of merits cast around an eye, heavy through excess of delight and addressed a few words to the portress who approached him.

26. The fawn-eyed young damsels fondly looking around imparted a motley splendour to the flowering tree, laden with flowers, by the flashes of their pretty sparkling eyes.

27. The line of black bees attracted by the fragrance and hovering about a tip of the *Champaka* buds issuing appears like a streak of smoke having a dark line of soot, from within a flame.

28. The red lotus standing near [the antelope] has become a blue lotus by the falling of a collection of dark rays issuing from the eyes of that thirsty antelope rushing into the water. Mark it!

29. This royal swan moving about on the water, covered with a sheet of lotus-pollen looks as if parcelling out the lotus bed, to the birds by the lines of his paths.

30. This *madgu* (cormorant) who has spread out her wings to dry, appears as if saying to the swan 'Let so much portion of the lake be for my enjoyment' under your favour.

31. Is it that this lotus is white in consequence of its red colour having been washed off by the spray of the nipples set up by breezes of air or is it that it has not been favoured with lac dye, by Bishamra although he* did the first act (viz.: creating)

32. That long armed one, who was moving about sportively like a majestic bull* kept on talking in this manner to pretty damsels, and splashing the water, entered the garden pond.

33. The streak of the pollen of lotuses placed with its ripple-hands by the lotus-lake, on the breast of the pre-eminent banner of the Kshatriya race, flashed as if it were a golden thread.

34. The bevy of beauties, who had entered into the water up to their thighs was gently slapped with a low noise on their hips by the lotus-lake, as if it were a lover, by its finger in the shape of its ripples.

35. A ripple of the water of the lake was sent off by the full hips of the multitude of ladies on their entering the lake. That ripple, however, entered the slim bellies (of the ladies) but was again hurled back by their breasts.

* Though differing from the commentary and the notes this rendering is adopted as it appears more consistent.

36. When the Layer of the lotus pollen, was scattered away by the motion due to the disturbance from their sports, the water of the lake looked as if it was squeezed out from a saffron-coloured red bodice.

37. A lotus with a thistly stalk, though in their front, was not cut, but a whole line of blue lotuses was pulled out by the ladies. The energy of people bursts forth only on the weak.

38. The husband moved in such a way, as to have his body concealed in the water (of the lake), with an eagerness to secure the pleasure of an embrace of the young wife, when the transparency of the water became an obstacle. The clearness (favour) of lakes (of the dull) is useless.

39. The bees driven by the king and his wife concealed under cover of a cluster of lotuses, went to the tips of the ears of the rival ladies which were decorated with flowers, as if to whisper unto them, their (place of) concealment.

40. In an amatory struggle, the necklace of another woman was broken by the king and it dropped on a leaf of the lotus that was near : the particles of water that stood on the leaf proved a perfect screen.

41. A swan, under the belief of its being a piece of stalk of a fresh lotus brought up a piece of a broken conch-bracelet which had fallen in the clear water, after having been broken in a sportive scuffle, and then threw it away.

42. The king was saved from (the discovery) of the deception as to the enjoyment of the lady love met in the bower on the bank, since the jingling of her girdle was drowned in the cry of a troubled swan.

43. His countenance, the lips of which were quivering with a suppressed smile and the horripilation on which was at once manifest, served to indicate evident signs of his having closely clasped a passionate girl, under the surface of the water.

44. If this be only a full blown lotus, why then is there an appearance of a pair of blue lotuses here ? The swan being thus put in doubt, did not follow the face of the pretty-teethed one, who was swimming across the river.

45. A certain girl, whose fragrant breath attracted a swarm of bees which hovered round her face and could not be warded off by the hand, escaped from it by entering deep water.

46. Another one trembled long with contracted eyebrows, through fear of a fish who was attracted by the desire of making a mouthful of her girdle-jewels discernible from behind, through her silken garment, but who left her after sniffing about her hips.

47. Another one whose dress was removed by the king did not leave the water on some pretext or other. The adoption of a pretext (using water as covering) in the right place at times saves people from distress.

48. Another one, whose under-garment was snatched away by the lord of her heart became confused with shame and finding her flow of tears and importunities useless, began to splash the water of the lake around her.

49. Another one silently breaking the ripples (without making a noise) tried to touch a young cackling swan who could not see, in consequence of its having thrust its neck into an half opened bud of lotus.

50. Another one thrown forward by the large waves of the lake (whose waters were) much disturbed, repeatedly dashed the king and seized him in such a charming manner as to dispel the charge of over-boldness.

51. Another one on beholding the old marks of her own nails distinctly bearing saffron marks, on the body of the king, which was washed clean by the waves entertained great misgivings (of his fidelity to herself).

52. Is this beak of the royal swan who has, as it were, robbed the lustre of the disc of the moon entwined by corals? Or is it besmeared by the lustre of lotuses, in the action of nibbling the filaments of an excessively fragrant one?

53. Has this bee, in consequence of its wandering among and alighting upon blue lotuses, received a coating of their colour, or is it that it has given away the beauty of its wings and taken up the sweet pollen dust from them, in exchange?

54. Has (the goddess) Laxmi placed her foot, whose red-lac paint was being washed away by the spray of the waves

(dashing and) breaking on it, through excessive fondness for its beauty, for a long time on this clustre of lotuses? Such was the conjecture of some ladies about it.

55. Having taken out a seed of a lotus which had a bluish colour on account of its ripeness, one lady said a bee formerly fallen in the lotus has perhaps become this seed, or (who knows) Bramha may have created the seed as it is.

36. The lover set his eyes on the hips of another (lady) the garment from which had dropped away; the jet of water thrown from the syringe in her hand (on his face) became as it were, the stalk of his lotus face.*

57. Another one, in the evening took a closed lotus in which were sleeping bees which had drunk their, fill, and shook with her hand, its long stalk so as to make them (the bees) hum near his ear.

58. A lotus plant when the Sun departed, sent forth from her lotus-eyes, bees which were covetous of the fragrance of blooming night lotuses, as if they (bees) were big tears, impregnated with collyrium.

59. Certainly, the rulers of the day and the world are such that their duty is to serve others and take rest by turns (thus) when the one (sun) went down in the waters of the ocean, the other left the water of the lotus lake.

60. Engirt by lotus fibers all round, and having its lotus-eyes closed through overpowering sleep, the lotus-lake left by the king after having been enjoyed, became perfectly still as if it had fainted, like a woman overpowered with lassitude when she is abandoned after being enjoyed, whose lotus-like eyes are closed by overpowering sleep and who has a broken bracelet of lotus-fibres on her wrist.

* This seems a more poetic interpretation and brings a propriety to the word Aravinda.

61. The big-eyed (damsels), left (the lotus-lake) after having given two things (belonging to them) to the two things of the lotus-lake which had obliged them, viz. their collyrium to the string of bees and the red lac from their lips, to the lotuses.

62. The lord of the world, who had put on ornaments, who resembled the bull-rider (Shankora), and who had wives decked with ornaments, left the lake containing swans, in company of his ardent beloveds and entered the palace.

63. A young girl, whose sight was attracted by the beauty of the sky, at the time of the evening twilight, whose body was bent under the (weight of her) breasts and who held a *Cherrie* in one of her hands, was thus addressed by the enjoyer of wealth (king).

64. This sun, resembling the saffron painted orbs of a woman's breasts, imparts his heat to the anxious hearts of travellers and goes down into the western ocean having rolling waves.

65. This form of the creator, (the sun) moving at the twilight hour, red like the pieces of corals, makes the lotuses as well as the hand-lotus of Hiranya-bahu (Shaukor) close into (the form of) a bud.

66. This sun, going down into the ocean appears to indicate the depth of the water with his hand (rays) the flashing of whose tips is visible, on the surface (tops) of the collection of waves.

67. This (globe of the) world, which was reddened by the heat of the sun's rays, but which has now become reddish-brown, by the overspreading twilight, and which has darkness coming on from the regions of the quarter of Indra (the east) appears as if it is passing into the cool stage.

68. Now that the disc of the moon, with its commencing resplendence, assumes the beauty of the smile on the face of Indra's direction, the expanse of the sky, in being left by

the collyrium-like darkness, appears as if it is shedding its slough.

69. While this pleasant speech of his was going on, the buoyant damsels languid on account of intoxication, and uttering broken words, with great earnestness, made him drink the wine, which was prepared with great care.

70. The lip-sprout [of the lady-love] became, a condiment at the time of taking in the fragrant mouthful of wine, offered by his beloved and eagerly quaffed by the king.

71. The wine in which a lotus was floating, was offered by him to his beloved, addressing her with her rival's name: this made her eyes red and brought on perspiration to her cheeks, even before the wine was drunk (by her).

72. As the lotus, in the vessel containing wine, was closed by brilliant rays of the moon, the maker of night in the form of her face, the reflection of his beloved's eye, supplied the place of the Saroja-lotus.

73. The moon, as if smitten by love, and eager to come in contact with her mouth, as fragrant as the interior portion of the lotus, with his body reflected in the goblet of the rippling wine, continuously trembled.

74. The sportive women, whose eyes were rolling through intoxication, were silly, evough, not to perceive even after close inspection, the colour of the wine in the bright silver vessel, which (colour) was concealed by the reflection of the moon.

75. The wine first dispelled the natural haughtiness which had grown excessive even beyond measure, and then as it were placed Love in their heart, redness in their eye and fragrance in their month.

76. At day-break, the bards awakened him whose splendour was like that of the creator, with auspicious recitals, him—who had reeled into the bed of the lap of his beloved, on account of excessive drink and had slept.

77. Leave your bed; the hour of rising of you who have the neighbouring princes firmly attached (to you), who have implanted like your foot, your power over the head of

the world, and who have destroyed the wicked, like that of the sun who has a reddish orb, who spreads his lustre on the surface of the world and who destroys the darkness—has arrived.

78. The night is over; the moon has reached the summit of the western mountain; why, then do you with your lotus-eyes closed, still sleep? As if with this (admonition) the (young) rising sun with his reddish hand (rays) strikes the lake on the skirts of the pleasure-garden, for the purpose of awakening her.

79. These your elephants, are rising: they are slowly lifting the hind leg with its clanking chain, are driving away the swarm of bees covering their broad temples, with the winds set up by the incessant flapping of their large ears, and are throwing up their broad heads, with the trunk resting on the points of the tusks.

80. This your pea-cock, awakened by the loud noise of the kettle-drum, stands on one leg on the perching rod, stretches out the other leg stiffened by long sleep, along with, its plumage, showers particles of frost dropping from its full-spread and shaken plumage, and desirous of a dance, stretches out its limbs, on account of the delight due to the spreading of the lustre of the sun.

81. When the rays of the sun, were cast on the Eastern mountain, he (Dashratha) who, with both his shoulders perfumed by the juice of the sandal tree, left his bed which was as white as the rays of the moon, resembled the goose whose large wings have become heavy by water and who gets up slowly from the lake whose rippling surface is covered with clusters of full-blown lotuses spread out closely.

CANTO IV.

---

1. Then, on the commencement of summer that care-worn monarch from an eagerness of heart to get a son, commenced a sacrifice in which he gave all his wealth to many learned Brahmins.

2. His sacrifice having become quite fruitless, the sage known by the name *Rishyashringa*, the very repository of austerities, then commenced a sacrifice to procure a son.

3. Now, a certain individual dazzling in splendour, and holding a golden vessel which contained the *charu* sprang up from the sacrificial fire.

4. The Lord of the universe, entered into the *charu*, with his vital energy divided into four parts, in order to create a drought to the showers of the tears of the gods oppressed by their enemies.

5. This *charu*, divided by the sage having infinite power, being properly apportioned to and eaten by the three wives of the king, became an embryo.

6. The conqueror of *Vāli* (Ramchandra) and *Bharata* were born to the two daughters of the Lords of the *Koshalīs*, and the *Kekayis*; and in due course *Sumitrā* gave birth to twins who equalled *Yama* in prowess.

7. Now came on the teething-period, where-in tiny teeth were seen, in the case of the Charu-born ones whose natal ceremony was performed after their birth by the holy sage.

8. 'Rāma is not here; where can he have gone? Being asked in this way by the ladies, the child who was before them screened his face in the hollow of his hands and thus made a false show of hiding.

9. That face of his, soiled with dust and with ichor in the form of collyrium rubbed by his hands on his temples, resembled the face of the celestial elephant, resplendent with four teeth.

10. 'Say, which is thy papa,' thus, interrogated by the nurse, he pointed him out with his pretty hand and filled the lord of the world with delight,

11. 'Oh ! show us what you have got from the mouse'; thus encouraged, the little child, according to instructions, displayed the new four teeth.

12. The other children too, when directed by their mothers shampooed the feet of their father at night, with their delicate hands, as cool as the lotus, and covered with streaks of collyrium.

13. The children, through the desire of being placed near the besom of the king lying on the bed at night, entered into a quarrel with prattling words, where-in each one tried to exalt the position of his mother.

14. In course of time, the desirable growth of the body of the great Chāu-born one (Rāma) and along with it, the decrease in the period of existence of the enemy of gods (Rāvana) went on simultaneously from day to day.

15. On a certain day, after the son of the king had attained proficiency in archery, the sage whose sacrifice had been robbed came to the mansion of the lord of the universe.

16. The king, having first washed the lotus-like feet of the sage by the water in the form of the lustre of the jewels in his crown, honoured him again as a repetition, with water for his feet.

17. The sage seated upon a throne studded with jewels, inquired after the welfare of all and then addressed a speech to the royal-sage who took a seat and rested himself on the bare floor.

18. Oh king ! fortunate are you who are leading a happy life in the regal condition, in which destruction is to be had even from your own people, which abounds in servants who are rogues, and where sweet-speakers are enemies.

19. Misery does not leave us who have burnt down the enemies of the heart by the fire of Meditation which breaks the trammels of this world, and who are completely indifferent to the wealth of others.

20. In our sacrifice, the quarters which have showers of blood falling on all sides, resemble the condition of the forests of Kimshuka trees whose flowers drop down from their stems being shaken by the wind.

21. The oblation is taken away by our enemies from the blazing flames of our fires, even while we ascetics, who hold the *Vaikankat* spoons are looking on.

22. For the safety of our assembly, which invokes on the right occasions and according to proper rules, the partakers of sacrificial offerings, do kill that rascally demon, with the vigorous arrow of Râma.

23. The enemy cannot kill the person deputed by you, Oh best of the self restrained ! The lion does not even look at the deer sheltered by the moon.

24. We ascetics, who have been tormented by the enemies of our sacrifices, have come to thy mighty arm, which is capable of destroying trouble, just like serpents who tormented by heat, go to the sandal tree, which possesses the power of warding off heat.

25. We, who are under the protection of the solar race alone, do not seek protection from any other king ; the clouds accustomed to drink from the ocean do not descend to the pond.

26. We welcome even a small favour from you but not a heap of them from others. The *Chataka* swallows only a particle of water from the cloud but (does) not (accept) numbers (of them from others).

27. The sage, having thus communicated his troubles to the King, remained silent for a moment ; the request of the great never becomes devoid of delicacy, by excessive importunity.

28. The boy, whose person is sanctified by the auspicious blessings of Brahmins and is entrusted to you will personally go forth to-morrow to fight, acquiring great fame under your protection.

29. The King, who had thus uttered agreeable words, with great delight, assigned the fire sanctuary as a residence to the sage, who had come to seek protection and who was anxious to secure the treasure in the form of (the incarnation of) Vishnu.

30. When the sage made a move, he (King) having seated the boy who was first called (by him) to pay his respects to the

sage, on the lap which was not occupied by him (the boy) for a long time, spoke to him the following pleasing words.

31. You have learnt, the words of the sage who has come to secure you,—words which are difficult to transgress: now do acquire fame appropriate to your family by removing his troubles with your arrow.

32. Since it is not possible for those eager of success, to always protect the earth without conquering, this is a precious chance brought about by circumstances in your case, of conquering the world.

33. One supports the world, another with great effort merely (supports) his own relations; while a third takes care of his body only and another is not able even to maintain himself.

34. These being the four conditions, the proud Raghus, do not soil their hereditary renown by leaving the first (condition) and accepting any one of the remaining.

35. Fortune itself favors him who strives for the good of others; he who is always engrossed in his own affairs has his object frustrated, for a fact.

36. Two hands have been given by the Creator, to do two things only viz the aggrandisement of friends and the destruction of the pride of enemies.

37. That which does not protect those who come for shelter and does not destroy the rise of enemies, is not an arm, but a purposeless twig, grown on a tree in the shape of man.

38. He who is averse to do anything for others, is indifferent of gaining fame, and only bent on filling his belly, is called by the wise, a beast who has no taste for grass.

39. It is not a beast since it has the form of man; it is not a man because it is destitute of human qualities; it is something created by Brahma, wherein the desire for penance or prowess is absent.

40. That hand of man, which has not accomplished the destruction of the rise of enemies and which is powerless to protect those who seek shelter, is certainly useless except only to scratch (the body).

41. Not that there are not numerous tongues placed in the mouths of men, (that are) used in eating; one, powerful enough among them, to vouch-safe protection, is rarely found.

42. This resolution of thy family, ought not to be abandoned by thee even if thy life be in jeopardy; life is easily obtainable in every birth, but a mind devoted to duty is difficult to be secured.

43. When the man for whom, a drum indicating the joy of being crowned, is beaten, when dead becomes a corpse in a moment; life being thus so frail, how is it that people adopting ease, abandon the right path of duty.

44. Abandoning love of your own happiness, endeavour to gain fame, or to do penance; the unreal and evanescent delight of the taste of the pleasure of the senses is attainable even to the beasts.

45. Merit can not be acquired by fame while fame can certainly be secured by him who acquires merit. Therefore, follow the righteous path since by gaining one (merit) both are attainable.

46. Now then, in the present case, everlasting fame charming like the blooming lotus enveloped in moonlight and attainable by the protection of the good, is the fruit.

47. After going with Kaushika to the penance-forest, you who are holy and excessively brave, at once kill in battle that furious tormentor of the self-restrained ones.

48. After hearing this cool speech of his father, Raghava with his younger brother who too was ready to go to the penance forest to fight, fell at his (father's) feet.

49. When darkness had been dispersed by the rays of the rising sun, the King in his assembly, inquired of the sage, how he had slept during the night, and handed over both of his sons, who were purified by incantations and who had put on armours.

50. The two Raghavas, who were followed by the hearts of weeping citizens, that were calm but oppressed by the sole anxiety of mishap, went with that sage.

51. Faghava, endowed with strength by the *Bali* lore, hearing various accounts from his story from the self-controlled ascetic well-versed in history, along the road, did not feel any fatigue.

52. Then the best of men (*Vishvamitra*), seeing the town which had been devastated by the she-demon, of the country which had become famous by the bathing of Indra, possessing the thunderbolt, spoke as follows:—

53. This ground which is green with the grass grown in the sockets of half-buried skulls and is scattered over with skulls all round, does not now possess the former beauty of its town.

54. The images of the tutelary deities of the town, with dark coloured serpents hanging down from their heads, appear as if they have arranged their braid of hair (in that way), on account of the absence of the ruler of the town.

55. Beholding on the earth a pearl-necklace which appeared like a serpent the mouse who could not shake off trembling conceals himself with perfect confidence, in the hole of the trunk of an elephant, killed by the paws of a lion.

56. An image, with its eyes covered with white cobwebs appeared as if it had been filled with tears brought on by repeated weepings, which were the result of great harassment.

57. The extremely grieved hearts of the women painted on the walls of the houses, seemed to be broken as it were due to having been pierced by the ends of the firm roots of trees, which were projecting from the crevices of the loosened walls.

58. The ichneumon, with great fury pulls out from the openings of the mouth of the dilapidated images of Gods, their bright tongues as if they were serpents.

59. While the sage was narrating this there appeared before them the horrid she-demon, deserving destruction who had lost her Yaksha-frame by the power of the drinker of the ocean (*Agasti*).

60. Her pace was adorned with the flower-decorations (in the form) of recently mutilated hands of young damsels;

and her waist was sending forth a harsh and monstro is sound, from her girdle made of human skulls.

61. Whose profuse but dishevelled hair was tied round by a net of fresh intestines and who appeared hideous with her immense jar like breasts smeared over with thick blood appearing like (कुकुम) saffron.

62. Beholding her, whose form was so frightful the two sons of the Monarch stood on either side of the sage, with arrows fixed on their bows.

63. The sage, who gave a residence in Swarga to the King, degraded by the son of Vasishtha, looked at the son of the compassionate King and spoke with a smile, as follows.

64. By killing with your arrow that woman, who has spread devastation on this excellent country which makes all her inhabitants affluent you will certainly not be called unrighteous.

65. Indra believing that killing a woman is not a sinful act (at times), killed with his thunderbolt, the daughter of Virochana, to confer peace on heaven.

66. Taking compassion, on one who deserves to be destroyed, is not beneficial, whether the enemy (to be destroyed) be female in form or be characterised by a male form.

67. Oh Rama ! the wise do not compare with wicked actions, the valour which harasses the enemy to bring to an end the continued existence even of a woman, for the happiness of the world.

68. Do you know that success will not favour the enemies of the ascetics, in a struggle with you who hold bows and are endowed with valour and spirit ?

69. This learning befitting Brahmins and the old, does not become you who are great, born of the solar race and whose professions is weapon and war.

70. The first among the Raghus, incited by the sage wounded the daughter of Suketu in the heart by an arrow, making a sound like that of thunder ; it could not be said whether the arrow or her life departed first from her body,

sending out blood flowing from between the shattered breasts.

71. The sage adorned the son of Dasharath, who had acquired great fame by removing his obstructions, with the heavenly missiles, which were intent upon drinking the blood of demons and goblins, and which made the faces of the quarters, tawny by their sparkling fire-like lustre.

72. Now, these, spreading their lustre and issuing out of the line of flames of blazing fire, proceeding from the mouth (of Vishwamitra), approached Rama and took hold of his four large teeth, which had come out and which were sharp and distinctly pointed and curved, like the horn of the crescent moon.

73. Having kindled the fire, which had demons for its oblation, with the fuel of the weapons (of Rama), the sage reached in the evening, the vicinity of his hermitage, where cuckoos were warbling and where the deer which had come out to destroy the beauty of the tender sprouts of wild creepers, welcomed him and followed him back a long distance.

CANTO V.

---

1. Then (the sage entered the penance grove) covered with knots of trees nurtured and watered by the daughters of the hermits and in which incessantly danced peacocks who were prompted (to do so) by the prolonged notes of the numerous Sama songs (chanted) by sages:—

2. which had vessels filled with water placed under the trees for birds to drink, and in which the tops of trees were bent down under the weight of the sacred bark-garments spread over them to dry.

3. where the caverns of the mountain, were resorted to by monkeys having reddish faces—who took away in the hollows of their soft hands their own portions from the *Neevara* grain placed in different heaps.

4. where old sages sat motionless although their bodies were stiffened on account of their sitting (in the same posture) for a long time, in order to avoid disturbing the sleep of the young ones of the deer who having got into their (sages') laps were sleeping comfortably.

5. which was enveloped in the grey smoke arising from the sacred oblations and spreading all round the fire sanctuaries and where guests were made to sit or lie at ease under a fruit-bearing tree, covered with the filaments of long creepers.

6. where infants were crying in consequence of being left to themselves after having been fondled and licked by female deer, while the wives of the ascetics (mothers of those infants) were making the offerings of oblations to the sacred fire.

7. where the interior of the fire sanctuary was being cleaned by the ascetics with a handful of *Kusha* grass, slowly and carefully, for fear of killing the small insects which had come to take away the fried grain scattered about during the offering of the oblations, and then collected.

8. where, cages in the form of nests were prepared and made soft with the tips of (cotton) of the *Ishika* grass by the children of the ascetics in order that the young ones of

birds, dropped down from the trees may lie comfortably (in the nests).

9. where in one place was forming grain on the tips (of stalks of corn) growing in ditches full of water and earth and where the *Indudi* fruits (spread out for) drying were scattered about by the frisking of the delighted young one of the deer, were gathered together in heaps.

10. *Kaushika*, the abode of religious austerities entered in company of the two princes, the penance groves which resounded with the sounds of overjoyed peacocks wafted about by breezes, and sanctified with the fragrance of the sacrificial offerings

11. Then the venerable (sage) desirous of performing the (*Ishti*), sacrifice intended for the gods directed the vigilant son of the king, who had come there for the task of guarding, to undertake the duty.

12. The son of the monarch, who had his bow ready while patrolling round the sage who was kindling the fire of the sacrifice, to protect him from the enemy, being attracted by the beauty of the forest, spoke to his younger brother.

13. This penance grove of the ascetics is always full of *Neevara*, has the beauty of a lotus-lake, contains a natural lake, a trough of water and stalks of grain which (grows) wild and always bears excellent fruit.

14. Here, penance was practised with certain objects of the world in view, by the ancient man, the eternal reality, whom ascetics well-versed in the Vedas and the Vedangas comprehend with great difficulty.

15. Here, the primeval man worshipped fire—one of the forms of the three-eyed God, with oblations. It was fanned by the wings of his bird (Garuda) and fuel cut by the Sudarshana was brought for it.

16. When its master, who was the destroyer of his enemies, practised penance, the restrained *Nandaka* became intent solely on cutting sacrificial sticks and kusha grass, and could not take delight in the wine in the form of the blood of the breasts of demons.

17. Then the *Gada* (mace) did not go to the dreadful battle-field, in which drums were sounding, to smash the heads

of the enemies and devour the marrow in them—the helmets of which heads were crushed and which spread horror.

18. The *Pamchajanya* (conch) which favoured the new forests of trees with the stream of water brought in its hollow, did not with its sounds dreadful like dry thundering, now create awe in the (minds of the) people on the battle-field.

19. Then *Padma* gracefully sitting on her throne of the lotus having an erect stem, and touching the crests of the moving waves with her foot hanging forward, did not sing sweetly.

20. Then, the lord of birds did not sit on the eastern mountain, to spread his huge wings in front of the sun, in order to dry them when wetted by the waters of the ocean, at the time of picking up serpents from it.

21. From this place, did the greatly enraged *Hari* go forth to subdue *Bali*, leaving off roaming in the forest—which supplied him with necessaries—as also his bark-garment, after softening his matted hair.

22. Since that time, this comfortable and peace-ful abode of the ascetics is inhabited by a number of beasts who have forsaken their harmfulness, on account of their being strongly imbued with (*Sattva*) the quality of *Hiranya-garbha*.

23. Look here at the tiger in your front, whom the boys of the ascetics have through rashness, caught by its tail, to count the spots on its body, which are black as if painted with ink.

24. This lion and this frog, who have cast away their fierceness and shyness respectively, are seeking (the one) the space underneath an elephant, whose temples are flowing with ichor, and (the other) the umbrella of the hood of a serpent, as they are extremely scorched by the sun's rays.

25. As he was uttering these words, the army of the enemies shaking the forest by the winds set up by its speed and spreading over the whole heaven and the earth, became visible with its banners marked with crows.

26. Having transferred (lit. implanted) the reflected images of the enraged demons, in the blade of his sword, which

was as brilliant as the autumnal sky, he stood there with the desire of swallowing the life of the fighters, and appeared like yama.

27. The innumerable soldiers, who were there, said that the world which was thickly crowded with lines of goblins and demons and was filled with darkness by the dust of the wheels of chariots, was full of Sattva (goblins), Rajas (dust) and Tamas (darkness).

28. The first (Ramchandra) who was supreme in valour and fought on foot, made the army of the enemies, moving in heaven, his mark. His younger brother fought with (*lit.* destroyed) the line (of enemies) standing on the earth and containing numbers of huge elephants and speedy horses.

29. In the fight, the elephants who were pierced by the arrow of Rama and whose drivers with great haste left hold of their necks, hurt their own warriors as they fell down on the earth from heaven dragging the clouds with them.

30. The line of his arrows could not be seen by others either on the bow, or in their course or in piercing the mark: the demons therefore fell down in the war, with their breasts wounded apparently, even without any cause.

31. The arrows, discharged from the bow of this warrior, flew with (*lit.* assumed) such excessive speed, that the sounds made by the falling of the enemies were heard simultaneously with twangings of his bow strings.

32. A number of weapons, which were dropped from the hands of the demons, before reaching their mark, swam for a long time in the sky, like dry leaves, having been scattered by the wind set up by his showers of arrows.

33. The enemies of the gods, were struck forcibly by their own arrows which were turned back in the direction opposite to their course, by the gust of wind from the arrows of the prince, which flew with a sound caused by the feathers attached to them.

34. That army, struck by the arrows of the prince and falling from the (*sk.*) path of the arrows, was abandoned in the middle, by its vital airs (life) as if they were afraid of being contaminated by a fall on the polluted earth.

35. The elephants of the enemies, whose heads were shaken by the pricking of the sharp goad, as it were through fear, solicited, with their trunks raised to their temples, (the mercy) of him who was striking them, in war.

36. A haughty elephant, beholding the tusks of another elephant near him, thrown off by its roots being cut, regretted having come to the fight and for a moment changed his mind.

37. Another elephant at once contracted its trunk which it had thrown up to strike its adversary, and when it (the trunk) was pierced and nailed down into a circle by an arrow, could not unfold it.

38. Some one who was nailed down to his horse, being pierced in the thighs by the swift arrow of Rama, did not stir from his seat, though his horse maddened by fear committed a fault (bolted)*

39. A certain firm seated demon, though his feet were lopped off at the knees, by a pair of crescent-shaped arrows of the enemy, did not fall down from his galloping horse.

40. Another demon running against his enemy, to kill him, had his head severed by the arrow of his foe; though his life left him, he went a few steps on account of his original inertia.

41. Falling furiously on the temple (of an elephant) a certain (warrio.) caused in a moment an elephant appearing like a fleeting cloud, and gifted with ear-Chauries in the form of white clouds divided into two—to rapidly move in heaven.

42. In the battle, another one brought down to the ground his horse, who on account of his great velocity scattered about on all sides, the intestine which had issued from the wound in its belly, that was inflicted by an arrow, and which (intestine) had been cut to pieces by the dashing of the tips of his hoofs.

43. A demon whose arm was suddenly lopped off by the discus of the son of Sumitra and was discoloured, furiously

* The commentary seems to have made an effort to interpret some reading "कुरंगमे."

used it as a weapon, shaking the whole place by his roar and hurled it at the son of the monarch.

44. A discus hurled by another one, stuck by its half on the top of the enemy's club : the roaring enemy now used the club (with the half discus at its extremity) as a battle axe and struck him (the son of Dasharath) on the head.

45. The son of the ruler after throwing down the weapon from the machine in his hand, a whole host of the enemies of the gods now drew out for battle, his sword from its sheath like a cobra from its hole.

46. The lion among men, pinned the two sides of his adversary's body which had been cut into two, by the sword of Saumitri, made it into one. May be through anger or through sport.

47. The son of the monarch, struck at an elephant which was running for battle with its trunk lifted up : by coming in contact with the sword which was meant to cut it into pieces, the trunk was instead wound up.

48. The lower half of a rider cut by the sword, did not fall down (as it remained in position), on account of the firm grip of the thighs, while the upper half dangled in front on account of the clenched fist being seized by the reins of the horse.

49. When the sword of the enemy dashed on the head of one of the demons, he fell down with his body prostrate on his back, as if because he was unwilling to show his back in battle to his enemy, even after the loss of his life and his haughtiness.

50. The bodies of the demons were wetted by the blood trickling from their abdomen pierced by a sword, but they were again dried up by the blowing of their breaths in vigorously dealing blows to one another.

51. Then the first among princes having his garments reddened with the sprinkling of the scattered blood of his foe and bent upon securing (attaining) the glory consequent upon victory, made the vultures (brahmin) satiate by eating and drinking as much as they liked, for a long time.

52. Then that leader who jostled and burnt the bodies of Marich and Subahu, by the wind and fire missiles drove to the farthest end, the vast powerful army which had become quite effeminate through fear.

63. That archer, whose heart was full of compassion bent his bow with ease and slowly discharged his arrows on the loins of the enemies' elephants who had turned away their fronts (from his sharp arrows)

54. The army of the exceedingly powerful enemy, could not stand the attacks of Rama who was aided by his brother's prowess and who was terrible like the fall of dry lightning and who was endowed with the radiance of the sun, at the time of final destruction.

55. These arrows standing on the strong bow-string receiving a sudden discharge and possessing tips of well-adjusted blades, gave advice to the soldiers of the enemy to go to the assembly in heaven (death) [and in doing so they were] like the Buddhist ascetics who, living in extraordinary goodness instantly obtained complete emancipation, the brightness of whose races indicated the fruitfulness of the proper adoption of judicious method and who gave advice how to go to the assembly of gods.

56. When the lord had made sacrificing offerings in the shape of enemies to the fire *viz*: death and was espousing a brave maiden in the form of the goddess of Victory, there danced under the sound of the kettle-drum, headless bodies covered with abundance of bright vermilion in the form of coagulated blood.

57. The foreparts of the bodies of goblins after falling on the ground, stood erect and thereby spread horror, as if they were demons half sprung out of the ground for the purpose of fighting, being cut, since the Rakshasas had turned away their faces from the battle.

58. The clouds, having a red colour on account of their repeatedly coming in contact with streams of blood of demons wounded by the weapons of Rama, brought about in the sky an untimely evening devoid of the existence of the bustle of Shankara's salutation.

59. At the dispersing of the masses of clouds in the forms of elephants, horses, and moving chariots, the sky having become clear of continuous showers of arrows and of lightning in the form of flashes of swords, acquired the autumnal splendour, in which the sun distinctly comes to view.

60. A collection of crows who cawed gently and who had filled the cavities of their bellies with the fat of the demons and who sat on the forehead of the elephants, struck down by the arrows of the Kakutsth, cleaned their beaks besmeared with blood, on their tusks.

61. The two princes, adored by the offering of the shedding of joyous tears on the part of the youths of the hermitage and having been welcomed by the flocks of deer went to the huts and placed the pair of heads (that of Subhahu and Marich) cut away by their shafts, at the feet of their preceptor.

END.

NOTES.

अथ—This word though used in various senses (*vide* Apte's Guide § 244) is always used by authors at the commencement of their work as a sign of auspiciousness. जानकीहरणम्—जानक्या हरणम्, जानकीहरणम्, जानकीहरणमधिकृत्य लिखितं काव्यम्. This is a महाकाव्य describing the abduction of Jānaki by Rāvana. The whole of it up till now was a lost work, only fifteen cantos being available. These bring the story upto the marriage of Rāma and Sītā. For a Sanskrit *def.* of a महाकाव्य, see *commen.* Stanza 1. It is a composition which according to the Indian idea must commence with a benediction and treat of an episode taken from history or mythology. It must contain descriptions of cities, rivers, mountains, sunrise, moonrise etc. Its hero must be firm and generous, sentiments either of love or pathos must be prominent in it, while other sentiments (रस) must also run through it. It must according to the recognised rules of Poetics contain not less than eight and not more than thirty cantos of moderate size. The recognised and wellknown Mahākavyās are रघुवंश, कुमारसंभव, भिशपालवध, किरातार्जुनीय and नैषधचरित. The present काव्य, according to the canons of composition, can be included among the above. It treats of the wellknown episode of the Rāmāyana.

Stanza 1. अतिभोगभारत्—भोगानां (सुखं धनं वा) भारः भोगभारः अतिशयितोऽसौ भोगभारः अ०—भारः तस्मात् । The idea is that अभरावती the city of Indra descended from heaven on account of the excessive burden of enjoyable objects. दिवः *abl. sing.* of the irre. word दिव्, दिव्या—दिवि भवा. 'celestial.' क्षत्रानलस्थानशमी—This can be dissolved in two ways. (?) क्षत्रः अनल इव तस्य स्थानं शमीव. (२) क्षत्रं एव अनलः तस्य स्थानं तदेव शमी । शमी (*Acacia Suma*) is a plant, whose wood is very hard and is supposed to contain fire. *vide* Raghu. III. 9, Manu VIII. 247 and Shak. I. 18. पुरां—*gen. plu.* of पुर् a city—to be connected with पराद्यां. The metre of the canto excepting the last three verses, is उपजाति. For *def.* see *comm.*

St. 2. यस्मौकर्ष्टग etc. यस्याःमौकर्ष्टगप्रस्त्रान्विनां सरोजस्येव रागो येपां तेपां सरोजगाणां रन्नानां प्रभया विच्छ्रुतिः । अवमानः *lit.* insult, mortification. The moon is always taken by Sanskrit poets as

the standard of comparison as regards beauty, but here the poet wants to show that the beauty of the Ayodhyā-ladies far surpassed the beauty of the moon who was thus put to shame. The redness of the moon is poetically imagined to be due to her feeling of irritation.

St. 3. अभिसरिका—a woman who, clad in dark or blue garments, goes out at night to meet her lover at an appointed place. काश्मीर। The golden triumphal arches studded with brilliant jewels show the richness of the city. Though Ayodhya pleased all other people, it did not please the अभिसरिका as the darkness which is so necessary for her purpose was dispelled there by the radiance of these jewels.

St. 4. चीनांशुक—Fine silken cloth from China. China cloth seems to have been known in India for its fineness since long, as it is often referred to by Sanskrit poets. *vide* Shâkuntala I. 34. विट्ठल—dove-cot. The pieces of China cloth which decorated the tops of the houses are poetically thought to be garments spread out in heaven by Indra for drying. See *comm.* The verse serves to show that the houses in Ayodhya were very lofty. निर्माकपट—आकाशवस्त्र—heavenly cloth. Another interpretation is suggested, which, however, is a little too far-fetched. It presupposes the abandonment of तत्त्वक by Indra, to be referred to here. During his precipitate fall, the तत्त्वक in passing through the dove-cot-holes leaves behind him shreds of his slough and these hanging down are identified with silken cloths. तत्त्वक was one of the principal Nâgâs of the Patala, (son of कश्यप and कटु) who had taken the shelter of Indra, at the time of the serpent-sacrifice of King Janamejaya, but was abandoned by him after a short time, when he found he too would be dragged down if he did not give up Takshaka.

St. 5. The idea in the stanza is something like this:—The city has a very high rampart with a deep moat around it, filled with water, and a lake somewhere inside the rampart to which the swan wishes to go, just as one to the Manasa lake. Being thwarted in this by the height of the rampart, it bethinks of the arrow of Parashurâma which pierced the Krauncha mountain, and thereby opened a passage to the swans in their periodical withdrawal to the Manasa lake. See Megha 57, and Mallin, *com.* thereon. कृष्णांशुम्। Kauncha (or Krauncha) is a portion of the Himalaya mountain in

A'ssam, said to have been pierced by कार्तिकेय and परशुराम. भागव—*a descendant of भूग*—also known as परशुराम—the sixth incarnation of Vishnu, who is said to have destroyed all Kshatriyās twenty-one times. The use of the genitive case is remarkable. Words implying ‘remembering,’ (with regret) ‘to think of,’ like स्मृति with अधि govern the object of these actions in the genitive case; Cf. Si. VIII. 64; Ki. V. 28.

- St. 6. कृतवन्धू० The elephants seeing their own images in the mirror-walls of the houses mistook them for actual hostile elephants and in attempting to attack them fruitlessly struck the walls. रदिनः—प्रशस्तौ रदौ येषां ते । The termination इन् shows [प्राशस्त्य] excellence. प्रमाणं-(प्रमातारं) प्रभिमीति इति (lit.) one who knows, a knower. The elephants made their मदामोद (and not themselves) the knower (beholder) of hostile elephants *i. e.* it was the pride and rut which made them insensible to the correct state of things. द्विप-द्वाभ्यां (शुद्धातुंदाभ्यां) पिचतीति । अरयः शत्रवः, ते च ते द्विपात्र अरिद्विपाः
- St. 7. लग्नैकभागं-स्थः एकभागः यस्य of which a portion—one extremity touched or clung to the top of the white houses. The idea in the verse is that the cloud elongated by the wind and with one extremity clinging to the top resembled a banner. The loftiness of the houses in the city is suggested.
- St. 8. The whole charm of the verse lies in the double meaning of the words प्रवाल, सुवर्ण and मुक्तामय, which enables the poet to fancy that the Ayodhya-ladies possessing exquisite beauty were, as if, formed by the Creator out of jewels—corals (thick hair in) their heads; gold—(a beautiful glow on)—their face and pearls [freedom from diseases in] their limbs. मुक्तामया० The termination मय in मुक्तामय is used not in the sense of प्राचुर्य but in that of स्वार्थ *i. e.* ‘consisting merely of.’ अगानां अवयवाः—The fingers etc. of the hands, feet etc.
- St. 9. वटर्भीविट्टकं—The dove-cot on the topmost part of the house. पुण्डर-Drum. The word also means ‘a hollow, a cavity’. The idea is that the autumnal clouds gave their rumbling to the mansions (which reverberated their sounds) and in return partook of their beauty (whiteness).
- St. 10. विशुभिभा वित्रुतिः—The waving to and fro of the banner-cloths, which resembled the flashing of lightening. The flags of the palaces were of a yellow cloth and were placed so high as to be in the region of clouds. Peacocks

are described by Indian poets in several places, to take particular delight at the approach of the rainy season. The waving of the yellow cloth of the flags from among the clouds is mistaken by the peacocks for flashes of lightning, indicative of the approach of rain.

St. 11. The picture in the Stanza is probably of a series of alternate arches of red and blue precious stones. By the lustre of the red stones the nocturnal darkness was minimised, while it was (तृहित) heightened by the blue-stone-arches. Naturally therefore the women who wanted to move about under cover of darkness were irritated when they came near the red-stone arches, while they were pleased when they came near the blue-stone arches. धर्मोद्युत्तितः—तमसां मधूः: तामसम् तानि । See *commen.* Vide 3 *supra*. विभाषिः विसिद्धाः (peculiar to each) भाः ताभिः by (their) brilliance. The poet has described the city of Ayodhya in these eleven verses.

St. 12. पद्मिरथः—पद्मिरथ is a synonym of दशरथ as the word पद्मि means ten (दश) *vide* Raghu. IX. 74. उत्रान्वयैः By the descendants of Kshatriyas; multitudes of Kshatriyas. अन्यक्षमानाथमानम्—नापते इति नाथमानः । अन्येच्च द्वंगा—अन्यक्षमा तस्याः नाथमानम् accustomed to take into his possession or rule over the territory of others i. e. of his enemies. जयमानंजयथ मानश-जयमानम् । a समाहारद्वंद्व indicating special characteristics.

St. 13. गुणान्नैः यशोभिः Fame due to his good qualities. The Gunās might be either the general merits of a king such as valour, justice, mercy, etc. or the six proper expedients made use of by a king in foreign politics viz., संवि Peace, विघ्न War, यान March, आसन Halt, संशय Seeking shelter, and द्वैष Duplicity. रजतावदाताः-रजतमिव अवदाताः white (pure) like silver. It is a convention among Indian poets that fame is white. The white fame of Dasharatha extended over all the quarters and made them white.

St. 14. अन्यस्तसमस्तः Who controlled his senses by the knowledge acquired from the study of the various Shastras. It is a very hard task to control the senses and hence their power is compared to the fury of a fiery steed. पद्मिषः The six enemies of the human race viz. काम, क्रोध, मद, लोभ, मोह and मनसर. He first conquered the six passions in a man before conquering his other external enemies, *Vide* Ki I. 9 and Bhatti. I. 2.

St. 15. All the adjectives in this verse are so used as to apply both to the king, the best of men, as well as to विश्वेत्तम् (Vishnu). वलिप्रतापा० (1) who possessed valour which protected his subjects from the rigour of taxation. (2) In the case of Vishnu it means 'who by his footstep (विक्रम) overpowered the arrogance of the demon Bali.' Bali, son of Virochana was a demon priding himself on his empire of the three worlds. He was humiliated by Vishnu, who appeared before him in the form of Vāmana or a dwarf, son of Kashyapa and Aditi, and younger brother of Indra and obtained from him the promise of a grant of as much land as he (वामन) could pace in three steps, whereupon the dwarf expanding himself, deprived him of heaven and earth in two steps and placing the third on the head of Bali forced him into Pātala. ब्रैलोक्यः—त्रयाणां लोकानां समाहारः विलोक्ती। ब्रैलोक्येव ब्रैलोक्यम्। सुदर्शन—(1) The beautiful presence (of the king). (2) The name of the disc (चक्र) of Vishnu. King Dasharatha is said to be present in all the three worlds on account of his diligent system of administration. अनन्तभोगाश्रयिण—(1) who had in his power innumerable enjoyable objects, (2) who placed himself on the body of Anant i. e. the serpent Shesha. Vishnu is known to be शेषशायिन्. For the correct significance of पुरुषेत्तम् *vide* Joglekar's Ratna. II. 5. With this description of Dasharatha, compare Raghu. IX 1-20.

St. 16. There is लेप in this as in the above verse. The adjectives apply equally to ज्वर and दण्ड. कस्यं वितन्वन् (1) The royal power caused all to tremble. (2) It is wellknown that a strong fever creates tremour. दण्ड may also mean an army. विद्वितांगमदः (1) In the case of the king's sway it means 'which subdued or destroyed (the power of the king of) the Angās'. [2] 'Fever makes all the parts of the body ache and droop.' विद्वाधिपस्य दिशम्—The eastern direction—which is called the direction of Indra, the lord of Gods (विद्वा)—so called either because of their number thirty-three or from the three stages in their life.

St. 17. समुद्र० Ordinary fire is seen to be extinguished by water but here the fire of the lustre of king Dasharath crossed even the sea and reached the Katāha. नितान्त० (1) which [lustre] overpowered the eastern direction (काशा). (2) which burns down the forepart (पूर्व) of a piece of fuel

(काष) कट्टाह is (1) an island in the Malayan Archipelago near Java. (2) Cauldron. The fire of the king's lustre burnt other kings as if by putting them in a cauldron. Another reading is अभितापयामास.

St. 18. After having subdued the eastern parts Dashratha conquered the country to the south which is compared to a courtezan. भूजंग० with the south it means 'whose limits were agreeable to and courted by the serpents'. The outskirts of the southern countries are viewed by the poet as a favourite resort of serpents. (2) whose hour of enjoyment was eagerly besought by paramours. भूजंगैः संप्राधिता सेव्यवेदा यस्याः सा । काञ्चिगुणा० (The south) which attracted by means of the merits of the city of Kanchi, such as abundance of wealth, facility of trade etc.—hosts of traders (caravan). The town काञ्चि was the capital of the Dravidas situated in the south. Kanchi, is the same as Conjeverem on the Vegāvati river, forty-two miles south-west of Madras. (2) With the courtezan it means 'who attracted wealthy (सार्थ) people by the beauty of [her] 'girdle.' कर्त्तव्यत्वभीष्या—To be enjoyed with great efforts, strength or firmness.

St. 19. असुरासुप्रशसापुयस्य-असुरासवः प्रथसा येणां तानि । अ०—अनि आपुयानि यस्य, तस्य who had weapons which had the lives of demons for their food. मनम्बिन्—प्रशस्ति मनः यस्य सः. The termination विन् is added in the sense of प्राप्तम्ब्य. यावनेन्द्रः—यवनानां समृहः यावनम्, तस्य इन्द्रः or यवना एव यवनाः तेणां इन्द्रः The ruler of the country of Yavanās—the non-Aryan people inhabiting the western countries beyond the Indus. For further information see *Introd.* to Mr. Telang's edition of Mudrarakshas and Mr. Nandargikar's *Introd.* to Raghu. The verse is put in to show that having subdued the East and the South, king Dasharatha conquered the West. Even though the king of Yavanās was defeated in battle, he looked upon it as a peculiar honour to be wounded by the distinguished king.

St. 20. अ॒ष shows आवन्त्य i. e. sequence. After i. e. after conquering the West, the king proceeded for the conquest of the North. तैजस्तुलेन under the garb of his lustre भीवासरन्यं तुरुणं means either (1) the country of (तुरुण) the Turkomāns, which was charming on account of its being the abode of wealth or (2) a compound perfume having a

pleasant scent (श्रीवास). आशीर्व-आशानां (दिगं) अयं आशीयः—of all the quarters. The fame of Dasharatha spreading far and wide made all the world pure (fragrant) as if with incense which moves about without being fixed to any particular spot (अस्तकगतैः).

St. 21. परेषुवात्या०—(Fire) ‘increased or kindled by the gust of wind in the form of the arrows of the enemy.’ The king did not like that his enemies should discharge arrows, and hence his anger increased. Cf. Ragh. IX. 62. चित्रभातुः चित्राः भानवः यस्यः सः Fire. Vide Supra. 17. The fire of the anger of Dasharatha was extinguished by the tears of the wives of his enemies. He defeated and killed all his enemies and made their wives weep—with eyes made red through weeping.

St. 22. एकवाणासन०—वाणानां आसनं वाणासनं एकं च तत् वाणासनं च his one (extraordinary) bow at once subdued the enemy. आलोकभूमौ—(1) आलोक [light] युक्ता or आलोकस्य भूमिः [2] आसमन्तात् लोका यस्याः सा आलोका—भूमिः Place [council-hall] with plenty of light or assembly; hence, audience-hall. सर्वननेन्द्र० [obtained] ‘the decorations of red dye (अलत्क) in the form of the lustre shed by the jewels on the heads of all the subordinate monarchs.’ The idea is that Dasharatha reigned so supreme that all the monarchs bowed down before him and made his feet red with the lustre of the jewels on their crowns. Cf. Mudra. III. 19.

St. 23. हारगौरे कीर्तिप्रताने—The spread of his fame white like a pearl-string. The verse wants to show that the white fame of the king spread like moonlight and was as agreeable. The people would have confounded the moonlight with the fame had it not been for the night-lotuses which remained closed and thus removed the idea of moon-light from their mind. Had it really been the moonlight the night-lotuses would have opened. चंद्रोदयर्शकितानि—the suspicion that the moon had risen. अभिज्ञकोशम्—whose bud did not blow open.

St. 24. मध्यस्त—झानि. For the dissolution of the compound see. commen. सामन्त-feudatory. उत्तमांग head. चूडा—चूडेन-चूडा crest. पश्चराग Ruby. राग lustre चूटा streaks विस्फुरण sparkling चूल्ह guise. The lustre of the jewels on his head was as it were his lustrous fame.

St. 25. यज्ञोविनानः The moonlight in the form of a canopy of his famo. वितान Lit. abundance, plenty and secondarily an awning, cover etc. नयनेन्दूकान्तः The moon-stone (इन्दूकान्तः) in the form of eyes. It is a poetic convention that the इन्दूकान्तः, becomes covered with moisture by the rays of the moon. Cf. द्रवति च हिमरस्मादुदते चन्दकान्तः: Utt VI. 12. विष्वनदेतुः The cause of trickling water. The eyes of the wives of the enemies are likened to the moon-stone and the king's valour which deotroys all enemies makes them shed tears.

St. 26. भविती—Future, would be. Cf. समादिदेभैकवर्धु भविती प्रेमणा भरी-रार्पहरां भवस्य । Ku. I. भवतुम्यथामः: possessing majesty equal to that of (भव) Shankara. इन्द्रः—इनस्य—इन्द्रस्य द्विष्टः: (demons), तेषां भर्ता (lord रावणः) तस्य निष्ठदनः: (destroyer i. e. रामः), तस्य माता Kausalya, would-be-mother of Rama. समय does not mean only 'time' but includes proper rites. वन्हे: समवधम्. Among the Hindus a marriage ceremony is never considered to be complete unless certain rites are gone through in the presence of fire. विधेया 'obedient,' from धा with वि to command. The idea of a Hindu wife is always associated with unqualified obedience to her husband. The commen. gives an interpretation different from the above.

St. 27. महेन्द्रकल्पस्य almost equalling the great Indra. For an explanation of the use of the termination कल्प in the sense of 'almost, nearly, little less than' see commen. महाय—For the purpose of worshipping, adoration. नितपद्मकोरे—which surpassed the lotus-buds in beauty. मुक्ता—placed, from मुच्. मुक्ताविनातिः a row of pearls, hence 'pearl-string'. It is customary with Indian poets to commence the description of a celestial being from the feet upwards. see *Malli*. commen. on Ku. I. 33.

St. 28. निसांगमिदा—natural, native i. e. not imitated with effort. मुपितः: robbed, deprived. The walking of an intoxicated elephant or a swan is taken by poets as a standard of comparison in regard to the gait of a woman. Here the poet wants to show that the gait of Kausalyā was naturally charming and was not stolen (by her) from the elephants or swans. Cf. Raghu. VIII. 39; Ku. I. 34. जह्वा—The leg from the ankle to the knee, shank. तुलाकोऽनि. There is a pun upon the phrase तुलाकोटि. [1] तुलाकोष्यष्टि-रोहण i. e. stepping in or standing in one of the paws of

the scales to establish one's innocence. This is one of the ten ordeals दिव्य mentioned in Yajna. 10-12. *commen.* The poet figuratively says that Kausalyā underwent this ordeal to prove that she had not stolen her gait from the elephant or the swan. (2) *fig.* issuing out of, standing on i. e. wearing anklets तुलाकोटि. Cf. Shi XII. 44.

St. 29. शृंगौ (*loc. sing.* of शृंगः) in the sense of 'if seen'. हत् to be construed with चक्रः. शक्यम् used with the infinitive विधातु of which जरु is the object. See Apte' Guide §. 178. नु a particle used in the sense of doubt (वितर्क). आस In the sense of चक्र. As to the grammar of this word there are three views—1. Shakatāyana says that it is an indeclinable resembling a verbal formation; तिङ्गन्तप्रतिरूपकं अव्ययं. 2. Vallabha says it can not be so. अस् is usually changed into भ् but this आस is an irregularity on the part of poets. 3. Vāmana says it is a regular लिद formation of अस्. cf. Ku. I. 25. The idea of the verse is, that at the time of creating her thighs the creator must have chanced to see them, and if so, his eyes must have been smitten by shafts of the God of Love. It is quite impossible to create such a beautiful thing without the eyes open, and hence the wise were puzzled how her thighs came to be created at all. cf. Ku. I. 41.

St. 30. तथा—तथा and यथा when used as correlatives of each other mean 'so—that' where तथा stands for 'so' and यथा for 'that' cf. तथा वर्तेतां यथा तस्य राजपेरुकंपनीया भवामि। Shaku. III. अतिश्विष्य Extremely slender; from श्वि with the addition of the कृत् affix इष्य in the sense of 'possessed of, in the habit of' etc. It is a sign of beauty in a lady to possess a very slender waist (मध्य); cf. वेदिविलग्मध्या Ku. I. 39. रथनाशुणी—by the girdle-string. She punished her hip (श्रौणी) by tying it down with the girdle-string, for the offence of depriving her waist of its dimensions, with a view to prevent further increase on the part of the hips. To have very large hips is considered to be a peculiar sign of beauty. cf. Megha 82. Shaku. III. 61.

St. 31. प्रतितुल्यशोभम्—प्रतितुल्या शोभा यस्य, तद् possessing equal beauty (किञ्चिदपि वस्तु—understood). संख्यानरेत्वा: marks or lines drawn at the time of counting. The idea is—at the time of the creation of her उदर the Creator began to find out whether there was anything else in the universe

that equalled its beauty. He searched out in one world (भूवन) but could find out nothing as beautiful as the उदर and marked one line on the stomach to show that one world had nothing that came up to it. He similarly looked into the other two worlds and drew two more lines for the same purpose and hence came the three folds of skin (वल्यः). Even now we see people—especially the illiterate—make use of red or white marks on a wall or board to fix into the mind the requisite numbers. The same is the idea here. Having three folds of skin on the stomach is a peculiar sign of beauty in females according to Sanskrit poets; *vide* Ku. I. 39. सुदत्याः *gen.* sing. of मुदती fem. शोभना दन्ता यस्याः सा. At the end of a Bahuvrihi Comp. दन्त when preceded by a numeral indicating age or सु, it necessarily becomes दत्. The figure of sense in this as in the above stanza is उत्प्रेक्षा.

St. 32. वयःप्रकर्णत् on account of the excellence of her age. वयः here stands for adolescent condition or youth (तारण्य). वनजायताक्ष्याः वनजवत् आयते भविणी यस्यामत्स्याः वने [water] जातं वनं a blue-lotus. Who had eyes large like the lotus. Her waist was emaciated as it were because it was overworked in being made to bear the weight of her large breasts.

St. 33. अरालकेश्याः Having wavy ringlets of hair. खल—पात् From the moving end of the paint-brush. नवरोमगाजिः The line of thin hair near the navel, is a very common theme in the description of beauty among females. *Vide* Ku. I. 38; also शिखा धूमस्यैर्य परिणमति रोमावल्लिपुः Kavyapra. The poet supposes in this stanza, that the paint-brush of Brahma in painting the hair of young Kausalya happened to let a drop of black paint fall near her navel and this drop stretched out in a line by gravitation and became the line of hair. This of course is all a poetic fancy.

St. 34. विश्वेष्यनि—separates, from वि and श्वेष. दुष्प्रचक्षवाकौ—The चक्षवाक birds are a very common subject in Sanskrit poetry. The male and female of these birds keep together during the day and are models of constant connubial affection but they are doomed, according to tradition, to pass the night apart from each other. Constant allusion is made to their habits in literature. See Vikra. IV. Megh. 83, Shaku. III; Rag. VIII. 56. The comparison here of the

breasts with the birds lies more in their being always in close proximity! *Comp.* Dashaku. "चक्रवाकानुकारौ पशोधरौ." The idea in the stanza is that the face is not the moon since the breasts viewed as Chakravakas do not undergo separation at its sight, as they do on beholding the moon.

St. 35. निर्जिग्यतुः perf. 3rd p. dual of जि. with निम्. (1) conquered; [2] surpassed. The idea is that there is the struggle for superiority between the arms of Kausalyा and a lotus-stalk. The poet fancies the stalk to be worsted in the struggle. With this main idea of the picture and the double-meaning adjectives, the stanza is clear. सुषिद्र-वृत्तं [1] छिद्रे: सहितं वृत्तं च. as applied to the stalk it means having holes (running longitudinally) and round (in 'form'); (2) सुषिद्रं वृत्तं यस्य तत्. Having a conduct full of blemishes, defects. दीर्घमत्रम् (1) Having long fibres. (2) Dilatory, procrastinating. सुभिष्टंसंवी �adjective to भुजौ. (1) having well-formed joints (संयि); (2) well-versed in the art of making peace. *See S. 13 supra.* शुभविग्रहौ (1) Having a good form. (2) Skilled or perfect in the tactics of war.

St. 36. दशनच्छदेन दशनाश्लाघते अनेन इति दशनच्छदस्तेन, the 'lip' since it covers the teeth. संघाघने on the evening cloud—(which is generally red owing to the fall of the slanting rays of the sun.) बद्धपद—having a fixed position. हस्तस्थः (1) existing naturally on the palm of the hand (2) so near as can be seized by a mere stretch of the hand, hence, as it were, in the hand itself. What the poet here wants to show is that Kausalyā could acquire the red colour for her lip from the distant cloud; to one who could achieve such a feat the getting of the red colour from the lotus in her own garden was quite an easy task.

St. 37. विशेषः Difference, distinction. कुरुग The black antelope. The dark spots on the moon are taken by poets to be of the form of an antelope or a hare; hence the moon is called मृगलाङ्घन, शशाङ्क etc. नेत्रद्वितयं The two eyes (of a deer). While the moon has on her body an antelope the moon of the face of Kausalya has on it the two eyes of the same i. e. her eyes closely resembled the eyes of a deer. This was the only difference between her face and the moon which otherwise did not differ from the latter.

- St. 38. निर्जितपरागम् निर्जितः परागः वेन which surpassed the ruby [in beauty], to be construed with both अलतै and वदनारविन्दम्. शस्तम् admired, liked, from श्वेत् to praise. वदनारविन्दम् The lotus [in the form] of her face. Her face was as beautiful and fragrant on land as the lotus is in waters.
- St. 39. इन्दीवरस्य 'of a blue lotus.' Though usually this word means the moon-lotus, here for the sake of the context it must be understood to be the sun-lotus. हिमांशु—हिमा भैशत्रः यस्य cool-rayed, moon. स्तिष्ठः acc. pl. of स्तिष्ठ radiance, lustre. मुखारूप्यं—मुखं इति आरूप्या [name] यस्य, namely her face. The other [अपर] lotus in the form of her face not only can bear the radiance of the moon, but overcomes [surpasses] it i. e. her face was more beautiful than the moon. An इन्दीवर sun-lotus fades in moon-light but the face of Kausalyā excells the moon herself.
- St. 40. चन्द्रबल—भीत्या. Afraid of coming in contact [touching] the eyelashes which were moving playfully and were much curved [जिम्ह]. चन्द्रबल and जिम्ह also mean fickle and wicked, unfair respectively and hence the poet says that her eye-brows, wishing to avoid the company of the eyelashes which were fickle-tempered and wicked, receded as far away as possible from them. श्रोत्सरणे retiring or receding far away from. विधित्सुः विधातुं इच्छुः desider, formation of वि and धा to make. मध्ये न तस्यौ Did not remain in their usual place. The idea is that having gone up [प्रोक्ष्य] the eyebrows receded far from the eyelashes.
- St. 41. तनेश—भारस्य—तस्याः केशपाशेन अवजितानि आत्मवर्होणि तेऽनि भारः यस्य. Who had to bear the weight of the plumage excelled by her massy hair. केशपाश—The word पाश at the end of the words कर्ण, कच, or केश, and लाक्ष respectively imparts the sense of beauty, collection and derogation. तिरश्चां gen. pl. of तिर्यच्—तिर अचर्तीनि a being which moves horizontally unlike man walking erect; hence a brute, beast, lower animals; for the comparison of a lady's hair to the tail of a peacock, cf रत्नविगलितरूपे केशपाशे प्रियायाः । सनि शुभमसनाथे किं करोत्येष वर्ही—Vikra. IV; also Raghu. IX. 67. For the idea of the whole stanza, see Ku. L. 48. The last two lines construe | शिखिनां वाम् | तिरश्चां अष्टि चेतः जातु लज्जां स्मृशर्तीनि जनस्य मद्दां चक्षे । The peacock fled away and betook itself to a forest being ashamed of its plumage which was surpassed in beauty by her hair.

St. 42. जितसिद्धकन्या—सिद्धानां कन्याः सिद्धकन्याः, जिताः सि०कन्याः यथा
 सा one who has surpassed the daughters of the Siddhas in beauty. The Siddhas are a class of semi-divine beings who are said to have acquired superhuman powers. They are pure and above mundane matters; and are said to be 88,000 in number. See Wilson's Vishnu, Pura. 227-228, and Ku. I. 5. तामृगुणा—with qualities same as those of Kausalyā. दोषेऽपि even whose (defect) wickedness. This refers to the incident of Dasharatha being compelled by her, i. e. Kaikeyi, to send Rāma into the forest. For details see Rāmā. रक्षीभयनाशहेतुः
रक्षीभ्यः भयं तस्य नाशहेतुः: The cause of the destruction of the fear from Rākshasās. Though Kaikeyi wickedly compelled Dasharatha to send Rāma to the forest, her action ultimately terminated into the destruction of Rāvana and the demons. Had Kaikeyi not done this perhaps Rāma would not have delivered the world from the oppression of Rāvana. The देवी here is Kaikeyi, the daughter of the King of Kaikayas bordering on the country of the upper Indus, and one of the three wives of king Dasharatha. Cf. Raghu. IX. 17.

St. 43. सुमन्त्रमतस्य—सुमन्त्रः मतः यस्य तस्य. Whose charioteer was सुमन्त्र, hence Dasharatha. लंभितया—p. p. of the causal of लभ्. The roots जभ्, रभ्, रम् and लभ् insert a nasal before their final. द्विजेन—By the twice-born, here standing for Vasishtha who was the priest of Dasharatha. भव०—जायाः: Whose lotus-like hand was held by the hand of Bhava (Shankara). वयुः आलक्ष्मे lit.: took the body of; fig. closely resembled (Bhavāni) in personal appearance. Sumitrā, the third wife of Dasharatha, was the daughter of the king of Magadhās.

St. 44. प्रजार्थी—Desirous of having an off-spring. The two words प्रजानामश्चिपः and प्रजार्थी seem to be an apparent contradiction, but the contradiction is removed by interpreting प्रजा by 'subjects' in the first place and 'progeny or issue' in the second. चारित्र०—तासु—चरित्रं एव चारित्रं कुलं
 च ताम्यां उच्चतासु. Noble on account of their good conduct and high birth. अदृष्ट०—दृष्टिः—Whose eyes were not blessed by having a sight of the face of a son. The begetting of a male off-spring has a very peculiar importance to a Hindu, as until then his forefathers are not thought

to have obtained the highest bliss in heaven. There are peculiar religious duties to be performed after the death of his parents, also enjoined on a son and hence until a Hindu begets a son he remains in the debt of his forefathers. Cf एव वा अनृणो यः पुत्री यज्ञवा ब्रह्मचारी वा Shruti; also Raghu. VIII. 30. चिन्ता०—त्वैव (The peace of) his mind disturbed by his anxiety (for getting a son) चिन्तया आहतः आत्मा यस्य.

St. 45. खगणिप्रचारैः by the ranging about in the forest by hunters. शुनां गणः खगणः pack of hounds; सोऽस्ति येषां तेषां प्रचारैः Before a king went to hunt in a forest, its safety was always ascertained by foresters; compare खगणिवागुरुकैः प्रपमास्थितं etc. Raghu. IX. 53 and *Malli commen.* thereon. कुञ्जस्त्रवः (to be construed with नगस्य) कुञ्जानां भृः कुञ्जभृः तम् Rich in tangled vegetation. The keeper of a forest in the Himalaya announced to the king that the tract in his charge was fit to be entered for hunting.

St. 46. विधेयचिन्तः—who had intently fixed his mind on. चलित-व्यवेषु moving objects to be aimed at i.e. wandering game. हलायुधाभः—हलायुधस्त्रव आभा यस्य सः who equalled हलायुध in grandeur. Halayudha is the elder brother of Shrikrishna and is called so because he has a plough-share for his weapon. अन्येषु—*ind.* (meaning अन्यस्मिन्दिने) The next day. मृगेन्द्रगामी—having a majestic gait like that of a lion. Cf. Raghu. II. 30.

St. 47. पुत्रीहृतान्—A चित्र formation for which see *commen.* 'nursed like a son.' इंपरया—ईपरा also ईपरी *fem.* of ईपर Shankara, hence Parvati. नमनिव The trees which were looked upon as sons by Parvati were of course like grandsons to her father—the Himalaya. उत्संगरेषेन (1) by means of his slopes or sides (2) his laps. The adj. चित्रपुष्पा० also may be taken with both नमन् and पातुहृतान् see Raghu. II. 36; Ku V. 14, 48. पातुप्रतामा० sheets of metals; mineral veins. मुग्धाय silly, easy to deceive. It also means 'innocent' as in *Shak.* "मुग्धाय तपस्विकन्यात्." The idea of the word is the same as in the word 'fond' in old English. The metals on the mountain, when the clouds were removed by the winds, lay bare to the sight and the silly Gandharva damsels thought them to be the inside of the body of Himalaya, his skin in the form of the clouds

being removed by the winds. The clouds were fancied by them to be the skin of the mountain. The Himalaya mountain is very high and hence its peaks are naturally covered with clouds which must be moving about on account of the winds. प्रतरन्ति=create. प्र and त् *lit.* means 'cross over'. Its causal has the sense 'to cheat, to deceive'; the figure of sense here is भ्रान्तिमत्.

St. 49. नागः By huge serpents; अजगर in Marathi. The serpents are taken by the poet to be the tongue coming out of his *i. e.* Himâlayâ's open mouth—the cave. (दरीमुखात—दरी एव मुखं तस्मात्). प्रसारितास्यः—प्रसारितं आस्यं येन सः with his mouth opened, stretched.

St. 50. नागा—प्रकरस्य See *commen.* निकुञ्ज—यण्हैः पद्माकर संबधीनि पद्मोनि तेषां पण्डाः निकुञ्जाश्च पद्माऽपण्डाः च तैः By means of the dense bowers and the collection of the sun-lotuses in the lakes (पद्मानां आकरः). The idea is, that on the mountain the darkness of night was dispelled by the rays or brilliance of the jewels of the female-serpents, and hence it was difficult for the people to ascertain whether it was night or day. The only means to ascertain this were the bowers and the lotuses. If there was darkness in the bowers and if the lotuses were closed the people could know it to be night, otherwise the day. This seems to be the interpretation of the *commen.* It is not, however quite satisfactory, as the brilliance of the jewels which dispelled the darkness else-where might also find its way in the bowers and leave no darkness to be the means of distinguishing day from night. The *commen.* however presumes, it appears, that the female-serpents did not or might not happen to go into the bowers and hence there could be darkness in them. Another interpretation is by dissolving the comp. as पद्मितत्पुरुष and translating it by 'the lotuses in the lakes in the bowers' is possible, but it gives no peculiar significause for निकुञ्ज as the lakes outside the bowers might also supply the same test. रात्रिदिव—भागे For compound see *commen.* Also Kale's Sanskrit Grammar § 195 and § 283.

St. 51. धातु—पूर्णः (1) Both sides (पक्ष) of which are red on account of the radiance of metals. (2) both wings of which (peacock) are dazelling like the radiance of metals. श्री—पूर्णः (1) as applied to Himalaya means 'whose upper side was

adorned with beautiful caves (गुहा). (2) whose fine back was honoured by the illustrious Guha (गुह). Guha is another epithet of Kārtikeya or Shadāmēna who has a pea-cock for his vehicle. चन्द्रकिणः gen. sing. of चन्द्रकिन् a pea-cock from चन्द्रक an eye in the tail of a pea-cock. भासुरचन्द्रकान्तः (1) shining like the bright moon or possessed of beautiful moon-stones; (2) with the eyes in the tail shining. The charm of the stanza lies in the श्लेष.

St. 52. कृण—विहृः: coming in contact with the sprays (*lit. atoms*) of the noisy streams. *cf.* भागीरथीमिर्मरमीकरणां वोदा मुदुः कंपितश्वसाऽ एtc. Ku I. 15, and Raghu. II. 13. विभूता—पान्ते construe with निकुञ्जे. In which the अगर trees were shaken by the winds. This shows that the winds had fragrance also. अधिजयधन्वा—धनुष् at the end of a Bahuvrihi compound becomes धन्वन्—with his bow strung. मैनाकगुरोः of Himālaya. Maināka was the eldest son of Himalaya born of Menā. *Vide* Ku. I. 20; for an account of मैनाक see Rama. Sunderkanda. Agni. Pura. and Jog. *Niti. Sha.*

St. 53. तुग्गीरतः: from the quiver. तुर्जं *ind.* quickly. चपलेतरात्मा who was of a firm mind (disposition). रंगतरंगः रंग् is *pr. p.* of रंग I. P. to go, to move. रङ्गे स्म—स्म is generally used as an expletive; when used with a form of the present tense of a verb it gives the sense of the past tense.

St. 54. उत्पुच्छयमानं *pr. pt.* of पुच्छ with उ. A verbal base is formed from the word पुच्छ; with वि, उ, and परि by the addition of the affix इ (णिइ) and it is conjugated in the Atma. विरशिना—थम्—jumping away on account of being struck with a ball which was first shown them. According to the *Comment.* the balls were thrown amidst the deer in the herd. आसे=Scared away, frightened away.

St. 55. उत्तरगब्दः: of great strength, mighty. मनुवंशकेतोः: of the best of the descendants of Manu. The word केतु shows fame, superiority. अभिमुखे—(construe with नैमे) in front of. The idea is that when the king began to bend his bow, the bow, as it were, requested him not to pain its middle portion (मध्य waist) so cruelly and hence, it was bent so much like a person who with humility asks a favour. नैमे—mark the imper. use of the verb. *Cf.* Kira. III. 30. Shishu. III. 61.

St. 56. एणवरः—एण is a kind of black antelope. The several kinds of deer are given as अनृतो माणवी लेयः एणः इण्डूगः स्तूप

रस्तोरमुखः प्रोक्तः शंबरः शोण उच्यते ॥ पूर्वाहितवेगश्चया—पूर्व आहिता
या वेगदृष्टिः तथा. with the same speed which he had before
(being struck with the arrow). construe स्वलोकं यातुः
अन्तःकरणस्य प्रीत्यां अनुयात्रामिव कर्तुकामः अनुयात्रां कर्तुकामः Desi-
rous of following. The antelope is said to have jumped up as if; because it wanted to accompany its departed
soul to the heavens. अनुयात्रा here brings to one's mind
the idea of putting an end to one's life through intense
love for the departed. कर्तुकामः कर्तुं कामः यस्य the nasal of
कर्तुं being dropped by the rule 'तुं काममनसोरपि'. The
figure is उत्प्रेक्षा.

St. 57. अन्योन्य—ग्रासं = अन्योन्यवक्त्रार्पितौ कवलप्रासौ येन which had
given (through love) each into the mouth of the other
a mouthful of tender sprouts.; see *commen.* इष्टचादुचेष्टस्य Because
the king also at the time of propitiating his
beloved was used to or familiar with actions of flattery he
was put in mind of them by the actions of the deer, male
and female, and hence he took compassion on them. चादु
is used specially for 'agreeable words or flattery' of a
lover to his sweetheart. Compare Raghu. IX. 57-58. नि-
रास from अस् to drive, to expell with नि.

St. 58. क्रज्जवागता coming in a straight line. प्रथितेव as if strung
together. The idea is that the deer came before him
one after another in a straight line. When he discharged
an arrow it pierced through the mouth of the deer in
the front and was at once seen at equal intervals as if
piercing the other deer and hence प्रथितेव.

St. 59. आश्वातः (महिषस्य) running about (hence difficult to
strike). मध्येललाठं ललाटस्य मध्ये. The words पार and मध्य
optionally form an अव्ययभाव compound with any nominal
base and are placed first, the final अ being changed to ए
when thus compounded; and if the final noun has the
sense of the locative the final vowel may be changed to
अम्. अस्तकत्रवेगः without its speed being checked. लाङ्गूलसा-
रन्तं = The state of the erect tail. It (arrow) pierced the
body and stood stiff and therefore looked like the tail.

St. 60. दीपिनः gen. sing. of दीपिन् a tiger. रचितक्रमस्य = Prepared to
attack. क्रम means 'a position of attack' assumed by an
animal before making a spring. It also means 'foot,'
hence 'which had lifted (lit. arranged) its paw.' See
commen. also. प्रतिबिन्दु an Avyayi. comp. showing repeti-

tion विन्दूं विन्दूं प्रति. The king covered the whole body of the tiger—each spot—with arrows. दुर्लभम्: whose hand could be seen with great difficulty—because it was so quickly showering arrows. Compare Raghu. IX. 63.

St. 61. पाटयति *Loc. abs.* piercing, rending. गण्ड (1) pimple, tumour. (2) Rhinoceros. तरीय—निम्बनेत ध By the echo of the roaring of him (the Rhinoceros). The mountain as it were himself sent forth a loud yell of grief or terror in the form of the echo of the roaring of the rhinoceros, just as the crying out of a man whose abscess is being opened by a surgeon. The figures of sense are अत्यन्त and उत्प्रेक्षा.

St. 62. कोटि—A boar, a hog, from कुटि 6 P. to dive. शरजन्मतुल्यं Resembling Kartikeya (in prowess). शरजन्मा is an epithet of Kartikeya and means 'born in the reeds.' शर is a kind of white reed. The epithet शरजन्मा has reference to the way in which Kartikeya was born. The generative energy of Siva was cast by him into Agni who unable to bear it cast it into the Ganges and by her it was cast into a thicket of reeds and hence the name. चक्रीकृत चापदण्डः with his bow bent (so as) to (resemble) a circlet. cf. चक्रीकृतचारुचापम् Ku. III. 70.

St. 63. मृगव्य—सेवितः Having enjoyed the sport (exercise) of a hunt. विश्रामहेतोः For the sake of rest. For the formation of the word विश्राम see *commen.* and Malli. *Commens.* on Megha. I. 26. Apte's Guide 108. समीरणा—प्रम् on which the ends of the reeds were shaken or made to dance by the wind.

St. 64. सुगन्धि—हृष्ण—हृष्ण pleasant. सौगन्धिक a white water-lily, a dealer in scents. सारसनाइकर्षी—The bearer (wind) of the sound of the cranes (**सारस**).

St. 65. In this stanza the comparison is between a red-hot iron-ball and the setting sun, hence the adjectives must be construed in two ways one applicable to लोहबण्ड and the other to अङ्कितम्. अस्त—हतम्—(1) struck by the falling hammer. कुटि means 'a hammer'; (2) striking against, (touching) the summit (कुटि) of the Western mountain. The Western mountain behind which the sun conceals himself, is very common in Sanskrit classic poetry. It will be found mentioned in almost every poetic work. तपराम् having a deep red glow. This is common to

both the Sun and the iron-ball. सखुलस—ज्वम् (1) 'Whose sparks are like dazzling rays.' Red hot iron when struck by an hammer on the anvil throws off red hot flakes. (2) Whose rays are like scintillations of fire. घनेन (1) by the hammer. (2) by the cloud. आस see stanza 54 *supra*.

St. 66. बबन्ध दृष्टि attracted, arrested his eyes. For this use of बबन्ध compare 'ब्राति मे चंधुरगात्रि चक्षुः' etc. Raghu. XIII. 47. and 'बबन्ध चक्षुष्य यवप्ररोहः' Ku. VII. 17. विनीलत्विषि of a blue or dark blue colour. The sun was also to be seen amongst the clouds. काञ्चनतालवृन्तम् a fan of gold.

St. 67. अधिशस्य—The roots शी, स्था and आम् when preceded by अधि govern the Acc. of the place where these actions are performed; hence here शिलातलम् खेदं विनिन्ये Removed the fatigue. नी with वि is often used in this sense cf. परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् Ku. V. 32. आसारसारै: Impregnated with the sprays of the stream. आसार *lit.* means showers, torrents. cf. Megha. 17. .

St. 68. जागर्या—in wakefulness, keeping awake. *inst. sing.* of जागर्या. त्रासादिव as if through fear. Because the king was so eager for hunt, as to keep awake the whole night, the moon—afraid that the deer on her body might also be killed by him took shelter somewhere *i.e.* the moon was not to be seen as it had set. The उत्प्रेक्षा is very beautiful. For the deer on the moon see 55 *supra*.

St. 69. रागी—(1) having a red colour; (2) having love for (hunt). करेण (1) with his rays; (2) with his hand. रचयांत्रभव—gave, pointed. The idea of the stanza is this:—just as a forester in order to point out game to the king would ascend a mountain and thence show the deer with his hand so did the sun. At sunrise the deer could be seen clearly and hence the idea.

St. 70. सजनगीतकीर्ति: whose fame was sung by good people; admired by the good. बन्धुर्वर्मजालम् clad in or covered with a beautiful (strong) armour. The horse was protected from attacks by good armour; (वर्म from वृ to cover). The figure is alliteration.

St. 71. मार्गणगोचरे within the range or reach of his arrow. गोचर=गावः इन्द्रियाणि चरन्ति अस्मिन्—range, reach. शरभोर्खेगं=with the high velocity of a Sharabha—a kind of fabulous animal said to be stronger than the lion. अन्वयकेतुभृतः the word

भूत is used in the sense of comparison. 'Like a banner of the family.' See. 55 Supra.

St. 72. रेतायमाणः रेतेव आचरति Looking a line (on account of his speed). तपस्यद्गवर्नं तपश्चरन्तः तपस्यंतः लेपां भवन्. The abode of hermits. The affix य is added to तपस् in the sense of practising. See. *Comm.*

St. 73. अश्मवति rugged with stones. तन्यद—दृष्टि: following the track of, looking carefully at the foot prints of.

St. 74. घटपूरणस्य रथे—The sound made by the jar being filled with water. दृहितनादशङ्किन् suspecting (it to be) the screaming of an elephant. दृहित is the name given to the roaring of an elephant. Compare तत्रमद्विरददृहितभद्री भग्नपातिनमितुं विससर्ज. Raghu. IX. 73. शरणः शरणे साधु: Protector. शुनेस्तनजे This was श्रावण the son of a Vaishya ascetic born of a Shudra woman. See. Rāmayana.

St. 75. पत्रिविभिन्नमर्मा 'The vital part of whose body was pierced by an arrow.' पत्रिन् that which has feathers attached to it, hence an arrow. शरातुमारेण The king went in the direction in which he had discharged his arrow. See Raghu. IX. 75. नेत्रांशु—दिग्धेन=besmeared with the tears of his eyes. Just as an arrow is besmeared with poison to make it fatal so the arrow in the form of the lamentation of the boy was, as it were, besmeared with the poison of his tears. It pained the king all the more.

St. 76. आलंबनदण्डः Staff of support. The parents of the boy were both blind and he used to lead them abroad. Once when travelling in this forest they felt thirsty, and sent their son to fetch water from the nearest stream. As he was filling up his jar this calamity viz. being struck by the arrow of Dasharatha befel him. The expression आलंड़ो is therefore very appropriate. जगवेशजर्जाहृतस्य= 'Feeble or unable to move through the influence of old age.'

St. 77. एकं लक्ष्यं the supposed elephant. In hitting one mark the king destroyed three things. निराग् nom. sing. of निरागम् n. fault-less, sin-less from निन् and आगम्. कन्पितदृष्टिकृत्यौ—तृष्यो दृष्टिकृत्यं कन्पितं दृष्टिकृत्यं याभ्यां तौ. The function of whose eyes is performed by mine—they being blind. Shravana says that the king destroyed the three in killing one because he was sure that the news of his

death would kill his parents—he being their only and beloved child.

St. 78. मृगपृथमध्ये shows that his mode of life was innocent. See Shak II. 52. घातदेतुः The cause of killing. There was nothing on the part of the boy that justified the king's action.

St. 79. व्रती observing vows (of celibacy etc.). स्मर्तव्यदृष्टैः who could only remember that they had eyes as they had now lost their eye=sight. अवध्यभावे =not meriting death, deserving to be spared.

St. 80. शीतोष्ण—सारः Whose strength is all destroyed through (exposure to) cold and heat. अस्वादु—शक्तिः=अस्वादु यत् वन्यं अशनं तेन जीर्णा शक्तिः यस्य सः The food that he ate was of the least nutritious kind. पात्रं कृपायाः When words like पात्र, स्थान etc. are used as predicates they are always used in the singular number neuter gender, though the subject be of any number or gender, and the verb agrees with the subject.

St. 81. जतु—रन्धः Whose hole is stopped by the application of lac. मौञ्जी girdle of the Munja grass worn by ascetics. गम्यं desired to be obtained; worth having.

St. 82. कृपामन्थरम् full of compassion. मंथर—slow, heavy. Just as some one who has to bear a great burden walks slowly and heavily so the eye is called मंथर through the weight of kindness. प्रीत्यर्थमर्मीलितं This is to be construed with the माधु as well as the नीच and hence has to be interpreted in two different ways (1) blinked or closed through a feeling of love, (2) closed through want of love. The word अर्थ in the first place has the meaning 'for the sake of'. See Kale's Sanskrit grammar § 206. प्रीतये इति प्रीत्यर्थं. In the second place अर्थ has the sense of 'prohibition, prevention' (निष्ठिति) as in मनकार्थः धूमः 'Smoke to ward off gnats'. The good man's eyes close through his love and the wicked man's for want of it. तत्पूर्व—इर्शेनेपि see *commen.* At the very first sight or interview. The wicked man requires no grudge for his conduct.

St. 83. हेतवे construe with कर्म्मै in the second line. 'Why, for what reason?' हेतिचलोपनीतम्भयः Proud on account of the strength of weapons. उभतवृत्तिः (कुलं in the fourth line) 'noble.' निष्ठां—condition; attachment अधिकर्म कर्मणीति अधि-

कर्म an Avyayi, comp. 'in the action.' The figure is अनुप्रास.

St. 84. **अदृष्टभावम्** Having no wicked intention. मा लुगुप्ततां स्म. स्म when used with मा has an intensive force. 'Do not censure or hate.' The idea is that the vital airs (प्राणः) of the boy as if in order to prevent him from censuring the king any further, stopped his speech. The first two lines are the expression of the action of the (प्राणः) vital airs which obstructed his throat and prevented his speech from proceeding. The beautiful उत्प्रेष्ठा is rather difficult to grasp.

St. 85. **भोज्यासुतः** The reading भोज्याः सुतः is obviously incorrect: भोज्या—भोजस्य गर्जो गोत्रापत्यं श्री The daughter of भोज of Vidarbhas, hence Indumati mother of Dasharatha cf. Raghu, VII. 2. **शटितारिनाशः** who had destroyed all his enemies. **वाप्यायमाणः** The affix य is added to वाप्य, उण्णन्, and **फेन्** in the sense of sending forth, emitting. बहुमानपादं construe with यमिनां in the last line. The object of reverence of the self-restrained ascetics hence 'the sage, the father of the boy'. For यमिन् see *commen.*

St. 86. **विशानुतुल्ये** may refer either to the son or the father. सत्यापयमास nominal verb from सत्य, meaning 'to speak the truth'. **सतां पुरोगः** the foremost amongst the good. यमि evidently means Shravana who was killed. It was on account of his (Dasharatha's) truthfulness that the sage did not at once burn him by his anger.

St. 87. **आनशोकः** past. pass. part. of आदा 3rd. conj. Atm: 'taken,' 'assumed', hence 'filled with' शोक grief. **दयात्यातः** moved either with mercy for the king or affection towards his son. **विभृजं विशन्** entering fire—the devourer of all. The sage unable to bear the grief of the death of his only son burnt himself down, not however before cursing king Dasharatha. The curse was that Dasharatha also would die of grief for his son. See Raghu, IX. 79.

St. 88. **वनजकुसुमधारिणीम्** (1) as applied to श्री means 'bearing or having a lotus' (2) with मृगज्यमूर्मि it means 'possessed of flowers of the forest.' **अलङ्घ्याम्** (1) unfit to be outraged or insulted (2) incapable of being transgressed (being very wide) **हरि—गणाम्** whose cheek and thighs were marked with the nails of Vishnu, (2) the huge rhinoceroses in which were piercéd by the nails of lions. The

figure is उपमा. The metre, as required by the Def. of a Mahakavya, is changed and it is पुण्यतापा; for which see *commen.*

St. 89. In this stanza the mountain is compared to the composition of a bad poet and the adjectives are used to apply to both. विषमपादगोपितार्थम् (1) with the mountain:—which protects its treasure by means of the uneven hills at its foot. पाद (प्रत्यन्तपर्वत) is a small hill at the foot of a mountain. विषम 'Rugged', 'uneven' hence difficult to cross. अर्थ—treasure e. g. precious stones etc. (2) the composition which conceals its meaning by uneven lines-quarters. पाद here is 'a forth part of a stanza.' विषम consisting of unequal syllables etc. गोपित �difficult to understand on account of peculiar conventions etc. जग—धातुम् (1) which has profusion of mineral wealth useless to or unused by the world. (2) which is full of roots (verbs) not (commonly) in use in the world. A bad poet uses words which are obscure and not in general use. चहु—दृष्टम् (1) which (mountain) is sullied (hence troublesome) on account of great snow-falls (2) which is full of defects such as (the frequent use of) the particles तु, हि, न. A bad poet, for lack of appropriate words, inserts such unmeaning expressions as न, वै, तु, हि etc. प्रवंध=any literary composition especially a poetical one. Metre पुण्यतापा.

St. 90. In this stanza too the adjectives are used with double meaning. निचदभूरिवोर्ष (1) Which (ocean) was making a thundering noise (2) which (town) contained many stations of cowherds (वीर a hamlet) परमविनीत—वृन्दम् (1) which contained a number of beautiful serpents taken away by the (heavenly) great birds; विनीत—विभिः नीताः—carried away by birds e. g. eagles. (2) which contained herds of beautiful and well-trained elephants. परम may mean either great or (परामाशोभा यस्य) as the *commen.* says, 'splendid'. मणि—कान्तम् (1) The water in which was adorned with many jewels. कान्तः—कस्य उदकस्य अन्तः It is of course well-known that the ocean contains jewels; (2) which was decked with many jewels and hence appeared beautiful. The city of Ayodhya was very rich and hence exhibited its wealth of precious stones. The Metre is पुण्यतापा.

CANTO II.

- St. 1. रावण—Ravana was the celebrated demon-king of Lankā. He was the son of Vishravas by Keshini and so half-brother of Kubera. Lankā was originally occupied by Kubera but Ravana drove him from there and made it his own capital. He is represented to have practised the most austere penance for ten thousand years to propitiate the God Brahmā from whom he obtained immunity from death at the hands either of God or man. On the strength of this boon he grew very tyrannical and oppressed all beings. His power became so great that even the Gods are said to have acted as his domestic servants. Though he was so powerful and invincible, there was a day of retribution for him. Vishnu—as the incarnation Rama—killed him; this forms the subject matter of the great epic poem, Rāmāyana. Ravana is represented with ten heads and twenty arms and according to some with four legs. See *Raghu*, XII, 88 and *Malli commen.* thereon. मग्नः—crushed.
- पुरम्भूतदूरदग्धः—Headed by, led by Indra. The Metre of the whole canto except that of the last two stanzas is अनुष्टुप्.
- St. 2. निज—रहस्य—For the comparison see *commen.* गता—तत्त्वम् The bottom of the hollow trough formed by the waves in the sea. आस्थितं qualifies जगत्पति. The idea seems to be that Shesha on whose back Vishnu is supposed to be reclining, breathed heavily; as a result the waters of the ocean were set in motion and troughs were formed. Vishnu is represented to be at the bottom of the deepest trough.
- St. 3. आसीनम् acc. sing. of आसीन the Pre. Part. Atm. which is formed by the termination आन्. In the case of आम् to sit the आ of आन् is changed into ई. भोगिनि Loc. sing. of भोगिन् a serpent. तत्पृष्ठ—धृणम्. For comparison see *commen.* whose large eyes were reddened by the interruption in the sleep at the moment.
- St. 4. शुर्जग—भयम्=agrees with शुद्धम्, object to पश्चन्तम्. (The fight) between young serpents riding elephants and sharks. भेषजितिष्ठेते—In a portion of the sea. पश्चन्ति agrees with जगत्पति in stanza 1.
- St. 5. उदृतः Garuda waited upon him at a distance, because, if he went near, Shesha being a serpent, would be frightened

and the seat of Vishnu might be disturbed. Cf. Raghu.

X. 7. गरुत्मता By Garuda, from गरुत् a wing. The termination मत् shows excellence. Garuda is the son of Kashyapa and Vinatā and is the elder brother of Aruna. To free his mother from her slavery, he brought down nectar from Indra, not however without a hard struggle. He is the enemy of the serpent race. He is represented as the vehicle of Vishnu and as having a white face, an aquiline nose and a golden body. आनतशरीरेण see Raghu. X. 13 and Malli. *commen.*

- St. 6.** लक्ष्मीद्विलक्ष्मिरांगौ—तुपारा अंशव यस्य स तुपारांशु: The cool-rayed, the moon. The moon in the form of the face of Lakshmi.
- St. 7.** अद्भुविन्यस्तपार्थिणा who had placed his heel on her (Lakshmi's) lap. पार्थिण the heel. नाभिमण्डलम् object of स्पृशन्ते. Touching her navel with his lotus-like foot.
- St. 8.** सव्या—सुदर्शनम् With the पाञ्चजन्य and सुदर्शन placed on his left and right sides. पाञ्चजन्य is the name of the conch of Vishnu—(पञ्चजने देत्यविवेषे भवः) and सुदर्शन is the name of his disc (चक्र). With these two by his sides Vishnu is compared to the Vindhya mountain having the moon and sun on his sides or slopes. उच्छ्रित High, lofty.
- St. 9.** पुरुषात्मा agrees with गीर्वाणसंहतिः Headed by (पुरुषत्) Indra; see *commen.* संहति 'union, compact'. गीर्वाणसंहतिः The body of Gods. सनातनं qualifying पुरुष in the first line. Eternal—from सना *ind.* perpetually and तन्. पुरुष पुरि (in the body) शेते; hence the supreme being—the soul of the universe. स्कन्धस्ति: power-less.
- St. 10.** यस्य all the forms of यत् in stanzas upto the sixteenth refer to तस्मै (नमः) in stanza sixteen and are to be construed as such. भ्रमन्मदरखण्डितः with प्रदीपाः in the next line. मन्द्र was the mountain used by the Gods and demons as a churning-stick when they churned the ocean for nectar. The mountain while being turned, struck the ornaments on the arms of Vishnu who as a tortoise supported the mountain Mandara. *vide.* Mahabharat. Adi., and the shining pieces of the ornaments thus struck, covered the quarters like glittering stars.
- St. 11.** सागरंवरचन्द्रमः The moon in the sky (in the form) of the ocean. ऋखं the conch-shell which came up from the ocean when it was churned for nectar. It is here poetically called the moon of the ocean and is apprehend-

ed to be the mass of the fame of the rulers of the lower world (पाताल).

St. 12. अंश—भियम् whose sides (भेष has the sense of shoulders, sometimes) possessed the splendour of the armlets (ornaments—in the form) of the sun and the moon. The sun and the moon are compared to an अंगद=ornament. श्रिविक्रमे see stanza Canto I. 15. at the time of the fifth or Dwarf incarnation. तारा—वशसम् with his chest adorned with the wreath of stars. For explanation see *commen.*

St. 13. मन्थ—मण्डलम् agrees with व्योम् (The sky) in which all the stars, the sun, the clouds were whirling on account of the wind excited at the time of churning. The rotating of the huge मन्दर mountain agitated the atmosphere and hence the disorder in the heavens. पुरा—at the time of churning the ocean.

St. 14. नाभिप्रस्थपूर्वी Lit. touching the lotus (1) in the form of or (2) issuing from—the navel. The demons did not simply touch the navel but were about to devour the God Brahma who occupies the lotus issuing from the navel of Vishnu. मायाशयादुना The word माया has various senses. It means supernatural or extraordinary power, also one of the nine Shaktis of the God Vishnu. According to the Vedantis it means illusion, ignorance etc. The word शयादु is formed from शी to lie down and the termination आदु. The sleep referred to here is the योगनिद्रा. पाटितौ torn off, destroyed. मधुकैटभौ Madhu and Kaitabha were very powerful demons. They are said to have sprung from the ears of Vishnu while he was asleep and when they were about to devour Brahmā they were slain by Vishnu.

St. 15. संहत्य—having destroyed, annihilated. This refers to the प्रलयकाल at the end of a कल्प. सलिलस्फन्धः a collection or mass of water. सान्दीभूत heaped up, hardened. उदयौ—उदय becomes उद necessarily when followed by the words ये एवं, वास, वाहन and चि. With this verse compare Raghu. XIII. 6. The figure is उत्प्रेदा.

St. 16. तमोन्तरे dat. sing. Destroyer of illusion or darkness of ignorance. सत्त्वमधिभित्य. Having resorted to सत्त्व. सत्त्व is one of the three Gunas सत्त्व, रजस् and तमस्—the three properties or the constituents of all created things. At the time of the creation of the universe, the Almighty

resorts to Rajas, at the time of its maintenance to Sattva and at the time of its destruction to Tamas. Cf. Raghu. X. 29.

St. 17. स्थिति—योगेन Owing to the three different functions maintenance, creation and destruction (of the universe). Though the word निर्वाण always means 'Destruction or Extinction' the context here requires it to mean the creation. The commentator tries to bring out this meaning by saying that the word निर्वाण denotes 'Issuing out' (निःसरण). Vishnu performs these three functions and hence is called सर्गस्थितिप्रत्यव्यवहारहेतुः see the last stanza and also—Ku. II 6; and Raghu. X. 16. स्पृष्ट—तमाः This qualifies योग—'Union of the individual soul with the universal soul.' Raghu. X. 16.

St. 18. विश्वं पतिः The lord of the people, Brahmadeva. विद्वामत्यः The foremost of the knowers or the wise. वैलोक्यभरसासहिम् सामद्वि from सह to bear or endure. See commen. The idea of the stanza is that Brahmadeva, seeing the universe in the stomach of Vishnu at once came to the conclusion that the three worlds could easily be borne by Vishnu.

St. 19. नाकस्य भोक्तुभिः The Gods who are the enjoyers—protectors of heaven. गदनाशनः Destroyer of pain (diseases). The figure is Alliteration.

St. 20. प्रबला—हेतयः Possessing weapons which are the cause of the destruction of the lives and the strength or armies of powerful enemies. हेति from हन् to kill with the addition of the affix ति (त्तिन्). स्कन्दौजसः powerless. स्कंद् means to perish. With the following twelve stanzas compare Ku. II. 18-27.

St. 21. ध्यानारुणा—Red through anxiety, care. शोकशामा—शाम pp. from श्वे to waste. नेत्रपरंपरा—परंपरा because Indra has a thousand eyes. Indra's eyes have become red through care and resemble a collection of red lotuses.

St. 22. पाशपाणिः This and the other adjectives apply to Varuna as well as to पाणी (a fowler, a hunter); when taken with Varuna पाणी means 'the noose' which is the peculiar weapon of Varuna who is therefore called पाशभूत. Cf. Raghu. II. 9 and Kuma. II, 21. (2) With the hunter पाणी means 'a snare' or 'a net'. इटविप्रहः (1) Possessing a body (विप्रह) which is respected or wished for—by all (2) catching the desired birds विप्रह=वयः पश्चिणः तेषां.

पाहः). वनगोचर (1) whose province is water (वन). Varuna is the deity of the ocean. (2) Residing or frequenting the forest. **पाशी** a (mean) fowler, who lives by (the use of) the पाश 'a snare.'

- St. 23. **शौकसंतापै**: construo with कृशोऽपि सन् मातरिष्या=मातरि ष्यति हति the wind. उपचीयते is strengthened, fattened. The wind became emaciated but the sighs of grief which he breathed also being of the nature of the wind he is said to be fattened—increased in size.
- St. 24. **संपदधुवपरावृत्तिः**: The inevitable change of fortune. Fortune is fickle and Agni too has to submit to it. By this परावृत्ति of fortune one is put in mind of Shaksepeare's idea of Blind Dame Fortune rotating her wheel, expressed in his 'As you like it'. Cf. Megha 109. **विधिनिष्ठन्धना** Having fate for its cause hence dependant on fate. **शोकविष्मुजा** Fire of grief.
- St. 25. **संश्रामजडिमा—जडिमन्** means coolness from जड cold, frigid. The brilliance of the sun has perished and he has become cool. Cf. Ku. II. 24 and 33. **धामव्यन्ययविक्षवम्** the calamity or misery due to interchange of lustre (power.)
- St. 26. **सगदः**: (1) गदया सहितः Having a mace (2) गदेन सहितः full of grief. **गिरिधन्वनः मित्रेण** By Kubera who is a friend of Shiva. He is the God of wealth and his abode is कैलास.
- St. 27. **कीनाश** an epithet of Yama the God of death. **सापुष्वाहने** Having his weapon and vehicle—and hence difficult to overcome. Yama has his weapon in hand but is still slighted or insulted. **महिषम्य रक्षके** has a twofold meaning. With Yama it means 'keeper or protector of his महिष (his vehicle) and (2) keeper of a buffaloo—hence a shepherd or a cowherd feeding buffaloes. **इण्डहस्ते** (1) Having his इण्ड (staff of Yama) in hand (2) with a stick in hand.
- St. 28. **कल्पनिल** The strong wind at the time of universal destruction (प्रलय). **स्कंदः**: The son of Shiva without the direct intervention of a woman. He is the God of war of the Indian Mythology and was the commander of the army of the Gods in their war with the powerful demon Taraka whom he vanquished and slew. **प्रेतक शिविनः**: (1) The kindler or increaser of fire. The Kalpānila increases the flames of fire. Wind is the friend of fire (2) The driver-impeller of the peacock (the vehicle of Skanda.)

पौत्रिततारकः (1) who fells or destroys the Stars. At the time of universal destruction everything is annihilated and the Stars too are hurled away from the sky. (2) who destroyed Táraka (the demon). शक्त्या see *commen.*

St. 29. शू—धारिणी—Possessing only the bow (in the form) of her eye-brow. All the weapons of Chandi are taken away from her—only her bow in the form of her curved eye-brow is left her. कटाशशरसेपा—Her eyebrow being her only bow, the glances are the only arrows. चण्डी=an epithet of Durgâ or Pârvati when she destroyed the demon called Mahisha, wife of Shiva. Corresponding to Rudra, she is represented as a very fierce goddess.

St. 30. प्रमथानाम् The retinue of Shiva, his attendants—said to be goblins. (**अस्तुरद्विषां** For the reading see *commen.*) Originally the word अस्तुर meant God—it is not however used in that significance in the classical literature. The Râmâshrami derives सुर from सुरा. Those who took it are the Suras and those who did not—the Asuras. माथक—destroyer. कृष्टस्थ—कृष्टः सन् तिष्ठति—कृष्ट means immoveable, eternal, hence unchangeable. शोषवैकृतम्=change owing to dryness, destruction.

St. 31. वक्त्र—कंघरः Karkota is the name of one of the principal Nagâs. He was once saved from fire by Nala and in return he deformed him so that none might recognise him in his days of adversity. नागशोणित दिग्धास्त्वः with his mouth besmeared with the blood of serpents. ताक्षर्यः is a name of Garuda. राजशुक्रायते a denomina. 3rd per. sing. from राजशुक्र with the addition of the affix क्त्वा.

St. 32. सापि—नदा may be construed with the फणावली as well as with घनश्चेणी. (1) (The hoods) possessed of flashes of lightning in the form of tongues having strong poison (which burns like fire). (2) having a cluster-flashes-of lightning possessed of tongues (streaks) like (the flame) of fire, see *commen.* which seems to differ. वासुकि a celebrated serpent, the king of the race—said to be the son of Kashyapa. Vâsuki was used as a rope by the Gods and the demons at the time of the churning of the ocean.

St. 33. प्रतः (Lit. standing in the front, hence) foremost. अव्ययम् The eternal one, imperishable. विष्णगम्य Perceivable or

knowable by the intellect (alone). विष्णु: Brihaspati the preceptor of the Gods. The figure is अनुप्राप्त.

St. 34. असौहित्य—सौहित्य means satisfaction; असौहित्य-want of satisfaction. स्वार्तिजल्पने—in telling their distress.

St. 35. पुलस्तिचुतसंभवः Pulasti is the name of a sage who was one of the mind-born sons of Brahma. Rāvna was the grandson of Pulasti or Pulastyā. दर्पो—रुदः—दर्पण उज्ज्वता जगतः रक्षा येन सः. रक्षा—protection, safety. दशानन् See stanza 1 supra.

St. 36. फलसाधनः The accomplisher of (his) ends (viz. the power of destroying the whole world). निर्विकारः unaltered, unmoved—by the troubles of practising penance. चीरी—चीर means tattered clothes, rays, and even 'a bark.' The penance he practised was very severe.

St. 37. मातङ्ग—वद्वसा—As Rāvana practised penance in the ocean his body was injured by the sharp tusks of elephants and crocodiles. आहारं व्रतयता by him 'abstaining from' व्रतयता from व्रत and the affix इ (णिच्) in the sense of 'abstaining' from (निष्टुति) as in 'व्रतयति शश्वरः' 'he observes the vow of abstaining from eating food at a Shudra's house.'

St. 38. चतुर्मुखः God Brahmā. As the story goes, Rāvana is said to have practised the most austere penance for ten thousand years in order to propitiate the God Brahmā and to have offered one head at the end of each one thousand years. Thus he offered nine of his heads and was about to offer the tenth when Brahmā was pleased and granted him the boon. see Ramāyana, Uttarkand. जगद्दूयम् see commen. जगत्रयम् would be better.

St. 39. रटनागम्—रटन्तः नागः (serpents or elephants) यमिन् तम्. नाकौकसाम् the dwellers in heaven, the Gods. हरस्थानम् Kailāsa—a peak of the Himālayas, the residence of Shiva and also Kubera. पद्मनार्थ used adverbially to modify व्यापायत् i. e. tore off or uplifted.

St. 40. स्फुर—स्फ्यते: Issuing or proceeding from the shining peaks of the mountain. पूर्णि loc. sing. of पूर्ण् to be construed with इकारमातन्त्रति. The mountain being very lofty when it was being lifted, the streams on the mountain touched the sun who was near and then the sun began to cry aloud. All the expressions used in the locative, upto stanza forty-six are loc. abs. नर—a great river. For

the difference between नद and नदी see *Malli commen.* on Shishu. IV. 66.

St. 41. वाजिनः The horses of Surya said to be seven in number and called the Harits. प्रगहा—कंधरान्—with their necks arched on account of their bits being tightened by the pulling of the reins. खलीन is the bit of the bridle and प्रगह the reins. अर्कसारथौ to be taken with जवयति Aruna is the charioteer of the sun. He is represented to be lame. For explanation see *commen.*

St. 42. धूर्णमान—भट्टे Thrown or fallen from the great mountain which was being shaken. उत्तरीये The clear brook thrown down from the mountain is compared to the upper garment of an intoxicated man who reels.

St. 43. गौरी—महोत्सवे The delight due to the touch of Pàrvati embracing him closely through fear. संकुद्ध—प्रवर्तिनी. प्रति-लोमं प्रवर्तते इति प्रति०—तिनि. सामन् and लोमेन् when preceded by प्रति, अत् and अव take the affix अ before which the final vowel and the following consonant, if any, is dropped. प्रतिलोमं means 'In inverse order, inversely.' hence contrary to (the wrath of Siva).

St. 44. कपालनयनछिद्रं The cavity or socket of the eye on the head—the third eye of Shankara. जटाचृदफणावति—a hooded serpent, wound about, tied round—the matted hair of Siva. संकोचितफणाचकं used adverbially to modify विशति—The action of entering. The serpent at the time of entering contracted its hood.

St. 45. कृक्षवाकुध्यजे—The God Kàrtikeya. कृक्षवाकु—means a peacock. कार्त्तस्वरमयं made of gold (कृतस्वरे भवं कार्त्तस्वरं). उत्संग-संगिनि clinging to the lap of (his mother Pàrvati). The idea of the stanza seems to be that as the mountain began to shake Kàrtikeya was frightened and clinging close to his mother's lap endeavoured to protect his toy in the shape of a golden ram.

St. 46. उत्पश्यति—Expecting, foreseeing. कोधरोयार्तचेतसि with his mind tortured or troubled by overpowering rage. रोध does not mean 'checking' here as the Nandi did not check his rage but was overcome with it; see *commen.* भृभागभृगस्य The contraction of the eye-brows (through rage) cf. भृभागदृप्तेष्यमुखस्यतस्य Ku. III. 71. ककुप्रति Nandi, the vehicle of Shankara. ककुद् means 'the hump on the back of a bull.'

- St. 47. रुद्रमूलम् इव as it were having or showing its roots. The white serpents at the foot of the mountain which was being lifted are, as it were, the roots of the mountain which is here fancied by the poet to be a tree. प्रौढपुष्पम् having flowers. The stars which are in contact with the lofty peaks of the mountain are its flowers. रुद्रमूलं and प्रौढपुष्पं are adjectives to गिरि in stanza 48.
- St. 48. कुञ्जगृजन्तिन्युम् The bowers on which had murmuring streams. न्यर्पादयत् pressed down. Stanzas 40-48 form what is technically called a कुलक *vide* Stanza 8 *supra*.
- St. 49. धराधरभरकान्ते Loc. sing. to be taken with वाहौ. दीर्घप्रति-कोशः resounding loudly (through all the quarters) qualifies सः.
- St. 50. शिरच्छेदवणचक्रैः by the circular marks formed by the cuts of the heads which were severed. नीलकृष्णमविन्यस्तैः drawn or painted on a blue pavement. The word नील here is probably used on account of Shankar's neck being blue and casting a shade of that colour in front of him. मण्डलैः a mandala is a kind of mystical diagram used in invoking a divinity. कौकुम made of कुकुम saffron.
- St. 51. आकाशपितुम् to put under command (the ten quarters) पंक्तिसंख्यानि ten *vide* I. 12. *supra*.
- St. 52. धाम lustre, strength. वैकुण्ठस्य Vaikuntha an epithet of Indra as also of Vishnu.
- St. 53. अनवयेन न अवश्यं. The root वद् implying 'reproach' takes the suffix य. एकवीरम्. For this compound See Kale's Sanskrit Grammar § 221 g.
- St. 54. पौलोमी-Daughter of Puloman and wife of Indra. Formerly the thunderbolt was everywhere successful and Indra's wife used to worship it but now, as it is defeated, Indra is mortified by his wife worshipping it still as of old and hence he becomes वीटामध्यमितानन्.
- St. 55. दिशन् pr. pt. of दिश् to give, grant has यन् for its object. केवलै may be construed either with दिशन् or with यन्—giver of wealth—in its literal sense. यक्षनाथः The lord of the Yakshas a class of demi-gods *viz.* Kubera. Kubera is now the giver of wealth and not the lord or owner of it as he used to be.
- St. 56. धर्मै from धर्म with the Tad. affix यन्, meaning धर्माद्यनेत् not deviating from धर्म, just, legal. The affix यत् in the sense of 'not deviating from' comes after the words धर्मै.

पथिन् अर्थं, and न्याय these being in the ablative accord. to धर्मपर्यधन्यायादनपेते *Pani.* IV. viii. 92. पिशितप्रियम् Fond of flesh. प्रेतराजः Yama the lord of death.

St. 57. आदित्यमणितोरणात् construe with च्युते हुताशने. From the arch or outer gate made of the sun-stones. The sun-stones or Suryakanta stones produce fire by the touch of the rays of the Sun and hence the anxiousness of the Sun to be far away from Ravana's door.

St. 58. निवृत्त—रेजसा—निट्टत तत्सरः पदस्वापकारणतेजः यस्मातेन. who has lost such lustre as would cause the closing of (the sun) lotuses in his lakes. Usually the moon-rise makes the sun-lotuses close and the moon-lotuses to open, but Ravana though he wishes his moon-lotuses to open does not like the sun-lotuses in his lakes to close. He therefore has adjusted the rays of the moon in such a way that the moon has got such rays as would cause the moon-lotuses to bloom but not the sun-lotuses to close. कौमुदं—कुमुदानां इदं—of the moon-lotuses.

St. 59. कजल—संभवः subject to स्यात् or भवेत् understood. The cause of the changing or spoiling of the colours of his pictures by the touch of soot. दीपकृत्यः serving the purpose of a lamp. वृषाकपि: an epithet of Agni.

St. 60. लब्धसेवावकाशः finding an opportunity or scope to serve him (inasmuch as he was fatigued. रतिकुम्भमद्देहे) रति—देहं The word कुम्भ is not found in a dictionary hence the reading proposed by the *commen.* seems better.

St. 61. पाताल—स्थम् existing in the midst of his heart—the lower world. पद्मरामं a jewel, ruby. अप्रमाणं the flesh in the heart—the choicest portion. cf. Ku. II. 37.

St. 62. कालाभगर्भेऽपि काले Even at a time having (*i. e.* when there are) dark watery clouds (कालाभ). Even in the rainy season, when the rivers ought to be flooded and flowing furiously they are (निर्मद) calm through fear of Ravana. वज्रैः=with diamonds; वज्र means also certain plants. See *commen.* उत्तापुष्पद्विपम् Ravana, the enemy of the bearer of the thunder-bolt.

St. 63. निरन्तरं constant. ज्ञातमनोदृतिः knowing or aware of the inclinations of his heart—his liking. हिमागमः The cold season. The cold season had now the duty of making Ravana delighted by the close embraces of his beloved ladies and this was its only use.

- St. 64. दिवः प्रवसता—going abroad from or leaving the heavens.
 The spring, Madhu, left the heavens and went to Lankā as Rāvana who was now the lord of the universe lived there. मर्वन्तु—In all seasons. Now there was no serial succession of the seasons but spring with its flowers had always to be present.
- St. 65. जलकीडादिनं उदीक्षते—The summer has to wait for the day appointed for his (Ravan's) sporting in water because if it manifested itself on any other day Ravana who was difficult to please, might get angry.
- St. 66. Construe the first line:—तम्मिन् मानिनः त्रासकण्ठप्रहृष्यपान् इच्छति (मति). त्रास०—अपान्—Eagerly or intently occupied with the embraces (of their beloved) through fear. Poets have often told us in various places that ladies are frightened when it thunders and embrace their lovers. *Vide. Megh.* “त्रामामाय स्तनितममये मानशिष्यन्ति मिदाः। सोक्लणानि प्रिय-यसहचरी-संध्रमालिगितानि ॥” also 37; 61.
- St. 67. वीज्यति. See *commen.* which says the reading वीजयत् would be preferable. अष्टहन्पर्यायसंपदा. Construe with अश्रान्ता. With her wealth of the (use in) succession of the eight hands. The idea is that ordinary persons engaged to fan him might be soon tired as they have only two hands to do the work but Chandi has eight hands and by making use of them in turn she might be able to fan him without being tired. अभिप्रेष्टुः: wishing to obtain.
- St. 68. अवणाक्षेपमारुतैः by the breezes excited by the flapping or moving of his ears. भू०—भीतो—भक्ति means decoration. The ground there was decorated with flowers arranged beautifully and Ganapati was afraid lest the arrangement might be spoilt by the breezes of his ears. गणाधिषः The Ganas are a class of demigods who are the attendants of Siva and under the special superintendence of Ganesha. Ganesha is represented as short and fat, having four hands and the head of an elephant with only one tusk.
- St. 69. संमद—assembly. स्मिताकृतविचमैः with smiles and (other) amorous movements due to emotion (आकृत). कठिनागमः—whose arrival or appearance is painful and exciting. प्रतीहायां Inst. Sing. of प्रतीहारी A female door-keeper.

- St. 70. शुद्धानंतं—Harem. लीला०—व्ययः occupied only in instructing them in amorous or playful sports.
- St. 72. भातरि—Indra is called the brother of Vishnu; because Indra is the son of Kashyapa, and Vishnu in his Vamana incarnation took birth from Kashyapa. विहौजसि loc. sing. of Bidaujás an epithet of Indra.—शायिका ‘Sleeping’ from शी.
- St. 73. आत्मस्वतुगुणं—सुतरां अतुगुणं स्वतुगुणं, आत्मनः स्वतुगुणं. Favorably disposed towards us (the Gods). सुदर्शनः easily to be seen.
- St. 74. This and the following three verses from what is called technically a कल्पक, all forming one sentence. स्व०—वार्तिनि adjective to स्वर्गे.—Standing motionless through (their) desire of (hearing) the reply. By स्वर्गे are meant here the Gods living in the heaven.
- St. 75. कुशिस्थ०—द्रहः Bearing the weight of the whole three worlds which are in my stomach. Cf. Notes I. 18; Supra. मर्त्यवीक्षिवासं Remaining in the womb of a mortal woman viz. कौसल्या.
- St. 76. एक०—पराभवम् 'a defeat in which all his heads will be cut off by one arrow.'
- St. 77. वाचामगोचरः—‘Beyond the reach of speech’ (i. e. who can not be the subject of an accurate description with words). वेदविदेशः known to those (alone) who have understood the Vedas. वर्षातल्पं His autumnal bed. Vishnu is supposed to sleep during the autumn and then get up. Cf. Mudrā. III. 21.
- St. 78. चिरशयनगुहं made heavy or benumbed through the long sleeping (of Vishnu). शिखिलत०—महार्णवः who shook the ocean with the long sigh breathed forth from his row of expanded hoods. The metre of this stanza is उपितापा for which see commen.
- St. 79. तरसा—quickly, in haste. व्यालम्बैकपटान्तम्—one end of the cloth of which was hanging down. निद्रा०—युगः with his eyes made heavy and red by sleep. लीलालसम्यासया (In which) the sportive stepping forth looked very graceful. न्याम is the placing or putting down of the feet. निर्जितवार्णद्रगमनः surpassing, excelling, the gait of the lord of elephants (ऐरावत). The metre of this stanza is शार्दूलविकीर्ति.
-

CANTO III.

- St. 1. ग्राणसमस्य-as dear (to Shree) as her own life. विविदाम्-from विश् to enter. पूर्ववितार्णः-come down (on the earth) before (the incarnation of Vishnu as Rāma). सम्यक्-adv. modifying ततान्. सम्यक् ततान् decorated appropriately, or properly. The metre of the canto excepting the last five stanzas is generally उपजाति.
- St. 2. विवस्वान्-The sun -from वस् to shine. दधिणाशाम्-object to आलंब्य. (1) The southern direction. (2) The hope of (obtaining) a gift. करप्रसारी (1) spreading his rays (2) stretching forth his hand (to beg). निःस्वाः कृत्विह्-an indigent priest. कृत्विह्-कृतौ कृतौ यजते घनदस्य वासः-The residence of Kubera—the Lord of wealth—hence the north which is presided over by Kubera. (2) The abode of a liberal—generous person. At the advent of the spring in the उत्तरायण, the summer solstice, the sun goes from the south to the north of the equater. The poet fancying the sun to be a poor person say that he travelled where he learnt that घनद lived. For similar description about the sun's going northward. Cf. जिगमिषुर्यनदाध्युषितां दिति etc. Raghu. IX. 25 and Ku. III. 25. The metre of this stanza is दृढवत्ता.
- St. 3. मनोऽशुभिः qualifies रूपं. Having a splendid or attractive colour—beauty. नवकुह्मलाभा—Rich in opening buds. वनस्थलीभिः—स्थली is natural and स्थल is an artificially prepared ground. दीपवृक्षः. Lamp-sticks or stands. The champaka trees with glowing and blooming buds--are compared to lamp-sticks placed purposely by nature as if for the reception of the king It should be noted that दीपशुभ means a champaka flower. The figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 4. संपिण्डितात्मावयवाः: Having contracted their parts. The adjectives have two meanings. The पद is compared to a person who feeling very cold in water wants to be in sun-light. The word अवयव in the case of the lotus means the leaf of the lotus plant and in the case of a human being its limbs viz. hands, feet etc. कण्टकितोऽच्युदण्डः: whose stalks are thorny and erect. Through excessive cold the body of a human being becomes horripilated. अन्त—अस्ता—Trembled by the excessive cold due to living in water. For the compound see *common*. वमन्तनप्रकाश्या—Inst. sing. The affix काम्यत् is added in the sense of wishing for that

which is denoted by the noun. The metre of this stanza is इन्द्रवत्ता.

- St. 5. दीर्घविलोचनानां—of women having large eyes. आलोऽभिनरागः with its (red) colour blended with the glow of the unsteady eyes. Cf. Raghu VI. 13; and Shaku. I. 15. परिणामगम्यम् which is acquired after full development, maturity. The red hue of the Ashoka sprouts being mingled with the red colour of the eyes of the women was deepened. The metre is इन्द्रवत्ता.
- St. 6. स्फुरन्ति nom. pl. of the pr. pt. of स्फुर—neuter, qualifying नवकुङ्कुलानि. शोणितपाटलानि Reddish with the blood (of travellers). तीरीफलानि—The points or heads of the arrows. तीर means an arrow and तीरी is its fem. in the same sense. The Karavira flowers are called the heads of the arrows of Madana who is कुंसुमायुध—because travellers who are far away from their beloveds are put in mind of them and feel great pangs of love. The Karavira buds are red with the blood of these travellers, whom they have wounded.
- St. 7. सालक्कपादधातम् a kick from (a young lady's) foot, painted with a red dye. अलक्क is the red resin of certain trees, red lac or sap formerly used by women to dye certain parts of their body. It is a wellknown convention of ancient Sanskrit poets that certain trees before putting forth blossoms required certain actions from young ladies, to be done. These are called their दोहद. See *comment.* *vide* Megh. II. Raghu. VIII. 68 and Jog. Ratna I. 17. रणवृग्म is an adjective to सालक्कपादधातम्. उद्धूतरोमान्चः horripilated, with the hair standing on end with joy. The उष्पादुराः are compared to the hair standing erect on account of the touch of a woman. The figure is उत्प्रेक्षा and the metre is इन्द्रवत्ता.
- St. 8. महीघर्षात्—on the top of the mountain. भर्मरेद्रनीलैः with the Indraneela stones (sapphires) in the form of bees. शिखिकण्ठनीलैः is to be construed with भर्मरेद्रनीलैः. गृहीत—टाकुकारः resembling or having similarity to a brilliant crown. The Karnikara tree, with bees on it, resembles a crown set with precious stones on the head of the mountain, the supporter of the Earth. The metre is उपेन्द्रवत्ता.

- St. 9. अंशुचयेन by the multitude of the rays (of the sun).
 हेमन्तम् The winter,¹ the cold season, which is an enemy of the lotuses which fade or are destroyed at that time.
Cf. विर्लीनपथः प्रपततुपारो हेमन्तकालः समुपागतः प्रिये ॥ Ritu. 4. 1.
 उदृतकण्टकेन adjective to बनेन. (1) with its tormentor destroyed. कण्टक is any troublesome person, a thorn in one's way, hence an enemy. (2) having small thorns.
 रम्यं जहसे (1) smiled beautifully. (2) was blown open in a splendid way. see I, 55 *supra*.
- St. 10. निसर्गेण निपकभावाः naturally attached to or attracted by.
 शिरेभ्यव as if because they were on fire (on account of the full-blown flowers).
- St. 11. विनिद्रपुष्पाभरणः Decorated with (i. e. possessed of) full-blown flowers. The propriety of this adjective is to make the comparison with fire possible. समुद्रसत्त्वदलताकन्दः entwined with the blossoming Kunda creeper. This shows the similarity of the Palāsha, with fire having ashes—the kunda flowers being whitish. मन्मथदाहवन्दिः The fire which burnt the God of love. Vasanta is the particular friend of the God of love who was burnt by Siva.
- St. 12. वसन्त०—खेदितानां scorched with the excessive heat of the spring. विद्वमर्मगतामा: red like pieces of coral. निष्कासिताः drawn or taken out. For explanation see *commen.*
- St. 13. प्रालेय०—ग्लाना Dejected through separation from her lover the season of snow—the winter. श्यम् (1) leanness, thinness; (2) shortness. कृतपश्चान्तः (like a traveller) oppressed with the cruel heat. The nights became short and the days long. The figure is उत्प्रेक्षा.
- St. 14. स्मरस्य आहवयामकल्पै like the battle-field of the God of love. The affix कल्प is added to a word in the sense of 'little less than.' आन्तशिर्लीभुवाद्वाम् (1) In the case of the garden 'marked with bees wandering here and there.' (2) with the battle-field—'marked with arrows flying here and there.' रक्त—कीर्णम् (1) strewn with Karavira flowers with a bright red colour. (2) occupied by warriors with their hands shining with streams of blood. The figure is शेष.
- St. 15. रामानुगतः followed by young women. रहोविहारैः amorous sports in secret. संभावयामास honoured, frequented.
- St. 16. भप्रमाई 'diligence,' object to कृष्ण. अद्यो—on the foot.

विहर०—पुटैः— कद्या means a woman's girdle and मुलाकोटि is an anklet. The figure is उत्प्रेक्षा.

St. 17. अर्धदृष्टिम् side-long looks, glances. अनंगस्तर्वैर्यटतिः Her composure or calmness shaken or upset by the God of Love. दूरस्थ—व्याजेन. Under the pretext of plucking a bunch of flowers that were (rather) high up i. e. not quite within her reach. Metre इन्द्रवचा.

St. 18. चरणान्तरागे The painting with the red lac, of the foot. तत्प्रतिपक्षनेत्रे in the eye of the rival (wife). The red dye while painting the foot of the king's beloved also reddened the eye of her rival who became jealous of the love shown to her rival.

St. 19. चुदस्थाः gen. sing. of चुदति. अगुष्ठरेणुव्यथितेऽपि 'Though it was not pained or troubled by the dust of flowers.' The king wanted to kiss his beloved but could not do so openly in the presence of her co-wives or rivals and hence though his beloved's eyes were not troubled really by the dust of flowers, to deceive the other ladies, he blew the wind of his mouth in his beloved's eye and thus found his opportunity.

St. 20. विन्यस्तरागे coloured, reddened. कठिनं पलाशं a leaf which was hard, not tender. प्रवालकृत्ये विनियोजयन्ती trying to put it to the use of a tender sprout. The young lady's hand which was red naturally cast its lustre on the leaf in her hand, thus deceiving the lady into the belief that the leaf was tender and reddish. She then wanted to use it as a decoration, so the king who was near, was amused to see her thus deceived and embraced her with a smile (सस्मितम्).

St. 21. This and the two following stanzas form what is called विशेषक—a group of three stanzas forming one grammatical sentence. cf. II. 9 *supra*. द्वान्यां युग्ममिति प्रोक्तं श्रिभिः स्यादिविशेषकम्। कलापकं चतुभिः स्यात् दृष्ट्य कुलक स्मृतम् ॥ In this stanza the face of a lady is compared to a bower of the Madhavi creeper and the adjectives are capable of a double interpretation. The lady herself is called the Lakshmi (Beauty) of the garden and the poet shows, by double-meaning adjectives, their similarity to each other. स्तिर्ण—हरिं (1) when taken with the bower this means 'looking beautiful on

account of the row of fine birds (sitting there); (2) as applied to the face 'attractive on account of the set of her beautiful teeth.' प्रियंगुश्यामयुतिः (1) appearing dark coloured owing to the (contact of) Priyangu. (2) Having a darkish colour like the Priyangu. चारुतमालकान्ता (1) attractive owing to the (contact of) the beautiful Tamala tree. (2) who had very beautiful hair. (चारुतः अलकान्तः यस्याः सा गन्धाहतभूंगचक्रः applies to both in the same sense. 'which attracts a swarm of bees by its fragrance.' विभूषि to be connected with इत्येवमूर्च्छे लक्ष्णा मवीभिः in stanza twenty-three.

St. 22. मध्येलदाट् see I, 59 *supra*. तिलकस्य (1) (existence) of the Tilak tree; (2) of a mark (as of sandal or other unguents). पाटला (1) A kind of creeper; (2) Red, Reddish. पुनागः—विभूषितायाः (1) adorned with a Punnagn tree; (2) adorned by the company of the best of men. 'Words in apposition to दृदारक, नाम, and हृजर are placed first in a compound.' अशोकभावम्—(1) the existence of the Asoka tree; (2) the state of being free from pain. This stanza carries on the similarity of the उपवनलक्ष्मी and the lady. The metre of the stanza is इत्प्रवाचा.

St. 23. उद्यानविहारगम्य—The desire of sporting in the garden. The friends of the young lady ask her not to sport in the garden, as she herself was the Lakshmi of it.

St. 24. आनीलया—इष्टीलया a little dark, darkish. निरासः destroyed or driven. विपश्चक्षुः The eye of her rival or fellow wife. See *commen.* also.

St. 25. दाश्चित्रिलापः (Dashratha) of agreeable speech, having a pleasing discourse. मदमन्दयात्म adj. to चक्षुः. निकटोपयाताम् who had gone near him.

St. 26. लोभेन greedily i. e. eagerly, intently. विलसत्यसूक्ष्म् adj. to तुण्टतरुः. Looking beautiful—resplendent with blossom. शुभाभिः adj. to नयनप्रभाभिः Bright, clear, beautiful. शारत्तिष्ठम् of a variegated colour. The colour of the tree with its flowers mingled with the brilliance of the eyes who gazed at the tree, gave it quite a variegated colour.

St. 27. भृगीनरणी The row of female bees. कर्जलरेखिणी having a line of soot or lamp-black. The dark row of bees on the Champaka buds is compared to a line of smoke with soot of a lamp. 'The truth of the stanza however' says the com-

men. 'is doubtful.' Generally bees are seen to dislike the Champaka flowers. See *commen.*

St. 28. शितिकान्तिजलैः: with the shades (*lit. mass*) of its dark colour. उदन्यया on account of thirst. *vide* Pani. VII. iv. 34. The verbs अशनाय, उदन्य and धनाय are irregularly formed. इन्दीवरत्वं the state of a blue lotus. The brilliant dark colour, of the eyes of the female deer cast on the red lotus makes it look like a blue lotus.

St. 29. पश्चरजेवितानैः: (covered) with canopies or sheets of the dust in lotuses. स्वर्त्मरेखाभिः: The lines—traces—of his path. The water was covered over with the lotus-dust and hence when the swan passed here and there his path left clear traces. The poet fancies that the swan distributed and gave portions of the lake to the birds. The figure is उत्प्रेक्षा.

St. 30. इयत् प्रमाणं यस्य सः: 'This much.' मटुः a kind of aquatic bird. see *commen.* शोषाय विसारितांसः:—शोष dryness, drying; अंस is the shoulder. By the spreading out of the side-wings *i. e.* the shoulders the bird as it were showed the quantity or extent of the portion of the lake it wanted for itself.

St. 31. तरंगलेशैः: by portions of waves. तु possibly. द्रुहिणेन—By the Creator. द्रुहिण is an epithet of Brahma. कृतादिकर्मी of which the first action (of painting) was done. The idea is that the lotus which was red, because of its having been painted with a red dye by Brahma, has its colour washed off and has become white. Some one would say 'this was not the case, for had it been true, Brahma would have painted it red again,' and hence to remove this suspicion the king says 'possibly it is not again favoured by Brahma and therefore it remains white.' The natural whiteness of the lotus is apprehended to be due to its colour being washed off, hence the figure is उत्प्रेक्षा.

St. 32. दृष्टा to be construed with स. means noble (*lit.* the chief of a class). Young, vigorous. इन्द्रोपमबेलगामी walking sportively (gracefully) like Indra. दीर्घिकां—a well. The figure is अनुप्रास.

St. 33. धन्त्र—कैतोः see मनुवंशकेतु I; 55. तरङ्गदोषा Inst. sing. adj. to कमलाकरेण. with its hand in the form of a wave. सौवर्णमूत्र-

भियम् the beauty or splendour of a golden thread (as a decoration.)

St. 34. **उद्दनम्** Thigh-deep, reaching as far as the thigh. The Tad. affixes द्वा, द्वयस् and मात्र are added in the sense of 'measuring as much as.' For the compound see *commen.* वीचीकरणेण with the forepart of his hand, the waves. व्यासकालयामास्. splashed, struck. The metre of the stanza is इन्द्रवत्ता.

St. 35. **अवगाहे** loc. sing. entering—sporting in water. पीन—means plump, round. उदासे 3rd per. sing. pass. perf. of अस् with उ॒ to scatter, to throw away.

St. 36. कीटापरिशोभरयेण by the sudden disturbance or agitation (of the water) in sport. रुसुंभरकात् Red with safflowers. कञ्जुक A bodice, a dress fitting close to the upper part of the body. The water of the well covered with lotus-dust, coming into view when the dust was removed by the sporting of the women looked, as if taken out or drawn out from their safflower-red bodices, which resembled in colour the dust of lotuses. The figure is उत्प्रेषा.

St. 37. **उत्कण्टकदण्डम्** Having a thorny stalk. छिद्या Inst. sing. with cutting, plucking. दीपा—fierce, effective. The idea is that the ladies did not cut a Saroja because it had thorns but took away a number of Indevaras as they were delicate; just as a king who rules in such a manner as to uproot all his enemies with a firm hand (उत्कण्टकदण्ड) is not troubled by any one but one who is mild, weak (मृदु) and is attacked by all. With this idea compare तुन्देऽपराधे स्वर्भानुर्भात्तमन्तं चिरेण यत् । हिमांशुमाद्यु प्रसते तन्मदिनः स्फूटं कलम् Shishu. II. 49. The figure is अर्पन्तरन्यास.

St. 38. **बाला—सुखाय** for the pleasure of embracing a young woman. बाला is a young woman of or less than sixteen years in age. जलावरितमृति adverb. modifying the action of going in. यातु: For the compound see *commen.* 'With his body covered (drowned) with water' i. e. swimming below and not on the surface of the water. यातु: gen. sing. of यात् from या to go. वैमन्यम् clearness, lucidity. On account of which, the king could be marked even from below the surface of the water. जलाभयानाम् Reservoirs of water. There is a pun on this word. In Sanskrit the letters ल and ल being identical, the word also can be interpreted as जलाभयानाम्

meaning 'of those who are irrational-stupid.' प्रसाद means (1) clearness; (2) favour, propitiousness. The metre of this stanza as well as the preceding one is इन्द्रवचा.

St. 39. सरोजयण्डे in a heap or collection of lotuses. योषिद्वितीयेन-योषित् द्वितीया यस्य तेन. lit. with a woman as his second, i. e. in company of a woman. निहितावतंसम् ornamented or decorated (with a flower). The bees driven away by the king went as it were in revenge to the ears of the other women as if to tell them that the king had concealed himself with their rival behind the heap of lotuses. The metre is इन्द्रवचा.

St. 40. केलीकलहे love-quarrels, quarrels in sport. वीचीकणिका: drops of the waters of the waves. संवरणानि see. commen 'screening', 'hiding,' 'concealing'. The drops of water were standing on the lotus-leaf, and when the pearls fell on the leaf they could not be distinguished from the drops of water.

St. 41. बाल—हृतः attracted by the suspicion of a bit of a tender lotus-fibre. The commen. interprets otherwise, which see. शंखमयस्य made of a conch-shell; adj. to वलयस्य in the first line. The swan took a piece of bracelet made of conch-shell to be a bit of lotus-fibre and hence first seized it and then threw it away when it found it to be something else. The metre is इन्द्रवचा.

St. 42. रोगो—संभोगतः Due to the enjoyment of the beloved, in the bower of creepers on the bank. व्यतीकात् from (the charge of) fraud, deception, false-hood. The fraud consisted in enjoying one lady in the bower and deceiving her rivals. But the king's act was not noticed by the other women as the sound, made by the girdle, could not be distinguished from the cackling of the geese and hence no suspicion was created in the hearts of other women.

St. 43. निरुद्ध—परोषः adj. to गण्डः in the last line, 'of which the smile and the throbbing of the lower lip were checked' (not shown). For compound, see commen. समाविष्टतरोमहर्पः which manifested the thrilling of the hair; this also qualifies गण्डः जला० उपगृहि embrace. उद्धासकः Showing, making evident. In spite of the king's effort to conceal the embrace of the lady, who was below the surface of water, his cheek by the thrilling of hair showed it clearly.

St. 44. नीलोत्पलयोः Two blue lotuses. In an ordinary Kamala

no other dark or blue lotuses are seen while in the lotus here i. e. the face of the lady two other blue lotuses i. e. her two eyes, are seen to bloom and hence the swan could make out that it was not a full-blown lotus. Construe दृश्यात्मकः हुमः सरस्तरन्त्या सुशत्या वदनं न निषेधे. The commentary construes otherwise and means to say that the swan on that suspicion, attached itself to the face of the lady and not the lake (सुशत्या वदनं निषेधे न सरः) see commen. The metre is इन्द्रवत्ता.

St. 45. सुगन्धि—हृष्ट adj. to भर्मीसमूहम् attracted by the sweet fragrance of her breath. At the end of a Bahuvrihi compound गंध becomes गंधि when preceded by उत् पूर्णि. सुगन्धि or सु or when the compound involves comparison. अन्तःसलिलप्रवेशात् to be construed with तत्याज. 'By entering into water.' तत्याज avoided, got rid of.

St. 46. चीनांशुक—हुतहलेन adj. to मन्त्येन. Which was eager to devour the jewel on the girdle, which (jewel) could be seen on the back dressed in (or covered over) with fine China silk. उपनितम्बै—नितेवस्य समीर्थ an Avya. compound. संत्रासभग्रन्तु modifies चकंपे. (Trembled in a manner) in which the eyebrows were contracted through excessive fear. The fish deceived by the red colour of the jewel and thinking it to be a piece of flesh, went near her hips and smelt it, and finding that it was not flesh went away. But the woman was frightened and trembled through excitement. The metre is इन्द्रवत्ता.

St. 47. सब्यपदेशम् Under some pretext or another. व्युदस्तनामः to be construed with अन्या in the first line 'deprived of her garment.' कपटप्रयोगः Use of fraud or क—पट using water as garment. See commen. विभर्ति—saves, protects. The figure is अर्धान्तरन्याम.

St. 48. हतान्तरीय अन्तरीय means an undergarment. पदसः प्रसादात् to be construed with श्रीदोपतसा. on account of the clearness of the water. व्यथै—वृत्तिः adj. to काञ्चित्. वृत्ति means 'doing' वर्तन्. 'whose tears and entreaties (lit. bowing down) were fruit-less.' संचमयादभृत agitated i. e. made turbid. The lady entreated the king to give her garment, to no purpose, and hence to conceal herself from the sight of others, she whirled the water and made it turbid.

St. 49. मामि Ind. Half. शुद्ध—शुद्धिम् qualifies कलहमसादम् of which the sight was obstructed (i. e. which was prevented from

seeing) on account of its putting its beak (in the lotus-bud). उत्खण्डितवीचि modifies प्रयेते and निःशब्दम् modifies उत्खण्डित. Cutting or going through the waves without making a noise. For the dissolution of the comp. निःशब्दः see *commen.* The metre is इन्द्रवत्रा.

St. 50. संशोभितो—**किमा** adj. to एका. Tossed or thrown by the strong wave of the lake which was agitated. वृष्ट्व—रम्य modifies आन्दलंने. In a manner beautiful on account of the removal of the charge of boldness (forwardness). She could not be called forward as she was driven to this action of embracing by, the fierceness of the wave.

St. 51. पुराणः qualifies पद in the third line. स्फुटकुंकुमाङ्कुम् In which the mark of saffron was clearly visible. The lady suspected that the nail-mark was made by her rival while in reality it was her own.

St. 52. शशांक—**सुषः** gen. sing. adj. to राजहंसस्य. which has stolen the beauty or splendour of the disc of the Moon. गन्धोज्ज्वल—ठेदेषु In (or at the time of) lopping off the tips of the filaments (of a lotus) excessively fragrant. The beak is apprehended to be besmeared with the red colour of the lotus. प्रवालै: with corals. The figure is उत्प्रेक्षा and the metre इन्द्रवत्रा.

St. 53. इन्दीवर—संचारितैः By its flights in the midst of the blue lotuses. निजपद्मशोभां object to नियाय. The beauty of its wings. अतः from them i. e. the blue lotuses. Does the bee give the lotuses the colour of its wings and take from them their pollens?

St. 54. विभिन्न—**ङ्कुम्** marked (painted) with a red dye spreading on account of being wetted by sprays of the breaking waves. चारुतया shows the cause of Lakshmi's liking (**लोभ**). तत्र about those lotuses. आस. See Canto I, St. 29 *supra*. The figures are उत्प्रेक्षा and अनुप्रास and the metre is इन्द्रवत्रा.

St. 55. वीजलं—(construe with यातोनु). The state of a seed विरिष्विमुष्टि: the creation of Brahma. विपाकनीलगुति adj. to पञ्चवीजं. Having a dark-blue colour on account of ripeness. कोशाङ्कुम्य Having been thrown out of the cup or hollow. The idea of the bee's having been transformed formerly into a lotus-seed was suggested to the lady, by the resemblance of the two in colour.

St. 56. तदस्त—धारा The stream of water flowing from the

syringe in her (or their) hands. न अलं यम् Did not reach or gain. See *commen.*

St. 57. निकाम—द्विरेष In which (bud) were 'sleeping bees' which had drunk their fill. The word द्विरेष is derived from the formation of the word चमा which has two रs in it hence द्वौ रेषौ यस्य स द्विरेषः. करा—इष्टा shaking or moving the long stalk of the lotus with her hand. शूजयति causal of शूज I. P. to make a sound. By shaking the stalk she made the bees inside the lotus hum near the king's ear. The metre is इन्द्रवत्ता.

St. 58. पश्चिलोचनेभ्यः From her eyes—the lotuses. कौमुदगंधकृष्णान् attracted by or coveting the fragrance of the night-lotuses. ऊदाङ्जनवाप्पविन्दून् Tears (black) with collyrium. The bees are compared to the tears of the lotus-plant, flowing on account of her separation from the sun.

St. 59. वासरजङ्घमानां पती The lords of the day and the world i. e. the sun and king Dasharatha. पर्याय—तन्त्रौ supply स्तः. Having a system or arrangement of rest and service of others alternately; devoted to rest etc. alternately. अधिवारि an adv. एकत्र एकस्मिन् (—मज्जति सति.) The sun. The idea seems to be that when one i. e. the sun went to rest, the king left off his sport in the water and hence they are पर्यायो �etc.

St. 60. निद्राहृतांभोजनिमीलितादी The सरोजिनी is likened to a woman hence the adj. is capable of a twofold application (1) with her eye shut in the form of the closing lotus. निद्राहृत in the case of the lotus, of course means by लङ्घणा, the closing of the lotus at sun-set. (2) With her eye shut like the half-closing lotus. For the two-fold dissolution of the compound, see *commen.* रुणम् broken. pp. of रुण 6 P. मृणालीवल्लय (1) the circle (collection) of lotus-fibres; (2) a bracelet made of lotus-fibres.

St. 61. कृतोपकारस्य—which had been of use to them (for their sport). द्वयोः in the two viz: भृगावली and पश. दन्तच्छशयावकम् The red lac on the lips. दन्तच्छ—दन्ताश्छायन्ते अनेन i. e., that which covers the teeth, hence the lips. Cf. दन्तवासम् *supra*.

St. 62. वृपवाहनस्य तुम्यः Words having the sense of 'equal to' 'like' such as तुम्य, सदृश etc. govern the *Gen.* or the *Inst.* of that with which any object is compared. वृपवाहन is God Shankara. लभितभृष्मानिः लभितभृषाः जाया यस्य सः At the

end of a Bahuvrihi Comp. जाय is changed to जनि. The figure is अतुप्राप्त. भूषा is the same as भूषण.

St. 63. आकृष्टदृष्टिः: Adj. to काचित्. Whose sight was attracted. अ-
क्षमीभूजा Inst. sing. Construe with वभाषे. By King Dasharath
वासरसंपिभाजः: Gen. Sing. Adj. to गगनस्य. Having twilight;
at twilight hour. कुचानश्रुततुः: with her body stooping on ac-
count of her breasts. सवाल—पाणिः सवालव्यजनः एकपाणिर्यस्या:
स्ता. Having a chowrie in one hand. The metre is इन्द्रवत्ता.

St. 64. सङ्कुम—युतिः: 'appearing like a woman's breast painted
with saffron.' This is an Adj. to तप्तः in the third line.
तापं निधाय. Having transferred its agony or pain (lit. Heat,
glow.) The heart of the travellers (प्रोषित) is pained at
the sight of the evening sun as it resembles the breasts
of their beloved. अपरान्तसागरे. In the western ocean. The
metre from 64 to 76 is वंशस्थ, which is defined as
‘जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ.’

St. 65. तद्: Construe with जगत्मृजः in the second line. The Sun is
called the body or form of the creator. (See *commen*;) or per-
haps Sandhya personified is meant as she is the daughter
of Brahman. विहृमधंगलोहिनी Red like the pieces of coral.
सम् construe with सरोद्धैः: Together with the lotuses
हिरण्यवाहोः: of God Shankara. हिरण्यवाहु is an epithet of Shiva.
हस्तपंकजं construe with मुकुलं विधते. The lotus (in the
form) of his hands. The idea is that at twilight the hands
of Shiva also are folded in prayer and resemble the bud of
a lotus; hence the twilight hour makes, not only the
lotuses but, even the hands of Shiva to become like a bud.
Another meaning is possible; विहृम् means 'one who is
red with pieces of corals' hence very rich; हिरण्यवाहोः also
means 'one who wears golden ornaments on his arms'
hence some rich person; thus the former makes the latter
fold his hands either in respect or for asking for more
wealth.

St. 66. प्रमाण lit. measure, hence quantity, depth. करेण—by the
ray or hand. वीचीवलयस्य मस्तके above the circle of the
waves. विभाव्यमान—कोटिना adj. to करेण. The flashing or
gleaming of the ends or tips of which, could be marked.
विभाव्यमानस्फूरिता अपकोटिर्यस्य Just as a man who wants to
show the depth of water, in a certain place, gets in and
shows from inside the depth of the water to outsiders, so
the sun drowns himself in the sea, as if to show the depth

of the sea with his hands—the rays. The figure is उत्प्रेषा based on स्त्रैय.

St. 67. विकीर्णसंध्यारुणिते Reddened by the spreading evening, शतक्रतोऽदिशः of the direction presided over by Indra; i. e. the East. शतक्रतु is an epithet of Indra from शत = a hundred, क्रतु sacrifice. Cf. तथा विदुमा भुवयः शतक्रतु etc. Raghu. III. 49. अभिनिष्पततमः nom. sing. is an adjective to जगत् in the last line. ‘With darkness issuing forth’. पतंग—लौहितं Reddened (i. e. made red-hot) by the heat of the Sun’s lustre, निवृतिम् Lit. Happiness; coolness. The idea of the stanza seems to be, that just as an iron-ball made red-hot in fire, appears red first but afterwards when it begins to cool looks black, so the world red in the evening because of the sunlight, has darkness issuing out of the east gradually and seems to become cool. See *commen.* also.

St. 68. पुरुहृत—श्रियम् The beauty of the smile on the face of the East. Object to विभृति loc. sing of the pr. p. of भु—to be construed with हिमांशुविचे. निर्मौकम् skin, especially the slough of a serpent. The sky as it were cast off its slough in the form of the darkness. अञ्जनत्वित् inst. sing. Construe with तमसा. ‘appearing like or resembling collyrium.’

St. 69. अवसरे construe with वचःश्रियः At the time of i. e. while Dashrath was speaking. निःष्टं उपनीतं qualities मधु. Prepared or brought forward. स्वलद्धिगः adj. to प्रसदाः with their words faltering (on account of being intoxicated) अपायन्तं causal from पा to drink.

St. 70. गण्डपमधु mouthful of wine. दन्तन्ददपल्लवः The delicate sprouts in the form of the lip. See *commen.* A better interpretation would be to take पल्लव as meaning ‘the red lac or dye (अलक्क). निर्पातपानावसरोपदेशः The relish or condiment at the time of drinking (wine) उपदेश or—शक means anything which excites thirst or appetite, a relish. At the time of tasting the mouthful of wine the दन्तन्ददपल्लव red lac on the lips became the उपदेश condiment (In Marathi तोरी लावण).

St. 71. लभितोन्पद् adj. to मधु with a lotus dancing in it विपश्चोत्तेण (calling her) with the name of a rival wife. This is what is called गोत्रमवलित ‘calling by a wrong name’, cf Kn. IV, 8. गगत् (adj. to अभिः) Red. Though it (the wine) was not drunk by the woman her eye became red as she got

angry. श्रमवारि perspiration, sweating—due to her anger and sorrow.

St. 72. शर्वरीकृतः *Gen. Sing.* of the maker of the night. Adj. to मुखेन्दु. The application of this adj. to the face is due to its being called or identified with the Moon. प्रतिरिंदं the reflection (of his beloved's eye). मधुभाजि (*Loc. sing.* adj. to भाजने)=containing wine. The idea is that though the Moon in the form of the woman's face caused the lotus to close the reflection of her eye filled the place of the lotus *i. e.* the woman was extremely beautiful and her eye resembled a lotus.

St. 73. पंकजगर्भसौरभं Adj. to मुख Having fragrance like the interior of a lotus. समन्वयेन struck with or overpowered by Love. चपके=in the wine-glass: चपक is a vessel used for drinking wines. The moon, like a lover wishing to come in contact with the fragrant mouth of the lady, with his body reflected in the wine-vessel, trembled, (as if through emotion). Note the peculiar construction हिमांशुना चकंपे. the figure is उत्पेक्षा.

St. 74. मदपूर्णलोचनाः With their eyes rolling about in intoxication. शुचिरूप्यभाजने In the white silver-vessel. मधुनः construe with स्वरूपं. इन्दु—गोपितं concealed by the reflection of the moon. Owing to the whiteness of the vessel and of the reflection of the moon, the silly ladies could not understand the real nature—colour etc. of the wine.

St. 75. मानात् Construe with पूर्वं. मान is the haughtiness excited by jealousy, jealous anger as distinguished from their natural haughtiness. (प्रवृद्ध० अनन्य०) प्रवृद्धवामत्वं Excessive refractoriness, perverseness. अनन्यसाधितं *Lit.* brought about by nothing else *i. e.* natural. The wine before removing their anger due to jealousy, removed their natural perverseness. मानात् could be construed with प्रवृद्धवामत्वं also. The *commen.* interprets पूर्वं in a different way q. v. It therefore interprets मानात् as परिमाणात् and leaves अपि altogether. Construe the last two lines—
तासां हृदये स्मरं चबन्ध तु विलोचने रागं (चबन्ध तु) मुखे सौरभं (चबन्ध तु). The figure is उत्पेक्षा and the metre उपेन्द्रवज्रा.

St. 76. प्रबन्धा—कातरम् Agitated or made uneasy by the continuous drinking. Construe with विधानुतेजसं (इशर्पं) in the last line. प्रियाङ्कुतल्पे on the bed of the lap of his beloved. निशात्यये At dawn, when the night had passed away.

महाल्वनित (*acc. pl. qualifies बाक्यानि, object of विचाय*) auspicious. **वन्दिनः** The bards or panegyrists. The bards formed a distinct caste sprung from a Kshatriya father and a Sudra mother. They were also known as Vaitālikas. See Prof. Mon. Wm.'s Shaku. III, 109. Metre. उपेन्द्रवत्ता.

St. 77. **उद्गमस्य** getting up, rising. The adjectives apply to the king as well as to the Sun. **अनुरक्तमण्डलस्य** means, in the case of the Sun, (1) Having a red disc. (2) With the king 'Having the circle of his near and distant neighbours attached to him.' **मण्डल** is a technical term in politics and the circle of the king's near and distant neighbours consists of twelve kings:—**विजिमीयु** or the central monarch, the five kings whose dominions are in front of his, the four kings with their dominions in the rear of his kingdoms, the **मध्यम** or intermediate and **उदासीन** or indifferent. (*Cf.* उपगतोऽपि च मण्डलनाभितां etc. Raghu. IX, 15 and Malli. *commen*; also Shishu. II, 81 and Malli. *commen*. **कीर्णपादशानः** (1) who has spread the lustre of his rays (**पादानां धाम**). (2) who has extended his prowess like (as if it were) his foot (**पाद इव धाम**). **धृततामसस्य** (1) who has destroyed darkness; (2) who has dispelled ignorance or has destroyed the wicked, malignant. Read Raghu. V. 65-75 for parallel idea see I, 88. The metre is उपित्ताया.

St. 78. **शर्वर्या विरामः** supply जातः. **बुद्धितांभोदहृषः**: *gen. sing.* With the eyes in the form of the lotus, closed or as the lake is compared to a woman 'with your lotus-like eyes closed.' **प्रमद—सरसी** The lake near the pleasure-garden attached to the royal harem. **करेण** (1) with his rays, (2) with his hand. **तरुणः** (1) newly risen, (2) young. The metre of this and the next stanza is शिखरिणी, for def. see *commen*.

St. 79. **निगद्धृतमङ्गुराम्** adj. to **अपर** (**पार** understood) with the hind foot clanking or jingling with its chain. **अपर** means here the hind foot of an elephant. This is the object of **भाकर्णन्तः**. **करट—वितती**: Rows of bees sitting on (the slopes of) the temples; object to **विरत्यन्तः**. **इन्ताप्तितपरम्** adj. to **आनन्दटट**. With the trunk resting on the ends of their tusks. The figure of sense is स्वभावोक्ति.

St. 80. **पद्मपटहर्वैः** (*बोधितः*) By the loud sounds of the drum. **वितस्य** Having spread, stretched. The pea-cock spread

its plumage and also stretched its leg which had become heavy through his long sleeping. उत्कृष्टो—दृष्टिः (Adj. to म-सूरः) showering sprays of frost dropping from his plumage spread—and shaken. आवासयथां Loc. sing. आवासयष्टिः or वासः means 'the perching rod.' cf. स्फटिकफलका काञ्चनीवास-यष्टिः Megha. 79. मातेष्ठधामोदयम् The rising or spreading of the sun's lustre. ताप्दवार्थी Desirous of dancing. Here also the figure is स्वभावोक्ती. The metre of this and the next stanza is स्म्यरा.

St. 81. सर्यपादे पूर्वद्वौ चरति Loc. abs. At sunrise; when the rays of the sun touched or spread on the Eastern mountain. चन्द्रपादावदातं (तल्पं) white like moon-light. तेन By Dasharatha. मलय—द्वयेन adj. to तेन. With his shoulders made fragrant with the sap of the sandle tree. उक्तिद्र—वितानात् construe with सरस्तः in the last line. (From a lake—) having its vast expansion of waves covered over with the spreading multitudes of full-bloomed white lotuses. This corresponds to the white bed of the king. सलिलगुरुद्वहत्य-षष्टिः adj. to मणिकाक्षः The big root of its wings made heavy by (its being in) water. मणिकाक्षः A kind of goose with brown legs and beak. The figure is an रप्मा and the metre is स्म्यरा.

CANTO IV.

St. 1. प्रविन्दुभिते शुचौ Loc. abs. On the arrival or commencement of the hot season—summer. विभूरः afflicted, overwhelmed with grief. पुत्रकाम्यया see Canto I *supra*. सुबहुद्विजसात् Adverb formed by adding the Tad. affix सात् which conveys the sense of 'making over or delivering something to another.' सात् and ता also are added when something is to be given to another. 'To many good Brahmins.' स्तोमम् a sacrifice. The metre of all the stanzas in the Canto, excepting the last four Stanzas is वैतालीय or वियोगिनी.

St. 2. बहुशः quite (fruit-less). पुत्रीयम् For the sake of (obtaining) a son. कृष्णशः The name of a sage, the son of Vibhändaka. He was brought up in a forest by his father and he saw no other human being till he reached his manhood. When a great drought almost devastated the country of Anga, its king Lomapāda, at the advice of Brahmins, caused Rishyshringa to be brought to him through the agency of a number of damsels and gave his

daughter Shántá (really the daughter of Dasharatha but adopted by Lomapáda) in marriage to him. Rishyshringa was greatly pleased and caused copious rain to fall in his kingdom. He also performed for Dasharatha the sacrifice which brought about the birth of Rāma and his three brothers. अभिधानप्रथितः known by the name. For the faulty यति see *commen.*

- St. 3. अधिचार्मीकरभाजनम् contained in a gold vessel. (Adj. to चरम्). चर् an oblation of boiled rice, barley and pulse, presented to the Gods and manes. रीहितवाज्ञिनः *Abl. sing.* From fire. See हेमपात्रगतं दोभ्यांमादयानः पयश्वरम् etc. Raghu X. 50 and 51. Some lustrous Angel with a gold vessel in hand sprang out of the sacrificial fire.
- St. 4. विशांपतिः The lord of the gods *i. e.* Vishnu. चतु—सेगमा Adj. to आन्पना. With his lustre or power divided into four parts. अगति—षष्ठ्यवप्हम् object of प्रविधातुम्. The drought or cessation of the (rainfall in the form of)—showers of tears of the Gods tormented by the enemies (*lit.* scorched by). Vishnu himself entered the चर्. *Vid-* Rāmāyana, quoted by *commen.*
- St. 5. अनन्ततेजसा Adj. to मुनिना. परिकल्प्य-Having divided or assigned properly. अवितः (pp. of अज् to eat.) Eaten. अवीभवत् *causal Aorist 3rd sing.* of भू to be = 'caused.'
- St. 6. सुतयोः *gen. dual* of सुता. construe with कोशलकेक्येन्द्रयोः of the two daughters (of the kings of Kosolas and Kekayas) *i. e.* Kausalya and Kaikeyi. The word इन्द्र in कोशलः is to be connected with both कोशलः and केक्य. See *commen.* वालि-जिङ्गरतौ subject to भवतः स्म. Rāma—the conqueror of Vāli; and Bharat—respectively (the sons of Kausalya and Kaikeyi). Vāli is the name of a celebrated and powerful monkey-chief, who was slain by Rāma at the desire of Sugriva, his (Vāli's) younger brother. Tārkā the wife of Sugriva, was seized by Vāli but she was restored to her husband when Rāma slew Vāli. यमजौ Twins. Construe with सुपुत्राते. These are Laxmana and Shatrughna. The figure is Alliteration.
- St. 7. दिव्य—कर्मणाम् Construe with चरन्मनाम्. Whose birth-ceremonies were performed after their birth by the divine sage. जातकर्म is a ceremony at the birth of a child, consisting in touching a new-born child's tongue thrice with ghee after appropriate prayers etc. See Manu

II, 27-29. The divine sage referred to is Vasistha the family-priest of the solar race of kings and the author of many Vedic hymns. He was born of the Apsarās Urvashi from Mitra and Varuna and hence is here called दिव्य divine, celestial. चरुजन्मनाम् Born from the sacrificial food, hence Rama and his three brothers. तत्—कुप्रला दशा The stage of life which shows newly-budding (rising) small teeth i. e. child-hood.

- St. 8. अनुयुक्त: questioned, asked. निजहस्तपुटावृताननः covering his face with (the cavity of) his hands. अलीकनिलीनम् False concealment, hiding. अर्भकः—The child i. e. Rāmchandra. In sport he hid his face in his hands and made his mother or other ladies believe that it was not Rama.
- St. 9. आहतभूलि adj. to मुखम् made/dirty with dust. करवृष्टाज्ञन दानम् Having rut or ichor in the form of the collyrium rubbed with his hands. A small mark or spot of collyrium is applied to the cheeks of young children to avert the effects of an evil eye; (Marathi—गालचोट.) सुरदन्तिनः gen. sing. 'of Airāvata' the celestial elephant. दन्तचतुष्टयोज्ज्वलं Bright with its four tusks. For Airāvata having four tusks see *commen.* quotation.
- St. 10. धारीवचनप्रचोदितः Impelled by the speech (question) of his nurse. प्रमदेन संदृशौ Filled with delight, gladdened.
- St. 11. अयि introduces a question. उन्दुरात् From a mouse, or rat. शिक्षया. By being taught.
- St. 12. इतरेऽपि Rama's three brothers also साज्जनराजिभिः covered with lines of collyrium. समवाहयन् (*caus.* from वह with सम्) shampooed.
- St. 13. क्रोहनिवेशवाङ्ग्या With the desire of clinging (being clasped) to the bosom. क्रोह means the part between the shoulders, and the chest. वर्धितमानृसंपदं (adj. to कलहम्) extolling or heightening the worth or greatness of their mothers. Each one said that his mother was the dearest favorite of their papa and hence he had the right to sit or sleep by his side and so on. क्रोमलज्जिपितं Also adj. to कलहं. Prattling sweetly.
- St. 14. कमशः *Ind.*—Gradually, in due course of time. वपुःपरिवृद्धिः The growth of body. महिता esteemed, desirable. महियसः gen. sing. of the comp. of महत्. त्रिशारे: of Rāvana the enemy of the Gods. तुच्यं equally i. e. at the same time, simultaneously.

- St. 15.** शुभि In the science of archery. प्रतिकृत्यपाट्ये Adj. to आस्मते. Who had got expertness in. अन्यतरेषु: an adverb of time irregularly formed from a noun, अन्यतरमित्रहनि, *vide*. Pani. V, iii. 22. शुभितक्तुः शुभि: The sage Vishvāmitra whose sacrifice was destroyed or interrupted (by the demons). Vishwāmitra was originally a Kshatriya and the king of Kanyakubja but he afterwards devoted himself to the most rigorous austerities till he successively got the titles Rajarshi, Maharshi etc. He was very powerful and was the companion and counsellor of young Rāma to whom he gave several miraculous missiles.
- St. 16.** स्व—भांशुभि: With the waters (in the form) of the lustre of the jewels on his crown. समवीभवत् see stanza 5 *supra*. Honoured with. पुनरुक्तैः Lit.—repeated i. e. offered twice, double. पाशवारिभिः: Water to wash the feet. The king first bowed down to (the sage).
- St. 17.** सर्वं concerning all. अध्यामितरत्वविद्वः who occupied a seat of precious stones. विद्व means a seat. राजमूनिः compare अध्याकान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये etc. Shak. II, 48. जगौ *Perf.* 3rd sing. of गै. Sang i. e. spoke.
- St. 18.** लक्ष्यवैंशमे all the words or phrases used in the *Loc.* are adjectives to लक्ष्यतिव्य. In which destruction is obtained from. शठभृत्यमंपदि In which there are plenty of wicked servants, full of servants who are rogues. प्रियवादिग्निः where even persons who speak kindly or flatterers become or are enemies. दिष्टा Ind. (though strictly the *inst. sing.* of दिष्टि.) Fortunately, an exclamation of joy or congratulation.
- St. 19.** Construe:— भवत्यन्यभेदिना योगवन्हिना चेतसि द्विषतो दहतः परमंपनिषु विःमृहान् नः अशापि विषनिः न जहाति. भवत्यन्यभेदिना which breaks down the bonds of worldly life. द्विषतः The six enemies or passions. See Canto I *supra*; विषनिः misery—due to the disturbance of the evil spirits. The king was responsible for the safety of the sacrifices of the sages in his dominions.
- St. 20.** विपत्त्यंगितवृष्टयः with showers of, blood falling पत्तना—प्रसन्नाः Adj. to किञ्चुककाननभिः whose flowers fall down from their stems shaken by the wind. The quarters with showers of blood falling, resemble the forests of Kimshuka trees in which the flowers have fallen down on account of wind.

St. 21. मिष्टां नः *Gen. abs.* in our sight, when we are seeing. शत—भृचान् Having in hand the useful ladles made of Vikankata wood. वैकंकत from विकंकत the name of a tree. The ladles were usually made of the Khadira or Palasha and probably these are meant by Vikankata. मुच् *f.* a ladle used for pouring clarified butter on the sacrificial fire. Cf. Raghu. XI, 25. देवतामुखे In fire. Fire is the mouth the messenger—of the Gods as it is he who takes the oblations to them. अद्यथः This has no peculiar force here but is used just as a popular phrase of common talk. See *commen.* With this stanza compare जातवेदोमुखान्मायी मिष्टामाञ्छिनति नः Ku. II, 46.

St. 22. सदसः *Gen. sing.* of सदस्. Construe with वृत्तये. of the assembly (of sages). आदूतहुतांशभाजिनः construe with सदसः: Which invokes the partakers of the portion of the oblation. (*i. e.* the Gods). पश्यतोहरं object to जहि. the rogue, one who robs another in his very presence. This is an instance of an *Aluk* compound. The noun in the Gen. retains its case-ending when the words वाच्, दिग् and पश्यत् are followed by युक्ति, दण्ड and हर respectively.

St. 23. क्षमते—क्षम I. A. To be competent or able. त्वदर्पितं Deputed or sent by you. शशिनं construe with आश्रितम्. मृगशत्रुः A lion. जातुचिन् *Ind.* न जातुचिन् Never.

St. 24. घर्मर्पीहिता: oppressed or troubled by the summer-heat. कनुगच्चव्यथिता: Troubled by the enemies to their sacrifice. लघुजन्मनहुमस् The sandal tree in the form of thy arm.

St. 25. अर्ककुलकाश्रयः Resorting to or seeking protection from the solar race of kings alone. पल्लवे in a pond. वारिधिपानलंपदा: Habituated to drinking the waters of the ocean.

St. 26. अग्नप्रियम्—a little favour or kindness. अतिविस्तराणि qualifying प्रियणि understood; 'profuse,' 'great.' चातक is a kind of bird which is supposed to live only on rain-drops. Cf. Bh. II, 121.

St. 27. वेदितापदा *Inst. sing.* Adj. to मुनिना. Who had informed (the king of) his distress. जोर्ख *indecl.* silent: goes with अभ्यत. Became. गृह—मौष्ठवा Adj. to अर्थना. In which the sense of delicacy or elegance is destroyed on account of excessive importunity. The great never prostrate themselves or urge a demand pressingly even if they eagerly wish to gain their purpose.

St. 28. शुभया—auspicious. Adj. to द्विजाशिष्ठ the blessing of the

Brahmins. त्वमिष्यतावृतः protected by your kindness or under your guardianship. अपितो construe with—भवति given in (your) charge.

St. 29. वस्तुम् *Inf.* of वस् to dwell. अवस्तुकांशिणे the *commen.* gives two interpretations one by taking the word as a compound and the other by splitting as अवस्तु and कांशिणे. अवस्तु is interpreted as अरुण विष्णुरुप वस्तु रामचंद्र. Desirous of getting Ramchandra who was the incarnation of Vishnu. अ is a name of Vishnu, the first of the three sounds constituting the sacred syllable ओम. cf. अकारो विष्णुरुषिष्ठ उकारस्तु महेश्वरः। We can however put another meaning on the word. वस्तु means 'wealth' 'property.' hence अवस्तु० 'who was desirous of no wealth or worldly possessions.' शरणं (object to दृढै.) construe with विश्वमृजः 'A fire-sanctuary' विश्वमृजः *Gen. sing.* of fire—lit. all-devourer. cf. Raghu. V, 25.

St. 30. चलिते तपम्यति *Loc. abs.* when the sage started. नमस्या
(*Inst. sing.* of नमस्या.) For the sake of obeisance, reverence.
उपनीय construe with अङ्क. At the time of departure the king seated Rāma on his lap and talked to him affectionately.

St. 31. समवेदि *Pass. Aor. 3rd sing.* of विद् with सम. त्वर्दर्थिना त्वा-
र्धयते इति. By Vishwamitra. दूरतिक्रमम् Difficult to over-
come. कुलोचितं Worthy of your family—ancestors.

St. 32. जयेष्यिणां of (*i. e.* for) those who are desirous of conquest.
न शक्यतया. The *Inst.* shows reason. 'As it is not possible'
(to protect). दिग्जयमंभृत् adj. to महाविभवः Brought about
by the conquest of the world (*lit.* of the directions *i. e.*
various countries, in all directions.) प्रसंगतः construe with
भवतः Used in the ablative sense.

St. 33. This and following stanzas form one grammatical sentence, and are technically termed a पुण्य. *vide* II, 9. भरणे
In supporting or maintaining.

St. 34. पश्चतुष्टये नित्ये *Loc. abs.* 'These being the four classes
or sorts.' पूर्वमुद्दम्य Having left off the first *i.e.* the ruling
or maintaining of the worlds. पश्चान्तरमपरिप्रहात् By ac-
cepting any one else of the classes or positions. पश्चान्तरम्
अन्यः पश्च is a compound of the मपरब्द्यमकादि class. The
Raghus who are proud of their race ever ruling over the
worlds.

St. 35. अन्यहितप्रवर्तनम् Adj. to अन्यः One who strives to do good

to others—for the welfare of others. अभिसरन्ति=go willingly. निजकृत्यलंपदः=struggling solely for his own good. हीयते *pass.* of हा. 'fails in,' 'is deprived of.' The figure is अर्थान्तरन्यास.

- St. 36. 'God has given man two hands in order to do two things.' सहशाम् *gen. pl.* हृदय is changed to हृत् when preceded by सु or दुम् meaning 'a friend' and 'an enemy' respectively. अवलेपप्रतिवातम् The destruction of the insolence of.
- St. 37. शरणोपगतम् one who seeks shelter or protection. असाधन-धमः: Unable to accomplish (one's ends mentioned above) नरवृक्षप्रभवः: 'Shooting off from the tree in the form of a man.' There is no difference between a tree and a man whose arm can not protect those who seek his shelter and destroy his enemies. प्ररोहकः: a shoot, a twig.
- St. 38. परकृत्यजहः: apathetic or averse to doing good to others. यशोऽजने construe with निरुत्तुकः in the next line. जठरैक-प्रवणः: Intent on or devoted to self-maintenance alone; caring only for his own belly. यवस—मानसः: adj. to पशुः: a beast which does not like to eat grass but grain.
- St. 39. पुरुषाहृतिः: Having the form of a man. नृगुणच्छतया on account of being devoid of the qualities of a man. विरत स्मृहः: Having no liking or desire for religious acts and manliness. कोऽपि अनिर्वचनीयः: indescribable, curious.
- St. 40. अकृत—छिदः *gen. sing.* of one who does not destroy the pride or arrogance of his enemies. श्रित—कर्मणः: (*lit.* whose act is fruitless in *i. e.*) who is unable to protect those who take shelter with him. कण्ठयनमात्रसारथकः: Has its purpose fulfilled in *i. e.* is useful only for—scratching (the body). One feels a sort of monotony in these verses.
- St. 41. अशने (construe with कृतयोगानि, used for) Eating. रसनानि the organs of taste, cf. इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिव्हाप्रवर्ति. Tarka San. प्रभु *nom. sing.* construe with तत् (रसनं) which is able to. अभयं प्रजन्पितुम् To promise safety, give shelter or guarantee of safety.
- St. 42. जीवितमन्तरये॒॑ Even when your life is in danger or at stake. प्रतिजन्म Avy. Comp. 'in every birth'. धर्मरतम् Devoted to religion, to duty.
- St. 43. शवतां the state of a corpse. अभिषेकोन्सवदूनुभिः a Bahu. comp. He who has drums beaten at (*i. e.* to announce)

the festivity of coronation. So uncertain is this human life that a man who now enjoys the festivity of being crowned king may in a moment be lifeless. गतिपातिनि जीविते Loc. abs. Life being thus capable of a fall; death coming suddenly. सत्यपथम्. The wise do not leave the right path for the sake of pleasure. Cf. न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पर्व न धीरा:

- St. 44. उज्जितस्वसुखप्रीतिः: Regardless of your own pleasure—happiness. अधिगम्यम् can be obtained by; is within the reach of. विषयान्वादसुखं Pleasure arising from the enjoyment of worldly objects, pleasure of sense.
- St. 45. सुकृतेः: of righteousness, meritoriousness. उपार्जतः Cien. sing. Fame is sure to result from righteousness.
- St. 46. सज्जन—गम्यम् construe with यतः in the last line. 'To be acquired by the protection of the good.' इन्द्रकरो—कोमरः Agreeable like a night-lotus smiling on account of coming in contact with the rays of the moon.
- St. 47. उपम् Dangerous, dreadful (on account of the demons) उदयविक्रमः of a fierce—mighty valour. कौशिकेन By Vishwamitra's grand-son or according to some the son of Ku-shika. निवृहकम् (यमिनां) object to कृन्त. Destroyer, enemy.
- St. 48. अनाकुलं calm, consistent. अवरजेन सह With his younger brother—Lakshman (born after him) who desired to accompany him.
- St. 49. तमसि मूरद—प्रहते Loc. abs. When darkness was destroyed by the spreading lustre of the sun; in the morning. मौखरात्रिकः सुवर्गत्रि पृच्छतीति. See Pani. IV, iv, 1. One who asks another whether he passed the night happily. The word is formed by the addition of the Taddhita affix इक् (उक्) cf. सौख्यायनिकः समिकः etc. निर्यायत् Cans. Aor. 3rd sing. of यत् with निम्. 'Permitted to depart with' भंत्यविवरद्यशितौ. Purified by sacred hymns and clad in armour. देश means an armour (देश to stick, cling closely).
- St. 50. अनाकुलानुरैः: adj. to दृष्ट्यैः. The hearts of the people were occupied solely by their desire of the welfare of the brothers and hence they are called अनाकुल calm i. e. not disturbed by many thoughts but at the same time they were afflicted at the separation. अभिवैक्यचिन्तया construe with अनाकुलानुरैः By their sole anxiety of misfortune (either their own or that might befall Rama and

Lakshmana). The figure is सहोकि. The brothers went and the hearts of the people went with them.

St. 51. यमिनः *abl. sing.* From the self-controlled, the sage Vishwanitṛa. ऐतिहासिकात् From one who knows the ancient legends or history. The Tad.-affix इक् is added according to Pani. VI, iv, 60. लभ्यते Fatigue, exhaustion. वलया—वला is the name of a powerful lore or incantation. Its knowledge wards off hunger, thirst etc. cf. धृतिपासे न ते राम भविष्यते नरोत्तम । वलामतिवलां चैव पठतः पथि राघव । (Rāmāyana quotation in the *commen.*;.) Raghū, XI, 9.

St. 52. वज्रभूतः सुहृदः *gen. sing.* of Indra the bearer of the thunderbolt and the enemy of his friend. सुहृद्=सुहृदे हृषति who hates his friend *viz.* Vṛitra. Vṛitra is called a सुहृद् of Indra, because he was the son of Danu daughter of Daksha, who was given in marriage to Kashyapa—Indra's father. Vṛitra was thus the brother of Indra. See *commen.* अपनेन by the bathing (of Indra). Indra's body became dirty in his fight with Vṛitra so he bathed and the country (विषयः) where he bathed was known for it. Its names are Maladās and Karushās as it received the dirt of Indra's body and made him clean. See *commen.* quoting Rāmāya. तत्पुरं the town or capital of that country. पिशिताशीनिहतम् Devastated by the female fiend Tadakā. Tadakā was the daughter of Suketu, wife of Sunda and mother of Maricha. She was made a friend by Agastya whose penance she had disturbed. She disturbed the sacrifice of Vishwāmitra and hence was killed by Rama. cf. Raghū, XI, 14-20.

St. 53. पुरा *Incl.* has no peculiar significance here but is used simply for the sake of emphasis. कीर्णकरदृसदूरा Adj. to महि. Having a number of skeletons scattered about. अवमग्र—शादूला. Human skulls were half-buried there and grass grew in the holes or hollows of the eyes in the skulls. The land there was all filled with such green plots. शादूल from शाद young grass and the Taddhit affix दूरा, a grass-plot, green.

St. 54. प्रतिदिवमातरः The images of the divine mothers. मातरः The divine mothers said to attend on Siva, also on Skanda. They are usually said to be eight शाश्वी. मादेशी चण्डी बाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यद्यमातरः ॥ Some say they are seven, others, sixteen. शितिभिः Black

(Adj. to फणिभिः) वैणिकं यन्: With hair twisted into a single braid of hair. This sort of braid allowed to fall on the back is worn by women whose husbands are absent from home (प्रोपितभर्तुका) cf. Megh. 92; Raghu, XIV, 12. The deities guarding the town wear this sort of hair because of the absence of the ruler.

St. 55. घोगिनिभं resembling a serpent. adj. to हारम्. तुदुमः a mouse, rat. अहार्यवेष्पः Having excessive] tremour. वेष्पः from वेष with the addition of the krit-affix भष् (ष). The rat, thinking the neck-lace to be a serpent, conceals it in the hollow of the trunk of an elephant slain by a lion. निभृते Ind. stealthily, quietly.

St. 56. दृतिकापटलेन By a multitude of spiders. i. e. by their webs—पटल also means a film or coating upon the eyes. प्राणतदृष्टिः Adj. to प्रतिमा. शुष्पितेश्वराणा=With the eyes filled with, abounding in (tears). विपुलत्रासकृतैः (कृतैः) caused by excessive grief. अनेकशः Adv. used as an adjective. The figure is उत्प्रेष्वा.

St. 57. स्थथ—शतम् Adj. to दृदयं. For the compound see *commen.* Pierced by the passing through of the tips of the strong roots of the trees growing—taking root—in the (crevices of) loosened walls. तदृदृचित्रयोषिताम् of the women in the pictures on its (the town's) houses. For explanation see *commen.*

St. 58. नकुलः an ichneumon (मुङ्गल in Marathi) which is known to have an antipathy for serpents. परिजीर्ण—रन्ध्रतः From among the cavities of the mouths of the decaying images of the Gods. तद्रसने their (of the images) tongues. सरीसृष्टं यथा like a serpent; as if it were a serpent. सरीसृष्टः from सृष्ट to creep, to crawl. The Nakulas mistake the tongues of the images for serpents and naturally try to draw them out. The above six stanzas give a beautiful picture of a town which is laid waste, the walls are in ruins, serpents and other wild creatures roam about fearlessly etc. See Raghu, XVI, 11-21 and Muddra, VI.

St. 59. इति जन्मति Loc. abs. while Visliwāmitra (see 52 *supra.*) was speaking thus. भिदेलिमा from भिद् and the affix एलिम (केलिमर) Fit or deserving to be destroyed. मकराकर्पायियामधि. By the prowess of the drinker of the ocean viz. Agastya. See St. 52, *supra.* द्रष्टव्यशाकृति उपविष्ठा Having a dreadful deformed body, her form of a Yaksha being

destroyed (by the sage Agastya). विघ्न the body. See *commen.* quoting from Ramayana.

St. 60. नव—तानना who had decorated her face with flower-ornaments (in the form) of the delicate hands of ladies newly cut off. नृशिर—कटि: whose loins made a disagreeable sound and looked fierce on account of the shaking of the girdle-string (decked) with rows of human skulls. *vide* : Ragh. XI, 15, 16.

St. 61. स्फुरदन्त्रपाशया With the shining knotty entrails. पाशय is formed by the Tad. affix य added to पाश a net, a chord, in the sense of 'collection.' परिणदाकुलकेशसंततिः who tied her disordered clusters of hair with. धन—भीषणा who looked fierce with her huge breasts besmeared with the saffron in the form of thick clotted blond. The stanza brings forth the sentiment of disgust (बीभत्सरस्)

St. 62. तपोधनं उभयतः: The words उभयतः, सर्वतः etc. govern the acc. case when they have the sense of 'nearness.' धरुपोः *Loc. dual.* Construe with न्यस्तशरौ. They stood ready to discharge their arrows by the sides of the sage. अवनीभुजः *Gen. sing.* of अवनीभुज्.

St. 63. वसिष्ठ—प्रदः The sage Vishvāmitra who gave the residence in heaven to the king who was cursed by the sons of Vasistha. The is Trishanku of the solar race, king of Ayodhya. Intending to perform a sacrifice by which he could go up to heaven with his mortal body he called upon Vasistha to officiate for him. As he refused the king insulted them and was in return cursed to become a Chàndàla. In this wretched condition the sage Vishvāmitra to whom the king had been once of use, agreed to perform the sacrifice. The sage called upon the gods to be present but they refused at which Vishvāmitra was enraged and made Trishanku climb up to the heavens by his own power. When Trishanku reached the vault of the heaven, Indra hurled him down on the earth but as he was about to fall, Vishvāmitra arrested his downward progress and so the king remained in the middle: see *Commens.* वृणिनः *gen. sing.* kind-hearted, compassionate. As Dasharatha was compassionate his son Rama too was the same and he was at first filled with pity. कृतम्मयः Smiling.

- St. 64. भीर्वजनीनसंपदः: *Gen. sing. Adj. to देशवास्त्व*—Possessing wealth that did good to all. सांवजनीन is formed from संवजन by the addition of the Tad. affix ईन् (ईन्) in the sense of 'beneficial to'. निहत्य The sense requires' the word स्थितः or वर्तमानः' to be supplied after निहत्य. मरिषि: By the wise, the learned.
- St. 65. शतमन्यु like शतकरूप is an epithet of Indra, मन्यु meaning 'a sacrifice.' अवर्णवृत्तये for *i. e.* causing censure; वर्ण means 'praise' 'fame' hence अवर्ण censure, reproach. For the use of the Dative see Apte's Guide § 66. स्त्रैणः शीणा भयम्. The Tad. affixes न and स्त्र are added to शी and पुन् respectively in different senses. 'of a woman.' विरोचनात्मजाः The daughter of Virochan, a demon, the son of Prarhāda and father of Bali. His daughter's name was Mantharā. See *Commens.*
- St. 66. भद्रकरं Doing good. प्रहताहै (*Adj. to*) द्विपत्तने, deserving to be struck, attacked, destroyed. अह—अ (अण्) is added to roots when the words forming their objects are prefixed to them hence प्रहत— (प्रहरण)—अहै. It is not proper to take pity on an enemy deserving to be destroyed, whether a man or a woman.
- St. 67. सुखे for the pleasure or happiness (of the world). The *Loc.* is used to denote the object or purpose for which a thing is done. चिरम्भितिम् construe with युवतेगपि. Object to लोपयितुम्. Construe:—हे राम ! जगतः सुखे युवतेगपि चिरम्भिति लोपयितुं द्विष्टीतापं विक्रमं साधवः अगुण्यवृत्तिभिन् तुलयन्ति द्विष्टीतापम् द्विगती *Fem.* of द्विष्ट. Harassing or troubling an enemy. अगुण्यवृत्तिभिः With the conduct—actions, of the wicked; य (प) is added to गुण in the sense of 'possession of' hence गुण्य possessing merits अगुण्य opposite of it.
- St. 68. वित्य *Pres. 2nd. du.* of विद् to know. The अपि when at the beginning of a sentence asks a question. पौरुषोपविनयोः *gen. du.* Having valour and fierceness (spiritedness) for your wealth. यशः श्रियः The splendour of glory; success. तपोधनद्विषः *nom. pl.* subject to भजति. इन्ति is often used in the sense of 'joy.'
- St. 69. विरोचनजन्मनोः विरोचन here means 'the sun' hence 'Born of the sun *i. e.* in the solar race of kings.'—of Rama and Lakshmana. आपृथक्तंत्रयोः—Depending upon—proficient in (the use of) weapons and battle; hence valiant, brave. शौक्रं Proficiency in the sacred lore; the duty of the learn-

ed Brahmins. अलम् is used in the sense of 'greatly ; to a high degree.'

St. 70. असनिपातपद्मनिना Adj. to इचुणा. With a sound loud like the fall of lightning. स्फृटिन—स्फृतिनः Abl. sing. Adj. to करणात्. असृक् blood. स्फृतिनः स्फृति : a flow. करणः the body. त् has an interrogative force involving some uncertainty. It could not be said whether the arrow or the life went away first from the body—so swiftly did she die. The metre of this and the two following stanzas is नदेटक. See *commen.*

St. 71. विन्र—यशसं who had acquired great fame by accomplishing the destruction of the obstacle (Tādakā). सुरास्त्रगणैः With the celestial missiles. असुर—पैरेः श्वतज means blood (that which flows from a wound). The missiles were very effective against demons and Rakshasas. विकस—दिव्यदनैः which made the ends of the quarters tawny by their lustre resembling the blazing fire's radiance.

St. 72. वदन—वित्ते : Abl. sing. From the flames of blazing fire issuing out of the mouth (of course of the sage Vishvāmitra). The bright missiles came out from the mouth of Vishvāmitra and went near Rama touching his teeth. ततानि pp. from तन् to stretch, spread—agreeing with तानि शशधर—शरं Adj. to ददनवतुष्यं. Sharp and pointed owing to the clear and curved tips like the horns of the crescent moon. इथन्ति. pr. p. neuter. Adj. to तानि. reaching, touching.

St. 73. रशोहन्यहविष्वेजम् object to संपूर्ण्य. The fire having the demons for its oblation. शशैन्धनैः By the fuel of the weapons (of Ramchandra who killed the demons.) अमेकिम—श्रियः gen. sing. construe with लेदाय (प्रसृतैः etc.) अमेकिम, from सेक् and the affix इम् in the sense of 'brought about by, being in the condition of' *vide* Pani. VI. iii. 20. The creepers were not watered but grew of their own accord. The deer came out to nibble the ends of the sprouts of these creepers and then going forth to welcome the sage, followed him to some distance. निकटं Proximity. The metre of this stanza is शार्दूलविकीर्ति.

CANTO V.

St. 1. All the adjectives in the stanzas one to ten qualify तपोवन in the tenth stanza. तापन—मण्डलैः With groups of trees watered and brought up by the daughters of the

hermits. It was a favourite duty of the girls in hermitages to water the trees which they loved very tenderly cf. Shak. I; Ku. V. 14; Raghu. II. 36. सहस्रः—सामृद्धम्, 'where the incessant dancing of the pea-cocks was caused by the sounds of Sama texts chanted by thousands.'

• शिखपिण् a pea-cock, from शिखण् a peacock's tail. The peacocks mistook this sound for thundering and therefore began to dance. The metre of the whole Canto excepting the last seven stanzas is वंशम्.

St 2. विहंगपानाय (विहायमा गच्छनीति विहंगः) To be drunk by birds. The hermits through kindness kept pots filled with water, under the trees for the thirsty birds in the forest. विशेषणा—मन्तकम्. Where the tops of the trees were bent down by the numbers of sacred bark-garments spread out for drying. नपीकृत् is a चिन्ति formation.

St 3. नीवारविभागनृतिषु—The divisions of wild-rice. नीवार was the chief food of the hermits and it grew without cultivation. When the corn was divided, the hermits did not forget to assign a portion to the monkeys in the forest. cf. Shak. I, 14; Raghu. V. 9. मृदू० etc.—पुट or मंपुट is often used with हस्त or अञ्जलि in the sense of 'cavity' 'hollow'. पूर्वंगमै० By the monkeys; from पू० to leap, to jump. सेवित० where the caves in the mountains were inhabited by.

St 4: परिष्वपत्कुरंग० afraid that the fawns that were sleeping might be (disturbed and) awakened. see *commen.* for परिष्वपन्. विरोप० Adj. to विघ्ने० (body). Aching or pained on account of being made to sit (in the same posture) for a long time. सुनिश्चला० In which the old sages were sitting perfectly motionless. This shows the great kindness of the hermits. The word जरत् is always placed first in a *Karm.* compound.

St. 5. हिरण्यरेतःशरणानि acc. pl. the fire-places, fire-sanctuaries. Mark the use of the acc. with सर्वतः on all sides. See IV. 62 *supra*, and Apte §33. धूमर dusty, of a dusty colour. The smoke of the sacred offerings thrown in fire spread everywhere and caused this colour. बृहस्पता० gen. sing. Adj. to (फलेप्हे०) तरो having great clusters of creepers (wound about it.) फलेप्हे० फलानि गृण्हाति इति फलेप्हे० तत्य विदि Pani. III, ii. 26. Bearing fruit in season, fruitful (tree) The guests were sitting or sleeping under the trees.

Another reading is अशित् which would mean that the guests were given food first and then slept.

St. 6. प्रकृतां—commenced, undertaken. बलिक्रियाम् worship, offering oblations. विनोदित—चिद्यु where their children were first diverted (amused) but afterwards cried on account of being abandoned (by the female deer). विनोदितन्याजिता अत एव रोदिनस्तामां शिशवः यस्मिन्. The children which were laid aside by their mothers, busy in worshipping, were licked by the deer and hence felt amused, but when the deer stopped licking them and left them, they began to cry.

St. 7. बलिक्रिया० In (the action of) removing the parched grain scattered about in offering oblations. The insects were removing the grain, to their abodes for food. समेतकाट० Afraid of killing the insects gathered together (for removing the grains). The hermits were extremely kind-hearted and hence took the greatest possible care not to kill the insects at the time of sweeping. कुशस्य मुष्ट्या with a handful of Kusha grass (used as a broom). Kusha is a sort of sacred grass. The singular denotes the class. अनल० The inside of the fire-house—the sanctuary of the sacrificial fires गार्हपत्य, आहवनीय and दध्विण. For a reading that would be preferable see *commen.*

St. 8. महीरहभ्रष्ट० In order that the young ones of the birds, fallen from the trees, should not be hurt the kind-hearted lads in the hermitage took this step. पोतिका॒: the young ones. इर्षीकतूलेन—इर्षीकाणां तूलेन. The word तूल usually means 'the tips or points of reeds.' The *commen.* takes तूल in the sense of 'cotton.' The boys collected some wild cotton and made soft of it. The words इर्षीका, इर्षीका and माला shorten their final आ when followed in a compound by चित्, तूल and भासिन् respectively hence इर्षीकतूलम्. See *commen.* कचित् etc. Having in some places cage-like nests made ready, नीड means 'a nest.'

St. 9. सवारिमृत्स्ना०—मृत्स्ना from मृड and स्ना showing 'excellence'—good clay. स्वातक means a moat or a ditch. 'In which the seeds were putting forth sprouts in the ditches full of clay or earth having water.' प्रहृष्टसारंग०—वल्गित - (वल्गा to jump, leap) jumping about. Where the Ingudi fruits which were scattered by the fawns jumping about in joy, were collected in a heap and were drying. रुपुरी is the

name of a tree or a fruit of that tree. (Marathi हिंगणेट.) See Mon. Williams Shak. I, 14, where he says necklaces were made of the fruit, of a prolific efficacy and that it was used by hermits for supplying oil for their lamps, as also to serve as an ointment.

- St. 10. आदृतिगंथपावनै: Holy with the fragrance of the offerings. cf. Raghu. I, 53. वितानितोराम० spreading everywhere the loud sound of the pea-cocks. अधिभयः a receptacle, abode.
- St. 11. अतन्द्रितं Vigilant, alert. तन्द्रा means sluggishness, dullness and the affix इत् (च) shows 'possession, obtaining.' वैद्यधर्माकिरीम् Adj. to इष्टि in the first line. Pertaining to the Gods. प्रकृताय कर्मणे viz. the protection of the sacrifice from evil spirits. तद्रश्णरुप्यम् The affix रुप्य is used with a word in the sense of 'Proceeding from, originating with' (तमादागतः). Who had come for the sake of the protection (of the sacrifice). See *commen* for this interpretation. आदृतः with respect.
- St. 12. इन्वन्तम् pr. p. of इन्ध kindling. Adj. to तं i.e., Vishvāmitra. अधिकरु Arya, compound. 'In the sacrifice' परितः भग्न-परितः governs the acc. शमाभुजः gen. sing.=of the ruler of the Earth i.e. Dasharatha. सज्यशशामनः With his bow (शरणां असनं) ready with its string. इत् attracted, captivated. Construe with वनश्चिया.
- St. 13. विभति Predicate, तपोवनम् being the subject. तपोत्तुरां construe with तपोवनम् (This penance-forest) of the ascetics. असातं A natural lake, a pool. आहावं a reservoir of water, pond. अनुष्ठिम्, परं and सदाफलं are all adjectives to शस्य. अनुष्ठिम् means growing without sowing the seed, without cultivation. The word is formed from the root वृ० with the addition of the कृ० affix त्रिम्. असातं, आहावं and शस्यं are all objects to विभति—The particle च, expressing copulation, is to be understood.
- St. 14. मन्त्रेदवेशाङ्गविद्: nom. pl. Adj. to लप्तन्त्रिवः who know the Vedas as well as the Vedāngas. Vedāṅga is the name of certain classes of works considered as auxiliary to the Vedas and facilitating the pronunciation and interpretation of the text and the correct employment of the Mantrins. The Vedāngas are six in number viz. 1. शिष्मा The science of proper articulation and pronunciation. 2. छेतम् The science of prosody. 3 व्याकरण Grammer. 4 कल्प ritual or ceremonial. 5 विरुद्ध Etymological explanation

and 6 ज्योतिष Astronomy. अव्यय Adj. to पंद unchangeable, eternal. See *commen.* पर् Reality, true nature of things. पुरातनः पुमान् The primeval Being, the ancient person—the soul of the universe. cf. स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चार Ku. I, 57.

St. 15. सुदर्शन० Adj. to हव्यवाहनम् in the last line. Having fuel which was cut by the Sudarshan (Vishnu's disc) and brought. द्रिजेन By Garuda. The fire was fanned (वीजित) by Garuda with his wings. त्रिनवमूर्त्यन्तरम् fire is one of the eight forms of Siva—the three-eyed God. The eight forms of Siva are the five elements, the sun, the moon and the sacrificing priest. Sanskrit literature is full of references to these forms of the Gods. Cf. Shaku I, 1 Ku. I, 57. Fire is one of these forms. अन्या मृत्तिः मूर्त्यन्तरम् आदिपूरुषः God Vishnu is referred to.

St. 16. तपन्यति स्वामिनि Loc. abs. शत्रुशातने The destroyer of enemies. शातन from the causal of शद in the sense of 'to cut' समिन्कुशः० Adj. to नन्दकः As its master was worshipping, it was used only to cut sacrificial sticks and Kusha grass. सुमंथतः Restrained. सुरारिवशःशतञ्ज The blood from the chests of the foes of the Gods—which it used to get when its master was fighting. नन्दक The sword of Vishnu.

St. 17. Having described the state of the Sudarshna and Nandaka, the poet next speaks about Vishnu's mace, Kaumodaki. रणद्रुभि Nom. sing. Adj. to रणम् In which drums were beaten, or sounding. वितन्वति Loc. sing. of the pr. pt. of तन् with वि adj. to शिरसि. Which spread terror (everywhere) अपघस्तः० The helmets on which were smashed down. The sing. शिरसि denotes the class. The *commen.* says 'the enemies themselves doffed their helmets through fearlessness.' See *commen.* मज्जा The marrow, one of the seven or as some think ten essential ingredients of the body (धातु cf. रसामृहमांसमेदोऽस्थिमज्जा शुद्धाणि धातवः जयात Perf. 3rd sing. of घम् which is optionally substituted for अद् in the Perfect.

St. 18. स्वकोशाहृत० With the stream of water brought in its hollow. पाञ्चमयेन By the conch of Vishnu. विशुपकाशनिभैवेः Adj. to रौवे: Fierce or dreadful like the sounds of dry thundering. The figure is अतुप्राप्त.

- St. 19. उद्धसरोमविष्टे (sitting) on the seat of the lotus with its excellent (erect) stem. अवर्तिना Hanging down. अगायि Pass. Aer. 3rd sing. of गै to sing. कलं sweetly Adv. to अगायि. Lakshmi (Padmā) did not sing because she was a प्रोपितभर्तुका. See *commen.*
- St. 20. वारिष्ठ० Wetted by the flow of the ocean, (in the act of taking out serpents) The *commen* takes this as *Loc. absol* and not *acc. dual.* of सिक्त. See *commen*. उदयावलम्बितः Garuda goes to the eastern mountain and spreads his wings to their fullest extent to dry them in the sun. आयते Adv. to विमत्य. As now Garuda came with his lord to the forest, his wings were not wetted at all in the sea and hence he had no occasion to dry them.
- St. 21. विहारं sport i. e. the practising of penance, which was just a thing of pleasure to him or garden, park, वल्केन मर्म with the bark-garment. विनृत्यन्—रूपं means 'matted hair.' He made his hair soft as he left off penance (तृप्तं विहीत इति). कोथपराहतः filled with rage, greatly enraged बलिवन्यमिद्ये To accomplish the captivity or capture of Bali. For the anecdote of Bali see notes *supra*—on Vāmana incarnation. किल is used in the sense of a 'tradition' (ऐतिय).
- St. 22. प्रहृत्येव Inst. Sing. of प्रहृति and इत्र, or प्रहृत्यं and इत्र, for if we take it as *inst. sing.* we expect संपदः instead of संपदा. See *commen*, which defends it. 'As if by seizing upon.' The reading प्रभृत्येव would have been preferable. हिरण्यगर्भस्य गुणस्य of the quality of Vishnu i. e. Sattva. हिरण्यगर्भ though often used as an epithet of Brahman, as born from the golden egg sometimes, denotes Vishnu also as here. Sattva is the predominant quality of Vishnu. It denotes purity and kindness. विशुतहिंसया Adj. to भापदमपदा—The wealth consisting of a number of beasts. भापद See *commen*, for the formation of the word. पद् This place residence of the ascetics. The beasts in the forests had left off their natural antipathy and cruelty and all lived together in harmony. For a similar idea see Raghu. II, 14. Ka. V, 17.
- St. 23. मर्मापयं सेककृतानिव Adj. to यद्गर्बिदूर् As if made by sprinkling ink. मर्मी means 'Lamp-black or soot' मर्मीपयः Ink. The colour of the tigers was so deep that the spots looked like marks of ink. यद्गर्बिदूर् The spots on whose body (the boys are counting). आपलान् (चपलस्य भावः) on account of rashness, imprudence.

- St. 24. हरी *dual* The lion and the frog. The word हरि means both a lion and a frog and hence the dual is thus interpreted. The lion left off its anger and the frog its fear (शंकित) and the first wanted to sit below the belly of an elephant for shade and the second below the hood of a serpent. They forgot their natural enmity सुतगण्डसंपदः *Gen. Sing.* Whose ichor or rut was flowing.
- St. 25. व्याहरता *Inst. Sing* subject to उपालक्ष्यत्. रोदसी object of वितत्य. विभूतयन् *Nom. sing.* of the *pr. pt.* of धू 10 U. to shake. Adj. to दिष्टवलं. काकलाङ्घनैः Adj. to ध्वजैः The flags bore the pictures of crows on them.
- St 26. सरोपरदः subject to शृग्मे. The enraged demon. प्रतिबिन्दि विग्रहं (समास्थाप्य) the reflection of his body—*lit.* his body in the form of its reflection. कृपाणपत्र means the-blade of the sword. विगृणहतां *gen. pl.* of those who fought.
- St 27. असंख्यगृद्या: Innumerable. For the comp. see *commen.* निरन्तरम् (filled closely) leaving no space. Adj. to जगत् in the last line. सत्त्वरजस्तमोमयम् (1) Constituted by the three qualities of Sattva, Rajas and Tamas. (2) Full of evil spirits dust and darkness. The charm of the stanza lies in the double meaning of the words सत्त्व, रजम् and तमम्. सत्त्व means 'an evil spirit or a goblin also.' For the explanation of the three qualities see notes on canto I. The dust was raised by the wheels of the chariots which (dust) caused darkness (तमम्).
- St. 28. प्रथमः First-born—Ramachandra. बलोत्तरः Foremost in strength, valour पदिकः पादाभ्यांचरतीति. going on foot. अतिदन्तयद्विभुम् Adj. to तति. It seems the word as it is can not be interpreted, properly, except by taking दन्तयत् as *pr. pt.* of the denom. from दन्तिन् in the sense of 'containing or having elephants in it and dissolving as अतिदन्तयतीति विभूश. Change of the य to व is therefore suggested by the *commen.* Then too the meaning is not comfortably obtained. दन्तवत् like दन्तिन् is to be understood to mean 'an elephant.' No dictionary however gives such a word. The meaning then would be 'extensive with its number of elephants.' This is all however an attempt to bring out some sense any how, and any better interpretation is to be welcomed.
- St 29. कृतत्वरा० Whose drivers quickly loosened the hold of their necks. The drivers when they saw the elephants

pierced by the arrows of Rama, separated themselves from the elephants at once for fear of falling down with them. यतः acc. pl. of the pr. pt. of इ to go. Qualifies स्वसेनिकान् in the last line. अनुशृष्टवर्णिद् Adv. to modify पतनः They fell down in a manner as to drag the clouds with along them. The commen. however takes अनुशृष्ट as meaning 'resembling' and not dragging which is more to the point. Stanza 28 tells us that Rama was fighting with the army in the sky and hence the falling down on earth of the elephants.

St. 30 The three *Locatives* describe the three stages of shooting an arrow and in neither of these could Rama's arrows be marked on account of his dexterous and swift action; hence the breasts of the demons seem to be pierced without any (apparent) cause. प्रथने In the battle—cf. Raghu. VII, 57 and IX. 60.

St. 31. For the correct significance of the words यथा—तथा See IV, *supra* 'in a manner—as to;' 'so, such—that; the idea is that the arrows were shot with such a speed that the sound made by the twanging of the string (at the time of discharging them) was simultaneously accompanied by the sound made by the falling of the enemy struck by them. विसर्प Increase.

St. 32. सुरारि० The weapons dropping from the hands of the demons (who were killed while aiming.) तच्छुर० obstructed (or scattered about) by the gust of wind (excited) by the volley of his arrows. The gust was so violent that it scattered the weapons like dry leaves.

St. 33. अहितपतिष्ठनि *Adv.* modifying प्रमर्जनाम्. With (i.e. making) a sound (resembling that) of the wings or roots of wings. The arrows were making a great sound while flying. कर्मुदिषः—कर्मु denotes the gods and their enemies are the demons. प्रतिलोमम् The words मामन् and लोमन् when preceded by प्रति, भव or अव take the suffix ए before which, the final vowel with the following consonant if any is dropped. 'In an inverse manner,' 'in an opposite way.' The arrows of the demons instead of reaching were counteracted on the way and struck the dischargers themselves. निजिते *Pass. Perf. 3rd pl.* of हन् with नि to strike.

St. 34. पृष्ठक् an arrow. पतनिणं पथः (Falling) From the path of birds i. e. the sky. Construe the third line अशिवे भुवस्तले निपाततेदात (भियेव). (as if through fear) of the distress of falling down on the unholy (contaminated) surface of the earth. The Earth was unholy because it contained corpses of the demons that were killed. See quotation in the *commen.* The vital airs, as if to avoid contagion of the unholy earth, left the bodies of the demons in the middle (i. e. before they reached the ground, being pierced by the arrows of Rama).

St. 35. शिताङ्कुशः० shaking their heads owing to the strokes of the sharp (piercing) goads. विनिविष्टचाहवः—चाहु of course means their trunks. अयाचन्त (Through fear) begged for protection. The idea is that the elephants shaking their heads and lifting their trunks near them, as it were bowed down to him like a man who with his hands placed near his trembling head solicits protection from another. यथा has the force of 'as if.'

St. 36. करीरीयुगः० Adj. to द्विं. With its tusks shattered on account of being cut at the root. करीरी means 'the root of an elephant's tusk. मृधावतारब्यथितेन. Adj. to. दन्तिना. Pained or grieved for having come to the battle. This is in contrast to समदेन. Though the elephant was proud at first, it became grieved at the sight of the other elephant with its shattered tusks and left off its pride. विचके Pass. Perf. 3rd. sing. of कृ with वि Intrans. 'to alter, to change'. Its mind, where there was pride at first, was altered i. e. sorrow took the place of pride.

St. 37. उदपनिधः Having a lofty—majestic body. प्रतिष्ठत्य (after being collected (in a circle). निर्कालिते Adj. to मण्डले Loc. sing. (Pierced by the arrow and) pinned or nailed down, as the elephant lifted its trunk to strike, it (the trunk) was pinned down into a circle by an arrow and the elephant was unable to unfold it.

St. 38. कृतेऽपि दोषे—The दोष is the offence, the act of nailing or pinning down or perhaps the unruliness of the horse. The warrior (कश्मित्) did not move from his place, because he too was pinned down like his horse भयमृदः० Adj. to दृष्टेन. The horse could not stir and the warrior too did not leave his seat.

- St. 39. अपूर्णदमुखेन Adj. to पत्रियुगेन (a pair of arrows) resembling the crescent moon. Such an arrow, having a horse-shoe-shaped head is called a धूरप्र. अधिजातुः modifies निकृतयोः cut at the knees. यत् abl. sing. of the pr. pt. of कृ to go: qualifying वजिनः.
- St. 40. अभिशब्द् Arya. compound. Towards his enemy. कृतश्चूल-मस्तकः with his head lopped off and (hence) falling or dropped down. अदिकृतेन Adj. to वेगेन. On account of the impetus he had got, he went a few steps even after death.
- St. 41. जवना० Like a fast sailing cloud. कुमे on the forehead—temples. of an elephant. द्विंशं गतैः Divided twofold (by the temples.) The white clouds on either side served as a chowrie on the ears (which probably were flapping every now and then and thus waved the cloud-chowries.) वाहयति From the causal of वह meaning to drive, to impel. *xide.* Pani. I, vi. 52 and the Vartika thereon.
- St. 42. पृष्ठन्कभिन्न० coming out of the stomach, pierced by an arrow. This is an adj. to अन्त्रै (entrails). सुरापषानैः The entrails of the horse which came out of its belly were falling down in the quarters, on account of being drawn out by the hoofs which necessarily struck them while running. वेगाचारया With a continuous speed. The warrior did not care for the wound of his horse but made it run fast on the earth.
- St. 43. निकृत्य from कृत् to cut. Construe with अपवर्णितम्. The *commen.* says "The reading 'अपवर्णितम्' is probably an error of the scribe—it does not give a good sense; and it suggests अपवर्जितः but अपवर्णितं also, would do as well or better. The sense would be that the arm which was cut, became dark-coloured and therefore was used as a weapon by the demon who naturally mistook it to be a sword. आपूर्णीकृत्य a निति formation—'having transformed into (*i.e.* used as) a weapon.' The demon used his own hand, which was lopped off by the sharp edge of the *Chakra* (रथांग a disc, a circular weapon) of Lakshman, as a weapon to strike the son of Sumitra."
- St. 44. उपदण्डमस्तकम् An Arya. compound. Near the head (upper extremity) of the staff or cudgel (in the enemy's hand). Construe उपदण्ड with परेण. परश् A battle-axe. The idea is rather hard to grasp at once. One warrior hurled a

Chakra towards his enemy, who cut it into two halves. One half fell to the ground and the other half stuck to the upper end of his (the enemy's) cudgel thus forming a battle-axe which was used by him to strike off the head of the opponent. सस्वनः making a loud sound (अरातिः).

St. 45. स्वपाणि० Destroyed by the weapons thrown (showered) from the machine or contrivance (of throwing or shooting weapons) in the form of his hands. यन्त्र is any sort of contrivance or machine e. g. in रूपयन्त्र, and the word is used here to show that his hands were never weary and were very quick as if they were a machine. ईशितुः सुतः The son of the Ruler i. e. Dashratha, hence either Rama or Laxmana. Having killed the majority of the demons by the other weapons, he now took out his sword from its sheath, to kill the few that were left.

St. 46. सौमित्रिकृपाण० Having a body which was being split into two, being rent by the sword of Laxmana. नृहरिः—ना हरि-रिव—Ramchandra. समयतां The body of the foe was being split or divided into two by the sword of Laxmana, but in the meanwhile the arrow, discharged by Rama in the side of the foe, pinned it—joined it together, again making it one whole. The तु shows उत्प्रेक्षा. Was it through anger? or was it in sport?

St. 47. धावति द्विषे Loc. abs. संपिण्डितः (1) made one (2) contracted. Apparent contradiction arises when the first sense is taken—as how instead of cutting the trunk to pieces the sword made it—left it one whole; but the contradiction disappears when the second sense is taken. The elephant contracted its trunk into a circle when the sword came in contact with it.

St. 48. दृढीरुद्यन्तिर्तं (The lower half) Held fast by the firm thighs. As the thighs of the rider had firmly clasped the horse, the lower half stuck there and did not fall. सादिनः gen. sing. of सादिन् a horse-man. तुरंगबल्गा० The closed palm—fist of which was forcibly drawn by the reins of the horse. लेचितं Past. pass. pt. (It) was suspended. The upper half also did not fall on the ground but hung in the front—the head of the horse.

St. 49. उत्तानविमृष्टविघः—उत्तान means lying supinely or on the back—with the face upwards. When he was wounded by

the sword, the demon fell on his back and died. The poet says he did so because he did not wish to show his back to his enemy in the battle—even after the loss of his pride and life. To turn the back—which is necessarily a sign of flying away—is a disgrace to a warrior and hence the demon's unwillingness to show his back.

St. 50. परिकार० Adj. to सुरद्विपः Whose bodies were wetted with the blood that flowed. Supply अभवन्. निमग्रस्त्वं जठरे is a Loc. abs. समुच्छवस०—By the wind excited at the time of striking each other—their bodies wet with blood were made dry.

St. 51. ततामृक्षव० Whose garment was made red with the blood flowing everywhere. यथेष्टपाना० acc. pl. Adj. to द्विजान्. Whose hearts were contented with food and drink to their heart's fill (i. e. with a plentiful supply of blood and flesh). द्विजान्. The birds and secondly Brahmins. At the time of marriage Brahmins must be given a feast and hence in this marriage of Rama with Victory this feast was given to the twice-born. A bird is called a द्विज 'twice-born' because it is born once as an egg and again in its own form. The figure is श्लेष.

St. 52. मरुत्पावक० Who first shook and then burnt the bodies of Maricha and Subahu by means of the missiles of Wind and Fire (respectively). Maricha and Subahu are the names of two powerful demons, killed by Rama. अवरीकृतं Transformed into women i. e. as powerless through fear—चित्र formation from the word अवला.

St. 53. दयाहृत० moved with compassion. The figure is Alliteration.

St. 54. अशुगप्रतान० Fierce with the dry fall of lightning in the form of his shower of arrows. For the propriety of the word शुष्क see *commen.* पुगान्त०—Having lustre resembling that of the sun at the time of the end of the Yuga—the time of the annihilation of the world. A पुग is an age of the world and पुगान्त means generally प्रलय the total destruction of the world. At this time the elements rage wildly. बलीयसः adj. to द्विपः gen. sing. to be construed with बल् the army.

St. 55. The adjectives must be construed with कार्या as well as विशिष्या—गुणे (1) Good qualities like सत्य etc. which

lead to final release. (2) The bow-string. तत्क्षणलब्धमोक्षः (1) (The Shâkyas) who got final beatitude at once (as the result of their merits). (2) which were discharged at the moment (they were placed on the bow-string). सुर्लिष्टः (1) सुर्लिष्ट—well-adopted. युक्ति Practices. सफल Fruitful, useful. (2) सुर्लिष्ट careful, close. युक्ति joining, attaching. फल The point or head of an arrow. आननः The tip, forepart. शाक्याः These are Buddhist mendicants—the followers of Shâkyasimha or Buddha—the enlightened, the founder of the Buddhistic faith. The Shâkyas could be absolved from worldly existence by their perfect knowledge of truth and they revealed to the world the method of obtaining the Nirvâna or final emancipation, hence the adj. सुर्लिष्ट etc. विविष्टप्रसभाः (1) The celestial assembly—by name Sudharmâ where the meritorious dead went. (2) Heaven where one goes after death in war. The arrows made the demons go to heaven i.e. killed them. The figure is स्तेषानुप्राणिता उपमा, and the metre वर्मनतिलका.

St. 56. हृतमृजि etc. The fire of death. समरपटहयोषे When the battle-drums were sounded (to correspond to the beating of drums in marriages). The reading कोषे instead of घोषे seems to be incorrect. कवन्ध The headless trunk (especially, when it retains life.) बहलसविरः anointed with the shining red lead in the form of the copious thick blood. In a marriage too there are dancers, in various sorts of dresses. The metre is मालिनी. See *commen.*

St. 57. मध्येनिकृनः The fore parts of the bodies of the demons who were cut in the middle i.e. the lower part of whose body was separated from the upper one. कायस्य पूर्व—पूर्वकायः The words पूर्व, अपर etc. are compounded with nouns in the *gen.* expressive of the whole, and are placed first. Construe the second line:—अदैः भुवि निपत्य स्थिताः भयं वितेवः Standing there after falling on the earth on account of their wounds or being cut (the foreparts) inspired terror. अर्द्धेनित्याः Springing up half (from below the earth). The foreparts of the bodies of the demons who were severed in the middle i.e. the waist fell on the earth and remained there in a vertical position, and the poet says, these were, as it were, other demons rising from the earth, as the demons who were fighting left the

battle. The foreparts of demons who were killed, are apprehended poetically to be new demons breaking out from the earth for fighting, hence the figure is उत्पेषा. The metre is वसंततिलका.

St. 58. रामापूषः See the *commen.* for the compound. गौरीपति-प्रणति. Devoid of the existence of the bustle of the (worshipping) obeisance to Shiva. अकालघटितः Brought about at the improper time. In the evening there is the bustle of worshipping Shankar, hence this was an untimely evening without the bustle. *Vide* Megh. 34 and 36. The metre is वसंततिलका.

St 59. संकीर्तदृशः On the passing away of the clouds (in the form) of elephants, horses, and chariots hurrying here and there. Mark the dissolution of the compound. रथहुरगद्विपम् is a समाहारद्वंद्व as the words denote parts of an army. विरतपृष्ठकः—पृष्ठक means 'an arrow' and secondly 'a drop.' निर्विशस्कृतिः Free from the flashes of lightning (in the form) of the glittering of the swords. निर्विश is derived curiously as विशद्रयः अंगुलिभ्यः निर्गतः 'more than thirty fingers (in length).' अकांक्षयुति. This and the preceding adjectives in the stanza, qualify कृषः 'manifesting or discovering the lustre of the sun.' नवः acc. sing. object to आप the subject being श्रीः The metre is प्रहर्षिणी.

St. 60. रक्षोवसा—वसा marrow, पिण्डित flesh. कुचि belly. काकुस्त्यः The descendant of काकुस्त्य, an epithet of पुरजय a king of the solar race and a descendant of Ikshvāku. Mythology relates, that when the Gods were worsted in their war with the demons they, headed by Indra, went to implore the aid of Puranjaya who consented to aid them on condition that Indra should carry him on his shoulders. Indra then assumed the form of a bull and carried Puranjaya on the hump (ककुव). Puranjaya defeated the demons and thenceforth was known as काकुस्त्य cf. Raghu. VI. 71. मृदुप्रणादः Adj. to वायसगणः. The crows did not crow loudly as their bellies were over-filled. See *commen.* तुष्टानि The beaks. रदने on the tooth of the elephant. The stanza shows that many elephants and Rakshasas were killed. The metro is वसंततिलका.

St 61. बुनिघतामृष्मिः आदितार्थौ Worshipped with the tears of the (grateful) hermit-youths. चाचाहोः The dual stands for

Subáhu and Mâricha—the latter being implied by the constant association of the two. आवाजिते cut off (by their number of arrows). Adj. to शिरसी. They laid the heads of the demons, at the feet of Vishwamitra. The metre is वसन्ततिलका.

METRE.

In Sanskrit, a stanza, which is a combination of four *Padas* or quarters, has its metre regulated either by the number and position of syllables or secondly by the number of syllabic instants, in each *Pada* or quarter. In the former case it is called a वृत्त, in the latter, a जाति.

Now, to understand this, we must know what is meant by a syllable (अक्षर) and a syllabic instant (मात्रा.) A syllable, is as much of a word as can be pronounced at once i.e., a vowel with or without one or more consonants. A syllable is either (लघु) short or (गुरु) long according as its vowel is short or long. The short vowels are अ, इ, उ, क्ष, and लृ; the long vowels are आ, ई, ऊ, उ, ए, ओ and औ. But a short vowel becomes long, when it is followed by an अनुस्वार or a विसर्ग or by a conjunct consonant; as in अम्बम्य, the अ is long, because it is followed by स्व, a conjunct consonant. So also, the last syllable of a *Pada* is usually long. This can be easily remembered, by making the following two lines by heart.

सानुम्बारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुभवेत् ।
वर्णः मंयोगपूर्वश्च तथा पादांतगोपिता ॥

For facility in scanning a वृत्त, syllables are arranged in eight *Ganas* or feet, each consisting of three syllables. They are भ, ज, स, य, र, त, म, and न.

आदिमध्यावसानेऽपु भजमा यान्ति गौरवम् ।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

Thus भ has its first syllable long and the other two short, ज has the middle one long, other two short, and so on. Hence भ = — उ उ ; ज = उ — उ ; स = उ उ — ; य = उ — — ; र = — उ — ; त = — — उ ; म = — — — ; न = उ उ उ ; where — stands for a long syllable and उ for a short one. ल denotes a short (लघु) syllable and ग (गुरु) a long one. Now, if we know the scheme in *Ganás*, of a metre, we can at once test a stanza. यति or the caesura, is the pause that is made in reciting a quarter.

Vrittas are divided into समवृत्त in which all the *Padas* are similar, or अर्धसमवृत्त in which the alternate quarters are similar, and विषमवृत्त where all the quarters are dissimilar. In metres regulated by (मात्रा) syllabic instants, one मात्रा is allotted to a short vowel and two to a long one.

The following are the schemes of the metres used in this book, which should be made by heart.

(1) इन्द्रवन्ना—स्यादिन्द्रवन्ना यदि तौ जगौ गः । त. त. ज. ग. and ग. Stanzas III. 2, 3, 4 etc. are in this metre.

(2) उपेन्द्रवन्ना—उपेन्द्रवन्ना जतजास्ततो गौ । ज. त. ज. ग. ग. Stanzas I. 87, iii. 75, 76, are in this metre. ॥

(3) उपजाति—अनन्तरोदीर्घितलक्ष्मभाजौ । पादै यदीयावृपजःतयम्नः ॥ When इन्द्रवन्ना and उपेन्द्रवन्ना—of which the schemes are given above, or any two metres are mixed, in one stanza, the metre is called उपजाति. The metre of the whole of the first and fifth cantos with a few exceptions is उपजाति.

(4) वंशस्थ—वंदति वंशस्थमिदं जतौ जरौ । ज. त. ज. र. Stanzas III. 65 to 76, and almost the whole of the V canto, &c. are in this metre.

(5) पुणिलापा—अयुजि नयुगरेफतो यकारः । युजि च नजौ जरगाश शुणिनाथा ॥ (अयुजि) In Padas one and three (odd) न. न. र. य; and in Padas two and four (युजि) न, ज, ज, र, ग. Stanzas I, 88; 89; 99; III, 77, are in this metre.

(6) शिखरिणी—रसरैदेश्चित्तवा यमनसभलागः शिखरिणी । य, म, न, स, भ, ल, ग—the pauses being after the sixth and the eleventh syllables. Stanzas III. 78, 79, in this metre.

(7) सरथरा—प्रभ्रैर्यानं त्रयेण त्रिभुनियतियुतास्तथरा कार्तितेयम् । म, र. भ. न. य, य, य.—pauses after each seventh syllable. Stanzas III. 80, 81, are in this metre.

(8) विशोगिनी (also called वैतालीय). विषमे ससजा गुरुः समे सभरात्रौथगुरुविशोगिनी ॥

Odd quarters—स, स, ज, ग.

Even quarters—स, भ, र, ल, ग. Almost the whole of the fourth canto is in this metre.

(9) अत्रष्टुभ—सोके पष्टं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पंचमम् । द्विचतुः पादयोर्हस्तं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ There are many varieties of this metre, but the most common one has the fifth of each quarter short, the sixth long and the seventh alternately long and short—each quarter containing eight syllables. The second canto has this metre in almost all stanzas.

(10) नर्दटक—यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् । न, ज, भ, ज, ल, ग. Stanzas IV. 70, 71, and 72 are in this metre.

(11) शार्दूलविरीहितम्—सर्याख्येयदि'मः सजौ सततगाः शार्दूलविरीहितम् । म, स, ज., स, त, त, ग. Stanza IV. 73 is in the metre.

(12) उका वसन्तनिलका तभजा जगौगः । त, भ, ज., ग, ग, ग
Stanzas V. 55, 57, 58, 60 and 61 are in this metre.

(13) मलिनी—ननमययुतेयं मालिनी भेगिल्लोकैः । न, न, म, य, य,
The pauses are after the 8th and the 7th syllable. Stanza
V, 56, is in this metre.

(14) प्रहर्षिणी—श्यामाभिर्मनजरणः प्रहर्षिणीयम् । म, न, ज, र, ग. The
pauses are after the third and the tenth syllable. Stanza V. 59
is in this metre.

GLOSSORIAL INDEX.

“अ.”

अगर I. 52 Agallochum.
 अग्रणी II. 35 A leader.
 अंकुर V. 9 A shoot.
 अंकुश V. 35 Good.
 अंगद II. 10; 12. Armlet.
 अञ्जन III. 61; 68 Collyrium.
 अतिथि V. 5 A guest.
 अधिज्यथन्वन् One who has his bow strung.
 अध्वर IV. 2 A sacrifice.
 अनवय II. 53 Faultless.
 अनङ्ग III. 17 God of love.
 अनिल III. 15 Wind.
 अनुग्रह II. 73 Favourable.
 अनुनीति I. 57 Propitiating.
 अनुयात्रा I. 56 Going after.
 अनुसार L. 75 Following; Track.
 अन्तर I. 39 Difference.
 अन्तरीय III. 48; 56 Undergarment.
 अन्त्र IV. 61; V. 42 Entrails.
 अन्वय L. 12; I. 71 Race.
 अपर III. 79 The hind leg.
 अङ्ग III. 29 Lotus.
 अभिः L. 62 Near, towards.
 अभिशान I. 17; 21 A name.
 अभिरति I. 57 Liking.
 अभिसारिका I. 3 A woman going to her lover by appointment.
 अभलिह् I. 4 Touching the clouds.
 अम्बर V. 26; 51 Sky; cloth.
 अंगु III. 8 A ray.
 अंस III. 30; 81 Shoulder.
 अरादिन्द III. 19 A lotus.
 अराति IV. 4 An enemy

अरालेकेशी I. 33 Ringlet-haired-one.
 अर्क II. 41; V. 59 The sun.
 अर्घ्य V. 61 Offering of water.
 अर्थना IV. 27 Request.
 अलक्षक III. 7 Red lac.
 अवजित I. 41 Conquered.
 अवतंस III. 10; 39 Ear ornament.
 अवदात I. 13; III. 81 Holy; white; pure.
 अवमान I. 2 Disrespect.
 अवरज IV. 48; V. 12 Younger brother.
 अवलेप IV. 36 Pride.
 अव्यय II. 33; V. 14 Unchangeable.
 अशनि IV. 70; V. 54 Lightning.
 अशिव V. 34 Unholy; impure.
 अश्मन् I. 11 Stone.
 असु IV. 70; V. 34 Life.
 असौहित्य II. 34 Want of satisfaction.
 अमृक् IV. 70 Blood.
 अस्तकूट I. 65 Western mountain.

“आ”

आकर III. 33; 36 Store.
 आकृत II. 69 Emotion.
 आक्षेप II. 68 Flapping.
 आख्यम् I. 39 Called.
 आत्मोक L. 86 Grieved.
 आर्ति II. 3; 34 Pain.
 आशृत I. 64 Shaken.
 आधोरण V. 29 Driver of an elephant.
 आमय I. 8 Disease.
 आयत L. 71; II. 3 Large.

आलम्बनदर्पणे I. 76 Supporting staff.
 आलोल II. 5 Unsteady.
 आवामयष्टि: III. 80 Perching stick.
 आशीथ I. 20 Of the quarters.
 आशु I. 53 Quickly.
 आश्रग V. 54 An arrow.
 आसव III. 75 Wine.
 आसार I. 67 Sharp shower.
 आस्य II. 31; III. 21 Mouth.
 आहव III. 14; Battle.
 आहाव V. 13 Trough of water.
 आहृति V. 5 Oblation.

“इ”

इङ्गुदी V. 9 A kind of wild oleaceous fruit.
 इन्दीवर III. 28; 37 Blue lotus.
 इन्दुकान्त I. 25 Moon-stone.
 इन्द्रनील III. 8 Sapphire.
 इन्धन IV. 23 V. 15 Fuel.
 इपीकन्तूल V. 8 The filaments of reeds.

“ई”

ईश्वरा I. 47 Goddess Parvati.

“उ”

उग्र I. 64 Excessive, fierce.
 उरज V. 691 A hut.
 उत्कर्ण I. 54 Having raised ears.
 उनमाहू I. 24 The head.
 उर्शीय II. 42; 79 Upper-garment.
 उनान V. 49 Lying on the back.
 उनुक्त I. 55 Lofty.
 उन्नल III. 28; 44 A lotus.
 उरमहू I. 47; II. 45 Laps, slope.
 उन्नरणम् I. 40 Moving.
 उदप I. 4; 10, IV. 47. Fierce.
 उदन्या III. 28 Thirst.
 उदन्वत् II. 37 Ocean.

उदयाचल I. 69; V. 20 The Eastern mountain.
 उदाम V. 10 Loud.
 उद्वृहित I. 11 Heightened.
 उन्दूर IV. 11 A rat.
 उन्नतवृनि: I. 24 Lofty, excellent.
 उपगृहि III. 43 Embrace.
 उपदंशक III. 70 Condiment.
 उपस्थृ I. 14 Checked.
 उपल I. 11 Stone.
 उपवेश V. 4, 8 Sitting.
 उरग IV. 24; V. 45 A Serpent.

“ऊ”

ऊर V. 48 Thigh.

“ऋ”

ऋजु I. 58 Straight.
 ऋते V. 30 Without.
 ऋमुद्रिप् V. 33 A demon.

“ए”

एण I. 56 Deer.

“ओ”

ओजम् I. 12. Prowess

“क”

कङ्गुत् II. 46 The bull.
 कङ्गा III. 16 Girdle.
 कङ्गुव II. 29 glances.
 कटाह I. 17 Cauldron, name of a country.
 कङ्गटक III. 9; 36 Thistle, enemy.
 कङ्गुपह II. 66 Embrace.
 कणिका III. 40; 89 Particle.
 कन्दर V. 3 Cave.
 कन्धरा II. 31; V. 29 Neck.
 कङ्गल II. 59 III. 27 Collyrium
 कपाल II. 44 Skull.
 कबन्ध II. 56 Headless human corpse.
 कर V. 37; 47 Hand, Ray.
 करठ III. 29 An elephant's temple,

कर्वीर III. 6; 15. Name of a plant.
 करण IV. 70 A limb, body.
 करङ्गु IV. 53 The skull, bones
 कररी V. 36. The root of the tusk of an elephant.
 कर्णिकार III. 8 A name of a tree.
 कर्कोट II. 31 Name of a serpent.
 कल्प I. 27 Like.
 कल्पित I. 77 Accomplished served.
 काल्पन I. 66 Gold.
 काश्मी I. 18; III. 16, 42 Girdle. name of a city.
 कानर III. 76 Unsteady.
 कामिनी I. 21 A woman.
 कान्तम्बर II. 45 Gold.
 किरोट IV. 16 A crown.
 किशोर V. 9 The young one.
 कीट II. 14; V. 7 An insect.
 कीनाश II. 27 The God of death.
 कृषि II. 18; 75; V. 60 Stomach, belly.
 कुञ्ज II. 48 A bower.
 कुटिम II. 50 Pavement.
 कुहमल III. 27; 6. IV. 7 A bud.
 कुरुक्षेत्र III. 26; V. 4; 38; I. 57 68 A deer.
 कुरुक्षेय III. 49 A lotus.
 कुम्भ I. 41, A jar.
 कुमुद I. 23 A night-lotus.
 कुलिश II. 52; IV. 65 The thunderbolt.
 कुषभूम III. 36 Safflower.
 कुट्टप्प II. 30 Unchangeable.
 कुकवाङु II. 45 A pea-cock.
 कुपाण V. 26; 46; 48; A sword.
 केतु I. 71, III. 33 A banner.
 केली III. 40 Sport.
 कोकिल IV. 73 Cuckoo.

कोटि I. 4; II. 10; IV. 72 End, points.
 कोश I. 23; 27 III. 49; 55; V. 18; 45. Scabbard, the cup or hollow (of a lotus). Treasure.
 कौंकुम II. 50 Made of saffron.
 क्रौञ्च I. 5 Name of a mountain.
 कणत् I. 52. IV. 60 Gingling, making a sound.
 कतु IV. 2; 15 A sacrifice.
 क्रम I. 60 A position of attack.
 कुध I. 43 Anger.
 कोट I. 62 IV. 13 Bosom.
 कृमध् IV. 51 }
 कृमधु II. 60 } Fatigue.
 “ख”
 ख I. 56 The sky.
 खग III. 29 V. 47 Bird.
 खड्ग V. 4, 9; 50 Sword.
 खण्ड I. 13; 50 III. 41 Piece.
 खलीन II. 41 Bit of a bridle.
 खात or खातक I. 5; V. 9 A moat.
 खेद II. 78; V. 34; Fatigue; Grief.
 खुर V. 42 Hoof.
 “ग”
 गण I. 61; 88 III. 43; 71 V. 3, 24 Rhinoceros; cheek.
 गणहृष III. 70 Mouthful.
 गन्धवाह III. 19 Wind.
 गहन I. 45, 73 Forest.
 गिरियन्नन् II. 26 An epithet of Siva.
 गीर्वाण II. 9 God.
 गुण I. 18; 30; V. 31 Quality; Bow-string.
 गुरु I. 17; 52 V. 61 Heavy; Preceptor.
 गोचर I. 71; II. 77 Reach, Being in the reach.

249-73

पथित I. 58 Tied, Woven.

" प "

पदा I. 10 A multitude.

पन I. 73, 36 Thick, a cloud.

पर्ण IV. 24 Heat.

पृष्ठिन् IV. 63 Compassionate.

पृण III. 74 Rolling.

" च "

चण्डी III. 29 Name of a Goddess.

चन्द्रकान्त I. 51 Moon-stone.

चन्द्रकिन् I. 51 Pea-cock.

चय III. 9 Collection.

चह IV. 3 Oblation.

चपक III. 73 Goblet.

चादु I. 57 Agreeable words.

चापल V. 23 Fickleness or rashness.

चामर II. 67; V. 41 Chowrie.

चामीकर IV. 3 Gold.

चित्रभाव I. 21 Fire.

चीरिन् II. 36 Clothed in rags.

चूडा I. 24 Crest.

चेष्टा I. 57 Gestures, actions.

" छ "

छल I. 20; 24 Disguise, garb.

छटा I. 24 Lustre, streak.

छिदा III. 37; IV. 40 Cutting.

" ज "

जगती I. 45 World.

जड़ा IV. 38 V. 50 Belly.

जड़ीकृतः I. 76 Broken down, benumbed.

जतु I. 81 Lac.

जन्मन II. 34 Prattling.

जव V. 31; 41 Speed.

जवन V. 41 Fast.

जागर्य I. 68 Wakefulness.

जातु I. 41; IV. 23 Perhaps.

जानु V. 39 Knee.

जाल I. 59 Collection.

जिगीपुः I. 14; 16 Desirous of conquest.

जिञ्च I. 40 Crooked, curved.

जिङ्घा V. 6 Tongue.

जीमूत I. 10 Cloud.

जीर्ण I. 76 Old, shattered.

जोगम् IV. 27 Silently

" त "

तट I. 72; 74 Slope.

तदित II. 31 Lightning.

ततः I. 6; 10; 16; V. 1; 51 Spread over.

तनज I. 74 A son.

तपन III. 64 V. 24 The sun.

तपस्त्रिन् V. 7; 8 An ascetic.

तपोज्ञप् V. 13 An ascetic.

तमम् V. 27 The quality of darkness or ignorance, darkness.

तमसा I. 72 A river.

तरस V. 43 speed.

तरंग II. 60 III. 31; 33 A wave.

तर्क I. 60 Conjecture; guess.

तर्प III. 76; 81 Bed.

ताण्डव III. 80 Dance.

तार्द्य II. 31 Garuda.

तालवृन्त I. 66 A fan.

तिग्मसुति V. 54 The sun.

तिर्यक् I. 41 Lower animal.

तीरी III. 6, V. 24 An arrow.

तुदम् IV. 55 A rat.

तुण्ड V. 60 A beak.

तुरङ्ग I. 60 V. 48 Horse.

तुरुष्क I. 20 Name of a country, Incense.

तुलाकोटि I. 28 III. 16 Anklet.

तुपागंग्य II. 6 The moon.

तृणीर I. 53 A quiver.

तृणम् I. 53 V. 34 Quickly.

तृणिका I. 33 Painting brush.

त्रास I. 61; 68 II. 71; 66 Fear.

त्रियामा I. 36 Lip.

त्रिविष्टप् V. 55 Heaven.

त्विद् I. 39; 66 III. 68; 72 V.
26 Brilliance.

“ द ”

दन्तच्छद् III. 61 Lip.

दन्तिन् I. 28 V. 35; 36; 41 An
elephant.

दर्प II. 36 Pride.

दशनच्छद् I. 36 Lip.

दान IV. 9 Rut, gift.

दावाग्नि II. 1 Conflagration in
a forest.

दिग्म् I. 75 Besmeared.

दीयिनि I. 65 Ray.

दीर्घमत्रम् I. 35 Procrastinating,
having a long fibre.

दीर्घिका III. 32 A well, pond.

दुन्दृधि IV. 43 V. 17 A drum.

दुवार II. 11 Irresistible.

दृढ् I. 5 Hard.

दोम् III. 33 A hand.

दुति III. 5; 22; IV. 71 Brilliance,
lustre.

द्रविण IV. 1 Wealth.

द्रुहिण III. 31 God Brahmā.

द्विज III. 21 V. 15; IV. 39 A
brahmin; a bird.

द्वितय I. 37 A pair.

द्विप V. 36; 53 An elephant.

द्वीपिन् I. 60; V. 23 A leopard.

द्विरेक III. 57 A bee.

“ घ ”

घनद् I. 52 Kubera, God of
wealth.

घन्निन् I. 53 An archer.

घणाचर II. 49 A mountain.

घर्ष्य II. 56 Right, Religious.

घासी IV. 10 Nurse.

घिणा II. 33 Intellect.

घूर्जटि II. 43 Shiva.

घूसर V. 5 Dusky, Dirty.

घुव II. 24 Certain.

घ्वज V. 25 A banner

घ्वस्त् I. 50 Destroyed, Devasta-
ted.

“ न ”

नक्तंचर II. 71 Demon.

नन्ध् I. 47 Grandson.

नाग I. 49; 90; 50 Serpent.

नाल I. 35 Stalk.

निकट III. 25; IV. 28; 73 Near.

निकीलित V. 37; 38 Fixed; nail-
ed.

निकुञ्ज I. 50; 52 Bower.

निखिल IV. 37 Entire.

निगड् III. 79 Chain

निज I. 68 Own

नितम् III. 16; 34; 35; Hip,
slope

नितान्त I. 17 Extremely.

निधन V. 36 Death

निवर्हक IV. 47 Destroyer

निभ I. 10, 12 Resembling.

निभृतम् IV. 55 Safely, secretly

निराग I. 77 Faultless

निर्झर I. 52 II. 42 I. 69 Stream.

निर्बन्ध IV. 17 importunity.

निर्मोक I. 4; III. 68 Slough.

निर्वाण II. 17 Creation

निर्दृग्न I. 26 Destroyer

निर्दा I. 83; III. 69 State, condi-
tion, preparation

निष्पन्द् I. 25 Oozing

निसर्ग I. 28 III. 10 Nature

निर्किञ्च V. 59 Sword

निस्पन्द् II. 74 Silent, motionless

- नौव ^{collet.}
 नीवार V. 3; 13 Wild rice.
 तुति: II. 9 Praise.
 नपुर III. 7; 16 Anklet.
 न्यास II. 79 III. 49 V. 35
     Placing; Pricking
     “प”
 पञ्च III. 80 IV. 34 V. 20 Wing;
     alternative.
 पक्षाति III. 81 Wing.
 पक्षम I. 40 Eyelash.
 पञ्चर V. 8 A cage.
 पद्मि I. 12; II. 51 III. 37 Line,
     Ten.
 पटल I. 48 A collection.
 पट्टु III. 80 V. 56 A drum.
 पतङ्ग I. 68 III. 67 The Sun.
 पत्रिन् V. 20 V. 34 a bird,
 पत्र V. 26 A leaf.
 पत्रिन् I. 74; V. 33 An arrow.
 पदिक V. 28 a foot-soldier.
 पत्ना II. 7; III. 54 Goddess
     Laxmi.
 पयगग I. 24 II. 61 A ruby.
 परम्परा II. 21 Row, line.
 परम्बु V. 37 A battle-axe.
 पराग III. 54 Dust, pollen.
 पराध्य I. 1 supreme.
 परावृत्ति II. 24 Reversing.
 परिणाम III. 5 Development.
 परिवृहित I. 21 Increased.
 परिष्वंग II. 43; 63 III. 38 Em-
     brace.
 पर्योग II. 67 III. 58 Alterna-
     tion.
 पलाश III. 20; 40 A leaf, name
     of a tree.
 पलबुठ IV. 25 Pond.
- नाटल III. 6 Red.
 पाटव IV. 15 Skill.
 पाटित II. 14 Torn.
 पाणि V. 45 The hand, Ray.
 पात्र I. 80 The receptacle.
 पाद I. 67; 80 Foot, ray.
 पारिष्वर I. 54 Rolling, unsteady.
 पार्ख V. 46 Side.
 पार्ख्नि II. 7 The heel.
 पावक V. 52 Fire.
 पात्रा II. 22 Noose.
 पिंग II. 31 Tawny.
 पिंशंग L 64 Tawny.
 पिशित II. 56; IV. 52; V. 60 Flesh
 पुत्राग III. 22 Name of a tree;
     the best among men.
 पुरन्दर II. 1 Epithet of Indra.
 पुरुषत II. 9 Epithet of Indra.
 पुरोग L 86 Foremost.
 पुष्कर L 9 A drum.
 पूर्ण II. 40 The sun.
 पोतिका V. 8 Young one.
 पोष I. 78 Nourishment.
 पौरुष IV. 39 Bravery.
 पौडोमी II. 54 Wife of Indra.
 पृष्ठ IV. 28 Big.
 पृष्ठक II. 4 IV. 28 The young
     one.
 पृष्ठक V. 34 An arrow.
 प्रकर I. 50 Spreading.
 प्रकर्ष I. 8; 32; 36 Excellence.
 प्रघङ II. 41 Reins.
 प्रघस I. 19 Voracious.
 प्रजा I. 44 Subjects, offspring.
 प्रताज I. 23; 48 V. 32; 54 Sheet;
     row.
 प्रतिकोश II. 49 Echo.
 प्रातनिष्वन I. 61 Echo.
 प्रतिपक्ष III. 18 Rival, oppo-
     nent.

प्रतिम् V. 32 Like.
 प्रतिलोम् II. 43 V. 33 Contrary;
     opposite.
 प्रतिहार III. 25 Door.
 प्रथित् IV. 2 Known.
 प्रबन्ध I. 89 III. 76 Composition,
     continuity.
 प्रबुद्ध I. 38 Awakened, bloom-
     ing.
 प्रभून् V. 33 Whirlwind.
 प्रमथ II. 30 An attendant of
     Shiva.
 प्रमाण I. 6 Measurer, measure.
 प्रवण IV. 38 Bent on, prone.
 प्रवाल् III. 5 Shoot; coral.
 प्ररोह IV. 37 Shoot.
 प्रष्ठ II. 33 Foremost, chief.
 प्रसंग V. 50 Forcibly; hastily.
 प्रसव I. 61; 71   "
 प्रसाद IV. 38 Purity; Propri-
     tiation.
 प्रमूल III. 26 Blossom.
 प्रहार V. 50 stroke.
 प्रादुर्भाव II. 46 Manifestation.
 प्रालेय III. 13 Frost.
 प्रेतराज II. 56 The God of the
     dead.
 सरङ्गम् V. 3 Monkey,
     "क"

कणा II. 32, 44 V. 20 Hood.
 कल् III. 6 IV. 46 V. 55 The
     head of an arrow; fruit.
 कणेपहिन् V. 5 Bearing fruit.
     "क"

वन्दिन् III. 76 A bard
 वन्धुर् I. 70 Pretty.
 वर्ह I. 41 Tail.
 वल् V. 28 V. 34; 54 Strength,
     army.

वहल् V. 56 Great.
 वाणासन I. 22 A bow.
 वाल I. 74 Young.
 वालिश II. 52 Foolish.
 विडौजम् II. 72 Indra.
 विन्दु I. 60; V. 23 Drop; spot.
 वृहत् Great.
 वृद्धित् I. 74 The roaring of an
     elephant.

"भ"

भक्ति II. 68 Arrangement de-
     votion.
 भर II. 2 Burden.
 भवानी I. 43 Goddess Parvati.
 भवित्वी I. 26 Would be, future.
 भाजन V. 2 A pot, vessel.
 भासुर I. 37; 51 Shining, res-
     plendent.
 भिज I. 3 Shaken, mixed.
 भिषज I. 61 A physician, sur-
     geon.
 भीषण V. 54 Terrible.
 भुजङ्ग I. 18 A serpent, a para-
     mour.
 भैरव V. 17; 18 Dreadful.
 भोग II. 5; 72; 78 Body, enjoy-
     ment.
 भोगिन् II. 5, 72; IV. 55 A
     serpent.
 भृत्यम् I. 54 Quickly.

"म"

मकर II. 4 Allegator.
 मकरकर IV. 59 Ocean.
 मज्जा V. 17 Marrow.
 मण्डन I. 25 Decoration.
 मण्डल I. 25 Orb, circle.

self control.

मोह .....
नीवार V. 3; 12 W. 19 Wise.
मन्दर II. 19 Name of a mountain
मन्दिर V. 7 House
मन्थर I. 89; 79 Slow, heavy.
मनोज III. 3 Charming.
मरीचि I. 50 Ray.
मर्म I. 15 Vital part.
महिकाढ III. 81 A kind of bird.
मस्तिष्यम् V. 23 Ink.
मह I. 27 A adoration.
महीभूत V. 43 A king.
महारुद्ध V. 27 A tree.
मातरम् II. 4 An elephant.
मातरिचा II. 23 Wind.
माथक II. 20 Destroyer.
मार्गण I. 71; 72 Arrow.
मार्तण्ड III. 80 The Sun.
मङ्गुड III. 65 Bud.
शुद्ध I. 3 III. 80 IV. 29 Delight.
शुपितः I. 28 Robbed.
छड़: I. 58; 62 Often.
मूर्ति I. 76 Body, image.
मूर्खन् III. 8 The head.
मृगलाल्पुत्र I. 68 The moon.
मृगव्य I. 63; 88 Hunt.
मृणाल III. 60 A lotus.
मृस्त्वा V. 9 Earth.
मृष V. 36 Battle.
मेष II. 45 Ram.
मोक्ष V. 55 Final beatitude; discharging.
मौञ्जी I. 81 Girdle made of Munja grass.
मौकि I. 22 II. 3 Head.

“ य ”

युक्ताय II. 55 Kubera.

one.

यवम् IV. 38 Grass.
यावक III. 31, 54, 61 Red dye.
युक्ति V. 55 Joining, acts.
यृथ I. 62 A herd.
योग II. 17 Meditation, Joining.
योचित् III. 39 Wife

“ र ”

रथम् I. 42 Demon.
रजम् V. 27 Quality of रजम्, Dust.
रण II. 1 Battle.
रदन V. 60 Tooth.
रथाङ्ग V. 44 Disease.
रंहम् II. 2 V. 25 Speed.
रय I. 72, III 36 Speed.
रव I. 74 II. 49 III. 80; V. 18 Sound
रथना I. 30 Girdle-string.
रसना IV. 48 Tongue.
रहः III. 15 Secret.
राग I. 69 III. 5, 18; 23; 24 Redness, Love.
राजि I. 33 Line.
राजीव I. 64 Lotus.
रामा III. 34 Woman.
रुच III. 24 Splendour.
रेणु I. 52 III. 36 Dust.
रोदसी V. 25 Heaven, Earth.
रोधम् III. 42 Bank.
रोमहर्ष III. 43 Horripilation.
रोमाश्च III. 7 ..
रोष V. 26; 46 Anger.
रोहितवानिन् IV. 3 Fire.

“ ल ”

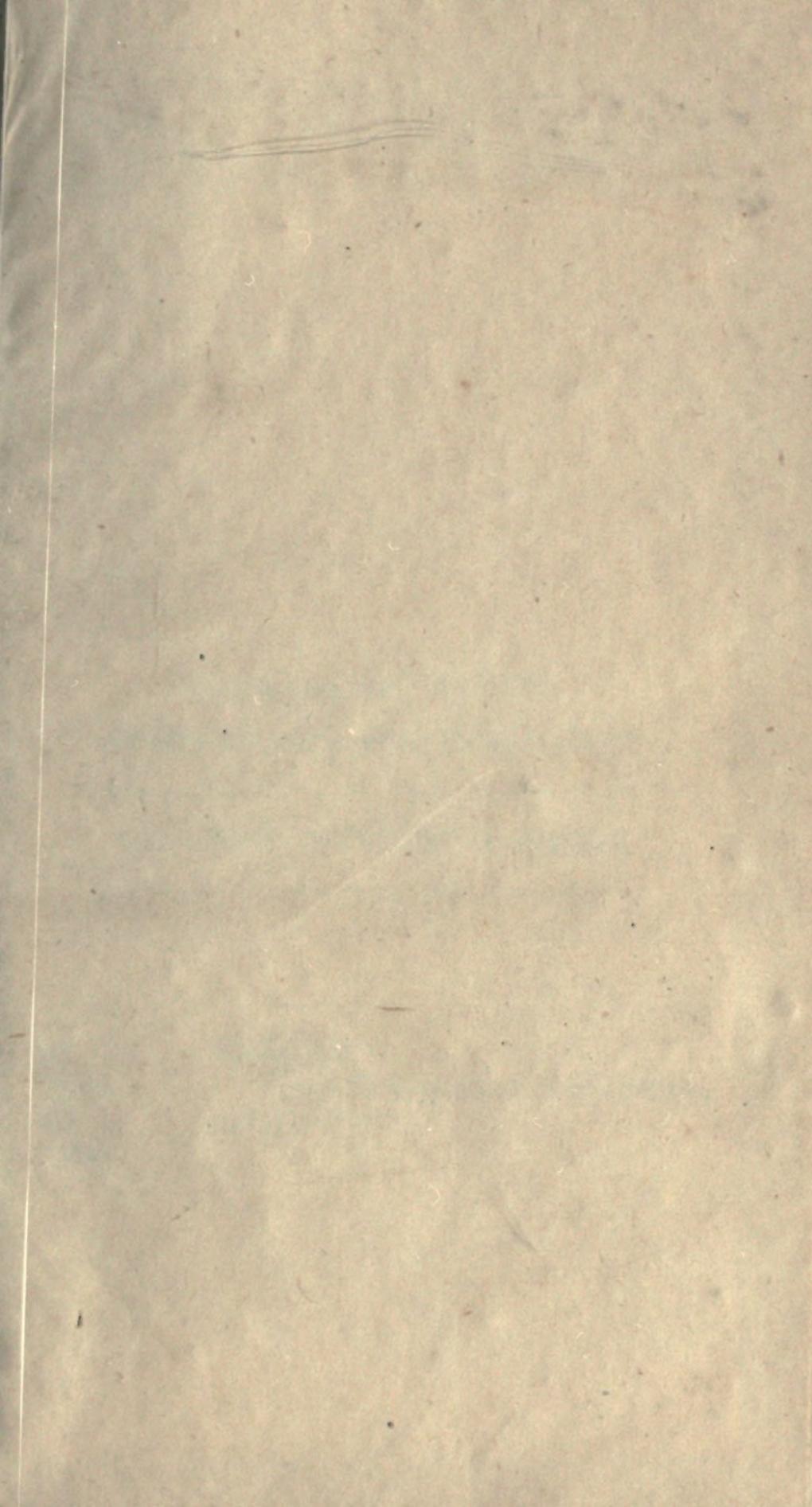
लक्ष्य V. 28; I. 62; Target.

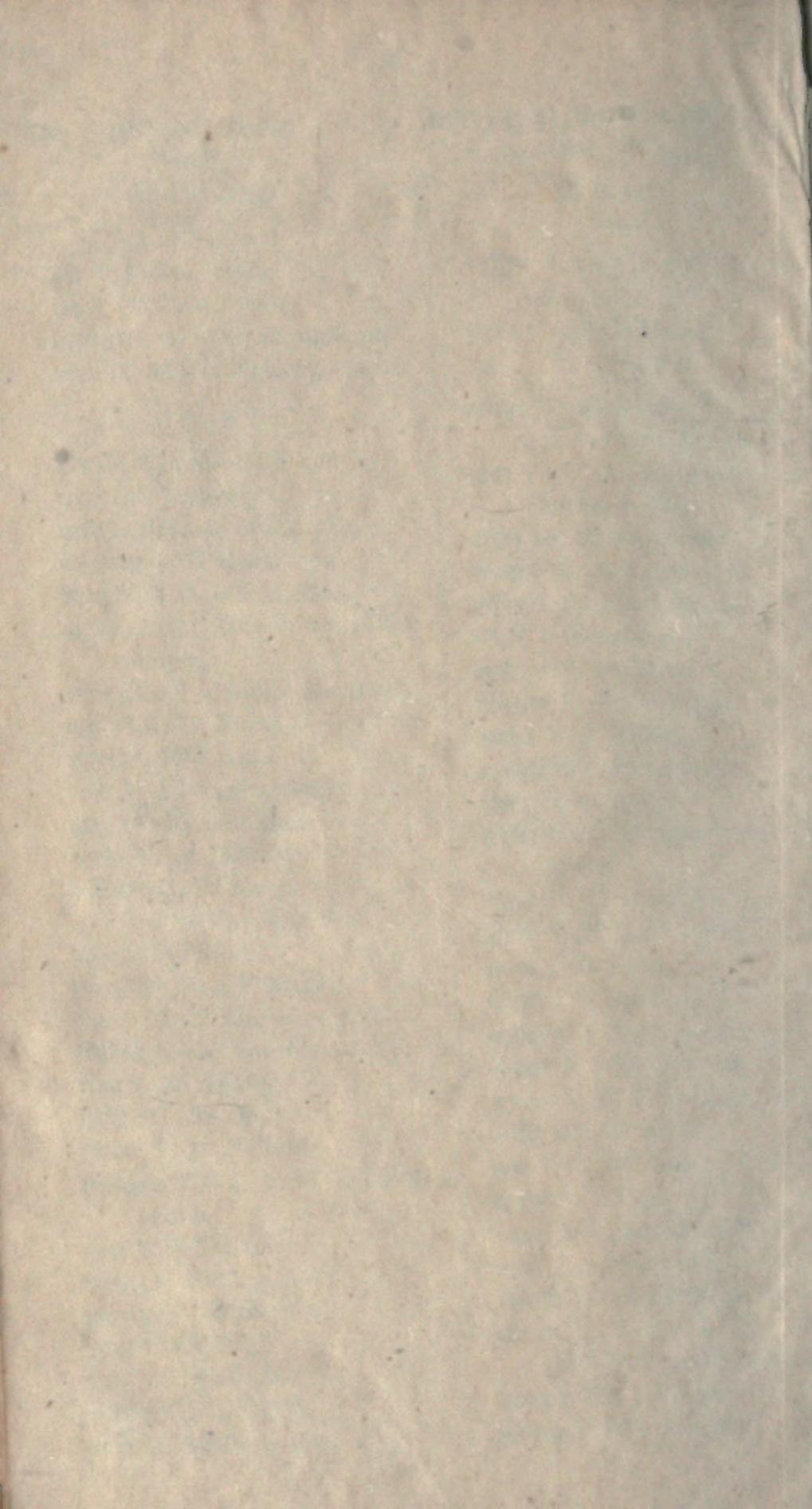
लक्षण III. 11
लाक्षा III. 18 Lac.
लाजा V. 7 Parched grain.
लाम्भन V. 25 Mark; Blemish.
लीला I. 28 II. 4; 79 V. 46 Sport.
दृतिका IV. 56 Spider.
लोहित V. 51; 58 Red.

‘व’

वक्ष II. 31; 57 Mouth.
वज्र II. 62 Diamond.
वहभी I. 9 Eave.
वनज I. 87; 32 Lotus
वन्ध्य I. 44, III. 7 Fruitless.
वन्य I. 80 Wild.
वर्तमन् III. 29 V. 30 Pathway.
वर्मन् I. 70 Armour.
वर्षा: II. 32; 77 Rainy-season.
वल्लय III. 41 Bracelet, circle.
वल्कल V. 2 Bark-garment.
वलगा V. 48 Reins.
वन्गित V. 9 Jumping.
वसा V. 60 Fat.
वसु V. 53 Wealth.
वाजिन् V. 29 A horse.
वात्या I. 21 Wind.
वाण इलाज II. 79 V. 29 An elephant
वारिद II. 60 A cloud.
वारिधि V. 20 Ocean.
विघ्न I. 35 II. 22 IV. 59 V. 4,
26, fight; quarrel; catch-
ing of birds; Body,
विचष्पुर् I. 76 Blind.
विट्ठक I. 49 Dovecot.
विस्ति I. Line.
विमान I. 25; 81; III. 29 Sheet,
canopy.
विद्वुम् III. 12, 60 Coral.
विद्विष् V. 77 An enemy.
विद्वुर् IV. 1 Distressed.

विपक्ष ...
विप्रयोग III. 13 Separation.
विद्वन् II. 25 Distress.
विभा I. 11 Lustre.
विभम् II. 69 Gestures.
विरंचि III. 55 Brahma.
विवक्षु I. 55 Desirous of speaking
विवर V. 45 hole.
विवस्त् I. 69 III. 2 The Sun.
विवृति I. 10 Flashing.
विशद् IV. 56 Pure, clear.
विशिख V. 55 An arrow.
विशोषण V. 2 Drying.
विषभूत् I. 87 Fire.
विश्रम I. 63 Rest.
विश्राणित I. 9 Given.
विषम I. 89 Uneven.
विष्टर IV. 17 V. 19 A seat.
विस्फुर्लिंग I. 65 A spark.
विहंग III. 15 A bird.
विहायम् V. 41 The sky.
वीचि V. 34 A wave.
वृत्त I. 35 Round.
वृत्ति I. 56; 78 Existence.
वृन्त IV. 20 Stem.
वृन्द I. 9; 54 Multitude.
वृषाकणि: II. 59 Fire.
वैकंकत् IV. 21 Made of विकंकत्
tree.
वैदुष्ट II. 52 Indra.
वैयर्य II. 59 Paleness, change
of colour.
वैशस् IV. 18 Cruelty.
व्यग्य II. 70 Intent, occupied in.
व्यजन् III. 63 Fan.
व्यत्यय II. 25 Interchange.
व्यध I. 46 Striking.

वेवार V. 3; 12 वेवार sky.
 वेज V. 61 Multitude.
 वत I. 76 Vows; Rules.
 वतयन् II. 37 Abstaining from.
 वीदा II. 54 Bashfulness, shame
 . "श"
 शंख II. 11; III. 4 A conch.
 शब्दकैः V. 7 Slowly.
 शमी I. 1 Name of a plant.
 शरजन्मा I. 62 Kartikeya.
 शरण V. 5 House; shelter.
 शरण्य I. 71 One who gives shelter.
 शरम a kind of fabulous animal.
 शर्वरी III. 72 Night.
 शस्त्र I. 38 Praised.
 शस्य V. 13 Praiseworthy.
 शथ IV. 57 Loosened.
 शतन V. 16 Destroyer.
 शायिका II. 72 Sleep.
 शार III. 26 Variegated.
 शाव I. 54 Child.
 शिखण्डन V. 1 Peacock.
 शिला IV. 72 Flame.
 शिखिन् I. 41 Fire; Pea-cock.
 शित V. 35 Sharp.
 शिति III. 28 Dark.
 शिरस्त्र V. 17 Helmet.
 शिलीमुख III. 14 V. 31; 53 Bee; arrow.
 शिशु V. 6 Child.
 शुचि IV. Pure, white.
 शुद्धान्त II. 73 Harem.
 शुष्क V. 54 Dry.
 शैल V. 3 Mountain.
 शोणित II. 31 Blood.
 शेणी II. 32 Row; line.

v. 22 Beast.
 "व"
 पद्मिण् I. 14 The six passions (enemies.)
 पण्ड III. 39 Collection.
 "स"
 सगदः II. 26 Holding a man affected by a disease.
 सत्त्व V. 27 animal, quality Sattva; goblin.
 सदस् IV. 22 Assembly.
 सन्तति V. 30 Line; row.
 सन्धि I. 35 Joint; twilight.
 सपदि I. 90 at once.
 समीरण V. 19 Wind.
 संख्यान I. 31 Counting.
 सम्पुट V. 3 Hollow.
 सम्भावित I. 28 honoured.
 संसद् II assembly.
 संहति III. 9 Compactness, collection.
 संहार II. 17 Destruction.
 सरणी I. 27 Line, swarm.
 सागर I. 63 Lake.
 सरसी I. 5 Lake.
 सरीसृष्टि IV. 58 a serpent.
 सादिन् V. 48 horseman.
 सामन्त I. 24 Fendatory prince.
 सामि III. 49. half.
 सार I. 67; 80 heavy, strength.
 सारंग V. 9 Deer.
 सारस I. 64 aquatic fowl.
 सार्थ I. 18 Caravan, rich.
 सामहि II. 18 Enduring.
 सुरसंग II. 73 V. 15 The Dis of Pari; good to look at.
 सुमनम् III. 1 Flower.
 सैनिक V. 27 a soldier.

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK
3673
K8
1908

Kumāradāsa
Janakiharanam of Kumardasa,
cantos I-V

